

4

LUMINIȚA BOTOȘINEANU

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare



Editor: Nicolae PANAITE

Copertă și tehnoredactare: Cristian-Ionuț TĂNASĂ

**Editat cu sprijinul Autorității Naționale
pentru Cercetare Științifică**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BOTOȘINEANU, LUMINIȚA

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare /
Luminița Botoșineanu. - Iași : Alfa, 2007

Bibliogr.

Index

ISBN 978-973-8953-27-7

811.135.1'282(498 Valea Someșului Mare)

Tiraj: 150

ISBN (10) 973-8953-27-8

ISBN (13) 978-973-8953-27-7

*Editura ALFA este acreditată de CNCSIS – Consiliul Național al
Cercetării Științifice din Învățământul Superior.*

Copyright ©

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Editurii ALFA

LUMINIȚA BOTOȘINEANU

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare

Prefață de G. Istrate



Prefață

Cartea de față este în fapt teza de doctorat a Luminiței Botoșineanu, susținută la 18 decembrie 2003 și apreciată cu cuvinte elogioase de întreaga comisie de specialiști.

Demonstrând că stăpânește, în cele mai bune condiții, subiectul tratat, autoarea a urmărit bibliografia bogată a problemei, pe care a privit-o cu un ochi critic, a confruntat cu pricepere diversele păreri exprimate asupra graiului respectiv de către o serie de cercetători care au urmărit problema înaintea ei și a corectat unele afirmații ale acestora.

Elaborată într-un stil cu adevărat științific, lucrarea nu este o simplă teză de dialectologie în care se trec în revistă particularitățile proprii graiului de pe valea superioară a Someșului Mare, introducerea oferind o perspectivă cuprinzătoare asupra cadrului geografic și istoric în care se includ satele unde s-au făcut anchete.

Fraza se impune prin limpezimea ei. Autoarea a reușit să rețină toate caracterele proprii ale graiului investigat în fonetică, în morfologie, în sintaxă și în vocabular.

În ansamblu, cartea este structurată după modelul monografiilor dialectale tradiționale, model îmbunătățit prin stăruința asupra unui aspect numai cu totul întâmplător pomenit în cercetările anterioare, dar neadîncit. Este vorba de subcapitolul rezervat intonației, în care profesorul Țâra vede, în referatul prezentat la susținerea tezei, cîștigul cel mai important „pentru înregistrarea materialului lingvistic, cît și pentru prelucrarea lui”.

Lucrarea se deschide cu un succint Argument, în care autoarea își motivează opțiunea pentru subiectul tratat. Urmează Introducerea, în care se prezintă coordonatele geografice, istorice și etnografice ale zonei și ale localităților anchetate și se dau informații utile din punct de vedere teoretic și practic asupra metodelor aplicate în culegerea, selectarea și interpretarea materialului. Tot aici găsim și lista celor 13 localități cercetate și corespondența cu punctele atlasului lui Weigand și ale ALR I și ALRR-Trans., precum și lista informatorilor, cu date privind vîrsta, studiile și, eventual, preocupările intelectuale sau contactele cu alte medii ori zone lingvistice ale fiecăruia dintre aceștia.

Descrierea, clasificarea, analiza și interpretarea materialului lingvistic se fac în opt capitole, și anume: I. Fonetica, II. Fonologia, III. Morfologia, IV. Sintaxa, V. Formarea cuvintelor, VI. Lexicul, VII. Aspecte sociolingvistice, VIII. Locul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare în cadrul dacoromânei. După cum precizează autoarea, în secțiunile descriptive ale cărții (cap. I-VI), care cuprind, desigur, numeroase

subcapitole și paragrafe, „trăsăturile diverselor compartimente ale graiului sînt menționate și interpretate din punctul de vedere al originii lor, cu trimiteri la alte lucrări care le atestă, în regiunea studiată [...] sau [...] în alte arii ale dacoromânei” (p. 26). Nu vom stăruî asupra conținutului fiecărui capitol în parte, pentru că nu aceasta este menirea prefeței noastre. Vom face însă cîteva aprecieri și observații privitoare la unele probleme, idei, fapte de limbă și aspecte ale cercetării pe care ni le oferă această valoroasă și amplă monografie dialectală.

Remarcăm în mod deosebit seriozitatea și competența cu care a fost adunat, selectat și transcris materialul lingvistic reprezentativ pentru graiul din zona cercetată. Dovedind o profundă cunoaștere a graiului natal, dar nefăcînd abuz de calitatea sa de cercetător-informator, autoarea și-a asumat efortul unor anchete minuțioase, folosindu-se de o variantă adaptată a chestionarului NALR/ALRR și înregistrînd răspunsurile nu numai pe bandă magnetică, ci și în caiete, unde le-a transcris cu precizie și mare grijă pentru redarea fidelă a tuturor nuanțelor de rostire.

Apreciem, de asemenea, strădania autoarei de a stabili cauzele schimbărilor fonetice și morfologice, apelînd la explicații extrase din bibliografie sau emițînd puncte de vedere personale, de regulă convingător argumentate. Consecventă în aplicarea principiului diacronic în cercetarea faptelor de limbă, autoarea prezintă și analizează mai întîi formele vechi, uzuale sau pe cale de dispariție din grai, pe care le caută adesea din perspectiva vechilor texte românești. Continuă apoi cu relevarea inovațiilor, dintre care unele foarte recente, fiind, în cele mai multe cazuri, o consecință a presiunii limbii literare și a condiționărilor socioculturale și de vîrstă ale vorbitorilor. De altfel, autoarea raportează frecvent norma locală la cea literară, precizînd de fiecare dată vulnerabilitatea sau, din contră, rezistența celei dintîi față de norma comună.

Toate considerațiile de mai sus se regăsesc în raportul profesorului Vasile Țăra la susținerea tezei pentru obținerea de către candidată a titlului de doctor în Filologie.

Aprecieri la fel de laudative găsim și în rapoartele celorlalți membri ai comisiei de doctorat, în cel al profesorului Stelian Dumistrăcel, spre exemplu:

„Calitățile acestei lucrări le constituie, printre altele, adunarea, în timp și cu bună metodă, a unui material de fapte bogat și semnificativ privitor la graiurile din zona natală a autoarei, tratat cu spirit critic și pe baza unei documentări minuțioase pentru fiecare fapt. [...] Luminița Botoșineanu face trimiteri, punct cu punct, la opiniile/soluțiile a numeroși lingviști, într-un sistem permanent de corelare, inclusiv cu datele înregistrate în surse de material anterioare. [...] Contribuțiile predecesorilor în cercetarea peisajului dialectal al zonei sînt, firește, cu

folos invocate atât pentru informații, cât și pentru punctele de vedere susținute. Mai ales pe acest teren se manifestă spiritul critic al autoarei, pusă nu rareori în situația de a «arbitra», sarcină de care se achită cu succes. Sînt de remarcat, de asemenea, pentru aprofundarea și pregnanța, chiar subtilitatea analizei, abordarea unor concepte («localism arhaic» – «arhaism local», în capitolul referitor la lexic), delimitarea tiparelor intonaționale [...], în cercetarea cărora este pusă în lucru și o bibliografie străină de stringentă actualitate, după o viziune ce deschide deosebit de promițătoare perspective de cercetare într-un domeniu (încă) de început în lingvistica românească (de altfel, autoarea face parte din echipa de la Iași care colaborează cu Centre de Dialectologie de l'Université Stendhal Grenoble 3 la proiectul *Atlas Multimédia de l'Espace Roman – AMPER*)”.

Profesorul Dumistrăcel a făcut în raportul său și alte numeroase aprecieri, după cum s-a oprit și asupra unor afirmații cu care nu a fost întru totul de acord și, în consecință, a dat unele sugestii de îmbunătățire a lor. În concluzie, el afirmă: „ne face plăcere să subliniem cîștigul pe care îl reprezintă, în domeniul dialectologiei românești, teza de doctorat a doamnei Luminița Botoșineanu. Lucrarea, cu un grad apreciabil de dificultate, se constituie într-o contribuție documentată și competentă la cunoașterea profilului dialectal al spațiului dacoromânesc intracarpatic și pune în aplicare sau promovează elemente metodologice moderne, dovedind o temeinică formație profesională și putere de muncă, apetit de cunoaștere și creativitate”.

Al treilea referent oficial din comisia de doctorat, profesorul N.A. Ursu, specialistul cu cea mai bogată lectură în domeniul textelor vechi din secolul al XVI-lea pînă la jumătatea celui de-al XIX-lea, a subliniat prezența, în traduceri din Moldova mai ales, a unui număr apreciabil de ardelenisme, de elemente regionale ardelenesti, în primul rînd în traduceri marelui ierarh Dosoftei. În privința aceasta, am arătat eu însumi, în decursul vremii, cum graiul nășăudean a conservat o serie de cuvinte rare, între care *straste* (pentru *denii*), (*a*) *custa* (pentru (*a*) *trăi*), *aleș* și (*a*) *aleșui* (pentru *pîndă* și (*a*) *pîndi*), *sîlpare* (pentru *ramură de copac*), *zgău* (pentru *mitră, pîntece*), *blem* (în locul lui *umblăm*), (*a*) *via* (în loc de (*a*) *trăi*).

Ovid Densusianu punea la îndoială existența unui cuvînt românesc *straste* și susținea că acesta nu este decît păstrarea cuvîntului din originalul slav, din moment ce românii n-au găsit un corespondent pentru el. În realitate însă, cuvîntul există pe o arie relativ întinsă, care cuprinde tot nordul Transilvaniei, și, dacă în Maramureș l-am înregistrat chiar sub forma din secolul al XVI-lea, transcrisă aici mai sus, pe valea Someșului el a suferit o transformare din care se vede că sensul nu mai era cunoscut vorbitorilor. La Nepos, spre exemplu, cuvîntul este folosit în contextele în *trăist*, *mêrem în trăist* (nu la *straste*). În literatura noastră actuală nu l-am

întîlnit decît o singură dată, în traducerea lui Ioanichie Olteanu a cărții lui Esenin, *Ceaslovul satelor* (București, 1981, p. 232):

Lungă pîrtie argintie,
Încotro mă chemi pe nea?
Ca în strastie-o făclie,
Arde-asupra ta o stea.

Aleş și (a) aleșui apar într-o carte a lui Ionel Pop, ca și *zgău*, despre care autorul mi-a dat unele informații într-o scrisoare din 11 martie 1981. Pe *aleș și (a) aleșui* le găsim și în scrierile lui I. Agîrbiceanu.

Stîlpare este mai răspîndit și îl regăsim în mai multe texte populare din Transilvania, ca și în poezia lui Coșbuc.

Un cuvînt interesant care s-a păstrat în graiul de pe Someș și în Maramureș este *blem*, sinonim al lui *umblăm*, amîndouă fiind continuatoarele latinescului *ambulo, -are*. Cuvîntul nu apare decît o singură dată, într-o poezie a lui Coșbuc, *Concertul primăverii*. Sensul lui a rămas însă necunoscut nu numai pentru vorbitorii graiului de pe Someș, ci și pentru numeroși editori ai poeziei lui Coșbuc. Din cauza contextului în care a fost plasat, el a fost confundat cu *bem*, datorită, probabil, faptului că apare în același vers cu substantivul *chef*:

Cine-i contra, să-l vedem,
Ca să-l știe soții!
De-aveți chef, tovarăși, *blem*!
Ura-n cer! Cu toți avem,
Mergem dar cu toții!

Substantivul *chef* nu apare aici cu înțelesul de 'petrecere cu băutură', ci de 'plăcere de a face o plimbare', cum se vede foarte clar din prima strofă a poeziei, în care apare de două ori verbul sinonim din limba literară pe care poetul l-a folosit și în strofa ultimă, citată deja:

Chiar acum din crîng venii
Și c-o veste bună!
Iarăși e concert, copii;
Merg și eu, și tu să vii,
Mergem împreună.

Înlocuirea lui *blem* cu *bem* am semnalat-o în vreo 14-15 ediții, dar cu siguranță mai sînt și altele, pe care nu le am în biblioteca proprie și nici nu le-am găsit în altă parte.

Verbul (a) *via* apare, în vorbire, în „dialogul” dintre copilul care merge din casă în casă, în ziua de Paști, spunînd: *Dumn'edău îîîs* ('Dumnezeu a înviat') și gazdă, care răspunde: *ad'evărât c-ō-îîs*.



La cuvintele de mai sus, care pledează pentru strînsa legătură a graiului de pe Someș cu textele moldovenești din secolul al XVII-lea, în primul rînd, mai putem adăuga unele forme verbale speciale, cum ar fi *ști* (în locul lui *știe*), des întîlnit în poezia populară și în opera lui G. Coșbuc, dar și în scrisul lui Dosoftei. Iată unele exemple doveditoare:

Cine n-are dor pe vale
Nu *ști* luna cînd răsare
Și noaptea cît îi de mare.
Cine n-are dor pe luncă
Nu *ști* luna cînd se culcă
Și noaptea cît îi de lungă.
(Poezie populară)

Lumea să le *știe*,
Să le *știe* bine,
Cum mă *ști* pe mine!
(G. Coșbuc, *Opere alese*, III, 1977, p. 91)

În sfîrșit, să mai semnalăm prezența numelor de sărbători **Gioi Mari** (în loc de **Joia Mare**) și **Duminica Florilor** (în loc de **Duminica Floriilor**) din **Cazania lui Varlaam** (1643) și din **Didahiile** lui Antim Ivireanu, întocmai ca în graiul de pe Someș.

Am dat exemplele respective tocmai spre a sublinia adevărul constatării profesorului N.A. Ursu cu privire la influența pe care graiul năsăudean a exercitat-o asupra limbii traducerilor moldovenești din trecut. S-a putut vedea, în același timp, în ce măsură poate contribui o monografie dialectală la îmbogățirea și dezvoltarea studiului limbii literare. Luminița Botoșineanu se poate bucura și de acest aspect pe care îl oferă cititorilor prin valoroasa ei carte.

Iași, februarie 2007

G. Istrate

Argument

Varianta actualizată a tezei noastre de doctorat – susținută în 2003 și redactată sub îndrumarea Domnului Profesor Gavril Istrate, căruia îi mulțumim și pe această cale –, cartea de față reprezintă o monografie dialectală având drept subiect aria reprezentată de valea superioară a Someșului Mare. Cu toate că arealul vizat s-a bucurat și anterior de atenția specialiștilor, fiind subiectul unor studii semnate de G. Ivănescu, D. Șandru, G. Istrate, A. Turculeț și V. Țâra, opiniile contradictorii consemnate până acum de istoria dialectologiei se constituie într-o primă motivație pentru o nouă abordare, dintr-o altă perspectivă.

Apoi, demersul nostru se sprijină pe bogăția de fapte dialectale caracteristice ariei avute în vedere, precum și pe vitalitatea unor fenomene considerate învechite sau chiar arhaice de unele surse. Astfel, pe de o parte, graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, situat la confluența unor unități diatopice mai bine caracterizate, înglobează selectiv o parte dintre trăsăturile acestora, într-o sinteză originală. Aici se întâlnesc elemente fonetice și lexicale considerate a fi specifice graiurilor moldovenești, dar și o serie de caracteristici comune graiurilor de peste munți, mai fărâmițate, mai neunitare decât celelalte varietăți ale dacoromânei. Spre exemplu, idiomul avut de noi în vedere prezintă fenomene fonetice precum fricativizarea africatelor sau închiderea (ce-i drept, inconsecventă) a vocalelor neaccentuate aflate în poziție finală, părând a se subordona unei unități diatopice de rang superior numită convențional subdialectul moldovenesc, dar prin alte trăsături, cum ar fi palatalizarea dentalelor sau monoftongarea diftongului *qa* la *q*, se înglobează în aria largă ardelenească.

Interesul lingvistic al zonei este dat și de aspectul arhaic al graiului vorbit aici, care conservă labiala în grupurile consonantice *pĉ*, *bĝ*, *mĥ* (reflexe ale palatalizării bilabialelor), păstrează africata *q* în contexte fonetice (de obicei termeni latinești) conținând un *d* urmat de iot și fricativa *r* în cuvinte precum *fărină*, *sărin*, menține sunetul *-u-* în paradigma verbului *a dormii* sau pe *-h* final (sonorizat) în *vrv*, *vârv*, prezintă supraviețuiri ale

sufixului moțional *-oaie* și ale unei întregi serii de cuvinte și expresii care aveau curs în limba veche.

Lateralitatea ariei Someșului superior în raport cu alte graiuri de tip ardelenesc (dar și cu graiurile moldovenești în aria cărora a fost nu o dată inclusă) a favorizat și a consolidat caracterul conservator al idiomului local, care merge mână în mână cu izolarea (nu în ultimul rând economică) în care s-a aflat populația zonei până nu demult – o realitate (relativă) chiar în zilele noastre.

De altfel, locutorii au conștiința specificității graiului lor, pe care îl definesc, prin intervenții de ordin metalingvistic, în opoziție cu graiurile învecinate: cu cel *moldovinișesc* (cum spune IMa3, imitând „accentul” vecinilor dinspre răsărit), dar și cu cel pe care îl vorbesc locuitorii *d'i la cîmpîie* (§4), adică de la vest de Năsăud și mai cu seamă de la sud de Bistrița.

După cum vom vedea, graiul de pe Someș este o unitate diatopică al cărei statut nu a fost definitiv stabilit, ceea ce justifică atenția pe care i-o acordăm.

INTRODUCERE

1. Coordonate geografice, istorice și etnografice

1.1. Delimitare geografică

Situată în nordul țării și al Transilvaniei, pe versantul apusean al Carpaților Orientali, aria de care ne ocupăm este limitată spre est, nord și sud de marginile depresiunilor formate de râul Someșul Mare și de afluentul său Ilva și cuprinde localitățile Șanț, Rodna, Maieru, Sângeorz, Ilva Mică, Feldru, Nepos (sau Vărarea), Rebrișoara și Năsăud (de pe cursul superior al Someșului Mare), respectiv Lunca Ilvei, Ilva Mare, Măgura Ilvei și Poiana Ilvei (de pe valea Ilvei), la care se adaugă comuna Leșu, de pe afluentul Leșu al Ilvei.

1.2. Relief, climă; floră, faună

Zona Someșului superior este în mare parte montană și submontană, altitudinea coborând dinspre nord-estul muntos al ariei (unde atinge maximul în vârful Ineu din Munții Rodnei, 2280 m) spre vestul reprezentat de platforma Năsăudului, care ajunge până la 340 m (în orașul Năsăud). Caracteristicile geografice au favorizat dezvoltarea unor așezări omenești de tip pastoral-agricol, întemeiate în depresiunile intramontane alungite a Someșului Mare și a Ilvei, limitate la sud de Munții Bârgăului, iar la nord de masivul Munților Rodnei.

Structura complexă a subsolului a favorizat apariția a numeroase *borcuturi* – izvoare de apă minerală, majoritatea cu un conținut ridicat de fier și de sodiu –, ale căror proprietăți curative au rămas până în prezent necunoscute (excepția o reprezintă stațiunea balneoclimaterică Sângeorz-Băi, unde, în afară de cura cu ape minerale, se fac tratamente hidro- și fizioterapeutice).

Clima, continental-moderată, evoluează între limitele termice de $-34,5^{\circ}\text{C}$ și $+37,5^{\circ}\text{C}$, însă, dincolo de aceste extreme, temperaturile medii

anuale în zonă cunosc valori cuprinse între 0°C (în Munții Rodnei) și +8,3°C (la Năsăud). Precipitațiile abundente (atingând valoarea medie maximă de 1400 l/mp în Munții Rodnei) alimentează o rețea hidrografică bogată, sub formă de evantai, ale cărei ape sunt colectate de Someș. Zăpada începe să cadă în jurul datelor de 8-10 noiembrie și se topește pe la sfârșitul lunii martie, iar pe vârfurile de peste 2000 m, mai ales pe versanții nordici, se păstrează chiar și vara¹.

Vegetația este reprezentată în majoritate de pădurile de rășinoase (molid, dar și brad, mai rar pin și larice), intercalate cu fagi, paltini, ulmi și carpeni; la peste 2000 m altitudine, ele lasă locul jnepenişurilor și pășunilor alpine.

În ciuda defrișărilor masive din ultima vreme, mediul geografic al zonei, care mai oferă încă, în munții împădușiți, spații de refugiu, favorizează conservarea unor specii faunistice cum sunt cerbul carpatin, ursul, căpriorul, mistrețul, lupul, vulpea, bursucul, iepurele, veverița, jderul și râsul. Totuși, zimbrul, măgarul sălbatic și calul sălbatic au dispărut de mult (existența lor în acest areal fiind atestată de unele toponime²), iar vulturul a devenit și el o raritate. Unii localnici susțin că, la altitudini mari, ar mai putea fi încă întâlnit; cert este însă că găinușele și cocoșii de munte, mierlele, sturzii, gaițele, cucii, graurii, uliii, bufnițele și huhurezii continuă să fie foarte numeroase.

1.3. Scurt istoric al zonei

Zona Someșului superior este locuită din cele mai vechi timpuri, fapt dovedit de vestigiile numeroase³ și de atestările documentare ale localităților, unele anterioare secolului al XIV-lea⁴. Până în secolul al XV-lea, vechea „Vallis Rodnensis”, „Districtus Rodnensis” sau „Vallis Valachalis”⁵ (cum apare consemnată în documentele secolului al XIII-lea), a aparținut, succesiv, comitatului Solnoc, comitatului Dăbâca și lui Iancu de Hunedoara, pentru ca, în 1475, Matei Corvin să încorporeze ținutul orașului Bistrița⁶, printr-un act în care se stipula, între altele, că locuitorii „Văii Rodnei” își vor păstra privilegiile de care se bucurau înainte de punerea în aplicare a acestei

¹ Informațiile cu caracter statistic au fost preluate din lucrările *Bistrița-Năsăud* (1972, p. 30-56) și N.G. Bojan (2000, p. 64, 108).

² Cf. și Elena Mureșan, 1988.

³ La Năsăud, urmele unor așezări din epoca bronzului; la Rodna, urmele drumului romanilor, ruinele cetății Rodna (sec. al X-lea), catacombele (sec. al XIII-lea), bazilica dominicană (sec. al XIII-lea); cetatea din Anieș (sec. al XIV-lea) etc.

⁴ Rodna, 1241; Sângeorz-Băi, 1242; Feldru, 1245; Năsăud, 1246.

⁵ Cf. V. Meruțiu (1929, p. 113), Șt. Pop (1947, p. 7-8), Șt. Pascu (1983, p. 48).

⁶ V. Șotropa (1924, p. 121-127).

măsuri juridico-administrative, având drepturi egale cu sașii bistrițeni. Un moment semnificativ pentru istoria zonei, cu repercusiuni importante și în planul definirii configurației dialectale a acesteia, este anul 1529, când cetatea Ciceului cu 60 de sate și centrul minier Rodna cu 23 de sate ajung în stăpânirea lui Petru Rareș, domnitorul de atunci al Moldovei⁷.

Secolele următoare găsesc satele de pe valea Someșului Mare și a Ilvei supuse Bistriței, iar pe locuitori din ce în ce mai nemulțumiți de măsurile abuzive luate de magistratul cetății, care mărea periodic taxele impuse districtului românesc, ajungând chiar să încalce dreptul de proprietate și de posesiune al locuitorilor acestuia. Revolta năsăudenilor, care îmbracă forme dintre cele mai diverse, de la petiții și emigrări masive în Moldova și Bucovina la haiducie și chiar la răscoale⁸, explică speranța cu care a fost îmbrățișată ideea înființării regimentului de graniță⁹, care, credeau ei, îi putea salva de spectrul iobăgiei, oferindu-le posibilitatea de a lupta pentru obținerea unor libertăți naționale și sociale. Dar decretul imperial din 15 aprilie 1762, care consemna înființarea Regimentului II românesc de graniță cu sediul la Năsăud¹⁰, nu avea să le aducă românilor libertățile sperate. Abia după răscoala condusă de bătrânul Tănase Tudoran, împărăteasa Maria Tereza va emite o patentă în care se stabileau nu numai obligațiile, ci și drepturile grănicerilor români. „Cătanele negre” (supranumele grănicerilor din Regimentul II, datorat sumanelor negre pe care le purtau în loc de uniformă) au luat parte la toate campaniile militare ale Austriei: „tabăra burcușului” (cu Prusia, 1778-1779), „rezbelul cu turcul” sau „tabăra cea lungă” (cu Turcia, 1788-1791), „bătălia frâncului” (luptele purtate cu Franța, în perioada 1793-1801) etc., în total 20 de campanii și 133 de bătălii.

Participarea năsăudenilor la evenimentele revoluției din 1848 s-a concretizat prin trimiterea unei delegații masive la marea adunare națională de la Blaj (3/15 mai 1848) și, în plan local, prin dezbateri pe marginea programului revoluționar, desfășurate în cadrul adunării zonale, care a avut

⁷ Cf. *Istoria* (1972, p. 117-118).

⁸ Declanșarea celei mai cunoscute dintre mișcările de protest din această perioadă, „Tumultus pagorum districtum valachici bistriciensis”, este marcată de memoriul înaintat în anul 1755 Curții de la Viena de către conducătorii revoltei: Ștefan Cute Nimigeanul (Feldru), Marcu a Berăriții (Nușfașlău) și Bucșa Eremie (Mocod).

⁹ „Milităria am luat-o de bună voie la anul 1762”, scrie în 1840 Grigore Galan (P. Galan, 1906, p. 5). Cf. V. Șotropa (1975, p. 60).

¹⁰ Inițial, din regimentul II de graniță făceau parte 25 de sate (între care Rodna, Ilva Mare, Măgura, Maieru, Sângeorz, Ilva Mică, Leșu, Feldru, Vărarea și Rebrîșoara, cf. *BN. Monografie*, 1979, p. 43), dar în perioada 1764-1809 au aderat și alte localități, numărul comunelor grănicerești ridicându-se, la începutul secolului al XIX-lea, la 44 (cf. I.N. Ureche, 2001, p. 166).

loc la Năsăud, în 10 iulie 1848. Eferescența revoluționară continuă și, la 13-14 septembrie 1848, grănicerii se pronunță împotriva autorității guvernului de la Budapesta, contestând legitimitatea alipirii Transilvaniei la Ungaria. În replică, guvernul desființează (la 1 ianuarie 1851) regimentele de graniță devenite incomode și chiar periculoase, iar grănicerii năsăudeni sunt încorporați în „regimentul 50 de linie” austriac, cu garnizoana la Bistrița. Conviețuirea cu populația de origine maghiară și germană, care a influențat în mare măsură viața socială și culturală a românilor, precum și idiomul local (mai cu seamă în compartimentul lexical, dar și sub aspect fonetic), se consolidează în această perioadă.

La aproape 100 de ani de la „militarizare”, românii înregistrează o primă victorie de răsunet în lupta lor pentru emancipare: la 24 martie 1871, împăratul Iosif al II-lea aprobă înființarea Districtului autonom românesc Năsăud (format din cele 44 de comune grănicerești care făcuseră parte din Regimentul II), pe a cărui stemă apar inițialele VRR („Virtus Romana Rediviva”). În această perioadă se pun bazele liceului românesc de la Năsăud, finanțat din fonduri grănicerești, care a contribuit încă de la începuturile sale la cultivarea sentimentului național și la dezvoltarea culturii românești în zonă.

Însă nedreptățile comise de guvernul unguri continuă, iar tendința expansionistă a nobililor maghiari cu domenii în zona Vișeuului și pe valea Bârgăului este tot mai manifestă; reacția românilor nu se va lăsa așteptată, culminând cu mișcarea memorandistă din anii 1891-1892. Cercul zonal, condus de Gherasim Domide din Rodna, și-a ales în 7 mai 1892 reprezentanții care, alături de ceilalți delegați memorandiști, aveau să-i prezinte împăratului problemele grave cu care se confruntau etnicii români din această parte a imperiului. Deznodământul mișcării nu a fost cel scontat, memorandiștilor întinzându-li-se un proces în urma căruia „capii” (în număr de 15) aveau să fie întemnițați.

În bătăliile primei conflagrații mondiale, care a avut ca rezultat o nouă distribuție a sferelor de influență între marile puteri ale lumii și implicit mari schimbări pe harta lumii, au luptat numeroși ostași năsăudeni. Mobilizați în armata austriacă (aflată de partea Puterilor Centrale), ei s-au văzut nevoiți să lupte împotriva conaționalilor lor; unii au ieșit din această situație-limită dezertând și înrolându-se în armata română, dar cei mai mulți dintre voluntarii năsăudeni proveneau din lagărele de prizonieri ale Antantei. Imediat după război s-au înființat gărzii naționale, ai căror membri aveau sarcina de a garanta securitatea localnicilor, amenințată de trupele aflate în retragere, și de a întocmi liste cu „credențiale” prin care cetățenii cu drept de vot urmau să-și exprime adeziunea la unirea Transilvaniei cu România. Năsăudenii, care au trimis delegați pentru a participa la marea adunare populară de la Alba Iulia, au îmbrățișat cu entuziasm ideea unirii cu țara.

Pentru români, al doilea război mondial începe la 26 iunie 1940, odată cu ultimatumul sovietic privind renunțarea la Basarabia, continuă cu dictatul de la Viena (30 august 1940), în urma căruia Ardealul de nord a fost cedat Ungariei, și se sfârșește 5 ani mai târziu (în 9 mai 1945), când guvernul URSS aprobă actul prin care nordul Transilvaniei este retrocedat României. După instalarea administrației maghiare și înlăturarea românilor din treburile publice, unii dintre locuitorii văii Ilvei și a Someșului, considerați elemente reacționare, au fost expulzați în România, în vreme ce alții au trecut de bună voie (și pe ascuns) în Moldova, așezându-se, cei mai mulți dintre ei, în satele din bazinul Dornelor. Dar, pentru românii din această parte a Transilvaniei (și mai cu seamă pentru ilveni), episodul cel mai tragic din perioada războiului a fost acela al evacuării forțate (1944), motivată de faptul că linia frontului urma să treacă pe vale.

Caracterizată, ca pretutindeni în țară, prin abuzuri și lipsă de discernământ, perioada comunismului a fost resimțită totuși mai puțin aici decât în alte părți ale țării, dacă avem în vedere faptul că zona nu a fost cooperativizată decât temporar, cu titlu de experiment (excepție făcând satul Nepos), în mare parte grație reliefului muntos, care nu favoriza desfășurarea unei agriculturi centralizate.

1.4. Aspecte etnografice¹¹

1.4.1. Locuința

Locuința specifică zonei era în trecut nu prea îndepărtat cât se poate de simplă; casa, mărginită frontal de o prispă protejată de streășină, mai lată în această parte, se construia în întregime din lemn pus în *cetori* (cu excepția fundației, din lespezi de piatră), avea o singură cameră și, din rațiuni de ordin practic, era unită cu șura și grajdul. Pe la începutul secolului XX, de la locuința tradițională (care își mai păstrează încă forma originală la unele dintre așa-numitele *case în câmp*, folosite pe perioada verii, când sătenii își lucrează pământurile aflate mai departe de vatra satului) s-a trecut la casa cu două încăperi despărțite de tindă și cămări, mărginită (de obicei în față, dar câteodată și pe o laterală și în spate) de *prizmă* 'prispă' sau de *târnaț* 'cerdac'. Pardoseala de lut uns a fost înlocuită cu dușumeaua, tavanele din despicătură cu podeaua de scânduri așezată peste grinzi de lemn (apoi cu tavanul tencuit), locul vetrelor cu prici, cuptor și horn a fost luat de soba cu plită, iar cuptorul, la început din piatră, a început să fie construit din cărămidă și a fost mutat în tindă. În această casă mai „modernă” și mai comodă, camera de locuit servea și de bucătărie; la peretele dinspre cămară era amplasat patul soților, despărțit de al doilea pat din încăperea prin masă,

¹¹ Pentru coordonatele etnografice ale zonei, cf. Ana Berengea, 1988.

în spatele căreia se găsea lăișterul 'laviță cu spătar'. Podișorul sau credențul 'bufetul de bucătărie' era așezat aproape de sobă, pentru ca oalele mari din lut sau email adăpostite în partea sa inferioară sau farfuriile, lingurile și căniile depozitate partea de sus să fie cât mai la îndemâna gospodinei. Cealaltă cameră – *casa de părade, casa dinainte* sau *casa cu cingeauă* – dotată cu masă, pat, sobă, lăițe 'lavițe', lăițere și ladă de zestre și bogat ornamentată cu păretare, *procuțe* 'covoare țesute (cu care se împodobesc pereții)', *țoale*, cergi, icoane, ștergare și blide, era destinată găzduirii oaspeților și organizării festivităților din cadrul familiei.

În prezent, puține mai sunt casele care respectă arhitectura și structura tradițională, odinioară atât de stricte; tinerii (mai ales cei plecați la muncă în străinătate) investesc în locuințe din ce în ce mai moderne, în care se întrevede uneori, alături de evoluția pozitivă, o aculturație nu lipsită de semnele sigure ale kitsch-ului. Materialele de construcție s-au modernizat și ele, lemnul rămânând însă un element de bază, tocmai pentru că este și cel mai la îndemână. Acoperișurile în patru ape, făcute din *draniță* 'șindrila', se mai păstrează încă (mai ales în zona montană), dar casele nou construite sunt acoperite cu tablă sau cu țiglă (în satele dinspre Năsăud acestea sunt majoritare).

1.4.2. Ocupații și meșteșuguri tradiționale

Relieful montan și submontan, precum și condițiile pedoclimatice din zona aflată la est de Năsăud au permis locuitorilor practicarea unei agriculturi în mare parte de subzistență, cu o firească predominare a creșterii animalelor, la care se adăugau, ca îndeletniciri tradiționale, munca la pădure, vânătoarea și albinăritul. Destinat vânzării, eventualul surplus, reprezentat de animale și produse animaliere (de la jumătatea secolului al XIX-lea și de lemn și de diferite obiecte din lemn) aducea lichiditățile folosite pentru completarea necesarului de cereale, obiecte casnice și gospodărești, precum și pentru plata impozitelor. Ocupația principală a femeilor era legată de pregătirea și confecționarea îmbrăcăminte și a textilelor destinate decorării interioarelor; activitatea începea cu torsul firelor, continua cu țesutul pânzei, al pânurii sau al textilelor decorative, cu albitul sau cu puiatul și se sfârșea cu croitul și cusutul pieselor de îmbrăcăminte sau de decor.

Primele meșteșuguri locale erau circumscrise domeniului prelucrării lemnului – dulgheritul, tâmplăria, rotăritul, dogăritul – și erau practicate, alături de îndeletnicirile agrar-pastorale, de țărani mai îndemânatici. În schimb, *sucia* 'cojocăritul' și fierăritul erau de obicei meșteșuguri practicate ca ocupație de bază și nu puteau fi îmbrățișate decât după o perioadă de ucenicie pe lângă meseriași experimentați. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea au apărut croitori și cizmari (mai târziu și tâmplari) străini, cu brevet de meseriaș.

După evenimentele din anul 1989, viața ținutului și-a urmat cursul pe același făgaș: sătenii, în marea lor majoritate, continuă să lucreze în agricultură sau în sectorul forestier și doar câțiva au încercat mici afaceri individuale în sfera prelucrării lemnului sau a laptelui, în domeniul comerțului (magazine mixte) și în cel al serviciilor (baruri și mai rar restaurante). Firește că afirmația privind structura socioprofesională unitară a populației poate fi nuanțată, situația fiind oarecum diferită în localitățile din apropierea orașelor sau în cele care dispun ele însele de un oarecare potențial economic. Astfel, unii locuitori ai satului Lunca Ilvei sunt salariați ai fabricii de cherestea sau ai gaterelor care o concurează din ce în ce mai serios, rodnenii și vecinii lor din Șanț și Maieru (chiar unii locuitori ai văii Ilvelor) lucrează în număr mare la mina Rodna, fără a mai vorbi despre sângeorzeni și năsăudeni (la care se adaugă o serie de navetiști), dintre care mulți sunt angajații fabricilor din localitate. O serie de meșteșuguri tradiționale (dogăritul, rotăritul) au fost abandonate, pierzându-și actualitatea odată cu apariția unor produse (lighene și butoaie din plastic, roți din cauciuc etc.) care reprezintă alternative mai simple și mai economice la esteticele, dar incomodele coveți, butoaie sau roți din lemn.

Starea economică relativ prosperă a zonei face ca fenomenul migrației în masă a tinerilor spre orașe – tragedia altor zone rurale – să fie destul de limitat; pe de altă parte, din ce în ce mai mulți aleg să lucreze în străinătate, de unde se întorc, de obicei după o perioadă limitată, investind în pământuri și în construcții. Astfel, populația cunoaște în continuare un raport destul de echilibrat între diferitele niveluri de vârstă.

1.4.3. Portul popular

1.4.3.1. Descriere

Arie etnografică destul de conservatoare, zona de la est de Năsăud a păstrat, în linii mari, costumele tradiționale. Cămașa femeiască tradițională, lungă până la glezne, a fost separată, într-o epocă greu de precizat cu exactitate, în *piept* 'cămașă' (care prezintă o varietate de croiuri și motive decorative) și *poale* 'fustă', peste care femeile în vârstă poartă *șurț* 'fota din față' (negru, verde închis sau albastru) și *pănzătură* 'fota din spate' (roșie, portocalie sau albastră), în vreme ce *pănzăturile* tinerelor (în al căror port fota din față este identică cu cea din spate) sunt viu colorate (de obicei în roșu) și bogat ornamentate (mai ales la Sângeorz-Băi, unde caracteristice sunt aplicațiile cu mărgelile și paiete). Croiul tradițional al cămășii este unul simplu, pânza fiind adunată la gât într-o bentiță; aceeași simplitate se remarcă și în privința ornamentației, redusă la *penele peste cot* (un rând de cusături, eventual de aplicații cu mărgelile pe latul mânecii) și la *cipca* 'dantela' cu care se încheie mâneca. Decorate mult mai bogat (cusăturile

s-au extins la toată suprafața mânecii și au trecut și pe piept), cămășile fetelor se încheie la gât cu dantelă, strânsă cu un șnur.

La bărbați, costumul prezintă o mai mare unitate formală. Cămașa, lungă până deasupra genunchilor, este strânsă la gât în bentița pe care o întâlnim și la cămașa femeiască tradițională, are mânecile drepte sau terminate cu *pocmeși* ‘manșete’ și este ornamentată cu cusături sau mărgelile în culori sobre (negru, albastru și roșu închis, în ultima vreme și bej). Țării (purtați vara) sau cioarecii (care se îmbracă iarna) sunt dreți și destul de strâmți și se confecționează din pânză de in sau bumbac, respectiv din stofă de lână.

Pieptarele *înfundate* (încheiate cu nasturi în lateral, pe umăr și sub braț) sau deschise în față, albe sau negre, decorate cu motive florale pe nuanțe de maro – piese de mare autenticitate – au fost, din păcate, înlocuite aproape integral cu cele având aplicații de piele, catifea ornată cu mărgelile sau chiar (mai ales în estul zonei) cu bundițele moldovenești.

Femeile își încing mijlocul cu *brețe* sau *frungii* ‘brâu țesut din lână’ (la Sângeorz, această funcție poate fi îndeplinită și de o curea îngustă de piele, cu aplicații constând în cusături, mărgelile etc.), iar bărbații cu curele de piele (mai demult late, cu trei sau patru cataramă, în prezent mai înguste, împodobite cu motive ștanțate sau cu mărgelile).

Pe cap, femeile poartă năframă din *păr* ‘lână fină’ sau din mătase (de culori diferite – de obicei negru, roșu, bej, alb – în funcție de vârsta purtătoarei, dar variind și de la o localitate la alta), în vreme ce bărbații se acoperă vara cu pălării din comerț (care înlocuiesc clopul negru din pâslă, cu boruri late și calota joasă, împodobit cu *gherdan* ‘bentiță făcută din mărgelile mici’), iar în anotimpul rece, cu cușmă neagră de miel.

Încălțăminte tradițională, reprezentată de opinci din piele de vită sau de porc sau, la bărbați, de cizme lungi din piele de vițel, a fost abandonată aproape integral în favoarea bocancilor, a cizmelor, a pantofilor sau a ghetelor procurate din comerț; în unele localități unde tradiția este mai puternică (în primul rând la Sângeorz-Băi), la indivizi mai conservatori, opincile (confecționate de multe ori nu din piele, ci din cauciuc) sunt încă în actualitate, fiind purtate în zile de lucru.

Iarna se purta *chit*, un suman cu croi drept, confecționat din pănură, înlocuit mai târziu cu *căputul* sau *gubul*, croit pe corp și garnisit la mâneci, la guler și la poale cu catifea neagră sau maro.

Accesoriile – *talerii*, salbe din monede de aur sau argint, mărgelile *de piatră* (tip cloisoné), *gherdanul*, cerceii, *năfrămuța* ‘batista’ și traista (care are modele diferite de la o localitate la alta) – întregesc tabloul unui costum tradițional a cărui elegantă sobrietate s-a construit în vremea ‘milităriei’, când apăsătoarele îndatoriri ale grănicerilor, dar și ale nevestelor acestora,

care trebuiau să se ocupe singure de toate problemele gospodăriei, făceau inoportună și exagerată orice podoabă vestimentară¹².

1.4.3.2. Perspective

Portul popular al localnicilor își pierde pe zi ce trece vitalitatea; el este îmbrăcat în zilele de lucru cu totul sporadic și, în orice caz, niciodată complet, fiind rezervat de fapt zilelor de sărbătoare și manifestărilor artistice. În condițiile unei diferențieri accentuate pe niveluri de vârstă, se poate vorbi despre autenticitate doar în cazul costumului purtat de generația a treia, în vreme ce unele dintre piesele vestimentare specifice tinerilor s-au îmbogățit (de multe ori de manieră excesivă) cu ornamente constând în cusături sau diverse aplicații, absorbind totodată anumite influențe dinspre zonele etnografice învecinate (mai cu seamă dinspre Bucovina).

Pe termen lung, costumele tradiționale nu poate ieși învingător din confruntarea cu vestimentația modernă – mai comodă, mai lejeră și, lucru deloc neglijabil, mai ieftină¹³.

2. Aspecte metodologice

2.1. Culegerea materialului

În interiorul unităților diatopice¹⁴, comunicarea se realizează prin intermediul canalului oral, uzează de un cod lingvistic care are o circulație limitată în spațiu și funcționează în conformitate cu o sumă de reguli, de fapt de obișnuințe, care dau măsura competenței idiomatice a vorbitorilor. Fără a fi statuate într-un mod foarte clar, aceste reguli își fac simțită forța coercitivă mai cu seamă în momentul când sunt încălcate (fapt receptat ca o greșală de limbă) și suma lor constituie așa-numita normă implicită¹⁵ (la rândul ei având o aplicabilitate limitată spațial), mai permisivă (în sensul că lasă loc

¹² Vezi și P. Boca (1972, p. 213).

¹³ De altminteri, încă din 1906 preotul Ieronim Slăvoacă deplângea „portul corcit” al localnicilor, care „au părăsit [...] sumanele cele de parade negre măiestroase”, înlocuindu-le cu „bluze de horă, cumpărate de pe șatre cu bani scumpi” (G. Galan, 1906, p. 1).

¹⁴ În terminologia lui E. Coșeriu (1994, p. 101).

¹⁵ Dacă norma reprezintă „tot ceea ce este de uzaj comun și curent într-o comunitate lingvistică” (J. Dubois *et al.*, 1994, s.v. *norme*), atunci la nivelul oricărei unități diatopice poate fi decelat un sistem de reguli (nescrise, decurgând din utilizarea codului) la care vorbitorii se raportează. Existența unei norme orale opuse celei scrise a fost semnalată de B. Cazacu încă din 1966 (p. 29) și readusă în discuție de M. Vulpe (1980, p. 8). Pentru ideea de normă implicită, vezi și E. Coșeriu (1995, p. 58).

inovațiilor) și totodată mai puțin stabilă (polimorfismul¹⁶, rezultat al inovațiilor individuale, este asociat dinamicii graiului) decât cea care funcționează la nivelul limbii literare.

Observarea unei asemenea norme orale se realizează cel mai ușor la nivel fonetic: dacă avem în vedere că frecvența potențială a actualizării unui anumit fapt de limbă este condiția „vizibilității” acestuia, este de la sine înțeles că particularitățile fonetice, care au un caracter de repetitivitate, oferă un teren de observație relativ accesibil. Pe de altă parte, nivelul lexical este și el un domeniu privilegiat pentru cercetările dialectale, mai cu seamă datorită faptului că se pretează la culegera materialului după metode clasice (este suficient, de exemplu, un chestionar bine întocmit și corect aplicat)¹⁷. Dimpotrivă, morfosintaxa graiurilor a rămas multă vreme în afara preocupărilor specialiștilor¹⁸, și aceasta tocmai ca urmare a dificultăților pe care le presupune adunarea și analizarea unui astfel de material. Așa cum s-a remarcat¹⁹, chestionarul sintactic nu dă rezultatele sperate, opțiunea pentru acest procedeu în evidențierea trăsăturilor sintaxei (mai cu seamă în cazul românei, limbă caracterizată printr-o relativă unitate diatopică și diastratică²⁰) fiind sortită eșecului: frazele de transpus în grai nu pot fi altceva decât niște calcuri după modelul literar. Metoda cea mai adecvată din această perspectivă rămâne cea a observației directe, cu înregistrarea pe bandă a unui număr cât mai mare de texte, în special conversații spontane între membrii comunității lingvistice. Cu toate că prezintă inconvenientul de a limita domeniul investigat la o suprafață relativ restrânsă și de a nu oferi prea multe certitudini în privința ariei anumitor fenomene²¹, am optat pentru observația directă, coroborându-i rezultatele cu ale conversației dirijate și ale chestionarului și contracaraându-i deficiențele prin interpretarea materialului în conformitate cu principiile geolingvisticii.

¹⁶ Termen impus de școala dialectologică de la Toulouse (vezi G. Tuaillon, 1976, p. 79 și urm).

¹⁷ De altfel, fapt deloc întâmplător, particularitățile de ordin fonetic (la care se adaugă cele lexicale) s-au constituit în criterii preferate de specialiști în delimitarea unor arii dialectale în interiorul dacoromânei (vezi, în acest sens, G. Weigand, 1908; E. Petrovici, 1941a, 1941b, 1954; R. Todoran, 1961, 1998; I. Gheție, 1964 etc.).

¹⁸ Totuși, în ultimele două decenii, au apărut o serie de lucrări în domeniu, între care menționăm două contribuții esențiale: a Sabinei Teiuș (1980) și a Magdalenei Vulpe (1980).

¹⁹ Vezi M. Vulpe, 1980, p. 10.

²⁰ Cf. și *Enciclopedia* (s.v. *sintaxă*).

²¹ Cu atât mai mult cu cât ariile morfosintactice sunt mai extinse decât cele fonetice sau decât cele lexicale (în acest sens, Magdalena Vulpe, 1980, p. 9, îl citează pe L. Remacle, care insistă asupra variației spațiale reduse a construcțiilor sintactice).

Ancheta propriu-zisă (precedată de o anchetă de probă, la Sângeorzi-Băi, în decembrie 1997, și susținută de o întreagă serie de micro-anchete, ori de câte ori s-a ivit ocazia) s-a desfășurat în două etape: iunie-august 1997, respectiv iulie-august 2001, și a constat în *aplicarea unui chestionar* (adaptat după chestionarul NALR), pentru care a fost selectat câte un subiect din fiecare punct de anchetă (informatorul principal), și în *culegerea de texte dialectale* (unele tematice, multe libere, majoritatea conversații spontane înregistrate fără știrea informatorilor), de la un număr destul de mare de informatori. Astfel, ancheta după metodele clasice a fost dublată de anchete-„spion”, care, dincolo de contraargumentele invocate uneori în literatura de specialitate²², deschid perspective asupra comportamentului lingvistic al vorbitorilor în condiții „normale” de comunicare și, aspect chiar mai important, pun în evidență particularitățile de ordin sintactic, domeniul cel mai dificil și mai spinos al anchetei. În vederea atingerii acestui scop, anchetatorul a exploatat toate împrejurările favorabile: discuții între membrii familiei informatorului principal înainte și după începerea anchetei cu chestionarul, eventuale întreruperi cauzate de o vizită neașteptată, momente de conversație „relaxată” cu/între subiecții care așteptau să fie înregistrați pentru texte, diverse întâlniri ale informatorilor (însoțit de anchetator) cu alte persoane din localitate (ocasionate de plimbări, de excursii sau de participarea la vreo activitate în comun, în special făcând fânului). Camuflarea aparatului de înregistrat a fost facilitată de evoluția spectaculoasă a tehnicii (care a mers spre miniaturizare și performanță), fiind de la sine înțeles că un reportofon oferă incomparabil mai multă libertate de mișcare decât clasicul magnetofon.

Perspectiva asupra zonei investigate a fost întregită, în tot intervalul 1996-2005, prin contacte periodice cu realitatea de pe teren, situație în care ne-am orientat spre aspecte care, inevitabil, au scăpat anchetei principale. În condițiile privilegierii observației directe, este de la sine înțeles că localitatea noastră natală (Ilva Mare²³) s-a bucurat de o atenție sporită, așa încât eșantioanele de grai din acest punct depășesc, proporțional, materialul cules din alte localități.

Răspunsurile la chestionar, textele și dialogurile libere au fost înregistrate cu reportofonul și transcrise ulterior după metoda impresionistă, dar o serie de fapte care s-au impus atenției noastre în cursul contactului cu realitatea din teren, precum și aspectele cele mai interesante pe care le-a

²² Pentru o expunere a avantajelor și limitelor acestei metode, vezi S. Dumistrăcel *et al.*, 1997, p. 119-122.

²³ Al cărei grai a constituit, de altfel, subiectul lucrării noastre de licență (susținută în 1994 la Universitatea din Iași). Mai precizăm că originea noastră locală și, implicit, buna cunoaștere a graiului matern ne-a permis să recurgem, sub anumite aspecte și în anumite limite, la metoda anchetatorului-informator.

relevat chestionarul au fost notate direct. Transcrierea fonetică s-a făcut după sistemul utilizat de seria atlaselor regionale românești NALR/ALRR, cu câteva elemente suplimentare²⁴:

- notarea pauzelor „goale” prin „+” ($\approx$ o secundă), „++” ($\approx$ 2 secunde), „+++” (3 secunde); durata pauzelor de peste 3 secunde este precizată între croșete;
- marcarea pauzelor de respirație (când respirația este perceptibilă) prin „(h)”;
- notarea sub formă de partitură²⁵, utilizată în redarea tuturor secvențelor dialogate pentru sugerarea intercalărilor și a schimbului de replici²⁶;
- în sfârșit, delimitarea prin croșete a secvențelor pronunțate *allegro* sau *lento*, cu specificarea ritmului (mai alert sau mai lent), după respectiva paranteză, în superscript.

O altă latură a investigației de teren a constituit-o ancheta specială pentru radiografierea particularităților prozodice, desfășurată la Ilva Mare, în două etape, în iulie 2005 și decembrie 2005. Într-o deplasare ulterioară (din martie 2006), datele corupte (din cauza aparaturii neperformante sau ca urmare a unor probleme momentane/individuale de pronunție care au făcut inutilizabile o parte din enunțuri) au fost înlocuite cu noi înregistrări, operându-se astfel toate completările care se impuneau.

Să mai precizăm doar că cercetarea noastră a avut mult de câștigat de pe urma consultării „Arhivei Someșene” (apărută între 1924 și 1938), precum și a unor monografii ale localităților anchetate, care, vizând aspecte cu caracter general, au atins, totuși, în treacăt, și anumite probleme legate de profilul lingvistic al zonei (sau ilustrează ele însele, de cele mai multe ori involuntar, trăsături ale graiului local)²⁷. O serie de informații utile, dar incomplete, în privința graiului de pe valea superioară a Someșului am putut

²⁴ Pe care le-am aplicat în cadrul proiectului ProDrum, de cercetare a limbii vorbite în Moldova istorică (vezi K. Bochmann, V. Dumbravă, 2000; pentru o sinteză a regulilor de transcriere fonetică aplicate aici, vezi în special p. 9-12) și care ne-au fost sugerate și de metoda pusă în practică de profesorul nostru A. Turculeț (vezi, între altele, 2002a, p. 27).

²⁵ Utilizată și de S. Dumistrăcel, Doina Hreapcă și I.-H. Bârleanu (1997, p. 252-256), care trimit la spațiul german, unde metoda este curentă (vezi, în acest sens, și *ibidem*, anexa 23, p. 409).

²⁶ Așadar cu o mică deosebire față de model (vezi *supra*, nota 24), unde metoda se aplica „numai în caz de vorbire simultană, suprapusă” (K. Bochmann, V. Dumbravă, 2000, p. 11).

²⁷ P. Galan (1906), P. Grapini (1907), Șt. Buzilă (1910), I.N. Ureche (2001), M. Daroși (2004), *Ilva Mică* etc.

obține și din culegerile de folclor²⁸ care, pe lângă valoarea documentară, pot reprezenta o sursă pentru analizarea lexemelor specifice (nu însă și a fonetismelor, din cauza transcrierii foarte „literarizate”, uneori cu totul aproximative). Tot aspecte exclusiv lexicale au putut fi urmărite prin apelul la unele lucrări care, direct sau indirect, se ocupă de vocabularul zonei (eventual exclusiv de terminologia păstorească)²⁹.

2.2. Selectarea și interpretarea materialului

Am reținut doar acele fapte lingvistice care s-au dovedit relevante prin punerea lor în contrast cu elemente corespondente din alte graiuri dacoromânești (în special cele muntenești). Prin această abordare, am renunțat la elementele generale la nivelul dacoromânei, sacrificând o serie de „capitole” (mai cu seamă din morfologie și sintaxă) unde nu am identificat trăsături care ar putea fi circumscrise ariei Someșului superior (spre exemplu, în capitolul de morfologie, nu sunt tratate pronumele relativ, cel interogativ, o serie de tipuri de numere; la sintaxă, unele funcții sintactice etc.).

Pe de altă parte, în condițiile în care norma³⁰ este, la nivelul graiurilor, una implicită³¹, forța ei de coerciție rămâne destul de redusă, iar variabilitatea lingvistică atinge un nivel foarte înalt. Iată de ce s-a impus o *selecție* a faptelor mai relevante (care s-a realizat prin compararea mai multor idiolecte³²) și decelarea fenomenelor în funcție de repetitivitatea, de generalitatea lor. Însă o comunitate lingvistică nu este ansamblul locutorilor care vorbesc în același fel, ci care se raportează, în ciuda diversității existente, la o sumă de practici de comunicare³³. Astfel, obligați fiind să ne axăm pe descrierea regulilor invariabile (cu anumite condiționări legate de nivelul social sau cultural, de apartenența la o anumită generație etc.) la care se raportează toți locutorii, am evitat, pe cât posibil, domeniul inovației individuale, având totuși în vedere, ori de câte ori a fost posibil, variația pe palierul diastatic, diagenetional și diafasic (am uzat de perspectiva socio-și psiholingvistică în special în capitolul 7, dar am făcut-o și în cadrul capitolelor precedente, când se impunea o nuanțare de acest tip).

Ancheta prozodică întreprinsă s-a suprapus cu cercetările realizate în zonă pentru AMPER (*Atlas Multimédia Prosodique de l'Espace Roman*), proiect internațional inițiat de Centre de Dialectologie de pe lângă

²⁸ V. Onișor (1895), D. Vartic (1970), L. Dănilă (1971), *Cununa* etc.

²⁹ I. Bugnariu (1888), E. Precup (1926), R. Telceanu (1975) etc.

³⁰ Norma lingvistică (nu cea literară), așa cum a fost definită ea de E. Coșeriu încă din 1952. Cf. DGSL, s.v. *normă*.

³¹ Vezi *supra*, nota 15.

³² Cf. A. Turculeț, 2001a, p. 18.

³³ Cf. C. Baylon, X. Mignot, 2000, p. 251.

Universitatea Stendhal Grenoble III, care, în dublul scop de a acoperi deficitul de cercetări de acest tip și de a oferi o completare în domeniul intonației a *Atlasului lingvistic romanic* (ALiR), își propune surprinderea varietății diatopice a intonației în limbile romanice³⁴. Ca aplicare a concepției și metodologiei acestui proiect romanic la cercetarea variației diatopice a prozodiei românești, cercetarea noastră a uzat, pe de o parte, de metodologia AMPER privind culegerea, prelucrarea și prezentarea datelor și, pe de altă parte, de chestionarul utilizat de echipa românească a proiectului, pus la punct de profesorul Adrian Turculeț, membru în comitetul director al proiectului ca responsabil pentru domeniul românesc. Astfel, datele, culese prin anchetă directă cu ajutorul unui corpus fix³⁵, la care s-a adăugat corpusul de control, obținut printr-un procedeu de tip Map Task sau/și din înregistrări de conversații libere, au fost prelucrate cu ajutorul instrumentelor puse la dispoziția lingvisticii de informatica actuală și aplicate în cadrul AMPER (programele de analiză acustică Speech Analyzer³⁶, Goldwave³⁷ și CoolEdit³⁸).

În secțiunile descriptive ale cărții, trăsăturile diverselor compartimente ale graiului sunt menționate și interpretate din punctul de vedere al originii lor, cu trimiteri la alte lucrări care le atestă, în regiunea studiată de noi sau, pentru comparație, în alte arii ale dacoromânei. Exemplele sunt însoțite de sigla punctului de anchetă în care au fost înregistrate și de numărul de ordine al informatorului; dacă trimiterea la număr sau/și la siglă lipsește înseamnă că aspectele notate sunt generale în punctul de anchetă/în graiul de care ne ocupăm, situație în care transcrierea s-a făcut după pronunția informatorului principal (în cazul în care fenomenul caracterizează localitatea respectivă), respectiv după a subiectului IMi1 (informatorul principal din IMi, centrul geografic al ariei). Absența acestor trimiteri nu trebuie totuși să ne conducă la concluzia că un anumit fapt este individual sau are circulația limitată la un anumit punct de anchetă: unele exemple au fost excerptate din transcrieri după conversații spontane, care nu oferă întotdeauna posibilitatea

³⁴ Paternitatea ideii, lansată la Congresul Internațional de Dialectologie de la Bilbao, îi aparține profesorului Michel Contini (1992). Pentru aspecte metodologice privind cercetarea prozodică, vezi și Turculeț et alii, 2004a, 2004b, 2005, 2006a, 2006b.

³⁵ Stând la baza demersului științific identic, obligatoriu pentru toate domeniile lingvistice implicate în AMPER, corpusul fix (alcătuit după criterii fonetice și gramaticale foarte stricte) asigură o comparație relevantă a datelor obținute.

³⁶ Creație a Summer Institute of Linguistics, Acoustic Speech Analysis Project, JAARS – CSS, Waxhaw, NC (versiunea 1.5).

³⁷ Versiunea 4.26.

³⁸ Versiunea 2.00.

comparării. Totuși, informațiile obținute astfel au fost verificate (prin „consultarea” altor informatori), pentru a se elimina, pe cât posibil, riscul de a nota fapte cu caracter ocazional/individual.

Capitolul de concluzii este dedicat interpretării de tip geolingvistic.

**LISTA LOCALITĂȚILOR ANCHETATE ȘI
CORESPONDENȚA CU PUNCTELE DIN REȚEAUA WLAD,
ALR I ȘI ALRR-Trans.**

Siglă	Punct de anchetă	WLAD	Punct din rețeaua ALR I	Punct din rețeaua ALRR-Trans.
LI	Lunca Ilvei	—	—	249
IMa	Ilva Mare	—	—	—
MI	Măgura Ilvei	—	—	—
PI	Poiana Ilvei	228	217	250
L	Leșu	—	—	—
IMi	Ilva Mică	—	—	—
Ș	Șanț	662	215	248
Ro	Rodna	—	—	—
M	Maieru	661	—	247
SB	Sângeorz-Băi	—	—	246
F	Feldru	—	—	254
N	Nepos	—	—	—
Re	Rebrișoara	—	—	—

LISTA INFORMATORILOR

Întrucât unele dintre înregistrări s-au făcut fără știrea informatorilor (vezi *supra*, 2.1), vom nota (în numele eticii) lista care urmează cuprinde doar inițialele numelui fiecăruia: mai întâi inițiala prenumelui, apoi pe cea a numelui. Siglele utilizate indică punctul de anchetă (în conformitate cu *Lista localităților anchetate...*, vezi *supra*) și numărul de ordine al subiectului, stabilit după criterii de vârstă (într-o ordine în general descrescătoare) și reprezentativitate (cei de la care am selectat mai multe texte sunt menționați la început). Primul subiect menționat la fiecare punct de anchetă în parte este și informatorul principal (iar sigla lui este marcată cu **bold**). Pentru toți informatorii se precizează categoria de vârstă și sex căreia îi aparțin, clasificare ce urmează în mare parte criteriile stabilite în TD-Olt. și reluate în volumele de texte dialectale apărute ulterior: [VIII] = bărbat peste 50 de ani; [VII] = femeie peste 50 de ani; [VI] = bărbat de 35-45 de ani; [V] = femeie de 35-45 de ani; [IV] = tânăr de 18-22 de ani; [III] = tânără de 18-22 de ani; [II] = băiat de 9-12 ani; [I] = fetiță de 9-12 ani. Aceste limite de vârstă nu au fost respectate în mod rigid, ci au fost adaptate de la caz la caz. Literele *a*, *b* etc. adăugate cifrei romane disting între doi subiecți de aceeași categorie de vârstă anchetați în aceeași localitate.

Lista cuprinde date despre ocupațiile subiecților, nivelul de școlarizare, călătorii, relații cu *out-sideri*, interesul pentru presă și audio-vizual, cu alte cuvinte acele informații care ar putea justifica trăsăturile idiolectelor studiate. În plus, am făcut anumite observații de natură psiho- și sociolingvistică, în măsura în care era vorba despre aspecte relevante³⁹. Printre informatorii selectați se numără și câțiva absolvenți de liceu sau chiar studenți în primul an de facultate (F6), pe care i-am reținut ca urmare a orientării noastre spre surprinderea variației lingvistice pe cât mai multe coordonate (inclusiv pe cea diastratică).

Anchetele fiind făcute în mai multe etape succesive, coordonatele obiective ale informatorilor sunt cele de la data primelor înregistrări, așa încât, în mod inevitabil, unele elemente nu mai sînt de actualitate (și ne referim aici în special la vârstă⁴⁰).

³⁹ În acest sens, modalitatea de tratare a problemei în TD-Mold. Bucov. s-a constituit pentru noi într-un adevărat model (I/1, p. LIX-LXI; I/2, p. XXXVII-XXXIX; II/1, p. 45-48).

⁴⁰ Dar și la faptul că, din păcate, unii dintre subiecții primelor noastre anchete nu mai sunt (IMa3 și L1 sunt cei despre a căror dispariție avem știință).

Lunca Ilvei

- LI1: B.V. [VIIIa], 65 de ani, 7 clase, țăran. În tinerețe a fost cioban (de cele mai multe ori pe Ineu, *în lăla*). Merge des la târg la Năsăud și câteodată la Vatra Dornei. Armata a făcut-o *pin slăt'ina*. Are un băiat care este profesor la Cluj. A înțeles foarte bine scopul cercetării, dar (poate tocmai de aceea) la textele înregistrate „clasic” a fost oarecum „arhaizant”, artificial. În schimb, la chestionar a răspuns foarte exact și la obiect. Soțul lui LI2.
- LI2: I.V. [VII], 60 de ani, 5 clase, țărancă. Deplasări la Năsăud, Cluj. Cunoaște foarte bine graiul local și este comunicativă. Îi place să se uite la televizor, mai ales iarna, când are mai mult timp.
- LI3: E.T. [VIIIb], 54 de ani, 10 clase, pensionar CFR. Călătorește mult, profitând de faptul că are *liber pe căferé*; cel mai des merge la Vatra Dornei, la Iași și Cluj. Citește ziarele locale.
- LI4: M.B. [Va], 46 de ani, 10 clase, casnică. A făcut o școală profesională de croitorie la Bistrița, dar profesează sporadic. Citește mult și urmărește la televizor programele de știri. Merge uneori vara la băi (Felix, Techirghiol).
- LI5: I.S. [VI], 39 de ani, 10 clase, țăran. Armata a făcut-o la București. Părăsește rareori satul natal, ducându-se cel mult *la târg Țsat* [la Ilva Mare]. Are o fată care face liceul la Bistrița. Soțul lui LI6.
- LI6: G.S. [Vb], 36 de ani, 10 clase, țărancă. Se ocupă în special cu animalele din gospodărie și merge uneori cu brânzeturi *pe pcat la dorna vatra*.
- LI7: S.P. [IV], 24 de ani, 8 clase, muncitor forestier, cioban. Armata la Baia Mare. Călătorește destul de rar (la Bistrița, Năsăud, Vatra Dornei).
- LI8: D.A. [III], 19 ani, 8 clase. Își ajută părinții prin gospodărie și, în timpul liber, activează în echipa de dansuri a comunei. A fost în tabere școlare la Timișoara și la mare.
- LI9: I.P. [II], 13 ani, elev în clasa a VII-a. A fost într-o tabără la Suceava și în vizită la sora lui la Bistrița.

Ilva Mare⁴¹

- IMa1: V.G. [VIIa], *d'e șapt'ez'ășisînș d'e ai*, 7 clase, casnică. Citește multă literatură, ascultă emisiunile radio și se uită la televizor la filme. Are conștiința diferenței între cele două coduri, literar și dialectal, și face comentarii metalingvistice pertinente, de finețe (*flămînz or' flămînd* +

⁴¹ La subiecții enumerați mai jos se adaugă și autoarea însăși (originară din Ilva Mare), care apare, uneori chiar direct, în textele transcrise (vezi Anexa 3, textul 2.2, IMa*).

- cum zîg băbile* etc.). Călătorește destul de des la rudele din Bistrița sau este vizitată de acestea (fiul, nora, nepoții).
- IMa2: A.C. [VIIb], 57 de ani, 12 clase, pensionară; mama autoarei. A lucrat ca secretară la școala din localitate, activitatea profesională prilejuindu-i deplasări destul de frecvente la Bistrița, „la județ”. În rest, rare ieșiri din localitate (la Iași). Are abonament la ziare naționale și locale, pe care le citește cu regularitate, și urmărește cu interes la televizor știrile și diverse emisiuni culturale sau de divertisment.
- IMa3: *alecțândru* C. [VIII], 66 de ani, 7 clase, cioban. A fost primar în sat „pe vremea comuniștilor”. Și-a făcut armata la Bistrița. Citește cărți cu subiect istoric. Deplasări, destul de limitate, la Bistrița sau la Năsăud, la târg.
- IMa4: F.B. [VIIc], 67 de ani, 7 clase, țărancă. Dat fiind faptul că gospodăria mare pe care o are îi ocupă tot timpul, ajunge foarte rar la oraș. Citește uneori cărți pe care le împrumută de la fiul ei, preot în sat. Se remarcă prin naturalețea cu care povestește diverse întâmplări sau cu care descrie obiceiuri acum de domeniul trecutului.
- IMa5: M.T. [VIId], 65 de ani, 7 clase, pensionară. A lucrat la primărie, ca femeie de serviciu. Își vizitează uneori rudele de la Cluj și Sibiu și este vizitată de acestea. Frecvența cu care folosește forme diminutive dă expresivitate expunerilor.
- IMa6: C.U. [VIIe], 58 de ani, 7 clase, țărancă. Se ocupă în special cu *gălițele* (cu animalele) și merge aproape în fiecare săptămână cu produse lactate la piață la Rodna, trecând dealul călare. Vorbește foarte firesc în registru dialectal (între altele, folosește foarte frecvent construcții sintactice regionale) și face unele comentarii despre cum „grăiesc doamnele din Rodna” care-i sunt cliențe, în fapt despre unele deosebiri (aproape exclusiv lexicale) între graiul celor două localități.
- IMa7: P.I. [VIa], 48 de ani, 10 clase, țăran. Armata a făcut-o la Bistrița. A mers de două ori la băi, la tratament (la Amara). În fața reportofonului „pozează”, fiind oarecum teatral (și își corectează multe dintre fonetismele dialectale), dar, când nu se știe înregistrat, este un foarte bun povestitor.
- IMa8: A.Z. [V], 32 de ani, 10 clase și școala profesională de croitorie, casnică. O parte dintre studii le-a făcut la Bistrița. Călătorește (foarte rar) la Baia Mare, unde are o soră.
- IMa9: T.D. [VIb], 44 de ani, 10 clase, țăran. Când este solicitat, lucrează ca instalator prin sat. Merge uneori la Bistrița, *să-m cumpăr una-altă* (materiale necesare meseriei).

IMa10: V.G. [Vic], 45 de ani, 12 clase, funcționar la primărie. Merge lunar la Bistrița, la ședințe. În vorbirea lui se remarcă recurgerea, uneori conștientă, cultivată, la fonetismul literar.

IMa11: C.P. [IV], 21 ani, 6 clase, cioban. De la vârsta de 10 ani, în fiecare vară a fost plecat cu oile, la munte.

IMa12: F.I. [III], 22 de ani, 8 clase, casnică. Nu a părăsit localitatea *nîma cîn am născût* (când a fost internată la maternitatea din Năsăud).

IMa13 [II]: A.M., 14 ani, elev în clasa a VIII-a. Influența limbii literare este destul de evidentă, mai cu seamă la nivelul foneticii. De altfel, cunoaște și folosește, în registrul public formal, varianta locală a limbii literare. Precizează că folosește totuși graiul când vorbește cu alți copii, din grija de a nu fi marginalizat, fiind considerat *domnós*. Călătorește mult, în special la Bistrița și la Constanța, unde are rude.

IMa14: I.P. [I], 9 ani, elevă în clasa a III-a. Prezintă în vorbire o serie de elemente arhaice, influența școlii nefăcându-se prea bine simțită din acest punct de vedere (deși este o elevă foarte bună). Citește mult și cu plăcere. A mers de câteva ori la Vatra Dornei sau la Năsăud și în două excursii: la Cluj și în Bucovina.

Măgura Ilvei

MI1: M.A. [VIII], 68 de ani, 7 clase, țăran. Stagiul militar l-a făcut la București. Citește cărți, ziare și reviste. Are doi copii care au absolvit liceul. Merge uneori la băiatul cel mare, care locuiește la Năsăud. Soțul inf. MI2.

MI2: S.A. [VIIa], 60 de ani, 7 clase, casnică (*piṅgă cásă*). Călătorește rar și mărturisește că nu prea citește, pentru că nu are timp. În fața reportofonului devine crispată, iar controlul vorbirii este evident (de exemplu, evită africativizarea mediopalatalelor, ajungând la hipercorectitudini de tipul *bd'étu*, de obicei absente din vorbirea ei). Altminteri relatează firesc în registru dialectal, făcând adesea uz de arhaisme fonetice (de exemplu africata *q*).

MI3: P.L. [VIIb], 54 de ani, 8 clase, casnică. Citește unele cărți bisericești. Dintre cei șapte copii, unul a terminat liceul și locuiește acum la Bistrița. Pe acesta inf. îl vizitează din când în când și tot destul de rar merge la târg la Năsăud sau la Vatra Dornei. Mama inf. MI4.

MI4: M.S. [V], 34 de ani, 10 clase, țărană. Deplasări, destul de puține, la Vatra Dornei (unde mai merge uneori cu cartofi de vânzare) sau la Năsăud. Înțelege scopul anchetei și este foarte naturală chiar în fața microfonului, reproducând firesc graiul local.

MI5: P.O. [VI], 35 de ani, 10 clase, țăran. A făcut armata la Satu Mare și de atunci a călătorit foarte puțin, doar prin județ. Se remarcă prin cunoașterea graiului local și prin expresivitate. Soțul inf. MI6.

- MI6: I.O. [III], 24 de ani, 8 clase, casnică. Își vizitează uneori rudele de la Bistrița, dar în rest nu prea călătorește. Deși relatează coerent și într-un registru dialectal „curat”, nu avem prea mult material de la această informatoare, întrucât, fiind foarte emotivă, „se pierde” în fața persoanelor străine. Sora inf. MI8 și soția lui MI5.
- MI7: S.R. [II], 10 ani, elev în clasa a IV-a. Paralel cu fonetismele locale apar, de multe ori, fonetisme literare, datorate influenței limbii literare, prin școală (de exemplu, *împle*).
- MI8: A.G. [I], 14 ani, elevă în clasa a VIII-a. Deplasări: în tabără, la mare.

Poiana Ilvei

- PI1: S.C. [VII], 65 de ani, 7 clase, țărancă. Merge rar la oraș, la târg. Locvace și bună reprezentantă a graiului local, devine puțin emfatică atunci când se știe înregistrată. Soția inf. PI2.
- PI2: S.C. [VIII], 68 de ani, 7 clase, țăran. Stagiul militar l-a făcut la București. Citește ziarele locale și urmărește emisiunile de știri la TV. Deplasări la Târgu Mureș (unde a și stat o perioadă în spital), Bistrița, Năsăud. Hâtru și ironic.
- PI3: N.P. [VIa], 46 de ani, 7 clase, șofer. A făcut armata la Bistrița. Călătorește mult, prin natura meseriei, dar pe trasee scurte, prin județ. În vorbirea lui, care se desfășoară în registru dialectal, se remarcă afonizarea sistematică a sunetelor finale.
- PI4: A.I. [V], 38 de ani, 10 clase, casnică. Fata cea mare este elevă la liceul din Năsăud. Călătorii la Cluj, Bistrița, Suceava („la bazar”). Are o bibliotecă personală și citește destul de mult. Soția inf. PI5.
- PI5: C.U. [VIb], 44 de ani, 8 clase, *agricultor*. Armata a făcut-o la Bistrița și Satu Mare. Merge uneori la Cluj, Bistrița, Năsăud. Faptul că citește mult se reflectă în tratamentul fonetic al neologismelor, adoptate cu fonetismele literare, și într-o serie de particularități de ordin morfologic (diferențierea pluralului de singular la imperfect, pers. 3 și 6).
- PI6: I.M. [V], 33 de ani, 8 clase, casnică. A fost în câteva excursii cu școala, în rest nu a prea călătorit, decât *d'î is pînă is*. Înțelege bine scopul anchetei și este cooperantă, totuși este oarecum teatrală în fața microfonului.
- PI7: P.B. [III], 20 de ani, 12 clase. Își ajută părinții prin gospodărie *pînă m-a lua și pe min' e sin' evă* (până se va căsători). Liceul l-a făcut la SB, unde mai merge încă destul de des. Alte deplasări: Bistrița, Cluj, Vatra Dornei.
- PI8: F.C. [IV], 21 de ani, 8 clase. Nu a făcut încă armata.

PI9: S.C. [Ia], 10 ani, elevă în clasa a III-a. Excursii la Cluj și Suceava. Relatează firesc în registru dialectal, influența limbii literare fiind foarte limitată. Sora inf. PI10.

PI10: A.C. [Ib], 8 ani, elevă în clasa a II-a. Excursii la Cluj și Suceava.

Leșu

L1: L.P. [VII], 65 de ani, 7 clase, țărancă. Nu călătorește aproape deloc. Toți copiii „îs cu liceul terminat”. Citește mult, în special cărți bisericești. Excelentă povestitoare (relatăriile ei sunt dezvoltate, expresive, „colorate” cu proverbe și zicale), foarte bună reprezentantă a graiului local. Soția inf. L2.

L2: M.P. [VIIIa], 69 de ani, 7 clase, țăran. Stagiul militar l-a făcut la Cluj. Povestește coerent, folosind uneori neologisme adaptate sistemului fonetic al idiomului local, întâmplări din tinerețe, obiceiuri vechi (pe care le cunoaște foarte bine).

L3: I.P. [VIIIb], 53 de ani, 6 clase, țăran. Nu a făcut armata, din motive medicale. Deplasări la Cluj („la doctori”), la Suceava și Bistrița. A fost câțiva ani *but' inăr*, dar în prezent a abandonat munca la pădure și este crescător de oi. Bun cunoscător al obiceiurilor păstorești și povestitor talentat.

L4: P.O. [Va], 46 de ani, 8 clase, casnică. Călătorește foarte puțin, prin județ. Urmărește la televizor emisiunile de știri și diverse seriale. Registru dialectal, cu apel la fonetismele literare în cazul neologismelor.

L5: S.P. [Vb], 37 de ani, 10 clase, țărancă. Merge la târg la Ilva Mare și la Năsăud. În vorbirea ei se remarcă recurgerea, de multe ori conștientă, la fonetismul literar.

L6: I.M. [III], 17 ani, 8 clase. A fost în excursii la mănăstirile din Bucovina și la Alba Iulia. Când este pusă în fața microfonului, adoptă în multe cazuri registrul literar (de fapt hibrid, cu forme, mai ales neologice, neadaptate sistemului fonetic al graiului).

L7: S.B. [II], 12 ani, elev în clasa a V-a. A fost într-o excursie la Suceava.

L8: O.D. [Ia], 11 ani, elevă în clasa a V-a. A fost într-o excursie la Suceava.

L9: G.C. [Ib], 8 ani, elevă în clasa a II-a. Microfonul o intimidă și îi declanșează un autocontrol exagerat, care se manifestă inclusiv prin crearea unor forme agramaticale (de exemplu folosirea lui *căci* în construcții necircumstanțiale), dar altminteri vorbește foarte firesc în registrul dialectal.

Ilva Mică

IMi1: V.E. [VIII], 69 de ani, 7 clase, pensionar CFR. Armata a făcut-o la București și Câmpulung Moldovenesc. Deplasări la București, Cluj,

- Vatra Dornei. Știe că un străbunic de-al lui a venit de undeva de prin Maramureș.
- IMi2: A.D. [VIIa], 67 de ani, 4 clase, țărăncă. Citește mai ales cărți bisericești, dar și unele ziare și reviste. Nu călătorește decât prin împrejurimi (la Sângeorz-Băi și Năsăud). Vorbește firesc și dezinhibat în registru dialectal, chiar când se știe înregistrată. Unele probleme cu dentiția. Mama inf. IMi5.
- IMi3: A.C. [VIIb], 54 de ani, 12 clase, vânzătoare. Merge destul de des la Năsăud și la Bistrița, după marfă. Nu prea înzestrată cu talent narativ, povestește foarte concis și este puțin iritată de prezența microfonului. Ziare nu citește, în schimb „află noutățile” de la televizor.
- IMi4: [V], 47 de ani, 8 clase, casnică. A fost internată mai multă vreme în spital la Năsăud. Are doi copii care au terminat liceul în același oraș. Registru dialectal discontinuu (cu unele fonetisme literare), dicție foarte bună.
- IMi5: T.D. [VI], 38 de ani, 10 clase, țaran. Și-a făcut stagiul militar la Bistrița și Baia Mare. Merge uneori la Năsăud și la Bistrița, „la județ”.
- IMi6: O.U. [IV], 25 de ani, 8 clase. A făcut armata „la Mureș” și de atunci nu a prea călătorit. Bun exponent al graiului local, „adaptează” uneori fonetismele dialectale mai stridente (*gînd'indu-să*, față de *gîn'înu-să*).
- IMi7: S.S. [III], 17 ani, 8 clase. Excursii la Suceava și Vatra Dornei.
- IMI8: M.O. [II], 10 ani, elev în clasa a III-a.

Șanț

- Ș1: A.C. [VIII], 63 de ani, 7 clase, țaran. Serviciul militar la Craiova și câteva luni de concentrare la Bistrița. Deplasări la Suceava, Năsăud și Bistrița. Citește mult (ziare sau cărți) și urmărește emisiunile de știri. Are o fată cu studii universitare, care locuiește lângă Turda și își vizitează des părinții. Foarte bun cunoscător al graiului local și al realităților rurale. Soțul inf. Ș2.
- Ș2: I.C. [VII], 60 de ani, 7 clase, țărăncă. Călătorește foarte rar. Degajată, perfect conștientă de registrul dialectal; idiolectul ei este impregnat de fapte arhaice.
- Ș3: L.I. [VIa], 37 de ani, 10 clase, țaran. Și-a făcut armata la Satu Mare. Deplasări periodice la Năsăud, unde are o fată care este elevă la liceu. Preocupat de realizarea fonetismul dialectal, cultivă în anchetă arhaismele și emfaza.
- Ș4: A.P. [VIb], 38 de ani, 10 clase, țaran. Stagiul militar la Sibiu. Povestește cu vioiciune și expresivitate, și recurge uneori la fonetismul literar (numai pentru fondul neologic).
- Ș5: N.A. [Va], 23 de ani, 8 clase, casnică. Călătorii puține, la SB și la Năsăud, la târg. Controlul vorbirii apare evident atunci când informatoarea se

confruntă cu situația clasică de anchetă. Când nu se știe „urmărită” este foarte expresivă.

Ș6: S.D. [Vb], 40 de ani, 8 clase, țărăncă. A fost de câteva ori la Năsăud și la Bistrița. Merge uneori la piață, la Rodna.

Ș7: I.U. [IV], 21 de ani, 8 clase, nu și-a satisfăcut stagiul militar. Merge vara la munte, la început ca *strungăș*, acum ca cioban. Deplasări doar prin județ. Reprezentat tipic al graiului, foarte puțin influențat de limba literară.

Ș8: R.G. [III], 19 ani, 8 clase, își ajută părinții în gospodărie. Merge uneori la rude la Baia Mare. Încearcă să vorbească literar și să reconstituie fonetismul literar care a stat la baza formei pe care o resimte ca dialectală (realizează, de exemplu, un diftong cu elemente egale în locul lui *o* pe care încearcă să-l evite).

Ș9: T.B. [II], 11 ani, elev în clasa a IV-a. Excursii la Cluj și nordul Moldovei.

Rodna

Ro1: Măria G. [VII], 72 de ani, 7 clase, țărăncă. Deplasări doar la Năsăud și la Bistrița, la târg. Are o fată profesoară, care s-a măritat la IMA. Dotată cu un dezvoltat simț al limbii (de exemplu, am obținut foarte ușor paradigmele verbale), tratează diferențiat neologismele (cărora nu le aplică decât fonetismele mai rezistente, cum ar fi rostirea dură a unor consoane).

Ro2: I.G. [VIII], 64 de ani, 5 clase, tâmplar. Armata a făcut-o la Galați și de atunci nu a mai călătorit decât în orașele județului. Când are ocazia, citește cu plăcere cărți cu subiect istoric. Vorbește în registru dialectal (de exemplu palatalizează puternic lichidele, trăsătură mai consecventă la Ro decât în alte puncte ale ariei).

Ro3: A.L. [Va], 46 de ani, 6 clase, casnică. Deplasări: la Năsăud și SB. Ușor crispată în fața microfonului, încearcă să „corecteze” monoftongarea lui *oá*, realizând un diftong cu elemente egale.

Ro4: I.M. [Vb], 39 de ani, 10 clase, casnică. Relatează cu multă naturalitate într-un registru dialectal autentic. Mama inf. Ro9.

Ro5: O.B. [VI], 34 de ani, 6 clase, cioban. Stagiul militar l-a făcut la Timișoara. Urmărește la televizor emisiunile de știri. Deși nu are prea multă școală, prezintă în vorbire unele fonetisme literare, pronunțate oarecum emfatic, demonstrativ.

Ro6: M.D. [IV], 23 de ani, 8 clase, țăran. Stagiul militar la Vatra Dornei. A părăsit rareori satul natal (unele deplasări la Bistrița, Năsăud și SB). Reprezentant tipic al categoriei sociolingvistice de vârstă în care se înscrie, recurge uneori la fonetisme literare.

- Ro7: S.G. [III], 19 ani, 8 clase. Este crispată în fața microfonului, cu consecințe mai ales la nivelul organizării sintactice.
- Ro8: M.O. [II], 13 ani, elev în clasa a VI-a. Când știe că este înregistrat are tendința de a adopta registrul literar.
- Ro9: V.P. [I], 9 ani, elevă în clasa a II-a. A fost în tabără la Constanța; în rest, deplasări scurte, prin împrejurimi. Relatează foarte natural, în grai local, diferite întâmplări din tabără.

Maieru

- M1: A.M. [VIIa], 69 de ani, 7 clase, țărancă. Citește destul de mult și se uită uneori la televizor. Are 3 copii care au terminat liceul. Îi vizitează uneori pe doi dintre ei, care s-au stabilit la Bistrița. Înțelege bine scopul anchetei, răspunde cu spontaneitate la întrebările din chestionar și reproduce firesc graiul local.
- M2: E.M. [VIIb], 66 de ani, 7 clase, țărancă. Mama era originară din Ro. Merge uneori la la SB și Năsăud, la târg. Volubilă și degajată (nu știe că este înregistrată), vorbește exclusiv în registru dialectal (uneori chiar și neologismele sunt adaptate sistemului fonetic al graiului).
- M3: I.C. [VIII], 59 de ani, 5 clase, cioban. Armata a făcut-o la București și de atunci aproape că nu a mai părăsit satul. Expuneri dinamice și expresive.
- M4: M.S. [Va], 46 de ani, 8 clase, casnică. Urmărește emisiunile de știri la televizor. Și-a pierdut bărbatul în urmă cu 3 ani și *d'-acôli am înșe... o-nșepu să-m sîie urît*. Își vizitează des fiica (M8), care s-a măritat în Ro. Este extrem de volubilă.
- M5: S.O. [Vb], 34 de ani, 10 clase, casnică. Deplasări ocazionale la Cluj și Sibiu. Foarte curioasă, spirit investigativ, îi place să vorbească și o face recurgând exclusiv la fonetismele regionale.
- M6: A.N. [VI], 36 de ani, 10 clase, țăran. Stagiul militar la Bistrița. Citește cărți și ziare. Graiul local este redat în aspectele sale caracteristice, însă fără prea multe elemente de expresivitate.
- M7: I.P. [IV], 23 de ani, 8 clase. Nu a făcut încă armata. Călătorii ocazionale la Năsăud.
- M8: S.H. [III], 22 de ani, 8 clase, casnică. Locuiește de 1 an la Rodna, unde s-a măritat. Ușor crispată, folosește fonetisme literare și nu reușește să facă expuneri prea coerente.
- M9: N.G. [II], 9 ani, elev în clasa a II-a. A fost într-o excursie la Cluj. Neștiind că este înregistrat, este spontan și natural. Registru dialectal.
- M10: O.S. [I], 11 ani, elevă în clasa a V-a. Deplasări la SB. Foarte timidă în prezența anchetatorului, vorbește dialectal, cu unele fonetisme literare.

Sângeorz Băi

- SB1: F.I. [VIIa], 58 de ani, 7 clase și un an de calificare în meseria de floricultor-peisagist, pensionară (a lucrat la seră). Urmărește actualitățile la televizor. Are două fete absolvente de liceu (una a absolvit și școala postliceală sanitară). Folosește firesc fonetismele dialectale (am notat un singur exemplu de depalatalizare a labialelor, *durmîț*, formă care pare a nu fi o inovație individuală, ci o tendință generală la nivelul graiului local, dacă avem în vedere că am întâlnit-o la mai mulți informatori, unii înregistrați fără știrea lor). Sora inf. SB2 și soția inf. SB3.
- SB2: I.N. [VIIb], 62 de ani, 7 clase, pensionară (a lucrat de la 14 ani ca muncitoare la stația de îmbuteliere a apei minerale). Destul de timidă și de introvertită, când se eliberează de stresul dat de anchetă, face expuneri expresive în graiul local.
- SB3: M.I. [VIII], 60 de ani, 7 clase, pensionar (a lucrat ca bucătar la un restaurant „din stațiune”). Deplasări la Cluj și Târgu-Mureș, unde a stat destul de mult prin spitale. Exponent tipic al graiului local, refuză sistematic să fie înregistrat, „să nu se facă de poznă”. Eșantioanele pe care le-am reținut sunt foarte reprezentative, mai cu seamă sub aspect fonetic.
- SB4: M.P. [Va], 38 de ani, 12 clase (studiile liceale le-a urmat în localitate), laborantă. Citește câteodată ziare și reviste și se uită la televizor. Merge uneori vara la Felix, la tratament, iar în restul anului, „cu treabă” la Bistrița. Controlul vorbirii este evident (chiar când nu-și dă seama că este înregistrată) și se manifestă în special prin evitarea africatelor (SB este singurul punct de anchetă din rețeaua noastră în care dentalele muiate trec mai departe, în africate). Receptând africatele ca strident dialectale, informatoarea se remarcă prin efortul de a reconstitui fonetismul original: *t'e mēst'ic*, realizând uneori false regresii: *ˈk'eltuim*. Mama inf. SB9.
- SB5: S.V. [VI], 40 de ani, 10 clase, țăran. Armata a făcut-o la Bistrița. Nu călătorește aproape deloc. Expuneri succinte, în registru dialectal.
- SB6: I.M. [V], 34 de ani, 12 clase (liceul l-a făcut în localitate), casnică. Deplasări ocazionale la Năsăud sau Bistrița. Exponent tipic al categoriei sociolingvistice din care face parte, în vorbirea ei apar, alături de fonetismele regionale, și cele literare, mai cu seamă când este vorba despre neologisme: *depún'em*. Asemenea inf. SB4, evită africatizarea dentalelor și uneori controlează chiar și pronunțarea dură a unor consoane (nu doar în neologisme).
- SB7: C.F. [IV], 25 de ani, 12 clase (liceul în localitate), tâmplar. A făcut stagiul militar la București. Vorbește cu naturalețe în registru dialectal, evitând uneori formele locale de palatalizare a dentalelor.

- SB8: A.D. [III], 17 ani, elevă în clasa a X-a (la liceul din localitate). Nu a călătorit în afara județului. Influența limbii literare este evidentă, mai ales la nivel fonetic: în fața anchetatorului, informatoarea încearcă să evite o serie de fonetisme regionale, pe care le înlocuiește (nu întotdeauna adecvat) cu corespondentele literare.
- SB9: B.P. [I], 9 ani, elevă în clasa a II-a. Excursii la Cheile Bicazului și Suceava, deplasări cu familia la Băile Felix. Citește cărți de povești și se uită foarte mult la televizor. Înțelege foarte bine scopul anchetei și folosește cu siguranță registrul dialectal, dar insistă că ea nu vorbește de obicei „așa urât” și, ca să convingă, stabilește echivalențe cu formele literare.

Feldru

- F1: G.G. [VIII], 66 de ani, 7 clase, *agricultor*. A făcut armata la Fetești, Cernavodă și Timișoara. Are o fată absolventă de facultate și o alta care este învățătoare în sat. Este pasionat de lectură (are abonament la ziar, citește lucrări de istorie și cărți bisericești). Dă dovadă de atașament față de scopul anchetei, pe care îl înțelege bine și distinge foarte clar între „cum să spune-amu” și „cum se spunea înainte”. Registru preponderent dialectal, intermitent fonetisme literare, pe care le corectează regresiv (scuzându-se că, de când cu *televizorale ăst’a*, lumea a început să vorbească „altfel”). Lecturile numeroase și-au lăsat amprenta asupra lexicului inf., care folosește uneori (spontan) neologisme de ultimă oră (*impulsiv*). Soțul inf. F2.
- F2: M.G. [VII], 58 de ani, 7 clase, țărancă. Merge des la târg la Năsăud. Foarte naturală, vorbirea sa este mai puțin influențată de limba literară decât a soțului său. Totuși, mai puțină disponibilitate pentru dialog.
- F3: I.O. [VI], 47 de ani, 6 clase, țăran. Nu a făcut armata. A fost de câteva ori la Năsăud și, în rest, *n-ă mai mărs n'icări*. Volubil și degajat. Idiolectul său se caracterizează printr-o serie de trăsături arhaice (între care africata *q*), precum și prin tratamentul fonetic aplicat neologismelor, adoptate cu tot cu fonetismul literar: *electricîian*, (*ii*) *cazează* etc.
- F4: A.V. [Va], 44 de ani, 8 clase, țărancă. De loc din N, s-a căsătorit cu un *feldrihán* și s-a mutat aici acum mai bine de 20 de ani. Deplasări la Năsăud și la Bistrița. În fața microfonului se controlează, în dorința de a se exprima cât mai îngrijit, dar când este înregistrată fără știrea ei vorbește foarte firesc în graiul local.
- F5: E.M. [Vb], 38 de ani, 10 clase, *cázn'ică*. Deplasări la Năsăud, Cluj; a mers de câteva ori la Suceava, la bazar. Povestește însuflețit, colorat.
- F6: S.M. [IV], 19 ani, 12 clase (terminate la liceul din localitate), student în primul an la Cluj. Deplasări la Năsăud, Constanța și Vatra Dornei. Distincție clară între registrul dialectal și cel literar.
- F7: E.G. [III], 25 de ani, 13 clase, învățătoare. Își ajută părinții prin gospodărie. Merge foarte rar la Năsăud. Conștientă de fonetismul

regional, își controlează în fața microfonului pronunțarea cu labiale alterate: *pjerd* și chiar închiderea vocalei *e* în prep. *de*: *copérta d'e la cárt'e*.

F8: A.G. [II], 14 ani, elev în clasa a VII-a. A fost de câteva ori la Năsăud, dar în rest nu a părăsit satul. Vioi și glumeț, vorbește cu naturalețe în graiul local.

F9: I.P. [I], 11 ani, elevă în clasa a IV-a. Limba literară și-a pus amprenta asupra vorbirii sale (spre exemplu, la această inf. am notat refacerea consecventă a diftongului *ga*, în diverse forme fonetice).

Nepos

N1: T.V. [VIII], 74 de ani, 7 clase, țăran. Armata a făcut-o la Cluj. Deplasări frecvente la Năsăud, la târg. Este foarte interesat de emisiunile de actualități de la radio și televiziune. Vorbește în registru dialectal, fără a excela însă sub aspectul talentului narativ. În schimb, la chestionar a oferit răspunsuri foarte exacte și concludente.

N2: A.F. [VII], 64 de ani, 6 clase, țărancă. Are doi copii absolvenți de liceu și îi vizitează destul de des la Bistrița, unde locuiesc acum. Excelentă povestitoare. În fața microfonului, face însă adesea uz de fonetisme literare, nu doar în ceea ce privește neologismele locale (*cîmitîr*), ci și în termenii mai vechi: evită palatalizarea labialelor și chiar rostirea dură a unor consoane (de exemplu, în efortul de a pronunța diftongul *ga* după *s*, ajunge uneori la forme cu hiat sau la un diftong egal).

N3: A.U. [VI], 38 de ani, 10 clase, țăran. A făcut stagiul militar la București și Craiova. Deplasări ocazionale la Năsăud, Bistrița și Cluj. Bun reprezentant al graiului local, distinge clar între cele două registre – dialectal și literar – și recurge la fonetismul literar doar în măsura în care are de-a face cu un cuvânt din fondul neologic: (*cólțu*) *batíst'i*, unde al doilea *t* este palatalizat ca urmare a includerii cuvântului în sistem.

N4: S.T. [V], 35 de ani, 10 clase și *șcôla d'e co^oafěză*, casnică. A lucrat 2 ani la o frizerie din Năsăud. Călătorii ocazionale la Năsăud și Bistrița. Vorbește degajat, în grai local autentic.

N5: L.N. [IV], 22 de ani, 8 clase. Merge uneori la Năsăud, la târg. Influența limbii literare la nivel fonetic este foarte limitată.

N6: O.P. [III], 17 ani, 8 clase. Deplasări la Năsăud, Cluj și Suceava.

N7: S.G. [II], 10 ani, elev în clasa a III-a. A fost în tabără la Năvodari. Registru dialectal, cu unele fonetisme literare (de exemplu, absența preiotării la neologisme: *elév*).

Rebrișoara

Re1: E.M. [VII], 70 de ani, 5 clase, țărancă. Are două nepoate studente la Cluj. Merge uneori la piață la Năsăud. Foarte bună reprezentantă a graiului local, pronunție excelentă, tendințe arhaizante (din dorința de a servi cât mai bine scopurile anchetei).

- Re2: M.T. [VIII], 67 de ani, 7 clase, țaran. A făcut armata la Brașov. Are un fiu profesor la Năsăud și îl vizitează din când în când. Alte deplasări: Cluj, Timișoara. Emfatic uneori, în fața microfonului încearcă să corecteze unele fonetisme regionale (de exemplu africativizarea mediopalatalelor: $k'ar$), altminteri vorbește foarte firesc în registru dialectal, vorbirea lui prezentând chiar trăsături arhaice (prezența africativei dentale d).
- Re3: I.N. [VI], 35 de ani, 10 clase, țaran. Stagiul militar la Bistrița. Preocupat de prestația sa, vorbește rar și apăsător (poate unul dintre motivele pentru care realizează uneori diftongi egali).
- Re4: U.B. [V], 38 de ani, 10 clase, casnică. Deplasări la Bistrița și mai ales la Năsăud. Excelent exponent al idiomului local; totuși, în fața microfonului, are tendința să vorbească mai literar și are tendința de a rediftonga pe $a < ea$, $o < oa$, monoftongați în conformitate cu norma implicită a graiului.
- Re5: C.D. [IVa], 23 de ani, 8 clase, își ajută părinții în gospodărie. Merge des la Năsăud. Uzează de fonetisme dialectale și de construcții sintactice cu circulație regională.
- Re6: O.D. [IV], 21 de ani, 8 clase. Deplasări frecvente la Năsăud. Registru dialectal, cu apelul la unele fonetisme și forme literare (tratamentul neologismelor, diferențierea per. 3 de pers. 6 la Ind. imperf. etc.).
- Re7: M.I. [II], 13 ani, elev în clasa a VI-a. Merge uneori la Bistrița, unde își face studiile liceale un frate mai mare. Influența limbii literare (prin școală și probabil prin contactul cu orașul) este evidentă.
- Re8: S.P. [Ia], 12 ani, elevă în clasa a VI-a. Preocupată să vorbească îngrijit, nu poate controla totuși o serie de fonetisme dialectale.
- Re9: D.N. [Ib], 10 ani, elevă în clasa a III-a. Neștiind că este înregistrată, relatează firesc în grai local.

În ancheta prozodică, desfășurată, în două etape, în iulie 2005 și decembrie 2005, corpusul fix a fost înregistrat cu patru informatori (două femei și doi bărbați), dar, după o prelucrare preliminară a datelor, s-a renunțat la enunțurile unuia dintre subiecți, care, în ciuda precauțiilor noastre de ordin metodologic, prezentau o variabilitate ce nu se pretează la cercetarea prozodică. Informatorii îndeplinesc criteriile de selecție stabilite pentru anchetele AMPER, în fapt asemănătoare cu cele după care se ghidează anchetele de tip tradițional: sunt localnici, nu au studii superioare, au o dicție bună etc.

1 = A.C., 61 de ani, pensionară; studii liceale (este informatorul IMA2 din ancheta generală).

2 = F.I., 78 de ani, casnică; 10 clase.

3 = D.Z., 39 de ani, muncitor; studii liceale.

Capitolul 1

FONETICA

1. Prozodia

Faptele de vorbire prozodice, suprasegmentale, se caracterizează printr-o serie de parametri de ordin fizic, prezenți „în orice enunț vorbit: *energia* cu care se articulează...; *o înălțime melodică* determinată [și] *durata*”¹. Astfel, elementele ținând de prozodie nu au valoare lingvistică prin simpla lor prezență – care este obligatorie, implicită, în fiecare punct al lanțului sonor –, ci prin modul în care se concretizează, diferit în diferitele „zone” ale enunțului. Deși prozodia este un domeniu care implică opțiunea locutorului, selectivitatea este operantă între anumite limite, care sunt determinate, pe de o parte, de structura și sensul enunțului² și, pe de altă parte, de variabila (sau dimensiunea)³ diatopică.

Specialiștii sunt de acord că aspecte precum accentul sau intonația sunt în măsură să ofere criterii pertinente pentru reprezentarea areală a structurii unei limbi, însă, cel puțin pentru moment, puține sunt studiile care uzează de realitățile prozodice în această calitate. Cercetarea prozodiei pornește, firesc, de la analiza auditivă, de tip impresionist, perceptiv⁴, și nu de puține ori rămâne la acest nivel. Aplicând metoda menționată la domeniul dacoromân, cercetătorii admit că graiurile ardelenesti se detașează în ansamblul graiurilor românești nord-dunărene prin faptul că prezintă un număr mare de elemente specifice (în special sub aspectul intonației), dezvoltate, măcar

¹ Vezi A. Martinet (1970, p. 114); cf. și R. Jakobson (1973, p. 121), E. Coseriu (1995, p. 103).

² Din acest punct de vedere, ele sunt responsabile de bilinearitatea semnului lingvistic de care vorbesc I. Iordan și V. Robu (1978, p. 170).

³ În terminologia propusă de H. Thun, elev al lui Coșeriu (*Géolinguistique*, p. 174).

⁴ Acesta este punctul de la care pornește și cercetarea Laurenției Dascălu (1975, p. 77) având drept subiect intonația graiului din Maramureș.

parțial, ca urmare a influențelor alofone (mai cu seamă maghiare și germane – săsești).

1.1. Accentul. Tipologie, exemple

1.1.1. Accentul dinamic

1.1.1.1. Trăsături generale. Accentul și cantitatea vocalică

Unitatea accentuală în interiorul căreia se definește accentul dinamic (numit și *expirator*, *intensiv* sau *de intensitate*⁵, *energetic*⁶) este cuvântul, acest tip de accent reliefând (prin creșterea intensității, însoțită de mărirea duratei de emisie a vocalei, de multe ori și de creșterea înălțimii⁷) o silabă (accentuată) în raport cu celelalte (neaccentuate). Acest tip de accent ar fi specific, după reprezentanții Școlii de la Praga⁸, nivelului obiectiv, referențial al vorbirii, definit în opoziție cu nivelul expresiv, caracterizat de accentul (numit de aceiași autori) de insistență⁹.

Comparativ cu situația din graiurile munteneste și (parțial) cu a celor moldovenești, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, la vocalele care poartă accentul dinamic se observă, concomitent cu o amplificare evidentă a intensității, o creștere substanțială a cantității vocalice¹⁰ și a înălțimii. Combinată cu accentul de intensitate mai puternic, lungirea vocalelor accentuate¹¹ (dar și a celor neaccentuate, mai ales finale) este principalul fapt responsabil de aspectul ritmat, cântat, emfatic, al graiurilor ardeleneste¹².

1.1.1.2. Fluctuații accentuale

Uneori, variația accentuală este pertinentă sub aspect semantic sau/și gramatical, relevând funcția distinctivă (sau contrastivă) a accentului în situații în care acesta permite diferențierea unor unități lexicale sau morfologice cu structură fonetică segmentală identică, dar cu sens lexical sau

⁵ În termenii unor specialiști precum I. Iordan (1956, p. 152-153), I. Iordan și V. Robu (1978, p. 171), S. Pușcariu (1994, p. 96), E. Coseriu (1995, p. 105), A. Turculeț (2002a, p. 29).

⁶ Vezi I. Iordan și V. Robu (1978, p. 171).

⁷ Vezi și E. Coseriu (1995, p. 108).

⁸ Vezi R. Jakobson (1963); N.S. Troubetzkoy (1970).

⁹ Cf. J.-P. Lai (2002, p. 95); vezi și infra, 1.1.2.

¹⁰ Fapt general în limba română (cf. A. Avram, 1966, p. 263-269), dar mai pronunțat în graiurile ardeleneste.

¹¹ „După modelul limbii maghiare”, consideră I. Pătruț (1953, p. 216), care notează fenomenul „aproape exclusiv sub accent”. Cf. și P. Neiescu (1956, p. 66).

¹² Cf. G. Ivănescu (1980, p. 478); *Tratat* (p. 358, 382); A. Turculeț (2002b, p. 147).

gramatical diferit¹³. Astfel, în perechea minimală *vapór* 'navă cu motor' / *vápor* 'substanță în stare gazoasă', accentul se constituie într-o marcă semantică, el devenind, în următoarele situații, marcă gramaticală suprasegmentală care servește la distingerea adjectivelor *sígur*, *separát*, *gênerál*, de adverbele omonime *sigúr*, *séparat*, (*în*) *général*.

Deplasarea accentului spre începutul cuvântului în (*la um*) *mómen* (*dat*) (SB2) poate fi determinată de o evitare a succesiunii accentuale, mai ales dacă avem în vedere faptul că acest cuvânt este, de regulă, oxiton: (*în*) *moméntu*-(*aséla*) (M1), (*pe*) *momént* (F2) etc.

Alteori, oscilația între o modalitate accentuală și alta ține de subordonarea față de o normă receptată ca tradițională, respectiv de ralierea la norma literară (mai cu seamă în cazul generațiilor tinere), fără nicio implicație de ordin semantic. Prin analogie cu verbele de conjugarea a II-a, verbele de conjugarea a III-a pot fi oxitone la Ind. prez., Conj. prez. (pers. 4, 5) și la Imper. (pers. 5): *băt'ém*, *dușém*, *fășém*, *înșepém*, *rămîn'ém*, *spărzém*, *șerém*, *treșém*, *țin'ém*; *băt'et*, *dușet*, *fășet*, *înșepet*, *rămîn'et*, *spărzet*, *șeret*, *treșet*, *țin'et* etc.¹⁴ Accentul paroxiton câștigă teren, fiind consolidat zi de zi grație prestigiului pe care i-l conferă limba literară, această tendință¹⁵ spre renunțarea la formele oxitone resimțite ca învechite fiind responsabilă de o hipercorectitudine precum *táșet* (SB) (Ind., Conj. prez. și Imper., pers. 5)¹⁶. Așa cum am precizat deja, la aceste verbe, posibilitățile accentuale creează forme duble; astfel, accentuarea oxitonă este concurată de cea paroxitonă, spre care se îndreaptă preferința vorbitorilor în stadiul actual al graiului: *fășem*, *țin'em*, *rămîn'et* etc. Frecvența mai mare a formelor vechi (oxitone) la pers. 5 (unde indicativului și conjunctivului i se adaugă imperativul) în raport cu situația întâlnită la pers. 4 pare a explica rezistența sporită a acestora la asaltul formelor literare. Apoi, odată cu trecerea lui de la conjugarea I la a III-a, verbul *a curăta* (devenit *a curăte*) își schimbă accentul la Inf., la Imper., precum și la persoanele 1, 2 și 3 ale prezentului

¹³ În afara acestei funcții distinctive, în limbile cu accent mobil, accentul prezintă și o funcție culminativă, care semnalează grupul accentual prin proeminență (vezi J.-P. Lai, 2002, p. 94).

¹⁴ Pentru unele discuții pe marginea acestui fenomen, vezi E. Petrovici (1960a, p. 60-78), I. Gheție (1962, p. 243-250), J. Byck (1967, p. 143 și urm.).

¹⁵ Concept folosit (aici și în toată lucrarea) în sensul delimitat de J. Dubois *et al.* (1994, s.v. *tendance*). Pentru tendințele limbii române, vezi și *Enciclopedia* (s.v. *tendințe*).

¹⁶ Preferința pentru formele paroxitone în graiul local este remarcată și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 195), iar V. Văsieșiu (1996, p. 16) notează formele oxitone foarte rar. Pentru atestarea fenomenului în zona Câmpulungului Moldovenesc, vezi A. Turculeț (2002a, p. 34).

Ind. şi Conj. Interesant este că formele pornind de la Inf. de conjugarea a III-a coexistă cu cele ale lui *a curăţi* (conjugarea a IV-a), dar şi cu cele ale lui *a curăta* (conjugarea I), intrat în grai pe filieră cultă, cu toate implicaţiile de natură accentuală care decurg din acest paralelism: *curăt/curăţâsc/curăţ*, *curăt/curăţâst'/curăţ*, *curăt'ē/curăţâst'ē/curăţă*. Dintre cele trei paradigme aflate în concurenţă, se pare că cea mai viabilă este cea a verbului de conjugarea a IV-a; în vreme ce verbul *a curăta* are deocamdată statut de neologism, formele verbului *a curăte* sunt tot mai mult resimţite ca fiind învechite. Este de la sine înţeles că aproape toate accentuările regionale suportă asaltul din ce în ce mai puternic al accentuărilor literare (vezi şi *infra*, 1.1.1.3).

În cuvinte cu un corp fonetic mai dezvoltat (a căror structură depăşeşte 3-4 silabe) apar mai multe fenomene suprasegmentale, ierarhizabile în accente secundare, respectiv principale. Pe de altă parte, în cuvintele compuse (precum *alt'isşeliă*, *astără*, *bunămint'e*, *cumsăcad'e* etc.) apariţia accentului secundar poate fi, aşa cum s-a remarcat¹⁷, semnul unei oscilaţii accentuale. Locul accentului secundar este interschimbabil cu al accentului principal, poziţia fiecăruia dintre accente în raport cu celălalt nefiind deloc una strictă: *aláltămîn'*, *aldătă* (dar şi *aldătă*), *d'écum* (dar şi *d'écum*), *áltisşeliă*, *àstără* (LI3), *bunămint'e*, *cumsăcad'ě*, *dád'è*, *fâin-frumós*, *gîn'ěscă*, *mint'ináš*, *mîn'-aláltă*, *n'imăn'í*, *sàra-bună*, *dòuăzâş* (şi celelalte numerale compuse până la *nouăzeci*) *únsprăzâşe* (şi celelalte numerale compuse până la *nouăsprezece*) etc. Două posibilităţi de accentuare se înregistrează şi în cazul adverbului *altfel* (*áltfěl* şi *áltfěl'*), cu o preferinţă mai marcată pentru a doua formă, în care mutarea accentului se asociază mai frecvent cu palatalizarea lui *l* final. După cum se observă, în cazul cuvintelor compuse, accentul secundar îl precedă în general pe cel principal, dar situaţia inversă este şi ea posibilă.

Acelaşi model accentual îl întâlnim şi la unele împrumuturi (de origine maghiară sau germană), condiţia fiind şi în acest caz un corp fonetic mai substanţial: *hécempèce* (Ro), *hózăndrôze*, *lîng'ispir* (M1) etc. În cazul cuvintelor necompuse de tipul *coropişt'erită* (IMa1, Ro1), *coropcîşniţă* (L1), *gîrgăriţă*, *gújd'erită*, *lápoviţă*, *vérvéřită*, dublarea accentului – fluctuantă în ceea ce priveşte poziţia fiecărui accent în parte – ţine de interpretarea pe care o dau vorbitorii acestor structuri, pe care le văd ca analizabile, mai exact ca derivate cu un sufix *-ită*, obligatoriu accentuat.

¹⁷ A. Turculeţ (2002a, p. 37).

Derivatele cu prefixul *ne-* prezintă și ele un accent secundar¹⁸, care, deși marchează de obicei prefixul în chestiune, se poate schimba în accent principal (chiar de tip tonic), rezultatul fiind o reliefare semantică prin mijloacele prozodiei: *n'ésărăt* și *n'écipărăt* (F2), *n'éarăt*, (*váca-i*) *n'ésers'elătă* (L5); această modalitate accentuală se poate extinde și la termeni în care sensul negativ al prefixului este mai puțin evident: *n'éapărăt*.

În situații implicând emfaza (ca în *écstraordinár*, F5; *îngrozitór*, Re2; *tíluuáje*, IMA5), întâlnim o accentuare dublă.

1.1.1.3. Diferențe față de accentuarea din graiurile de tip muntenesc. Exemple

Particularitățile accentuale în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare (concretizate, în general, prin „anticiparea” accentului) sunt în mare parte datorate tendinței spre emfază care caracterizează acest grai; tendința menționată este potențată, într-o oarecare măsură, de modelul accentual al limbii maghiare¹⁹, dar trebuie pusă în legătură și cu „lipsa de fixitate a accentului românesc”²⁰, precum și cu un fapt general, de ordin acustic: silaba accentuată „nu este intensă în mod absolut, ci doar *cea mai intensă* din grupul său fonic”²¹ (s.a.), accentul putându-se deplasa pe altă silabă, care, fără a atinge maximul de intensitate, este totuși caracterizată printr-o intensitate superioară minimei din grupul fonic respectiv.

Particularitățile accentuale sunt de următoarele categorii:

- se păstrează accentul etimologic în formele de Ind. și Conj. prez. (pers. 1, 2, 3 și 6) ale verbului *a blestema*: *blástăm*, *blástămn'*, *blástămă*, *blástăme*²²;
- substantivul *áripă* cunoaște și el accentuarea etimologică, proparoxitonă²³;
- accent paroxiton au cuvintele: *ápoj* (*ápuj*; *ápăi*), *arșítă*, *bólnav*, *bórdo* (IMa2), *déja*²⁴, *d'íhor*, *făbrică*, *gălgăriță* (IMa1) *gângăriță* (SB1)²⁵, *hírt'e*, *lészín*, (*mă-*)*ńsě^u*ur ‘mă înfior’, *jînt'ítă*, *lăcătă*, *lik'id*,

¹⁸ Pentru a justifica apariția accentului secundar în aceste contexte, profesorul A. Turculeț (2002a, p. 38) aduce în discuție perceperea prefixului ca un „morfem separabil (un alomorf al adv. *nu*)”.

¹⁹ Vezi I. Pătruț (1953, p. 216), Șt. Giosu (1963, p. 103).

²⁰ S. Pușcariu (1931-1933, p. 32).

²¹ E. Coseriu (1995, p. 107).

²² Cf. *Tratat* (p. 358).

²³ Citată și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 194), precum și de V. Văsieșiu (1996, p. 16).

²⁴ Cf. S. Pușcariu (1994, p. 104).

²⁵ Dar și *gîrgăriță* (Re3).

*lila*²⁶, *Năsă^uud*²⁷, *poftăriț* (SB6), *séver*, *spúrcat*²⁸. Pentru termenii cu finala în *-iță*, se poate aduce în discuție asimilarea cu substantivele derivate cu sufixul omofon²⁹;

- accentul se mută pe penultima silabă în numele proprii *Émil* (dar și *Imil*, SB1), *Șt'éfan* (înregistrate ca atare în toate graiurile de tip nordic), *Tódor*, *Virg'il*, *Virg'il*, *Sófja* (*Sófje*, *Sófe* și *Sóse*); la acestea se adaugă forme ca *Márja* (Ro)³⁰, *Melánja*, *Ștefánja*³¹, a căror răspândire este mai limitată (la unele graiuri de tip ardelenesc)³²;
- în anumite cuvinte inițial oxitone, accentul se deplasează pe silaba penultimă, fenomen urmat de sincoparea vocalei „slăbite” prin dispariția accentului: *usc*, *întárt* (SB3), *sfarm*³³;
- accent proparoxiton au cuvintele *áplică* (IMa2) ‘corp de iluminat’, *căt'ină*, *Dúmn'ezău* (în imprecății), *îșsərbîntă*, *prócură*, *prótopop* (Ș1, Ro1, PI1, IMa3), *stát'ive*, *Tódora*, *túturor* (Re1) etc.;
- accentul trece pe prima silabă în cuvintele *jánuare/jánuarie*, *fěbru^uare/fěbru^uarie*; *dóctoriță*, *d'iboliță*;

²⁶ În acest caz, ca și în cuvintele *diplómă* și *făbrică*, accentuarea paroxitonă poate fi explicată prin aducerea în discuție a filierei prin care cuvântul a intrat în grai (germană) (cf. S. Dumistrăcel, 1978, p. 342), diferită de originea (franceză) a termenilor corespunzători din limba literară.

²⁷ Unde accentuarea pe *ă* este etimologică, mai ales că, într-o etapă mai veche, *u* nici nu avea valoare vocalică (un *o* lung din maghiară a intrat în română în forma diftongului *-ău*, vezi și V. Arvinte, 1959).

²⁸ Dintre formele enumerate, unele (*ápoj* cu toate variantele sale, *bólnav*, *dúmn'ezău*, *jînt'îță*) sunt menționate și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 194-195), în vreme ce la V. Văsiesiu (1996, p. 16) apare în plus *hîrt'e*. S. Pușcariu (1994, p. 97-99) semnalează accețuări precum *dîhor*, *hîrtie* și *fabrică*. Cf. și A. Turculeț (2002b, p. 147).

²⁹ Cf. S. Pușcariu (1994, p. 99), pentru *arșită*.

³⁰ În ceea ce privește nume biblice precum *Maria Magdalena* sau *Sfânta Maria*, remarcăm tratamentul diferențiat care li se aplică: *Márja Magdalénă*, dar *Sfîntă Mărije*.

³¹ Ultimele două forme sunt singurele cunoscute în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare. Titlul romanului polițist *Bună seara, Melania* al Rodicăi Ojog-Brașoveanu este rostit cu aceeași modalitate accentuală.

³² Formele *Émil*, *Ștэфan*, *Mária* apar și în *Tratat* (p. 358), cu precizarea că ultimul exemplu este considerat a caracteriza centrul și vestul Transilvaniei.

³³ S. Pușcariu (1994, p. 101) vorbește în acest caz despre o analogie cu *lăsăm* – *las*. Credem, totuși, că această explicație nu poate fi invocată pentru graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, unde pentru Ind. prez., pers. 1 se înregistrează forma analogică *lăs*.

- în *băiță* (M) (**băiită* < **băietă* < **băiētă* < *băiētă*), în urma mutării accentului pe prima silabă, vocala *e* (inițial accentuată) se închide, apoi se sincopează;
- la conjugarea I apar fără *-ez*: *cópije*³⁴ ‘copiază’, *cedă* ‘cedează’, *grápă*, *gréblă*, *lúcră*, *márcă* (IMa3) ‘marchează’, *méliță*, *sar* ‘sărez, pun sare’;
- apariția unor forme verbale „tari”³⁵ prin căderea sufixului flexionar (*-ez*, *-esc*) la anumite verbe de conjugarea I și a IV-a la Ind. prez. și Conj. prez. antrenează o deplasare a accentului de pe flectiv pe radical: *gréblu*, *hód’in*, *îmvîrt*, *încîlt* ‘încălesc’ (SB1), (*să*)-*ncălză* (refl.) (SB3), *lúcru*, (*t’e*) *pómin’* (IMa2), (*să*) *súșe* (refl.) (L5) etc. (vezi și capitolul III, 6.2.2);
- anumite forme verbale (ale unor verbe de conjugarea I) sunt paroxitone, spre deosebire de situația întâlnită în graiurile muntenești: *îmfășur*, *încúnzur*, *încónzur* (MI1, Re1), *lêșîn*, *mășur*, *strécur*³⁶.

Deplasarea accentului dinamic poate avea o funcție semantică, de întărire, de confirmare a semnificatului. În acest context, formele accentuale *ámîndoi*, *dé^uosebit* (PI3), *îndⁱint’e* (Ro3), (*în*) *spécal* (Re4, IMa2), (*în*) *géneral* (IMa2), (*la página*) *úrmătore* (IMa13), *vîitor* etc. au, în comparație cu variantele cu accentuare obiectivă *amîndoi*, *deosebit*, *înaint’e*, (*în*) *speціаль*, *următore*, *vîitor* o încărcătură semantică suplimentară, conferită de accent: siguranță, confirmare, întărire în cazul lui *ámîndoi*, *dé^uosebit*, *în spécal*, o semnificație asemănătoare cu cea transmisă prin comparativul de superioritate pentru *îndⁱint’e* (‘și mai înainte’), *úrmătore* (‘nu prima care urmează, ci următoarea’), *vîitor* (‘nu primul, următorul’). Aceeași suplimentare a informației semantice prin mijloace suprasegmentale poate fi observată în cazul deplasării accentului de pe un „cuvânt fonic” pe un

³⁴ Formă caracterizată drept învechită de către Mioara Avram (1986, p. 156).

³⁵ Definite ca fiind forme verbale lipsite de sufixe și accentuate pe tema lexicală (vezi Mioara Avram, 1986, p. 155).

³⁶ În primele două cazuri, „formele legitime sunt cele cu accentul pe silaba penultimă, căci sunt alcătuite cu un sufix neaccentuat *-ur*”, în vreme ce *mășur* exista ca atare și în limba veche (vezi G. Ivănescu, 1983, p. 151). Unele dintre aceste forme sunt consemnate și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 195), *Tratat* (p. 358), V. Văsieșiu (1996, p. 15).

„element proclitic”³⁷ din punct de vedere accentual, cele două unități părând a fi percepute ca alcătuind un singur cuvânt: *pé d’asupra* (IMa2), *d’é cîlin* (IMi5) „separat, aparte”.

1.1.2. Accentul sintactic³⁸

Numit și accent *forte*³⁹, *de insistență*⁴⁰, *al frazei*⁴¹, *emfatic*⁴², *extern*⁴³ sau, cu un termen ambiguu întrucât primește accepții diferite de la un autor la altul, *tonic*⁴⁴, accentul sintactic este prin excelență unul melodic și se realizează prin reliefarea unei silabe în cadrul unității accentuale care, de data aceasta, este enunțul. Astfel se obține o focalizare, corespunzând intenției vorbitorului de a evidenția un cuvânt față de ceilalți termeni ai enunțului (accentul de identificare) și de a-l pune în contrast în raport cu alți termeni posibili, selectați din aceeași paradigmă (accentul de contrast); rezultatul este investirea cu un sens suplimentar, realizată prin mijloacele paraverbalului: accentul dinamic devine mai puternic, tonul variază, urcând sau coborând, iar durata vocalei accentuate crește substanțial.

În raport cu situația din graiurile muntenesti și din graiurile moldovenești, accentul sintactic este în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare mult mai frecvent, putând apărea (bineînțeles, cu variații chiar în interiorul aceluiași idiolect) în orice enunț și, în cadrul acestuia, putând reliefa emfatic toate cuvintele noționale: *nŭ vîn// că-z dŭmn’ē* (L3) sau chiar și prepozițiile: *n-ām vāzŭ d’ē cîn īs* (M5).

Totuși, accentul sintactic marchează de obicei:

- adverbele de negație *ba*, *nu* (în special al doilea), dar și adverbele de afirmație *da* (în contexte de tipul *bă dă*, făcând parte din mesaje ce presupun o atitudine verbală opozitivă oarecum agresivă), *dără*, *sigŭr*;
- și, încă și iar(ă), întrebunțate adverbial: *frāt’i-so ūncă n-o zŭ ba* (N2), *qŭesta-ŭ iără mare păcăt* (Re1), *vŭn’e dără ū lŭpu* (S2), *ū tu ŭej ră* (SB1);

³⁷ Pentru terminologie, vezi E. Coseriu (1995, p. 107).

³⁸ S. Pușcariu (1994, p. 108), *Enciclopedia* (s.v. *accent*).

³⁹ A. Turculeț (2002a, p. 41).

⁴⁰ R. Jakobson (1963), N.S. Troubetzkoy (1970).

⁴¹ S. Pușcariu (1994, p. 105).

⁴² În termenii lui A. Benguerel, 1973 (vezi J.-P. Lai, 2002, p. 95).

⁴³ În termenii lui M. Rossi, 1979 (vezi J.-P. Lai, 2002, p. 95).

⁴⁴ I. Iordan, V. Robu (1978, p. 174) desemnează accentul sintactic prin sintagma *accent tonic*, care pentru reprezentanții Școlii pragheze nu reprezintă altceva decât accentul dinamic.

- adverbul *hăt* 'destul de', 'aproape': *nə ɟa cǎ s-o hăt uscăt* [covorul] (IMa2);
- adverbele *ba*, *și*, *nici*, în structuri corelative: *bǎ așá/ bǎ așá* (Re4), (*lúcra dǎrǎ*) *șǐ Savír/ șǐ Flóreǎ* (IMa6), *șǐ șa/ șǐ șa* (SB2), [nu-mi place] *nǐj vǝrd'e/ nǐj lila* (F2);
- în structuri disjunctive intrapropoziționale, adverbele corelative *cât... cât*, *mai... mai* sau conjuncția *cǎ... cǎ* și locuțiunea conjuncțională *cât cǎ... cât cǎ*, care pun în alternanță termenii precedați: *mǎi d'e sǐlǎ/ mǎi d'e mn'ilǎ/ o fost mǐsqǎ și s-o dus* (Ro3), *cǐt d'in mǐncǎre/ cǐt d'in medicamǝt'ile șǝlǐa/ s-o fǎcǔ bugǎ d'e bín'e* (LI4), *nu șt'u ún'e s-o mutǎt// ápo cǎ la Nǎsǎud/ cǎ înapóǐ la mǎ-sa...* (F2), *cǐt cǎ d'e rușín'a mǝ/ cǐt cǎ d'e vóǐǝ búnǎ/ fǎta mǝ s-o duǝ la șcólǎ...* (IMa6);
- morfemele superlativului absolut: *jǐb tǎre* (LI2), *d'e tǎtǎ mn'inún'a d'e drǎgút* (MI3), *d'e tǎtǎ pǝzna d'e supǎrátǎ* (LI5), *mǝr d'e bat* (F4), *rǔb d'e bat* (L5), *bet'ǎgǎ d'e hídǎ* (IMa2), *atǐta de fǎin* (Re1), la care se adaugă, ca o realizare particulară, superlativul absolut format cu adverbul *mai*, precedat de adverbul *cum* sau (*neol.*) *cît*, situație în care, de obicei, și adjectivul este focalizat: *ǐ cǔmǔ-ǐ mǎi rǎu* (Ma3), *sǎ n'e fǎsem o cǎsǎ cǐt mǎi fǎinǎ, nə* (M5).
- adverbul *mai*, ca marcă a comparativului (cumulând și funcția adverbului de întărire *și*): *mǎi fǎin ca așéla* (N2);
- un adverb precum *mai* (eventual repetat) sau *numai*, exprimând ideea de aproximație: *mǎi nu l-o omorít* (LI7), *mǎi-mǎi sǎ pǝcǐše* (Ro4), *nǔma nu-ș scot óci* (SB3), [*șarpele*] *ǐerǎ mǎi d'-ǔ métǎr* (LI5), *ǐ mǎi la úna* (SB1);
- adverbul *doarǎ* 'doar', în propoziții finale, exprimând speranța că acțiunea exprimată prin verbul regent se va îndeplini: *ǐ-am dat o ǐírǎ d'e brózǎ// dǝrǎ ǐ-a vin'í mǎi bín'e* (PI1);
- cuvintele interogative din interogativele parțiale: *șǐn'í* ['cine-i'] *pe drum?* (MI2), *cǔm feșt'ǝj lǐna?* (M2), *cǎri* ['care-i'] *bǎiútu?* (IMa5);
- articolul demonstrativ, mai cu seamă dacă este receptat ca adjectiv: *vǎca șǝ n'ágrǎ* (Ro2), *bǎǐețǎi tǎi șǝj hǐz* (IMa1), *óla șǝ rósǎ* (Ș6), și adjectivul demonstrativ de diferențiere: *în ǐǎsta part'e* (Ș1), *șǝǐa*

- cásă* ‘camera cealaltă (lit.), camera bună (de oaspeți)’ (L1), în special atunci când îndeplinește o funcție stilistică, în contexte depreciative: *șél n’imuríc* (IMa2), *șéle bóndre* (LI3);
- interjecții cu valoare verbală: *atîș jél huzdűp d’i pe scără* (LI1), *io cîba la cîn’e* (S2);
 - interjecții de chemare, sugerând de obicei starea de enervare a vorbitorului: *măi Măriúță* (IMa5), *mă drágu mámi* (M5);
 - în plus, accentul sintactic potențează informația semantică cumulativă în cazul în care reliefează un *și* copulativ: *(am) vaș și cai* (Re2), *(am da d’e) coloráz* [‘gândaci de Colorado’] *și d’e mánă* (SB1), care capătă de multe ori, tocmai ca urmare a acestei evidențieri accentuale, o valoare adverbială, după cum rezultă din dublarea lui în contexte de tipul: *(d’e treábă-i) dómnu-aiésta...// și și dómna* (IMa6), *la in’imă și și la plămín’* (N3), *șópru jést’ě péntru* ‘oi// și și píntru lémn’ě (L1).

1.2. Intonația

1.2.1. Aspecte generale

Deși rolul intonației în înțelegerea și interpretarea enunțurilor nu a fost decât rareori contestat⁴⁵, iar poziția ei ca cel mai rezistent element regional al vorbirii⁴⁶ o recomandă pentru cercetările areale, fenomenul în cauză a intrat mai puțin în atenția cercetătorilor⁴⁷. Într-un trecut nu prea îndepărtat, aceștia se opreau la descrierea tiparelor intonaționale cu mijloace clasice, „impresioniste”, care, privilegiind observația (chiar sistematică) ca metodă de lucru, nu erau în măsură să garanteze evitarea oricărui caracter aleatoriu sau individual al trăsăturilor reținute. Perspectiva asupra structurării

⁴⁵ Pentru Martinet (1970), caracterul non-discret al intonației este responsabil de valoarea sa lingvistică mai scăzută.

⁴⁶ Tiparele intonative funcționale pe care vorbitorul și le-a însușit prin deprinderea unei anumite varietăți ale limbii materne sunt mai persistente decât alte trăsături lingvistice, fiind reperabile chiar în codul „înalt”, corespunzător variantei locale a limbii literare.

⁴⁷ Unul dintre motive ar putea fi acela că „fiecare limbă are melodia ei mai ușor de imitat decât de definit” (s.n.) (S. Pușcariu, 1994, p. 108). De altfel, pentru cazul particular al românei, în *Enciclopedia (s.v. intonație)* se deplânge faptul că, deși e evident că „intonația distinge graiurile dacoromâne”, „nu există încă suficiente studii privind tiparele intonaționale regionale”.

prozodice a limbilor s-a schimbat odată ce lingviștii, înțelegând câștigul în precizie și economia de timp și de resurse umane pe care le-ar putea oferi informatica, au început să înglobeze tehnica specifică acestora în toate fazele cercetării, de la culegerea datelor și până la prelucrarea și prezentarea acestora.

Stricto sensu, intonația se referă la linia melodică „odată ce s-a făcut abstracție de tonuri și de accent”⁴⁸, adică la „variațiile de înălțime în vorbire”⁴⁹ dar, privită în sens larg, înglobează trăsăturile fizice suprasegmentale ale oricărui semnal sonor pe axa temporală, reprezentate de frecvența fundamentală (F0), intensitate și durată⁵⁰ sau se referă chiar la toate elementele care caracterizează lanțul sonor în fiecare punct al său: tempou, ritm, intensitate, pauze, durata sunetelor și – aspect foarte important – la accent (în special cel sintactic), cu alte cuvinte la tot ceea ce vorbitorii înșiși desemnează prin termenul *accent (regional)*⁵¹.

De altfel, majoritatea modelelor la care am ajuns confirmă ipoteza „alinierii” între tonuri și accent, în special cel sintactic⁵², a concordanței între proeminențele tonale (pozitive sau negative) și secvența accentuată. Am notat însă și situații când proeminența tonală este aliniată cu segmente care nu aparțin silabei accentuate⁵³ sau când modificările tonale se produc pe una și aceeași silabă⁵⁴, accentuată (uneori este chiar silaba ce poartă accentul sintactic) sau neaccentuată.

Ca o observație generală, distribuția tiparelor intonaționale în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare este în mare parte diferită de situația din limba literară⁵⁵. Trebuie să notăm însă că tipurile intonaționale funcționale caracteristice graiului studiat (aflate în legătură cu o serie de factori expresivi/afectivi care presupun, pe lângă emfaza) au fost observate

⁴⁸ A. Martinet (1970, p. 116). Vezi și Em. Vasiliu (1965, p. 67), Al. Rosetti (1967, p. 98). De altfel, școala americană reduce intonația la factorul melodic, desemnat în literatura de specialitate din S.U.A. prin termenul *pitch*, asimilabil, atunci când înălțimea melodică nu depășește 500 Hz, cu *frecvența fundamentală* (cf. J.-P. Lai, 2002, p. 73).

⁴⁹ M. Grammont (1971, p. 128).

⁵⁰ Vezi D.R. Ladd (1996, p. 6-7).

⁵¹ Cf. A. Turculeț (2002a, p. 43). Vezi și Em. Vasiliu (1965, p. 68), precum și A. Avram (1973, p. 45), care apreciază că „mișcarea tonului depinde de structura silabică și accentuală a cuvintelor și de locul accentului frazei”.

⁵² Vezi A. Arvaniti, D.R. Ladd (1995).

⁵³ Absența corespondenței între structura metrică și cea tonală cu consecințele ei de diferite naturi, a fost discutată pe larg de G. Marotta (2000).

⁵⁴ Variații tonale intrasilabice despre care vorbea și Laurenția Dascălu (1975, p. 90).

⁵⁵ Vezi Laurenția Dascălu-Jinga (2001, p. 35); cf. și *Enciclopedia* (s.v. *intonație*).

în special în corpusul spontan (deși nu exclusiv în acesta), întrucât pentru corpusul fix s-a avut în vedere obținerea unor enunțuri cu intonație „obiectivă”, adică fără sublinierea emfatică a unui anumit cuvânt. Riscul pe care îl presupune o asemenea abordare, acela de a nu surprinde tocmai specificitatea, este contrabalansat, pe de o parte, de nevoia absolută de a înregistra sistematic date comparabile, evitând variațiile intraindividuale (emfaze, pauze și ezitări) caracteristice corpusurilor de vorbire „autentică” și, pe de altă parte, de posibilitatea de a recupera aceste elemente cu ajutorul înregistrărilor de vorbire spontană⁵⁶.

Alte caracteristici evidente ale intonației graiului de pe valea superioară a Someșului Mare sunt date de înălțarea și scăderea abruptă a tonului, de înălțimea melodică⁵⁷, de diferențele tonale mai mari decât cele caracteristice limbii literare, la care se adaugă contrastul accentual pregnant, aspecte care, combinate cu durata vocalelor accentuate și mai ales a celor finale, îi conferă aspectul „emfatic” remarcat de specialiști la intonația graiurilor transcarpatice în general (vezi *supra*, 1.1.1.1).

Intonația se definește în cadrul opoziției dintre *tiparul descendent* și *tiparul ascendent*⁵⁸, opoziție care se asociază, pe de o parte, cu tipul de enunț (pentru cercetarea noastră am avut în vedere enunțuri declarative și interogative totale – ambele tipuri cu subvariantele afirmative și negative) și, pe de altă parte, cu decupajul sintactic și ierarhizarea grupurilor sintactice, care, în virtutea observației că fiecareia îi corespunde un anumit patron prozodic⁵⁹, au fost numite *unități*⁶⁰ sau *sintagme*⁶¹ *melodice*, ori *grupuri ritmice*⁶². Funcția demarcativă a intonației funcționează așadar la nivel sintactic prin divizarea enunțului în unități sintactico-prozodice⁶³, identificabile grație „variațiilor de înălțime ale intonației”⁶⁴, precum și

⁵⁶ Vezi, la J.-P. Lai (2002, p. 136-137), sinteza argumentelor în favoarea corpusului fix în cercetarea de tip intonosintactic, precum și bibliografia subiectului.

⁵⁷ Vezi și Al. Graur (1988, p. 304), care (referindu-se în special la enunțurile interogative) remarcă „tonul ridicat” al vorbirii ardelenilor.

⁵⁸ Modele intonaționale numite de Em. Vasiliu (1965, p. 86-88) „contur intonațional terminal” și „contur intonațional nonterminal”, acolo unde A. Turculeț (2002a, p. 43) preferă termenii „intonație ascendentă”, respectiv „intonație descendentă”.

⁵⁹ Pentru G.L. Trager și H.L. Smith (1951), funcția de delimitare a unităților lingvistice este cea mai importantă funcție a trăsăturilor prozodice.

⁶⁰ E. Coseriu (1995, p. 110).

⁶¹ A. Turculeț (2002a, p. 45).

⁶² J.-P. Lai (2002, p. 113).

⁶³ Bazându-se pe memoria de scurtă durată a interlocutorului, acestea ar putea atinge maximum 7-9 silabe, după cum a demonstrat E. Lhote în 1995 (apud J.-P. Lai, 2002, p. 113).

⁶⁴ Magdalena Vulpe (1973, p. XVIII).

pauzelor intenționate sau date de anumite ezitări ale vorbitorului⁶⁵. Fragmentarea sintagmatică, trăsătură a limbii vorbite în general⁶⁶, este și mai pregnantă în graiul de care ne ocupăm.

Descrierea tipurilor funcționale ale intonației s-a făcut pe baza contururilor terminale⁶⁷; deși acestea nu epuizează descrierea secvențelor de tonuri ale conturului melodic, am pornit de la premisa că, în condițiile în care s-a urmărit obținerea unor enunțuri cu focalizare largă, fără variații atitudinale, adică fără sublinierea emfatică a unui anumit cuvânt, partea finală a enunțului trebuie privilegiată întrucât ea concentrează cele mai multe mărci prozodice: nucleul (accentul primar) și, suprapusă acestuia, emfaza modală (modalitatea asertivă, respectiv cea interogativă, corespunzătoare funcției modale a intonației). Apoi, cuvântul final a fost reținut ca element primar al structurii prozodice prin aceea că intonemul de finalitate (sau conclusiv)⁶⁸ caracteristic acestuia este, ca marcator de frază, principalul instrument de rematizare.

Demersul nostru s-a concretizat în schematizarea principalelor regularități observate pentru idiomul pe care îl studiem, grație caracterului repetitiv al enunțurilor înregistrate pentru corpusul fix.

1.2.2. Metoda de lucru

1.2.2.1. Culegerea datelor

Față de dificultățile unei anchete dialectale „clasice”, ancheta prozodică aduce în fața lingvistului o provocare suplimentară, aceea de a obține în mod spontan *anumite* enunțuri (corpusul fix), a căror structură sintactică și pragmatico-prozodică „rigidă” este esențială atât pentru asigurarea caracterului comparativ al datelor obținute, cât și pentru evitarea lacunelor de informație. Un factor agravant pentru dificultatea demersului este însă marea variabilitate a intonației, care oscilează între schemele intonative caracteristice realității dialectale cotidiene sau deprinse ca urmare a contactului cu un model de prestigiu și realizarea lor individuală, în funcție de atitudinea vorbitorului față de cele comunicate, de situația de comunicare, de structura sintactică a enunțului, de structura ritmico-prozodică a cuvintelor etc.

⁶⁵ Cf. A. Turculeț (2002a, p. 46).

⁶⁶ Cf. A. Turculeț (2002a, p. 46).

⁶⁷ Aceasta este și metoda aplicată de Laurenția Dascălu-Jinga (2001) pentru tiparele prozodice ale rostirii literare.

⁶⁸ Pentru paternitatea terminologiei, J.-P. Lai (2002, p. 113-116) trimite la P. Delattre (1966), A. Di Cristo (1975) și M. Rossi et al. (1981), în teoria cărora unitățile intonative sunt formate din intoneme de continuitate și intoneme de finalitate.

Anchetatorul trebuie apoi să urmărească obținerea participării compliate a informatorului, supus unei anchete extrem de solicitante, a cărei rutină, dezvoltată în timp, nu consolidează în mod obligatoriu aspectul spontan al rostirii. Dimpotrivă, se poate întâmpla ca repetarea unor enunțuri puțin variate să genereze fie o intonație repetitivă, de tip enumerativ, fie producerea unor fraze realizate emfatic, „artistic”, în care subiectul, printr-o firească reacție de apărare împotriva plictisului, să jongleze cu tonurile într-o manieră cvasi-teatrală. O altă capcană a anchetei este dată de termenii ce nu fac parte din vocabularul activ al informatorilor; aceștia, concentrându-și atenția asupra pronunțării cuvântului izolat, pierd din vedere ansamblul, ceea ce poate duce la o segmentare nefirească a enunțului.

În cercetarea noastră, care are drept model ancheta pentru AMPER⁶⁹ (vezi și Introducere, 2.1 și 2.2), am încercat să obținem enunțuri cât mai apropiate de cele din vorbirea spontană, uzând de o serie de tehnici cunoscute din cercetarea limbii vorbite și aplicate și în anchetele AMPER. În atmosfera de familiaritate pe care ne-am străduit s-o construim înainte de toate ca bază pentru o comunicare cât mai naturală, am condus informatorii spre enunțul dorit pornind de la cuvintele cerute (sugerate prin desene sau schițe, eventual indicate direct, dar nu în contextul respectiv), pe care aceștia urmau să le asocieze după un model anume, indicat cu ajutorul procedului numit Map Task⁷⁰, am purtat cu ei discuții pentru contextualizarea enunțurilor și, în ultimă instanță, am recurs la demersul tip „întrebare indirectă”. În toată ancheta am evitat situația de lectură, care implică o intonație specifică, oricum lipsită de caracteristicile spontaneității, dar și formalizarea, prin „recitarea” enunțului și insistența nemotivată asupra fiecărui cuvânt. Vorbirea spontană, cu un ritm și un debit normal, a putut fi verificată prin prezența unor particularități regionale segmentale și a trăsăturilor limbii vorbite, între altele căderea articolului hotărât -l și o serie de fenomene ținând de fonetica sintactică.

În vederea stabilirii parametrilor medii și a normalizării curbelor intonative, este nevoie de minim 3 înregistrări corecte pentru fiecare enunț (ceea ce în practică se traduce prin efectuarea a cel puțin 5 înregistrări pe enunț), fapt care, adăugat la constrângerile metodologice enumerate mai sus, a făcut din ancheta prozodică un demers dificil.

⁶⁹ De altfel, codurile atribuite enunțurilor analizate (1-45) reprezintă numerele de ordine ale acestora în corpusul fix alcătuit de prof. A. Turculeț pentru domeniul românesc al AMPER (vezi *Anexa I*).

⁷⁰ Scopul metodei este acela ca, printr-un dialog spontan inițiat între doi sau mai mulți subiecți, dirijați de anchetator, să se provoace pronunțarea spontană a unor enunțuri, sugerate printr-un parcurs pe o hartă *sui generis*, având ca repere principalele elemente ale corpusului fix.

1.2.2.2. Metodele de analiză

Demersul științific urmat în cadrul AMPER (și aplicat și în cercetarea noastră) se bazează pe ipotezele că varietățile lingvistice studiate prezintă trăsături legate de reliefarea (prin accent) a anumitor unități în lanțul segmental și fenomene apecifice de structurare intonativă de natură sintactică, semantică, pragmatică și expresivă. Deoarece aceste fenomene se concretizează printr-o serie de caracteristici fizice ale semnalului, asociate cu lungimea, intensitatea și înălțimea sunetelor, în prelucrarea datelor am acordat o poziție privilegiată analizei parametrilor asociați cu fiecare dintre aceste dimensiuni perceptive: durata, intensitatea și mai ales frecvența fundamentală.

După tratarea semnalului acustic cu ajutorul programelor Goldwave și CoolEdit, prototipurile intonative au fost determinate cu Speech Analyzer, care oferă metode fiabile de modelare și stilizare a parametrilor fizici menționați.

1.2.2.3. Prezentarea datelor

Spre deosebire de AMPER, al cărui model metodologic l-am urmat în fazele de culegere și interpretare, cercetarea noastră nu expune datele în format *multimedia*, care ar presupune prezentarea simultană grafică, auditivă, acustică a datelor și a rezultatelor analizei acustice. Materialul analizat va putea fi consultat în transcriere fonetică/ortografică, dar și sub formă de grafuri redând oscilograma și curba frecvenței fundamentale.

1.2.3. Analiza tonului nuclear

După cum arătam *supra* (1.2.1), în descrierea tipurilor funcționale ale intonației, am favorizat contururile terminale, care concentrează cele mai multe mărci prozodice. În cele ce urmează vom prezenta schemele prozodice pentru enunțative și interogative totale (ambele cu subtipurile afirmativ și negativ), în funcție de structura accentuală a cuvântului final (oxiton, paroxiton sau proparoxiton).

1.2.3.1. Tonul nuclear al enunțativelor

1.2.3.1.1. Enunțativele afirmative

În cadrul intonației asertive sau declarative – al cărei tipar general (ascendent-)descendent pare a avea un caracter universal⁷¹ –, se definesc mai multe subtipuri.

- a) Enunțuri cu final oxiton: *perdeă* (3), *elefânt* (33)

⁷¹ Cf. Laurenția Dascălu-Jinga, 2001, p. 15.

La informatorii 1 și 2, traiectoria curbei F0 are o structură mai curând fragmentară, o anumită ruptură ritmică putând fi identificată la limita dintre cele două sintagme (verbală și nominală), care prezintă contururi ascendent-descendente independente (vezi *Anexa 2*, Fig. 1_3a1, 2_33a1⁷²). Situația pare a fi puțin diferită la informatorul 1, care fragmentează doar realizările enunțului terminat cu *perdea*, în vreme ce pentru celălalt enunț, mișcarea tonului fundamental descrie o pantă descendentă mai curând uniformă, doar cu o ușoară înălțare pe silaba tonică a verbului *vede* (vezi *Anexa 2*, Fig. 3_33a1).

Realizările celor două enunțuri prezintă, în ansamblu, două vârfuri tonale, care coincid, pentru primul enunț, cu finalul vocalei accentuate *-a-* din cuvântul *nevasta*, respectiv cu vocala tonică *-a-* din *spal(ă)-o*, de unde tonul fundamental înregistrează o mișcare descendentă, în două etape: prima pe *o* (*spal-o*), iar a doua și cea mai abruptă, pe vocala finală *ę* (*perdea*). La informatorii 1 și 2, cele două vârfuri tonale, deși mai puțin evidente, apar și în cazul celui de-al doilea enunț. Mai clar se definește a doua proeminență pozitivă, care coincide cu vocala *-o-* din cuvântul *călător*, de unde curba F0 intră în declin, urmând un traseu descendent până la finalul enunțului. La informatorul 3, tonul fundamental se desfășoară egal într-un registru mediu și, începând cu vocala *-o-* (*călător*) descrie o curbă ușor ascendentă până la începutul vocalei imediat următoare, *-ę-* (*vede*), unde debutează conturul descendent, mai pronunțat pe vocala finală (vezi *Anexa 2*, Fig. 3_33a1).

b) Enunțuri cu final paroxiton: *cămășă* (2), *cascadă* (32)

Curba F0 repetă structura (ascendent-) descendentă specifică intonației asertive, panta descendentă cea mai abruptă coincidând tot cu vocala tonică a nucleului (de data aceasta penultima). Conturului descendent descris, valabil pentru toți informatorii, îi succedă o mișcare tonală relativ uniformă pe întreaga durată a ultimei silabe, unde, ca o excepție, pot apărea prelungiri ascendente abia perceptibile (vezi *Anexa 2*, Fig. 3_32a3). Întrucât ușoara ascensiune a tonului fundamental se produce pe ultima parte a vocalei finale lungite, în care vibrațiile vocalice sunt tot mai reduse, sunetul fiind afonizat parțial, apoi, impresia generală de intonație asertivă nu este anulată.

Dacă tonul nuclear prezintă o schemă similară la toți informatorii, curba F0 în ansamblul ei cunoaște, pe tiparul comun, posibile variante individuale. Linia ușor ascendentă a tonului fundamental din prima parte a enunțului continuă până la prima silabă accentuată a enunțului, de unde, după o proeminență tonală pozitivă dezvoltată intrasilabic, uneori anticipată sau „amânată” cu o silabă, debutează conturul descendent, care continuă,

⁷² Primele cifre din codul atribuit fiecărui enunț (și implicit figurii corespunzătoare din *Anexa 2*) reprezintă numărul de ordine al informatorului (vezi și Introducere, 2.2).

mai mult sau mai puțin uniform, până în final. O complicitate a acestui model, care apare, izolat, la toți subiecții și pentru ambele enunțuri, o reprezintă situația în care panta ascendentă inițială, foarte netă, culminează cu prima vocală accentuată a enunțului, de unde tonul fundamental descrie, într-un registru înalt, o linie sinuoasă, ascendent-descendentă și iarăși ascendentă, atingând maximul pe vocala accentuată a verbului (vezi *Anexa 2*, Fig. 1_2a3).

c) Enunțuri cu final proparoxiton: *văsele* (1), *pășteră* (31)

Modelul (ascendent-)descendent, cu căderea tonului fundamental pe silaba accentuată a nucleului, se prelungește, în aceeași tendință descrescătoare, pe ultimele vocale, atone, ale enunțului, unde curba F0 coboară, abia perceptibil, în două trepte. După atingerea proeminenței negative, F0 poate prezenta o ușoară urcare, urmată eventual de o nouă ridicare, sau, pe fondul unei tendințe generale ascendente sau descendente, poate descrie unele sinuozități (ușoare ridicări și coborâri) (vezi *Anexa 2*, Fig. 1_31a2).

Și în această situație, vârful tonal coincide în general cu prima vocală accentuată a enunțului sau, ca o excepție, cu una dintre vocalele învecinate ale acesteia.

1.2.3.1.2. Enunțativele negative

O particularitate de ansamblu a intonației enunțativelor negative este dată de prezența emfazei, în aproape toate cazurile, pe adverbul negativ *nu*, fapt concretizat prin atingerea, pe vocala *u*, a proeminenței tonale maxime. Abaterile de la modelul general – ambele înregistrate la informatorul 1 – reprezintă în esență o nuanțare a expresiei printr-o linie melodică generală descendentă, care pe vocala *u* (eventual chiar înainte de aceasta) coboară abrupt; prin acest tip de contur intonațional, vorbitorul pare a avea intenția de a confirma, de a întări conținutul transmis prin enunț (vezi, spre exemplu, *Anexa 2*, Fig. 1_32n2).

După proeminența melodică pozitivă, coincidentă cu o schimbare tonală intrasilabică, F0, care descrie o curbă ușor descendentă în partea finală a vocalei *u* (a cuvântului negativ), își continuă coborârea pe vocala accentuată a verbului (*vede*, respectiv *spală*). Din acest punct, curba F0 descrie un platou jos, cu ușoare sinuozități, care continuă până la ultima vocală accentuată, unde, printr-o nouă cădere a tonului, se poate atinge proeminența tonală negativă, urmată de posibile dezvoltări ascendente.

În cazul enunțurilor cu final neoxiton, coborârii de pe vocala tonică a nucleului îi succedă o ușoară ascensiune pe ultima/-ele vocală/-e și, mai rar, o nouă linie descendentă.

1.2.3.2. Tonul nuclear al interogativelor totale

1.2.3.2.1. Interogativele totale afirmative

În cazul interogativelor totale, care prezintă o structură segmentală identică cu a enunțiativelor afirmative corespunzătoare, emfaza⁷³ – emfaza modală – este singurul element care delimitează modalitatea asertivă de cea interogativă.

Tiparul intonațional interogativ este unul ascendent-descendent, cu un vârf tonal foarte proeminent pe vocala accentuată a nucleului. Înaintea acestei curbe pronunțat ascendente, curba F0 urcă ușor, cu eventuale sinuozități.

În cadrul acestui model general, apar mai multe subtipuri, definite în funcție de structura nucleului.

a) Enunțuri cu final oxiton: *perdeá* (3), *elefánt* (33)

Mișcarea tonului nuclear se desfășoară intrasilabic, pe silaba accentuată a nucleului, unde se atinge și maximul tonal. După ce, pe prima parte a cuvântului final, înregistrează o tendință ascendentă, urmată de un salt pe *-e* (din *perde*), respectiv pe *-á* (din *elefánt*) – mai marcat pe *e* din cauza ocluziei lui *-d-* –, tonul fundamental descrie o curbă descendentă, mai ușoară la începutul vocalei tonice și din ce în ce mai pronunțată pe a doua parte a acesteia.

Pentru enunțul 33, informatorului 3 îi sunt caracteristice unele prelungiri tonale corespunzătoare sonantei *-n-*, în care F0 își continuă linia descendentă, însă cu o înclinație mult mai mică decât pe vocala precedentă. Ca o excepție, la același vorbitor se remarcă posibilitatea anticipării proeminenței tonale pozitive, care poate debuta odată cu vocala pretonică (vezi Anexa 2, Fig. 3_33i3).

b) Enunțuri cu final paroxiton: *cămáșa* (2), *cascádă* (32)

Și în cazul enunțurilor cu final paroxiton, vârful tonal coincide cu vocala accentuată a nucleului, căreia îi corespunde, pe oscilogramă, o schimbare tonală intrasilabică. Aici este punctul în care se atinge treapta cea mai înaltă a unei scări ascendente, care începe imediat după vocala accentuată a verbului, eventual chiar pe partea finală a acesteia. Maximului tonal îi succedă o cădere a curbei F0 pe ultima parte a silabei accentuate *-má-* (*cămáșa*) sau *-că-* (*cascádă*), urmată de o nouă etapă descendentă, de obicei mai puțin abruptă, pe ultima vocală a enunțului. O variantă a acestui

⁷³ Implicată enunțurilor interogative, fapt care le distinge de enunțiative, unde emfaza este facultativă (Laurenția Dascălu-Jinga, 2001, p. 32).

model, caracteristică pentru informatorul 3 (numai la enunțul 32), constă în anticiparea vârfului tonal, care poate coincide cu silaba pretonică.

c) Enunțuri cu final proparoxiton: *văsele* (1), *péșteră* (31)

Proeminența tonală pozitivă, cu prelungiri descendente pe silabele următoare, apare din nou pe vocala accentuată a nucleului, precedată de o primă treaptă ascendentă, pe vocala premergătoare nucleului. Cu totul excepțional, continuarea poate fi reprezentată de ușoare sinuozități desfășurate tot pe o linie descendentă sau care mențin o linie mediană uniformă (ca în Fig. 3_31i2, vezi *Anexa 2*).

1.2.3.2.2. Interogativele totale negative

Interogativele totale negative prezintă în graiul studiat un contur melodic descris de Laurenția Dascălu-Jinga (2001, p. 127; cf. și idem, 1975) pentru graiul maramureșean prin sintagma „platformă înaltă” și care ar putea fi specific graiurilor transilvănene. Dar, dincolo de acest model, analiza acustică a datelor înregistrate a relevat existența unei variante intonaționale paralele, similară cu cea din limba literară⁷⁴, dar și o serie de varietăți individuale și contextuale care fac din intonația interogativelor totale negative domeniul de cercetare prozodică cel mai complex, căruia i-am și acordat un spațiu mai amplu.

a) Enunțuri cu final oxiton: *perdea* (3), *elefânt* (33)

La informatorul 1, tonul fundamental urcă fluctuant pe prima silabă a cuvântului final *perdea*, atingând un maxim la începutul vocalei tonale -e (reflexul diftongului -eă), de unde coboară abrupt. O cu totul altă situație se înregistrează atunci când cuvântul final este *elefant*, unde întâlnim în două cazuri modelul din limba standard, cu curbă pronunțat descendentă până la vocala finală accentuată, urmată de un salt tonal pe -ă; după ce atinge punctul cel mai înalt, F0 coboară ușor sau se menține la același nivel. Pe de altă parte, s-a înregistrat la acest informator și modelul intonațional cu „platformă înaltă” (vezi *Anexa 2*, Fig. 1_33i1): tonul fundamental se ridică pe diftongul -iu- (rezultat din sinereza secvenței vocalice e-u: *vede un*), care inițiază platforma tonală înaltă (vârful tonal aflându-se pe vocala a doua -e-), susținută până la vocala finală, unde scade abrupt.

În cazul primului enunț, rostirea informatorului 3 evoluează într-un mod relativ egal într-un registru mediu, până la silaba finală din cuvântul *perdea*, unde F0 descrie o curbă ascendent-descendentă cu desfășurare intrasilabică. În al doilea enunț cu final oxiton se observă o uniformitate a modelului în toate cele trei repetări, platforma înaltă descrisă și la primul

⁷⁴ Pentru care vezi Laurenția Dascălu-Jinga (2001, p. 35).

informator apărând aici cu o mai mare consecvență. O altă deosebire se referă la punctul inițial al platformei, care debutează mai devreme, imediat după proeminența tonală negativă care precedă adverbul de negație. Finala, tot descendentă ca și la informatorul 1, este mai puțin abruptă și mai sinuoasă.

Mișcarea tonului nuclear în enunțul 3 poate fi descrisă și pentru informatorul 2 ca ascendentă-descendentă, cu particularitatea că, în acest caz, curba este mai amplă decât la ceilalți doi subiecți. Pe finalul *o perdea* al enunțului, tonul urcă în două trepte distincte, întrerupte de ocluzia lui *p*, pentru ca apoi să descrie două curbe, pronunțat descendente, intrasilabice pe diftongul *-eá*, unde atinge și proeminența negativă maximă. Modelul de curbă largă ascendent-descendentă apare și la celălalt enunț oxiton: înălțarea tonului fundamental este continuă și nu foarte abruptă până pe a doua vocală atonă a cuvântului final, unde se inițiază o cădere a curbei *F0*, care se prelungește și se accentuează pe vocala *-á*.

b) Enunțuri cu final paroxiton: *cămășă* (2), *cascadă* (32)

În enunțul 2, tonul nuclear înregistrează la toți informatorii o curbă ascendentă-descendentă, cu un salt pronunțat pe prima vocală a cuvântului *cămășă* (mai accentuat la subiectul 1 și parțial la 2 și mult mai puțin la 3), consecutiv unei linii ușor ascendente. În cazul informatorului 3, această treaptă a mișcării ascendente a fost observată doar cu algoritmul Raw Pitch, cu ajutorul căruia a putut fi recuperat *F0* pentru vocala *-ă* (*cămășă*), ultrascurtă, rostită cu o energie sonoră scăzută și (semi)afonizată. Dacă la informatorul 1 schimbarea de direcție a curbei, radicală, coincide cu vocala accentuată *-e* (*cămășă*), celorlalți doi informatori pare să le fie caracteristic un model tonal în care pe vocala accentuată se continuă mișcarea descendentă inițiată deja în prima silabă a cuvântului. Doar la subiectul 3 (vezi *Anexa 2*, Fig. 3_2in2) s-a mai înregistrat în acest punct o curbă ascendent-descendentă, care nu prezintă însă înclinația pronunțată pe care am remarcat-o la primul informator.

O situație diferită se observă la enunțul 32. Tonul fundamental este structurat tot conform tiparului ascendent-descendent, care se prelungește însă, pe ultima vocală, printr-o linie dreaptă, continuată, la informatorul 2, chiar printr-o înălțare abia perceptibilă. Modelul cu urcarea accentuată și căderea bruscă a tonului descris pentru primul enunț paroxiton este valabil și aici, mai cu seamă pentru informatorul 1, la care diferența tonală între cele două extreme (pe vocala *-á*, respectiv pe vocala finală *-ă*) este foarte marcată. Dacă la acest informator înălțarea tonului se produce odată cu diftongul *-io* (sinereza secvenței vocalice *e-o*: *vede o*), continuând în trepte din ce în ce mai înalte până la vocala accentuată, de unde curba lui *F0* își începe declinul, debutul curbei ascendente este la informatorul 2 și mai ales

la 3 mult avansat. La 2, ascensiunea tonului fundamental începe imediat după proeminența negativă coincidentă cu adverbul de negație, iar la 3 ea debutează chiar pe adverbul *nu*, ajungând, spre sfârșitul vocalei *-e* (*vede*) și începutul diftongului *-io-* la maximul tonal pe care îl susține la un nivel înalt până pe vocala accentuată, unde se produce o cădere a tonului, urmată de o menținere a lui într-un registru jos. Se definește din nou, pentru toate repetările enunțului 32 (vezi, de exemplu, Fig. 3_32in2) acea platformă înaltă definită de Laurenția Dascălu-Jinga și descrisă de noi mai sus, pentru o parte dintre enunțurile cu final oxiton.

c) Enunțuri cu final proparoxiton: *văsele* (1), *pășteră* (31)

Când nucleul este reprezentat de un cuvânt proparoxiton, regula generală pare a fi ca vârful tonal al curbei ascendent-descendente să coincidă cu vocala accentuată, punct din care începe declinul tonului fundamental, cu două variante posibile: fie schimbarea se produce intrasilabic (vezi în special, pentru informatorul 1, 1b), fie (la informatorul 3) panta descendentă debutează chiar la începutul vocalei tonice. Particularitățile individuale țin în special de nivelurile minim și maxim între care evoluează curba F0, mai marcate la informatorul 1 și, parțial, la 3, și mai puțin evidente la 2, dar și de aspectul tonului fundamental la vocalele atone. Pronunțat descendentă pe vocala accentuată, mișcarea curbei F0 continuă într-o manieră mult mai puțin abruptă, încheindu-se printr-o linie relativ dreaptă, urmată, eventual, de o ușoară înălțare (vezi Fig. 3_1in. Situația în care căderea tonului fundamental se continuă și pe ultima silabă a cuvântului (ca în Fig. 2_1in2) pare a fi mai rară în raport cu primul model.

1.2.4. Concluzii

Pentru a asigura relevanța datelor cercetării, au fost analizate 216 enunțuri, rezultatul rostirii de către 3 informatori a 6 enunțuri, fiecare în patru maniere: ca enunțative afirmative, ca enunțative negative, ca interogative totale afirmative și ca interogative totale negative, toate variantele fiind repetate de 3 ori. Cercetarea statistică a relevat coincidența masivă (în 156 de cazuri, 72,2 %) a proeminenței tonale cu silaba accentuată a nucleului.

Dincolo de diferențele individuale, caracterul repetitiv al anumitor modele intonaționale, confirmate statistic (vezi Tabelul 1), indică existența unor tipare specifice pentru tonul nuclear fundamental al graiului studiat.

Enunțativelor (afirmative sau negative) le este caracteristică o proeminență tonală maximă negativă (prezentă la enunțativele negative în proporție de 100 %), coincidentă cu silaba accentuată a nucleului, pe care se produce o schimbare tonală intrasilabică, astfel încât conturul final este de cele mai multe ori unul descendent-ascendent.

Dimpotrivă, emfaza modală interogativă se manifestă printr-un vârf tonal pozitiv care marchează mai cu seamă nucleul interogativelor pozitive (dar și al celor negative); tiparul intonațional final al interogativelor având un aspect ascendent-descendent, cu diferențe de înălțime foarte proeminente.

În afara diferențelor tonale care pot fi considerate una dintre cauzele aspectului cîntat atribuit îndeobște graiurilor de tip ardelenesc, un alt element particular, la interogativa negativă, este reprezentat de tiparul intonațional cu platformă înaltă, care ar putea fi, de asemenea, specific graiurilor transilvănene. Acest tipar, destul de neobișnuit pentru cineva nefamiliarizat cu intonația ardelenescă, nu este singurul posibil. Așa cum rezultă și din materialele din anexă, el pare a fi favorizat de o anumită structură fonetică a nucleului enunțului (vezi, de exemplu, enunțul 33 cu final oxiton, care prezintă, procentual, maximum de situații de acest tip la toți informatorii). Cum remarcăm și în descrierea propriu-zisă, deși mai puțin întâlnită, curba ascendentă care apare la interogativa negativă cu final oxiton⁷⁵ a fost și ea identificată (cu precizarea că, după atingerea vârfului tonal, există totuși o ușoară tendință descendentă), ceea ce ar putea reprezenta o consecință a influenței limbii literare asupra graiului studiat.

⁷⁵ Descrisă pentru limba literară de Laurenția Dascălu-Jinga (2001, p. 35).

Nr. de enunțuri	Proeminență tonală pe silaba accentuată a nucleului		Proeminență tonală pozitivă		Proeminență tonală negativă		
	Numeric	Procentual	Numeric	Procentual	Numeric	Procentual	
Total	216	156	72,2 %	81	37,5 %	75	34,7 %
Enunțative afirmative	54	21	38,8 %	-	-	21	38,8 %
Enunțative negative	54	54	100 %	-	-	54	100 %
Interogative afirmative	54	51	94,4 %	51	94,4 %	-	-
Interogative negative	54	30	55,5 %	30	55,5 %	-	-

Tabelul 1.1. Relația vârf tonal – nucleu

2. Vocalismul

Fenomen general în graiurile dacoromâne⁷⁶, precum și la nivelul limbii vorbite, *diftongarea* spontană a vocalelor se înregistrează în special în cuvintele din fondul mai vechi⁷⁷, în vreme ce vocalele din neologisme se sustrag, de regulă, acestui fenomen, cele două serii de cuvinte fiind tratate oarecum diferențiat: *ieu*, *fierăstrău*⁷⁸ (F8), *in'imă*, *străin*; *uomin'*, *očer'*; *und'e* (Ro6), față de *écstraordinăr*, *egzámen*, *elegantă* (LI1), *em* (litera *m*) (SB9), *incoerént*; *órdin'e*, *impulsív* (F1) etc. Trebuie să precizăm că transformarea apendicelui asilabic care precedă vocala în semivocală nu este obligatorie⁷⁹ și că „alterarea” afectează în special vocalele deschise *e* și *o*⁸⁰.

O altă trăsătură care caracterizează cvasi-totalitatea dialectului dacoromân este reprezentată de velarizarea vocalelor anterioare, monoftongarea diftongilor ascendenți palatali și dispariția lui *i* scurt final după consoane pronunțate dur: *s, z, ș, j, ț, Ț, f, v, p, b, m, t, d, r*⁸¹. O ierarhie a frecvenței fenomenului se poate stabili în funcție de următorii parametri:

- consoanele implicate, de la *s, z, ș, j, ț, Ț* (după care velarizarea este consecventă)⁸², la *f, v, p, b, m, t* și *d* (care apar în contexte velarizate cu inventar finit);

⁷⁶ Vezi E. Petrovici (1956c, p. 31), A. Philippide (1984, p. 35-36).

⁷⁷ S. Pușcariu (1994, p. 143, 195, 200).

⁷⁸ Forma mai recentă a cuvântului (care circulă paralel cu *șerăstău*), unde putem invoca și o contaminare cu *fier*.

⁷⁹ Vezi capitolul 2, 2.3.1.

⁸⁰ Vezi S. Dumitrăcel (1978, p. 84).

⁸¹ Velarizarea vocalelor anterioare precedate de o consoană pronunțată dur este un fenomen care cunoaște o foarte mare răspândire în aria dacoromână, fiind considerat un fonetism popular (S. Dumitrăcel, 1978, p. 126). Pentru atestări, vezi O. Densusianu (1915, p. 20), T. Papahagi (1925, p. LV), T. Gâlcescu (1931, p. 75), M. Gregorian (1937, p. 136), G. Istrate, (1937, p. 162), D. Șandru (1935, p. 204; 1937, p. 137; 1938, p. 185), T. Teaha (1961, p. 33-34) etc.

⁸² Răspândirea cea mai largă o cunoaște velarizarea după dentalele *s, z* și *ț* (durificarea acestor consoane este generală în Dacoromania), consemnată în monografii în Maramureș, Crișana, Transilvania propriu-zisă, Banat, Moldova, Oltenia și Dobrogea: O. Densusianu (1915, p. 20), T. Dinu (1923, p. 109), T. Papahagi (1925, p. LV), T. Gâlcescu (1931, p. 75), M. Gregorian (1937, p. 136), G. Istrate (1937, p. 162), D. Șandru (1935, p. 204; 1937, p. 137; 1938, p. 185), T. Teaha (1961, p. 33-34), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 201), V. Rusu (1971, p. 42-43) ș.a.

- fondul lexical – mai vechi sau mai nou – din care fac parte termenii ce se constituie în contextul velarizării; astfel, velarizarea este mai degrabă sporadică în contexte neologice, care opun rezistență chiar și macestei evoluții fonetice foarte puțin conștientizată și controlată: *serviĉ, ŝef, ŝifonătă* (SB8) etc.;
- natura elementului vocalic; este de remarcat că cel mai puțin rezistent la velarizare, chiar în neologisme, este *i* scurt final: *hazós* (N4).

Puțin conștientizată de vorbitori, pronunțarea dură a consoanelor menționate este totuși de multe ori evitată în contexte neologice, unde fonetismul literar a fost adoptat odată cu termenul. (Pentru exemple și excepții de la regula velarizării, vezi *infra*, 2.1.2 și 2.1.5.)

2.1. Vocalele

2.1.1. Vocala a

2.1.1.1. a accentuat

Á accentuat etimologic se conservă în formele de Ind. și Conj. prez. (pers. 1, 2, 3 și 6) și Imper. (pers. 2) ale verbului (*a*) *blăstăma* (lat.pop. *blastimare*): *blăstăm, blăstămn', blăstămă* (3 și 6), *blăstămă!*⁸³. Tot etimologic este *á* din formele de Imper. (pers. 2), Ind. prez. și Conj. prez. (pers. 1, 2, 3 și 6), ale verbului (*a se*) *spăria* (lat. **expavorere*): *spărie-t'e!*, *spar/spăriu, sparⁱ/spării, spărie* (3 și 6)⁸⁴, precum și din cuvântul *dăică* (L) (cf. srb. *dajka*).

În locul lui *á* accentuat din graiurile muntenești și din graiurile moldovenești (cu excepție câtorva insule din Bucovina) identificăm, la nivelul graiului:

- un *ă* în pluralul unor substantive precum *căs, găliț, pălmn', trăist', vān'*;
- un *e* în plurale cum ar fi *belț* (sg. *báltă*), *penț* (sg. *pântă*),

prin extinderea analogică a alternanțelor fonetice *a/ă* și *a/e* (ca urmare a tendinței spre diferențierea între numere), în cuvinte în care Alte Graiuri (vezi *supra*) formează pluralul recurgând exclusiv la sistemul de desinențe. În fapt, avem aici un fenomen fonetic cu implicații morfologice, prezentând, ca primă etapă, afonizarea (apoi închiderea) vocalei finale *-e*, morfem al

⁸³ Vezi și A. Turculeț (2002a, p. 82).

⁸⁴ Vezi și capitolul 3, 6.4.1a.

pluralului și având ca rezultat schimbarea încadrării morfologice a anumitor substantive feminine de la tipul *-ă/-e* la tipul *-ă/-i*⁸⁵.

Tot printr-o analogie (după un model cum ar fi *măgură/măgurⁱ*), *ă* sub accent trece la *â* în *lăt^{ure}/lăt^{urⁱ}*.

Prin analogie cu paradigma unor verbe ca, de exemplu, *a învăța*, *a spăla*, *a vedea*⁸⁶, unele verbe de conjugarea I prezintă, în locul sunetului *a* din graiurile muntenești și din cele moldovenești de centru și sud:

- un *é* (la Ind. și Conj. prez., pers. 2): *leș*, *prez*;
- un *é* (la Conj. prez., pers. 3 și 6): *lēșă*, *ak'ētă*, *îmfēșă*;
- un *ă* (la Ind. și Conj. prez., pers. 1 și 2; Imper., pers. 2): *adăp*, *adăpē*; *d'ezbrăc*, *d'ezbrăș*; *îmbrăc*, *îmbrăș*; *împăc*, *împăș*; *îngrăș*, *îngrăș*; *lăs*; *prăd*; *răbd*, *răbz*; *sfărm*, *sfărmm'*; *stăi*!⁸⁷;
- un *â* (la Conj. prez., pers. 3 și 6): *adăpe*, *arăt'ē*, *d'ezbrășe*, *îmbrășe*, *împășe*, *îngrășă*, *prăd'e*, *răbd'e*, *sfărme* etc.

A se închide în cuvântul *vîi* (cu varianta *fîi*) 'vai'.

2.1.1.2. *a* neaccentuat

În poziție protonică, *a* neaccentuat trece frecvent la *ă*⁸⁸: *bărăcă*, *bănăt*⁸⁹, *cănăc* 'canaf', *Căndăle* (pentru numele de familie *Candale*, foarte frecvent în PI, dar prezent și în alte puncte: M, IMA etc.), *Căndrēn'* (top.).

⁸⁵ Vezi capitolul 3, 1.2.3. Cf. S. Dumistrăcel (1978, p. 83).

⁸⁶ Vezi și capitolul 3, 6.4.1a.

⁸⁷ Fenomenul este consemnat și în *Tratat* (p. 359), ca fiind caracteristic pentru vestul și nordul Transilvaniei. Pentru *lăs*, *leș*, vezi și D. Șandru (1938, p. 185), care crede că fonetismul (lexicalizat) în cauză este o influență moldovenească.

⁸⁸ Fenomenul este foarte vechi, el reprezentând „o obișnuință de rostire a strămoșilor noștri” (S. Pușcariu, 1994, p. 350; Al. Graur și Al. Rosetti, 1938, p. 12 sunt de părere că *a* pretonic a început să se conserve odată cu intrarea în limbă a unor cuvinte – de origine turcească – în care acest *a* se găsea în poziție de asimilare; Al. Graur, 1958, p. 264, considera chiar că *a* pretonic > *ă* ar fi un fenomen fonetic care nu mai este activ). În trecut, era răspândit în toată Dacoromania (I. Gheție, 1994, p. 70), apărând chiar și în prezent, în anumite contexte, în aproape toate graiurile dacoromâne (pentru aria lui, vezi S. Dumistrăcel, 1978, harta 6, p. 132). În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, el este destul de productiv, verificând constatarea lui Pușcariu, conform căruia am avea a face cu „o lege fonetică în acțiune” (1994, p. 351), și își păstrează vitalitatea din trecut, semnalată de atestări de tipul *căzanie* (Turda, 1825), *Găvril* (Căieni, 1701) (I. Gheție, 1994, p. 70). Prin această productivitate sporită a fenomenului *a* > *ă*, idiomul studiat se opune graiurilor moldovenești învecinate, unde caracteristic este fenomenul opus, deschiderea lui *ă* pretonic la *a* (A. Turculeț, 2002a, p. 84-85; 2002b, p. 147-148).

⁸⁹ Utilizat doar în expresii sau ca toponim.

cătărămă, cătrân, călindăr¹, Dămn'ân, dător, datorîie, făbrică⁹⁰, fânăr¹, hărâm, (a) întăbulă, întăbulăt, jândăr¹, Măriie, Măriănă (SB1,2), Mărină, Mărt'ân, păhăr, păpuc, părăd'e 'paradă', sălămă, sândăle, sătănă, șălăt'e, tăbăc, tălânt, Trăiăn, Vărvără (și Vîrvără, prin închiderea lui ă), (în) zădăr etc.⁹¹

Așa cum se observă, în majoritatea exemplelor cu *a* > ă, acesta precedă un *a* accentuat, care ar putea să exercite o influență disimilatoare asupra vocalei deschise protonice, determinând închiderea acesteia. Astfel, în celelalte situații am avea a face cu o extindere analogică a fonetismului. În ceea ce-l privește, D. Șandru⁹² arată că fenomenul afectează doar neologismele; chiar dacă admitem însă că este vorba despre niște termeni care erau neologici în prima jumătate a secolului trecut, ne vine greu să credem că toate exemplele citate intrau în această categorie. Și în acest caz rămâne valabilă ipoteza unei extinderi analogice.

În poziție prenazală, *a* poate trece la *î*: îndreă 'andrea'.

A aton se poate modifica și prin disimilare: *T'it'ănă* (vezi *infra*, 3.10.2.1).

2.1.2. Vocale e

E este etimologic în paradigma verbelor *a crepa*⁹³ (lat. *crepare*)⁹⁴ și *a demica* (lat. *de-micare*), în *beșică* (lat. *vessica*)⁹⁵, *n'emn'ica* (lat. *ne mica*), *n'îse* (lat. *neque*) și ar putea fi etimologic în forma de plural a articolului nehotărât: *n'êșt'e* (lat. *nescio quid*). Etimologic este și *e* final din *năre* (lat. *naris*), *sășere* (lat. *sicilis*), *țăze* (<sl. *cěvĭ*).

⁹⁰ Cuvântul *făbrică* are, în opoziție cu *fabrică*, statut de arhaism și apare astăzi aproape exclusiv în următoarele versuri ironice, notate la IMA: *Îlva Mn'ică nu-î nimn'ică/ Numa scîndur'î ș-o făbrică*.

⁹¹ Unele dintre aceste exemple sunt citate și de T. Dinu (1923, p. 108), T. Papahagi (1925, p. LVI), D. Șandru (1938, p. 185), R. Todoran (1960, p. 35), T. Teaha (1961, p. 38), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 195), *Tratat* (p. 359), V. Văsieșiu (1996, p. 18), A. Turculeț (2002a, p. 85).

⁹² 1938, p. 185.

⁹³ Pentru atestări, vezi T. Papahagi (1925, p. 46), D. Șandru (1934, p. 216, 223), T. Teaha (1961, p. 34), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 201), *Tratat* (p. 361), V. Văsieșiu (1996, p. 24) etc. Acest fonetism lexicalizat arhaic este considerat de A. Turculeț (2002b, p. 148) a fiind reprezentativ pentru graiurile ardelenesti.

⁹⁴ Forma cu *e* etimologic se conservă și în cuvinte derivate din acest verb, de exemplu, în *crepătură* 'șliț (la fuste)'.

⁹⁵ Unde bilabiala *b* nu a provocat velarizarea, în ciuda faptului că aceasta este o particularitate a ariei. Vezi *infra*, 2.1.2.1, precum și *Tratat* (p. 360).

În cuvântul *leş*, *ę* se justifică prin originea maghiară a termenului (<magh. *léc*).

Aflat în inițială de cuvânt, *e* în cuvinte din fondul lexical mai vechi primește un apendice asilabic care poate evolua la semivocală⁹⁶ (pentru diftongarea spontană, vezi și *supra*, 2), cu mici excepții: *Émil*⁹⁷, *ésta*. Excepțiile cele mai numeroase au fost notate însă la cuvinte aparținând fondului neologic: *electrician* (LI2,3; PI3; F3; Ș4; Re3,5,6), *elév* (IMa3,5,8; PI3; N7), *emóție* (SB9) etc.

- E* (fie el în poziție atonă sau tonică) se velarizează când este precedat de:
- fricativele dentale *s*, *z*: *săc*, *sămn*, *zisăz* 'visez', *st'imosăsc*; *Dumn'ezău*, *păzăsc*, *zăr*, *grôșă* (f.pl.), *însămnăm*, *săcure*; *búză* (pl.), *zămós* (M2) etc. (vezi și *infra*, 3.2.4 și 3.2.5);
 - fricativele palatoalveolare *ș*, *j*: *buhășăl* (IMa5), *coșăsc*, *pășăsc*, *șăd*, *șăs*; *grijăsc*, *îmbrujăsc*, *jăb*, *petrinjăl*, *fúicașă* (f.pl.) (M1), *môșă* (pl.), *strujălúță* (pl.) (IMa6), *(n'e) jălúim* (Re3) etc. (vezi și *infra*, 3.5.1 și 3.5.2);
 - fricativele labiodentale *f*, *v* în poziție „tare”: *îmvălesc*, *lovăsc*, *Pávăl* etc. (vezi și *infra*, 3.1.4 și 3.1.5);
 - oclusele bilabiale *p*, *b*, *m* în poziție „tare”⁹⁸: *lipăsc*, *stopăsc*, *albăsc*, *zdrobăsc*, *mărg*, *primăsc*, *trimăt*⁹⁹, *zmău* etc.¹⁰⁰; *cărpăn*, *gălbănút*, *mărgîn*, *rúmăgă*, *(a) Vămășulu* (SB1) etc.¹⁰¹ (vezi și *infra*, 3.1.1-3.1.3);
 - africata dentală *ț* și perechea ei sonoră *ȣ* (care este puțin frecventă în prezent): *amețăsc*, *cățăl*, *țăs*; *ȣău* (MI2), *încăldăsc* (Re2), *îmbulțăsc* (IMa3), *bobônță* (pl.), *întălég*; *ȣămúcă* (Re2) (vezi și *infra*, 3.2.6 și 3.2.7);

⁹⁶ Deprindere articulatorie căpătată, probabil, în contactul cu slavii (vezi G. Istrate, 1937, p. 56), diftongarea lui *e* la început de silabă (și de cuvânt).

⁹⁷ Citat ca excepție și de G. Istrate (1937, p. 56) și V. Văsieșiu (1996, p. 23).

⁹⁸ Vezi G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 201).

⁹⁹ În cuvântul *trimăt* recunoaștem forma veche a verbului (*trimet*), cu producerea ulterioară a velarizării lui *é*.

¹⁰⁰ Vezi și D. Șandru (1938, p. 185), *Tratat* (p. 360), V. Văsieșiu (1996, p. 26-27). O parte dintre forme au fost înregistrate și în graiurile crișene (D. Șandru, 1934, p. 204; 1936, p. 127).

¹⁰¹ Forme de tipul *să áibe* (IMa2) pot fi rezultatul unei false regresii având ca punct de plecare tocmai o astfel de evoluție (această explicație se asociază analogiei cu alte conjunctive terminate în *-e*).

- mai rar, după oclusele dentale *t* (mai ales în grupul consonantic *st*) și *d*: *blăstăm*, *blăstăm*, *stălăjă*, *stărp*, *stărpășin'e*, *dăsăgă*, *îndămînă*¹⁰²;
- după vibranta *r*, izolată: *cără*, *covora*, *cura* 'curge', *șera* „fiare”, *izvora*, *motora*, (*Ana*) *Răbrănuțului* (SB2), (*să*) *scura* '(se) scurge' (IMa3), sau în grupuri consonantice: *căla* „către”, *cita*¹⁰³ (§3; N5; IMa3; Re6), *străcura* (L1), *șerăstău*¹⁰⁴, *trăbujesc*¹⁰⁵ (vezi și *infra*, 3.3.1).

În *părșin* 'perciuni' (L), velarizarea lui *e* este analogică.

Precedat de sunete palatale, *e* poate evalua la anterocentrala *ẽ*¹⁰⁶, printr-un proces de disimilare parțială. Fonetismul (care nu este unul general, apărând, chiar în același idiolect, în variație liberă cu *e*) se produce atât în poziție accentuată: *d'ēs* (L6), *ĩel* (LI1; §3, IMa2,5,6), *t'ĩerc* (§2), *mn'ẽu* (M2,3; F1,2,5; §1,2,7; Re4), *rămîn'ẽm* (Ro2; L5,7; M2), *ĩin'ẽm* (IMa5; Ro2,3; L7; Re8) etc., cât și în poziție neaccentuată: *mũlt'ẽ* (Re2), *părăd'ẽ* (L1), *vĩn'ẽ* (§4, M3; IMi1), *sõr'ẽ* (Ro1), *l'ẽmn'ẽ* (Ro2), *zășẽ* (IMa1; F2; §4,5), *sĩnzẽ* (M2)¹⁰⁷.

2.1.2.1. *e* accentuat

În aria anchetată, *é...e* se deschide: *berbẽse*, *fẽt'ẽ*, *lẽzẽ*¹⁰⁸. În opinia celor mai mulți cercetători ai fenomenului¹⁰⁹, acest *ẽ*, fonetism care în Transilvania a apărut „înainte de secolul al XVI-lea”¹¹⁰, reprezintă o etapă veche în procesul de monoftongare la *e* a diftongului *ea* (dezvoltat în cuvinte

¹⁰² Pentru explicarea acestor forme (mai cu seamă a ultimelor două) poate fi adusă în discuție și asimilarea (vezi *infra*, 3.10.1.1).

¹⁰³ Acțiunea velarizatoare este exercitată de *r* (din grupul consonantic *tr*), care a căzut.

¹⁰⁴ Dar *șerest'ẽu* (Ro).

¹⁰⁵ Fenomenul pornește de la termeni care cuprind un *r* lung provenind dintr-un *r* latinesc geminat (ca în *cără* sau *șera*, pluralele de la *car*, lat. *carrum*, respectiv *șer*, lat. *ferrum*) și se extinde analogic și la alte contexte (vezi și S. Pușcariu, 1994, p. 218).

¹⁰⁶ Sunet caracteristic, în opinia lui S. Pușcariu, subdialectului bănațean (1994, p. 80), dar înregistrat și în Maramureș și în nordul și sudul Transilvaniei.

¹⁰⁷ Evoluție semnalată și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 195), precum și (pentru graiul câmpulungean) de A. Turculeț (2002a, p. 64).

¹⁰⁸ Vezi și T. Gâlcescu (1931, p. 75), D. Șandru (1934, p. 204; 1937, p. 137; 1938, p. 185), M. Gregorian (1937, p. 136), T. Teaha (1961, p. 34), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 195), *Tratat* (p. 360), V. Văsieșiu (1996, p. 24).

¹⁰⁹ I. Jordan (1920, p. 133 și urm.), G. Ivănescu (1948, p. 216-236), Al. Ionașcu (1958, p. 425 și urm.), S. Pușcariu (1994, p. 320).

¹¹⁰ G. Ivănescu (1948, p. 234).

de origine latină și extins analogic la alte contexte) înaintea unui *e* (sau a unui alt timbru palatal: *cămășă* etc.). Vocala *e* din poziția a doua, cea care reprezintă contextul tipic pentru deschiderea vocalei tonice, poate cunoaște unele evoluții contextuale (velarizare sau închidere), fără ca aceasta să împiedice producerea fenomenului. A apărut astfel „tendința ca *é* să se pronunțe deschis atunci când în silaba următoare se află un *i* (*j*, *e*) sau *î* (*ă*, *â*)”¹¹¹: *îșă*, *mășă* (pl.), *bêrză* (pl.); *brêță* (pl.), *vêrză* (pl.), *vêrđă* (§1; LI1,4; L1); *Plêșă* (top., L1), *pêrjă* (pl.), *mêril'ê*, *prêt'in* etc.

În alte contexte fonetice, pe care le-am putea cataloga drept analogice sau chiar atipice¹¹², condiția esențială pentru deschiderea lui *e* pare a fi poziția sub accent:

1. la formele articulate cu articol hotărât ale substantivelor de declinare a 3-a (unde sunetul *ê* se explică prin extindere analogică, pornind de la corespondentele nearticulate): *bêrğa*, *fêlğa*, *lên'a*, *pêlğa*, *urêca*;
2. în sufixul substantival *-ar(i)/-er(i)*: *cuiêr*, *mîner*, *ploiêr'* etc., precum și în alte cuvinte precum *înîn'êr'*, *tolêr* etc. unde terminația *-er⁽ⁱ⁾*, (*-er'*) a fost asimilată sufixului omofon;
3. în sufixul substantival și adjectival (pl.) *-eni*: *îlvên'*, *măierên'* *năsăud'ên'*;
4. în terminația *-eș* a unor substantive și adjective de origine maghiară, dar nu numai, precum *fid'îlêș* (magh.) (IMi3), *plêș* (sl.), *hêrlêș* (magh.) etc., *e* se deschide prin analogie cu derivate cu sufixul substantival *-aș* (în care *ă* este precedat de un timbru palatal) precum *uncêș*, *Vășiêș* (vezi *infra*, 2.2.1.2);
5. în terminația *-ent* a unor substantive și adjective din fondul lexical mai recent, cum sunt: *accîdênt*, *corpolênt*, *evidênt*, *momênt*, *monumênt*;
6. în substantive terminate în *-ică/-igă*: *fêrigă*, *hêt'ică*;
7. în substantive terminate în *-enț*, *-erț*, ca de exemplu: *hênț*, *hêrț*, *șperț* etc.;
8. în alte contexte, pentru care nu poate fi găsit un element comun, ca *pêntru*, *profêșor*.

¹¹¹ Vezi A. Turculeț (2002a, p. 61).

¹¹² În etiologia fenomenului, atât în ultimul caz, cât și în general, nu putem omite influența maghiară (cf. S. Pușcariu, 1994, p. 327).

Trecerea lui *é* la *ê*, înregistrată în toată aria transcarpatină, este una dintre caracteristicile fonetice cele mai evidente ale graiurilor de tip ardelenesc¹¹³. Deși *ê* în poziție *e* s-a notat frecvent și în graiurile din Moldova, s-a remarcat că, de cele mai multe ori, această vocală cunoaște aici realizări fonetice de o apertură mai mică decât în Transilvania¹¹⁴.

Când este precedat de consoane pronunțate dur, *ê* deschis accentuat se realizează ca *ǣ*¹¹⁵:

- fricativele dentale *s*, *z*: *pîșǣmn'ě*, *sǣșe* 'sece' (Conj. prez., pers. 3) (F3); *zǣșe* (vezi și *infra*, 3.2.4 și 3.2.5);
- fricativele palatoalveolare *ș*, *j*: *coșǣșt'e*, *hǣtrǣșǣșt'e* (LI1), *trujǣn'*, *jǣbǣge* (M4), *vîjǣșt'e* (vezi și *infra*, 3.5.1 și 3.5.2);
- africcatele dentale *t*, *d*: *amețǣșt'e*, *mînînțǣle*, *morțǣșt'e*, *țǣpin'*, *dǣșe* (vezi și *infra*, 3.2.6 și 3.2.7);
- vibranta *r*: *rǣpid'e*, *rǣșe* (vezi și *infra*, 3.3.1);
- oclusivele dentale *t* (în grupul consonantic *st*): (*sǣ*) *stǣje*, și *d*: (*sǣ*) *dǣje*¹¹⁶.

Ê medial se poate închide: *crícǣ*¹¹⁷ 'cred că', unde intervin și alte fenomene fonetice¹¹⁸.

Să mai remarcăm faptul că, prin mutarea accentului de pe radical pe flectiv, avem la unele verbe de conjugarea a III-a la Ind. prez., Conj. prez. (pers. 4 și 5), precum și la Imper. (pers. 5), un *é*: *fǣșém*, *rǣmîn'ém*, *țîn'ém* etc. Fenomenul trebuie pus pe seama analogiei cu paradigma verbelor de conjugarea a II-a (vezi și *supra*, 1.1.1.2).

2.1.2.2. *e* neaccentuat

În *mód'e* și *pǣrǣd'e*, *e* final se explică prin originea germană a termenilor¹¹⁹.

¹¹³ S. Pușcariu (1994, p. 79).

¹¹⁴ Cf. I. Gheție (1964, p. 342).

¹¹⁵ Velarizarea lui *ê* este generală după *s*, *z*, *ș*, *j*, *t*, *d* (mai puțin în fondul lexical neologic) și constituie o excepție după *r*: *pǣrǣre*, *urǣce* etc.

¹¹⁶ Dat fiind caracterul cu totul izolat al velarizării după *d* în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, putem presupune aici o analogie cu forma de conjunctiv (*sǣ*) *stǣje*.

¹¹⁷ Unde am putea să avem în vedere o etapă intermediară *criécǣ* (atestată la S. Pușcariu, 1994, p. 190), care ar justifica producerea unei asimilări vocalice.

¹¹⁸ Căderea consoanei finale *d* în fonetica sintactică, atestată de D. Șandru (1937, p. 141) și S. Pușcariu (1994, p. 190).

¹¹⁹ Cf. S. Dumistrăcel (1978, p. 309, 323-325).

e neaccentuat se păstrează ca în limba veche¹²⁰ în cuvântul *besêrică*, *besêrcă* (SB1,2), *besărică*¹²¹ (L1,3; M2; PI1) (dar *bisêrică*, F1, IMi5).

În inițială de cuvânt, *e* aton se poate închide la *i*, prin două etape succesive: diftongarea lui *e* inițial și asimilarea vocalei de către semivocala protetică: *Imil* (SB1), (*mă*) *inervéz* (IMa3; F4,7; Re1; Ro2), *ipiscop* etc.

E medial aton se închide¹²² frecvent la *e*, *i* sau *i* atât în poziție protonică: *criuón*¹²³ 'creion', *fisór*, *vid'ém*, *vin'im*¹²⁴, cât mai ales în poziție posttonică: *cín'epă* (MI4), *cumin'ic* (F3; SB2,3,4; LI1,2,5), *d'éžit'e*, *d'éžit'ě* (Ro2), *gênincile*, *qmin'*, *pînt'ișe*, *răpid'e*, *spún'em* (IMa2; MI2; N4) etc.¹²⁵

Fenomenul, caracterizat fie ca având un „caracter popular”¹²⁶, fie ca reprezentând o influență moldovenească¹²⁷, înregistrează grade diferite de frecvență, în funcție de poziția – pro- sau posttonică – a vocalei de apertură medie *e*: închiderea lui *e* neaccentuat este sporadică în cazul în care sunetul se află în poziție protonică, atinge o frecvență sporită atunci când *e* ocupă o poziție posttonică și devine generală la vocale *e* situată înaintea articolului hotărât masculin singular (*îepurile*, *mólile*) sau feminin plural (*coclînt'ile*, IMa2; *fêt'ile*, *șorqîile*, PI3, N2,4 etc.), forme care se explică prin disimilare (vezi secțiunea 3.10.2.1 a capitolului de față).

Trecerea la *i* a lui *e* din prepozițiile *pe* sau *de*¹²⁸ o includem tot în categoria închiderii lui *e* aton aflat în poziție medială, întrucât, dat fiind faptul că prepozițiile sunt cuvinte neaccentuate în frază, vorbitorii par a interpreta prepoziția compusă, precum și unitatea formată din cuvântul noțional și prepoziția antepusă acestuia ca fiind structuri sudate: *pi sus*, *pi su* 'pe sub', *d'i la*, *d'i șe*, *d'i pe*, *d'i pi zos* (LI3), *d'i pi la* (*cîmpîie*) (L1), *pi d'asúpra*, *pî d'e* (*rost*) (SB6; F4) etc.

¹²⁰ Vezi A. Rosetti (1926, p. 18).

¹²¹ Consemnat și de D. Șandru (1938, p. 185), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 201).

¹²² Închiderea lui *e* medial aton este un fenomen vechi, însă are destul de puține atestări anterioare secolului al XVIII-lea în aria Transilvaniei de nord (vezi I. Gheție, 1994, p. 76: *Andriiaș*, Bistrița, cca 1600; *oamiri*, Săliște, 1593).

¹²³ Unde putem invoca și o asimilare vocalică în contact.

¹²⁴ În ultimul caz se poate invoca și analogia cu forme din paradigma verbului *a veni* care prezintă un *i* în locul lui *e* protonic: *vin*, *viș*, *vin'e* etc.

¹²⁵ Pentru atestări ale închiderii lui *e* aton medial la *i*, vezi și D. Șandru (1937, p. 137), T. Teaha (1961, p. 41), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 196), *Tratat* (p. 361).

¹²⁶ S. Dumistrăcel (1978, p. 115).

¹²⁷ D. Șandru (1938, p. 185).

¹²⁸ Închiderea lui *e* în cuvinte neaccentuate în frază este exemplificată și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 196).

Închiderea lui *e* în *pe*, *de* se produce în următoarele tipuri de contexte:

1. prepozițiile compuse *de (pe) la*, *de pe*, *de prin*, *de sub*, *pe de*, *pe deasupra*, *pe dinaintea/dinapoia*, *pe la*, *pe sub*;
2. unitățile semantico-sintactice formate din prepozițiile *pe*, *de* și un adverb cum ar fi: *sus*, *jos*, *deasupra*,

realizarea fonetică *pi*, *di* a prepozițiilor *pe*, *de* fiind în distribuție complementară cu realizarea fonetică *pe*, *de* în situații în care prepozițiile conservă vocala de apertură medie: *pe d'e (rost)* (Ro7), *d'i pe (măsă)* (F2), *d'e cîlin* (L2), *pe Pod'irei* (Re4) etc.

Tot aici am putea discuta despre închiderea (cvasigenerală în aria Someșului superior) a lui *e* din pronumele reflexiv de pers. 2 *te* în îmbinări cu verbul *a se teme* la forma de Imper. negativ: *nu t'i t'ême*, spre deosebire de situația înregistrată când în structuri de același tip (pron. refl., pers. 2+verb la Imper. neg.) apar alte verbe: *nu t'e da/ nu t'e lăsă* (IMa2), *nu t'e-ntrêse* (N3) etc. O explicație ar putea fi disimilarea lui *e* din *t'e* ca urmare a aglomerării de vocale anterioare de apertură medie (*nu te téme*). Când pronumele este postpus, fenomenul nu se produce: *mai t'ême-t'e tu mîlt...* (M3).

Tot o închidere a lui *e* medial considerăm că avem în structuri adverbiale de tipul *pôt'ică*¹²⁹ (<*poate că*) 'probabil, poate', *párică* (<*pare că*) 'parcă'.

Am notat închiderea lui *e* final neaccentuat mult mai rar decât pe aceea a lui *e* medial; în general, *e* final se conservă¹³⁰ (am înregistrat totuși forme ca *árd'e*, LI3; *bodapróst'i*, L1; *fáșe*, M4; *părînt'î*, IMa3; *supîrî*, SB3; *răpid'î*, Ș5¹³¹), prezentând unele tendințe mai evidente spre închidere în estul ariei studiate de noi. Pe baza acestui fenomen, G. Istrate și A. Turculeț¹³² apropie graiul din această zonă de graiurile din Moldova, notând cu o oarecare consecvență închiderea lui *e* final (dar și a lui *ă* final).

¹²⁹ În schimb, *pôt'e*. Pentru același tip de transformare afectând de această dată un *é* accentuat, vezi *supra*, secțiunea 2.1.2.1 (cu privire la *crică*).

¹³⁰ Și nu este atestat în aria nord-ardelenească nici pentru etape mai vechi ale limbii (cf. I. Gheție, 1994, p. 76-77).

¹³¹ În ultimele două cazuri putem aduce în discuție și efectul (de asimilare) pe care l-ar putea avea vecinătatea lui *i* accentuat. Cât privește prezența fonetismului discutat în *bodapróst'i*, cuvânt foarte rar, acesta ar fi putut intra în grai, odată cu termenul, fiind preluat probabil din graiul moldovenesc învecinat (din zona Dornelor).

¹³² 1971, p. 196. Cf. și D. Șandru (1938, p. 186), care admite aici o probabilă influență a graiurilor moldovenești, precum și *Tratat* (p. 361), unde se arată că închiderea lui *e* final este mai avansată dacă acesta este precedat de *r* (probabil printr-un proces de asimilare, dată fiind palatalizarea sonantei în asemenea context fonetic, *n.n.*).

Închiderea vocalelor de apertură medie este un fenomen condiționat de tendința spre afonizarea sunetelor finale¹³³, care atinge stadii foarte avansate în: *îut* 'iute', (*dă-m*) *paș* '(dă-mi) pace', *încôș* 'încoace', *mîn* 'mâine', *póimîn*, mai rar *t'in* (SB1,3) și *min* (SB1,2; L2). Deși „se întâlnește, într-o măsură diferită, în aproape toate graiurile și în limba literară”¹³⁴, tendința spre afonizarea finalei cuvântului¹³⁵, este considerată a fi „o trăsătură caracteristică a graiurilor din Moldova”¹³⁶, cu atât mai mult cu cât între afonizarea și închiderea sunetelor există o relație strânsă¹³⁷. Pușcariu¹³⁸, în schimb, arată că în aceste cazuri am putea avea a face cu o afonizare (fără închidere) a lui *e* final, fenomen facilitat de un eventual accent sintactic (ca în *plângi!* față de *plânge-mă!*, unde *e* nu mai este final).

În structuri formate dintr-un substantiv nume de grad de rudenie precum *frát'e* și un adjectiv posesiv (*-mn'o*, *-to*, *-so*), *e* (receptat ca medial) se închide la *i*: *frát'i-mn'o* (*-so* etc.), spre deosebire de situația pe care o întâlnim când cuvântului *frát'e* nu îi succedă adjectivul posesiv.

Închiderea lui *e* în poziție finală am notat-o în toate punctele de anchetă în cuvântul *pétri* (în care *e* final aflat în poziție de disimilare se închide (vezi *infra*, 3.10.2.1), spre deosebire de contexte fonetice similare, în care el își păstrează apertura: *cumétre*, *d'între*, *pîntre* 'printre', *vétre* (IMa2) și, la SB, în forma *mn'i(i)* (SB1,2,4)¹³⁹ 'mie' a pronumelui personal (pers. 1, D.).

Evoluția lui *e* final la *ă* în cuvintele *fun'înžină*, *măržină* ar putea reprezenta o etapă mai avansată în procesul velarizării (pornind de la formele *funînžin'ě*, *măržin'ě*, care de altfel circulă paralel cu cele terminate în *-ă*), antrenând o încadrare a acestor substantive la declinarea 1 (față de declinarea a 3-a), dar o ipoteză mai plauzibilă este una care ține de domeniul morfologiei¹⁴⁰: refacerea analogică a uneia dintre opozițiile-tip între formele de sg./pl. ale substantivelor feminine (*-ă/-i*).

¹³³ Pentru ilustrări ale fenomenului în aria nord-est ardelenescă, vezi G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 196).

¹³⁴ A. Avram (1961, p. 30).

¹³⁵ Discutată, între alții, de S. Pop, E. Petrovici (1931-1933, p. 90), A. Avram (1961, p. 33).

¹³⁶ TD-Mold., Bucov. (2002, p. 35).

¹³⁷ A. Avram (1961, p. 23-36).

¹³⁸ S. Pușcariu (1974, p. 362; 1994, p. 119).

¹³⁹ Această formă ar putea fi explicată printr-o asimilare (*i-e>i-i*), urmată de o disimilare (*i-i>i-ø*).

¹⁴⁰ Vezi și capitolul 3, 1.1.

2.1.3. Vocala ă

Ă este vechi, reflex al unui *a* etimologic, în cuvintele *năsîp* (<bg. *nasip*), *năcăz* (<sl.v. *nakazŭ*), *păreće* (lat. *paric(u)la*), *părét'e* (lat. *paries, -tis*), *răntaş* (<magh. *rántás*), *răgîtă* 'ridiche' (lat. *radic(u)la*) și în paradigmele verbelor *a blăstăma* (lat. pop. *blastimare*)¹⁴¹, *a mulțami* (<mulți ani), *a rădica* (lat. *eradicare*), *a (se) spăria* (lat. **expavorere*)¹⁴², *a se zăbăvi* (<sl.v. *zabaviti*)¹⁴³: *blăstămăț*, *mulțamn'îm*, *răd'ică*, *(să) spărișu* sau *(mă) zăbăzesc* 'zăbovesc'. Acestor situații, în care ă provine dintr-un *a* etimologic, li se adaugă *păntănóg* (<sl.v. *pontonogŭ*) (IMa2), unde *o* în poziție prenazală s-a delabializat. În vorbirea generației tinere și, sporadic, chiar la vorbitorii mai în vârstă, ă începe să fie înlocuit cu *e*, *î*, *i* sau *u*, sub influența limbii literare: *mulțumesc* (L5; Re4), *perék'e* (IMa6), *rid'ic* (PI9) etc.

Printr-o asimilare parțială (sub influența lui *f*), ă din limba veche se labializează în *fomeșe*, *fomeș*¹⁴⁴ (forme receptate ca fiind învechite, care sunt evitate în general în vorbire, mai ales de către tânăra generație). Apariția lui *o* în locul unui ă protonic mai vechi în cuvântul *bogăjă* (sg.) se explică tot printr-o asimilare parțială (*b* îi transmite lui ă articulația labială) și, probabil, și prin contaminare cu *bogat*¹⁴⁵.

Ă accentuat nu se închide la *î* în *părău*¹⁴⁶.

2.1.3.1. ă accentuat

Sub accent, vocala ă se conservă: *arătar*ⁱ (IMa2), *bogău* (SB2), *încăpușe* (PI3; IMi5) etc.; sporadic, ea se poate închide la *î*: *cîță* 'cătred', *hîț*¹⁴⁷.

¹⁴¹ Cu excepțiile semnalate în secțiunea 3.1.1.

¹⁴² Cu excepția formelor enumerate în secțiunea 3.1.1.

¹⁴³ Unele dintre aceste forme sunt consemnate și de T. Dinu (1923, p. 109), T. Gălcescu (1931, p. 76), Elena Moroianu (1931, p. 329), D. Șandru (1934, p. 204; 1935, p. 153; 1936, p. 173; 1937, p. 137), T. Teaha (1961, p. 39), *Tratat* (p. 359).

¹⁴⁴ Vezi și D. Șandru (1938, p. 185).

¹⁴⁵ Cf. V. Văsieșiu (1996, p. 19), care consideră că este vorba despre o influență maghiară.

¹⁴⁶ Conservarea lui ă este facilitată (după cum explică A. Turculeț, 2002a, p. 88, pentru graiul câmpulungean) de faptul că termenul *rîu*, care a determinat închiderea analogică a lui ă din *părău*, aproape că nu este cunoscut (și deci nici folosit), în uz aflându-se sinonimul acestuia, *vale*. Explicația este valabilă și pentru situația din graiul de pe valea superioară a Someșului Mare.

¹⁴⁷ Ultimul exemplu este consemnat și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 197), precum și de V. Văsieșiu (1996, p. 23).

În paradigma verbului *a lua* la Ind. prez. (pers. 4), precum și Conj. prez. (pers. 4), *ă* precedat de semivocala epentetică *y* (care ajută la evitarea hiatului) se labializează la *o* (apoi hiatul se reduce la diftong *și*, în sfârșit, se înregistrează elidarea semivocalei): (*să*) *lom*.

Prin analogie cu paradigma unor verbe ca de exemplu *a învăța*, *a spăla* sau *a vedea*, o serie de verbe: *a acăța*, *a arăta*, *a lăsa*, *a prăda* etc. prezintă la Ind. prez., pers. 2, un *é* în locul lui *ă*: *arét*, *ak'éf* etc.¹⁴⁸.

2.1.3.2. *ă* neaccentuat

Ă medial aton poate trece la *i*¹⁴⁹, mai ales în poziție prenazală¹⁵⁰, atât posttonic: *blástîm* (L1; LI1,4; F1)¹⁵¹, *căptîn*¹⁵², *d'ăpîn*, *lîungîna* (SB1), *sămîna*, *țápîn*, cât mai ales protonic, evoluție socotită a caracteriza graiurile ardelenesti¹⁵³: *mîniîc*, *mîniîțâl*¹⁵⁴, *sînatăt'e*, *sînatós*¹⁵⁵, *șîd'ém*, *Vîrvără*¹⁵⁶, *zēmînrî*¹ (dar și *zēmănrî*¹, IMa2), *zermînos* (Fe3) etc.¹⁵⁷ În majoritatea cazurilor menționate *supra* (mai puțin pentru *mîniîc*, *mîniîțâl*, *Vîrvără*, variante cvasi-generale), pronunția cu *i* în loc de *ă* se află în variație liberă cu pronunția mai recentă, considerată „cultă”, în care *ă* nu se închide.

Ă se închide la *i* și în contexte de tipul *mătîșî-ta*, *tătî-so*, *uncêșî-mn'o*¹⁵⁸, unde *ă* este receptat ca fiind medial.

¹⁴⁸ Vezi și capitolul 3, 6.4.1.

¹⁴⁹ Fenomen pus pe același plan cu închiderea lui *e* și a lui *o* aton, fonetisme răspândite în toate graiurile nordice (S. Dumistrăcel, 1978, p. 137).

¹⁵⁰ „Mai ales când este urmat de *n*, uncori *m*”, constată și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 197). Închiderea lui *ă* medial aton care precedă un *m* am notat-o într-un singur cuvânt, *blástîm*.

¹⁵¹ Dar mai frecvent *blástăm*.

¹⁵² Fenomenul afectează în special formele verbale; la substantiv, am înregistrat trecerea lui *ă* la *i* doar în două puncte: SB și F.

¹⁵³ Consideră G. Istrate și A. Turculeț (1971, p. 197); apariția fenomenului în alte arii (Moldova de nord și Bucovina) are caracter de excepție.

¹⁵⁴ Ne referim aici la primul *i*; apariția celui alt (ca și a lui *i* din *mîniîc*) se explică prin asimilare.

¹⁵⁵ În privința cuvintelor din familia lexicală a lui *sînatós*, S. Pușcariu (1994, p. 338) este de opinie că nu ar trebui să vorbim despre o închidere a lui *ă* înainte de *n*, această formă fonetică fiind în fapt „o dovadă indirectă că în aceste regiuni (nord-estul Ardealului, *n.n.*) s-a conservat mai mult timp [...] adjectivul *sîn* din *sanus*, care numai încetul cu încetul a fost înlocuit prin derivatul *sănătos*”.

¹⁵⁶ Pornind de la o formă intermediară *Vărvără*, și ea atestată.

¹⁵⁷ O parte dintre exemplele citate apar la G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 197), precum și la V. Văsieșiu (1996, p. 22).

¹⁵⁸ În ultimul caz prin analogie.

Deschiderea lui *ă* protonic¹⁵⁹ poate fi identificată în contexte cu inventar limitat: (*mă*) *barbirésc*, *macriş*, *malîn* (L), *patrát*, *paiánjăn* (*paiánjin*, *pa'íjin*), *mamică* (L1,6,9), *taticu* (L1,8,9). Dacă (*mă*) *barbirésc* (ca sinonim mai recent al lui (*mă*) *rad*, explicabil şi prin analogia cu *bárbă*) şi *macriş* (care aproape că este singura formă cunoscută) sunt generale în zona investigată, *patrát* şi *paiánjăn* sunt puternic concurate de formele cu conservarea vocalei centrale de apertură medie: *pátrát*, *pá'íjin*; altele, precum *malîn*, *mamică* şi *tatic*, au o circulaţie limitată la sud-estul ariei (L), ultimele două având chiar regim de „neologisme zonale”¹⁶⁰ (în zonă se află în curs *mamă* şi *mâne-*, *tată* şi *tătâne-*). După cum se observă, deşi puţin numeroase, aceste exemple ilustrează ambele tipuri de trecere a lui *ă* pretonic la *a*, atât tipul *barbát* (explicat de lingvişti printr-o asimilaţie regresivă), cât şi tipul *padúre* (pentru care se aduce în discuţie o extindere analogică¹⁶¹ sau o influenţă străină¹⁶²). Oricum, fenomenul în chestiune nu este foarte consistent în zonă (el se manifestă în special în punctul L) şi nu afectează decât rareori (şi în forme incipiente) un *ă* secundar. Astfel, tot în L am notat, cu unele variaţii individuale, *sărvic* (L4), *jălésc* (L2) etc.

Fenomenul închiderii se înregistrează uneori în cazul lui *ă* neaccentuat, aflat în finală de cuvânt. Astfel, în estul ariei, întâlnim sporadic (fără ca fenomenul să aibă consecvenţa şi să fie atât de avansat ca în subdialectul moldovenesc) primul grad de închidere, pus de cercetători în legătură cu rostirea relaxată a sunetelor finale, având drept consecinţă afonizarea (vezi *supra*, 2.1.2.2)¹⁶³: *cásă* (LI3, F1), *drán'ită* (IMa1), *fanşulă* (L3), *lumn'ină* (SB2), *mámî* (PI3), *mn'értă* (Re3), *pănzătúră* (M1) etc.¹⁶⁴ Corelativ cu închiderea sporadică a lui *ă* final şi cu afonizarea lui, acesta se poate sincopa în fonetica sintactică: *mam bătrînă* (F4).

¹⁵⁹ Pentru aria fenomenului şi descrierea lui, vezi I.A. Candrea (1907, p. 10), I. Iordan (1927, p. 137 şi urm.; 1956, p. 179), R. Todoran (1954, p. 63 şi urm.), A. Graur (1958, p. 263-264), O. Densusianu (1961, p. 69), A. Avram (1973, p. 545-549), S. Puşcariu (1994, p. 354-355). În unele arii, fonetismul se poate extinde şi la termeni din fondul neologic (vezi S. Dumistrăcel, 1978, p. 169-171).

¹⁶⁰ În terminologia lui S. Dumistrăcel (1978, p. 215).

¹⁶¹ R. Todoran (1954, p. 63 şi urm.); S. Puşcariu (1994, p. 354-355).

¹⁶² I. Iordan (1927, p. 145).

¹⁶³ S. Pop, E. Petrovici (1931-1933, p. 8); G. Istrate, A. Turculeţ (1971, p. 196).

¹⁶⁴ Pentru alte atestări, vezi G. Istrate, A. Turculeţ (1971, p. 196), precum şi *Tratat* (p. 359).

În *băită* (M) (**băjetă* < **băjetă* < *băjetă*), *ă* (asupra căruia se mută accentul) se deschide sub influența vocalei anterioare din silaba următoare, care ulterior se sincopează.

Ă poate trece la *o* dacă se găsește în poziție de asimilare: *zăbovos* (vezi *infra*, 3.10.1.1).

În cuvântul *n'ed'éd'ě* (<sl. *nadejda*) avem de-a face cu „o inovație a graiurilor din nordul țării”¹⁶⁵, care se justifică prin asimilare (vezi *infra*, 3.10.1.1), dar și prin analogia cu elemente de origine latină, în care graiurile muntenesti și din cele moldovenești de centru și sud prezintă un *ă* trecut la *e* (*blestem*, *pereche*, *perete*). Dacă, în primul exemplu, fonetismul este resimțit ca învechit, forma *n'evéd'esc*, în schimb, este generală¹⁶⁶.

Tot un *e* în loc de *ă* avem în cuvântul *petrișjă*¹⁶⁷, unde *e* ar putea fi etimologic (lat. *petroselinum*), deși ipoteza unei contaminări cu *Petre*, combinată cu hipercorectitudinea (evitarea velarizării după labiale), este mai plauzibilă.

În *lăture*, *ă* > *e* ar putea fi rezultatul unui proces de disimilare (pornind de la o formă **lătură*, explicabilă parțial printr-o asimilare vocalică regresivă, parțial printr-o analogie cu forma de plural), evoluție fonetică având drept consecință o nouă încadrare morfologică (substantivul trece de la declinarea 1 la a 3-a). Fenomenul este ilustrat însă și prin alte exemple, în cazul cărora astfel de accidente fonetice nu pot fi invocate: (*o*) *hóre* (LI4), (*o*) *múre* (MI1; L1; M1; Ro1,3; SB1; F1); (*o*) *zípere* (IMa1; MI1; L1; M1; N1). În acest context ar putea fi făcute două observații:

a) „instabilitatea” încadrării morfologice a substantivelor (în strânsă legătură cu modificări în plan fonetic), care este un fapt destul de vechi în limba română și are în prezent o arie foarte largă¹⁶⁸ și

b) formele citate ar putea fi rezultatul extinderii analogice a uneia dintre opozițiile-tip între sg./pl. substantivelor feminine (-e/-i) având ca model cuvinte la care -e final (după *r*) se justifică etimologic (vezi *supra*, 2.1.2).

Ă este epentetic în contextul grupurilor consonantice *tr*, *dr* (care par a pune probleme de pronunție vorbitorilor): *litără* (L1, M1, Re1), *vidără*.

¹⁶⁵ Totuși un fenomen destul de vechi. Cf. I. Gheție (1994, p. 73).

¹⁶⁶ Vezi și D. Șandru (1938, p. 186), care îl explică *e* prin acțiunea lui *n'* (având ca rezultat asimilarea). Nu este clar însă cum s-a putut palataliza consoana *n* înainte de apariția lui *e*.

¹⁶⁷ Notat și de D. Șandru (1938, p. 186).

¹⁶⁸ Vezi S. Dumitrăcel (1978, p. 154-156).

2.1.4. Vocala o

O ar putea fi etimologic în *bosîiôc*¹⁶⁹ (dar *busîiôc*, Ro) (cf. bg. *bosilek*), *colôre* (lat. *colorem*), *corâj(ă)*, *golg* 'giulgiu' (magh. *gyolcs*), *olôj* (<magh. *olaj*), *oltôn* (<magh. *oltvány*), *povôj* (<sl. *povoni*)¹⁷⁰, *şobôtă* (<ucr. *čoboty*), *sopón* (<magh. *szappan*)¹⁷¹.

Vechi este şi *o* din verbul *a jura*, refăcut prin analogie cu *a juca*: *zôr*, *zôr*¹⁷². Mutaţia lui *u* la *o* în acest cuvânt a fost analizată de Em. Vasiliu¹⁷³, care o pune pe seama altei analogii: *jor* – *jurăm* (la fel ca *măsor* – *măsurăm*). Considerăm¹⁷⁴ că, pentru aria de care ne ocupăm, termenul analogic propus nu este cel mai relevant, dacă avem în vedere că aici (şi, de altfel, pe arii extinse din Transilvania) circulă formele *măsur* (cu accentul pe tulpina verbului şi cu *o* închis la *u*) – *măsurăm*.

O accentuat nu s-a închis în numele proprii *Tódor* şi *Tódora*.

Interjecţia *no*, foarte frecventă, conţine un *o* explicabil prin originea maghiară a termenului (< magh. *na*).

În iniţială de cuvânt, rare (şi ţinând în special de tratamentul diferenţiat aplicat cuvintelor din fondul neologic) sunt situaţiile când *o* nu primeşte o proteză semivocalică (vezi *supra*, 2): *obrăzît* (LI1), *uocărăsc* (L1; M1), dar *oô*, *olton'im* (§2,3; M1, Re1).

Datorită unei tendinţe active de închidere a vocalelor neaccentuate, *o* medial se poate închide la *u*, mai ales în poziţie atonă: *curăstă*, *dumn'ilorvôstre*, *încónzûr*, *încúnzûr* (LI1), *încónjur* (MI1, Re1), *măsur*, *năfură*, *strécur* etc. dar şi sub accent: *fansúle*, *făsúle*, *încúnzûr*, *túma*, *túmna* 'tocmai'¹⁷⁵. Acelaşi fenomen poate fi întâlnit şi în împrumuturi: *jumalţ*, unde *u* i se substituie maghiarului *o* (cf. magh. *zomálc*, *zsomálc*, *zománc*). O

¹⁶⁹ Menţionat şi de D. Şandru (1938, p. 186).

¹⁷⁰ Unde poate fi adusă în discuţie şi ipoteza unei asimilaţii regresive (vezi *infra*, 3.10.1.1).

¹⁷¹ *O* se păstrează şi în derivaţii acestui termen: *sopón'ê* 'clăbuc' (mai frecvent în forma de plural *sopón'êle*). Pentru atestări din aria graiului câmpulungean, vezi şi A. Turculeţ (2002a, p. 107).

¹⁷² Cf. Al. Rosetti (1926, p. 19), care consemnează forma *gorat*. Vezi, pentru situaţia actuală, T. Teaha (1961, p. 37), G. Istrate, A. Turculeţ (1971, p. 197).

¹⁷³ 1954, p. 87 şi urm.

¹⁷⁴ Alături de V. Văsieşiu (1996, p. 34).

¹⁷⁵ Pentru alte atestări ale fenomenului, vezi O. Densusianu (1915, p. 25), T. Gâlcescu (1931, p. 76), D. Şandru (1938, p. 185), V. Rusu (1971, p. 58), S. Dumistrăcel (1978, p. 336-337), V. Văsieşiu (1996, p. 33), A. Turculeţ (2002a, p. 109).

influență din partea limbii germane¹⁷⁶ au putea fi invocată doar în cazul cuvântului *șurf*, unde fonetismul a intrat în grai în momentul împrumutului.

2.1.4.1. o accentuat

În *mol* 'mâl' (SB), *o* reproduce fonetismul etimologic [uə] din săsescul [muər]¹⁷⁷, cumulând localizarea centrală cu articulația labială.

Unui *o* maghiar posttonic în poziție prenazală îi corespunde *î*: *bolînd* (<magh. *bolond*)¹⁷⁸.

Lui *ó* din graiurile munteneste și din graiurile moldovenești de sud îi corespunde un *ă* în cuvântul *tăt*¹⁷⁹, a cărei apariție poate fi explicată prin asimilare vocalică, pornind de la forma de feminin *tqátă* sau **totă*¹⁸⁰ (sau *tótă*, pentru graiurile transcarpatice), dar și printr-o tendință generală a limbii române de a înlocui pe *o* cu *ă* în cuvinte având accent secundar în frază¹⁸¹. Rarele situații în care vorbitorii pronunță *tot* sunt expresia unui efort conștient de raliere la norma literară (cu toate acestea, forma feminină a adjectivului apare tot într-o formă fonetică dialectală, resimțită însă de vorbitori ca fiind mai „cultă”: *tótă*, *t'ót'e*, vezi *infra*, 2.2.1.4).

Tot printr-un accident fonetic, de data aceasta prin disimilare, se poate explica apariția unui *î* în locul lui *ó* într-un cuvânt ca *mîrcov* (IMa1,4; PI1; M1; SB1; F) (vezi și *infra*, 3.10.2.1).

¹⁷⁶ Vezi G. Istrate (1937, p. 59, 65). Cf. S. Dumistrăcel (1978, p. 358).

¹⁷⁷ Cf. A. Avram (1997, p. 84).

¹⁷⁸ Vezi și A. Turculeț (2002a, p. 105).

¹⁷⁹ Inovație care apare în documente ardeleneste abia în secolul al XVIII-lea, în secolul anterior fiind atestată doar în Moldova. Totuși, dată fiind modalitatea sa de apariție, care presupune într-o primă etapă monoftongarea diftongului *qa* într-o formă specifică graiurilor de tip ardelenesc, putem formula ipoteza că fenomenul este mai vechi pe teritoriul Transilvaniei decât în Moldova. Vezi și secțiunea 3.10.1.1, capitolul de față.

¹⁸⁰ Vezi I. Gheție (1975, p. 114). Dimpotrivă, G. Ivănescu (2000, p. 480) este de părere că fenomenul s-a produs în dialectul crișean, mai întâi în forma masculină, de unde s-a extins prin analogie la celelalte forme. A. Philippide (1984, p. 25) pune evoluția lui *tot* la *tăt* în legătură cu o serie întreagă de exemple în care se înregistrează „prefacerea lui *o* acc. și neacc. în *ă*”.

¹⁸¹ Vezi S. Pușcariu (1994, p. 107). Pentru alte atestări, vezi și A. Turculeț (2002a, p. 105).

2.1.4.2. *o* neaccentuat

În cuvântul *profēsār* (L1), *o* trece la *ă*, în opinia noastră tot ca rezultat al unei influențe germane¹⁸².

În poziție inițială, *o* trece, sporadic, la *a*, ca în: (*m-am*) *ăcupăt* (L3), (*să*) *agôje* (Re1).

O final se închide la *u* în cuvântul *acôlu* (SB), evoluție explicabilă prin tendința spre afonizare înregistrată de unii specialiști în această arie (vezi *supra*, nota 124).

După toate probabilitățile, trecerea lui *o* la *u* într-un cuvânt precum *cucôș* este, în aria de care ne ocupăm, un împrumut din graiurile moldovenești învecinate (având în vedere răspândirea acestui fonetism lexicalizat pe tot teritoriul Moldovei), însă un împrumut vechi¹⁸³. Aceeași evoluție se înregistrează și în *cucôșă* 'cocoașă' (F).

Dimpotrivă, în (*o*) *plu^uăt*, *o* trece la *u* printr-o asimilare vocalică regresivă (vezi *infra*, 3.10.1.1).

2.1.5. *Vocala i*

Se păstrează un *i* etimologic în cuvântul *pérină* (<scr. *perina*), unde *i* nu s-a sincopat.

În *gălbîn* (lat. *galbinus*) (dar *gălbăn* N1, L1) ar putea fi vorba despre un *i* vechi, care se velarizează. Prin analogie, avem și *gălbînăre*¹⁸⁴ (dar *gălbănăre*, N1, L1).

Veche pare a fi și forma *lăcrămă* (<**lacremă* < lat. *lacrima*¹⁸⁵).

În poziție inițială (de cuvânt sau de silabă), *i* primește un apendice semivocalic: *îîn*, *găiînă* (F2), *pîrgăluît* (SB3), dar se poate și conserva, ca în exemplele: *ic*, *icônă*, *iléu*.

Cu excepția situațiilor când apare în „neologisme zonale” (vezi și *supra*, 2), *i* se velarizează¹⁸⁶ atunci este precedat de:

¹⁸² Având în vedere faptul că o terminație precum *-ăr* este foarte frecventă în împrumuturile din dialectul săsesc: *belfigăr*, *cobăr*, *fligăr*, *floaștăr*, *holendăr*, *laibăr*, *maistăr*, *maltăr*, *sfetăr*, *șlaidăr*, *șpilăr*, *țucăr* etc.

¹⁸³ Disimilarea *o-o>u-o* este atestată în 1650 la Jadova, BN, în forma *cuconi* (vezi I. Gheție, 1994, p. 80-81). Vezi și secțiunea 3.10.2.1.

¹⁸⁴ Fonetism care caracterizează și subdialectul maramureșean (Șt. Giosu, 1963, p. 102).

¹⁸⁵ *ĩ>e>ă* (ultima evoluție se explică prin efectul de velarizare pe care îl are grupul consonantic *cr* asupra timbrei vocalice anterioare). De altfel, forma *lăcrăme* este atestată încă din secolul al XVI-lea (vezi Al. Rosetti, 1966, p. 270).

¹⁸⁶ Vezi și *Tratat* (p. 370).

- fricativele dentale *s, z*: *sîngur, sîță, tăpsîie; cotcorozît, urzîcă, zîc, zîle; Pêçersîcă* (antrop., IMa1), *sîmțîasc, sîngurîță* (S4); *prînzîșoru, zîsêm* (vezi și *infra*, 3.2.4 și 3.2.5);
- fricativele palatoalveolare *ș, j*: *coleșîță* (M3), *îșîr, pășîm, mașîină, tîmbușît* (IMa5); *comînjît* (PI2), *jîb, ujîină; îșîrât, sfîrșîtor* (PI2), *jînt'îță* (vezi și *infra*, 3.5.1 și 3.5.2);
- africaterle dentale *ț, ȕ*: *bețîu, supțîre, țîp, țîră; cotcorodît* (N1), *îmbulȕt* (IMa3), *ȕțîa* (Re1); *pețîtor, fîrțîcîșă, țîgân; urȕcîm* (Re2) (vezi și *infra*, 3.2.6 și 3.2.7);
- oclusiva dentală *t*, mai ales în grupuri consonantice: *pustîie, stîng; stînzêm*, dar și izolată: *șcutîie* (vezi și *infra*, 3.2.1);
- grupul consonantic *str*: *strîc, strîgă; strîcât, strîgătîră* (vezi și *infra*, 3.9.13).

Ca urmare a pronunțării dure a acelorasi grupe de consoane, *i* scurt final dispare¹⁸⁷:

- după fricativele dentale *s, z*: *căs, buburîz* (pl.), *hîz* (vezi și *infra*, 3.2.4 și 3.2.5);
- după fricativele palatoalveolare *ș, j*: *urș, îndămînôș, melenăș* (pl.) (IMa3), *păj, vrej* (vezi și *infra*, 3.5.1 și 3.5.2);
- după africaterle dentale *ț, ȕ*: *mășcăt* (LI4; L2), *răgîț, veȕ* (L1) (vezi și *infra*, 3.2.6 și 3.2.7),

iar cînd este precedat de o consoană palatală, se confundă cu timbrul acesteia:

- o africată alveolopalatală: *părec, urêc, "orbê* (vezi și *infra*, 3.6.1, 3.6.2, 3.1.1 și 3.1.2);
- o oclusivă palatală: *let', zdrobgêșt', zemn'* (vezi și *infra*, 3.2.1, 3.2.2, 3.2.3 și 3.1.3);
- o fricativă alveolopalatală: *treș, stînz* (vezi și *infra*, 3.4.1 și 3.4.2).

2.1.5.1. *i* accentuat

Nu există aspecte particulare, în afara celor comune cu *i* neaccentuat (semnalate *supra*).

¹⁸⁷ Printr-o etapă intermediară *î*. Cât privește frecvența producerii acestui fenomen, el este general pentru termeni care aparțin fondului lexical tradițional, extinzîndu-se de cele mai multe ori și la contexte neologice.

2.1.5.2. *i* neaccentuat

Dacă sunt condiții pentru o asimilare, *i* poate evolua la *e*: *șet'esc*, *plezesc*¹⁸⁸, iar acest *e* se extinde analogic și la alte forme ale verbului care nu prezintă structura fonetică *i...é*: *șet'im*, *am șet'it*; *plezim*, *am plezit*.

2.1.6. *Vocala î*

Î este vechi (provenind dintr-un *a* etimologic în poziție prenazală) în cuvintele *cîn'e* (lat. *canis*), *pîn'e* (lat. *panis*), *mîn'e* (*mîn'*) (lat. *mane*)¹⁸⁹, la care se adaugă *aláltămîn'*, unde nu se produce anticiparea timbrului palatal¹⁹⁰, ca în graiurile dacoromâne de tip sudic. Bineînțeles că apariția formelor cu diftong, mai ales la vorbitorii mai tineri, nu este exclusă, dat fiind contactul mai recent al acestora cu limba literară (în perioada școlarității): *cîin'e*, *cîn'e*, *pîin'e*, *mîin'e*.

Verbele (*a*) *îmbla* (lat. *ambulare*), (*a*) *îmfla* (lat. *inflare*), (*a*) *împle(a)* (< lat. *implere*), (*a*) *întra* (lat. *intrare*): *îmblu*, *îmblă*, *îmblám*; *să îmflă*, (*ii*) *îmflát*; *o împlút* (*lúmia*), *împle*; *întră*, *o-ntrát*¹⁹¹ își conservă fonetismul original (*î*, provenit dintr-un *a* în poziție nazală sau dintr-un *i* urmat de un grup consonantic în care primul sunet este o nazală – *m* sau *n*). (La subiecții tineri apar totuși și formele literare, cu *u*, *i* în poziție inițială: *úmple*, SB9, MI7; *întru*, Ro8; *úmflă*, IMi9, Re9 etc.). Chiar în unii termeni mai noi, contextele cu *i* în poziție prenazală sunt interpretate în același fel, ceea ce explică înregistrarea unor forme de tipul: *întăbulát*, *mn'-o împutát* (IMa1), *nu să-nteresáză d'e îe* (SB2), *să-mplică mai multă lume* (IMa4), *mă-nerviáză* (Ro4)¹⁹² – în ultimele trei cazuri, prezența lui *î* este subînțeleasă: formele conjuncte presupun elidarea unei vocale mediale, velare (deci *î*, mai rar *ă*, niciodată *i*).

¹⁸⁸ Trimițând la Meyer-Lübke, S. Pușcariu (1994, p. 138) vorbește în aceste cazuri de o „disimilare prohibitivă”. Vezi și *infra*, secțiunea 3.10.1.1.

¹⁸⁹ Faptul că lipsesc atestări vechi (secolul al XVI-lea) nord-ardelenești ale sunetului *î* fără anticiparea timbrului palatal în contextele menționate nu trebuie să ne facă să credem că fenomenul ar fi aici rezultatul unei extinderi ulterioare dinspre regiunile învecinate. Arhaismul fonetic *î* în contextele menționate trebuie să fi existat și în această arie, dacă avem în vedere numeroasele atestări din secolele următoare (vezi I. Gheție, 1994, p. 78-79).

¹⁹⁰ Sau „propagarea vocalică” (S. Pușcariu, 1994, p. 158).

¹⁹¹ Vezi și D. Șandru (1934, p. 205; 1937, p. 138; 1938, p. 185), *Tratat* (p. 359).

¹⁹² Pornind de la forma *inervează*, atestată, la rândul ei, în aria Someșului superior (vezi *supra*, 2.1.2.2).

Un *î* vechi se păstrează și în *bosîiôc* (cf. bg. *bosilek*), precum și în paradigma verbului *a gîci*¹⁹³: *gîs!*, *gîșeșt'e*, *o gîșit* etc.

2.1.6.1. *î* accentuat

Prin disimilare, *î* trece la *ú* în cuvântul *împlúnt* (SB3) (vezi *infra*, 3.10.2.1).

În *stâncă* 'stâncă'¹⁹⁴, lui *î* îi corespunde *a* (nu însă și la forma de plural, unde în toate punctele de anchetă am notat *stîns*).

Accidental, *î > i*, ca în *urîsós*. În *înzer* 'înger'¹⁹⁵ (LI5) avem o asimilare parțială regresivă (vezi *infra*, 3.10.1.1).

2.1.6.2. *î* neaccentuat

Printr-o asimilare totală, lui *î* îi ia locul un *ă* în *pănzătúra* (vezi *infra*, 3.10.1.1) și în *căntărⁱ*, *căntărím*¹⁹⁶ (și alte forme ale paradigmei).

În paradigma verbului *a binecuvînta* (în toate localitățile anchetate), *î* aton poate trece la *i*, probabil printr-o asimilare vocalică progresivă (vezi *infra*, 3.10.1.1).

2.1.7. Vocala *u*

U este etimologic în paradigma verbului *a (se) desculța* (lat. *disculciare*)¹⁹⁷: (*îmblă*) *d'esculț*, *nu să d'esculță*, *a (se) surupa* (lat. **subrupare*) și *a buigui* (<magh. *bolvogni*): *buiguié*, *buiguiésc*, precum și în substantivul *plumîná* (lat. *pulmonem*)¹⁹⁸. Vechi este și *u* înregistrat în unele dintre formele verbului *a (a)durmi*¹⁹⁹ (având în vedere faptul că, în cuvintele

¹⁹³ Vezi și A. Turculeț (2002a, p. 102).

¹⁹⁴ Vezi și D. Șandru (1938, p. 186).

¹⁹⁵ Forma este caracterizată de vorbitori ca fiind „figănească”.

¹⁹⁶ Asimilarea se produce în una dintre formele verbului *a căntări* (vezi și *infra*, 3.10.1.1), pentru ca ulterior *ă* (care îl înlocuiește pe *î*) să se extindă și la alte cuvinte făcând parte din aceeași familie lexicală (de exemplu *căntarⁱ*).

¹⁹⁷ Vezi și T. Teaha (1961, p. 33); V. Văsieșiu (1996, p. 17). A. Turculeț (2002b, p. 148) citează *desculț* printre fonetismele arhaice caacteristice graiurilor ardelenesti.

¹⁹⁸ Conservat, după cum rezultă dintr-o serie de monografii dialectale, în majoritatea graiurilor de tip ardelenesc, dar și în Oltenia și zona Câmpulung Moldovenesc: T. Dinu (1923, p. 110), D. Șandru (1938, p. 189), T. Teaha (1961, p. 43), A. Turculeț (2002b, p. 148).

¹⁹⁹ Vezi și A. Turculeț (2002b, p. 148), care însemnează acest fonetism lexicalizat specific pentru graiurile ardelenesti (la care se adaugă Banatul și nord-vestul Olteniei).

de origine latină, orice *o* aton s-a închis la *u*)²⁰⁰: *adurmn'im*, *durmît* (SB1,2,5), *o adurmn'it* (forme de Ind. prez, Conj. prez., pers. 4, 5; Imper., pers. 5; Inf. și Part. și toate formele care pornesc de la Inf. și Part.). În explicarea acestor forme ar mai putea fi adusă în discuție și analogia²⁰¹.

Diftongarea spontană a lui *u* este mai puțin evidentă ca în cazul vocalelor deschise (vezi *sipra*, 2), astfel încât îl întâlnim de multe ori în inițială de cuvânt: *ujîmă*, *urláb*, *urmărită*.

2.1.7.1. *u* accentuat

Ū se sincopează în *usc*, unde trebuie să presupunem, într-o primă etapă, deplasarea accentului pe prima silabă, urmată de elidarea vocalei neaccentuate (aici trebuie adusă în discuție și analogia cu alte forme flexionare ale aceluiași verb, de exemplu cu Ind. prez. pers. 4 și 5, dar nu numai).

În cuvântul *tîlbure*²⁰², *ú* trece la *î* în urma unui proces de disimilare vocalică (vezi *infra*, 3.10.2.1).

Izolată, *u* în poziție tonică se poate deschide, ca în *fóndă*.

2.1.7.2. *u* neaccentuat

În paradigma verbului *a căta*, *u* cade²⁰³ (printr-o etapă intermediară **caut*, în care hiatul s-a redus la diftong).

Deschiderea lui *u* protonic în *bojór* (L1), *bron'et*, *corént*, *dohăn'ésc*, *dohănás* (Ro1, SB1, Re1), *șorúb*, *zî'orél* (în colinde) și a lui *u* posttonic în *áor*, *ábor*, *brá'on*, *fá'or*, *scá'on*, *stáor*, *tá'or* etc. este un fenomen destul de vechi²⁰⁴. Este posibil ca punctul de plecare să-l fi constituit contextele în care *u* se afla în poziție de asimilare, precum (*a*) *poronci* (și toate formele sale).

²⁰⁰ Fenomenul este atestat în Transilvania în secolul al XVII-lea, unde este notat și în prezent.

²⁰¹ Cf. S. Pușcariu (1994, p. 338), care arată că „în Ardeal se conjugă *dorm – durmim*, ca *rog – rugăm*”; Al. Rosetti (1966, p. 213) este de părere că formele cu *o* analogic au fost refăcute după *adorm*.

²⁰² Formă semnalată și de Șt. Giosu (1963, p. 102) pentru Maramureș.

²⁰³ Pentru alte atestări, vezi și T. Papahagi (1925, p. LVII), D. Șandru (1934, p. 205; 1936, p. 159; 1937, p. 140).

²⁰⁴ Fenomenul are o largă arie de răspândire, fiind general în graiurile populare (D. Șandru, 1934, p. 205; G. Istrate, 1935, p. 65; G. Istrate, A. Turculeț, 1971, p. 197; S. Dumistrăcel, 1978, p. 119). I. Gheție (1994, p. 156) include această evoluție în lista particularităților graiurilor nordice. Cf. T. Papahagi (1925, p. LVI), V. Văsieșiu (1996, p. 33), A. Turculeț (2002a, p. 109-111). Pentru formele explicabile prin asimilare, vezi *infra*, 3.10.

Oricum, un context favorizant pare a fi prezența unei vocale deschise într-o silabă învecinată. Aceeași evoluție a fost notată și în articolul nehotărât *un*, pronunțat de cele mai multe ori *on*: *om* (pom) (Re4), *ō* (sac) (IMi1).

Tot prin asimilare se explică trecerea lui *u* la *i* în cuvântul *pîfîn* (IMa1; PI4; L2), în vreme ce în *mușînôj* (<*moșînôj*) (MI3, N1) avem o disimilare vocalică (vezi *infra*, 3.10.1.1, 3.10.2.1). *U* trece la *i* și în paradigma verbului (a) *smîci*: (*calu*) *să zmîșeșt'ě* (IMa2).

Un *u* epentetic apare în termeni în care grupuri consonantice dificil de pronunțat, precum *cr* sunt astfel evitate: *curăjesc* 'croiesc'; în fonetica sintactică, în contexte de tipul (*vai*) *sómnu mn'i* (IMa1), (*ai*) *frígu fi* (§3), *cáldu mn'i* (M2) se poate vorbi despre conservarea lui *u* scurt final, a cărui poziție a fost consolidată prin evitarea aglomerării de consoane.

2.2. Diftongii

2.2.1. Diftongi ascendenți

Un aspect particular al zonei anchetate de noi²⁰⁵ este posibilitatea ca, în poziție medială, *éá* și *qá* să se realizeze ca diftongi cu elemente egale: *mn'iriăsă* (IMa3), *feriastă* (IMa3, Ro1), *plîacă* (MI1), *lig'îan* (Re3), *lúmea* (PI2), *suqre* (Ro3), *omoară* (SB6); fenomenul nu s-a generalizat, chiar la același vorbitor putând apărea, în variație liberă, ambele realizări articulatorii: diftongi cu elemente egale, respectiv diftongi ascendenți.

Eplicații convingătoare în legătură cu etiologia fenomenului aduce Doina Hreapcă²⁰⁶, a cărei cercetare dedicată subiectului relevă prezența masivă a fonetismului în punctele de anchetă din ALR II pentru graiurile maghiare și săsești. Coroborând această observație de natură statistică cu o serie de note din jurnalul de anchetă al lui Emil Petrovici, autoarea conchide că la originea realizării diftongilor cu elemente egale stă imitarea unei pronunții străine (maghiare, săsești)²⁰⁷, condiționată de contactul direct cu

²⁰⁵ Doar una dintre ariile unde fonetismul în cauză a fost consemnat, după cum arată Doina Hreapcă (1999, p. 158), care identifică, pe baza ALR I și II, trei grupuri de *puncte* (întrucât ariile nu sunt continue, ci mai degrabă punctuale): transilvănene („în sudul, sud-estul și, izolat, nord-estul provinciei respective”; muntenesti și oltenesti. Cf. Maria Teodorescu (1980, p. 412), la care se face trimitere în studiul citat.

²⁰⁶ 1999, p. 161.

²⁰⁷ Idee pentru care se face trimitere la S. Pușcariu (1994, p. 86, 198-199), care aduce în discuție obișnuințele articulatorii ale unor străini a căror limbă maternă nu are acești diftongi.

populațiile aloglote și, într-o primă fază, chiar de situația de bilingvism. Cât despre răspândirea acestei realizări articulatorii în ținuturile extracarpatice, ea este explicată prin iradiere, în contextul migrărilor și colonizărilor ardelenesti în arii din sudul și estul teritoriului dacoromânesc.

Diftongii cu elemente egale apar cu mai multă consecvență în situații de comunicare presupunând un grad sporit de autocontrol, când vorbitorii, din grija de a corecta o serie de fonetisme regionale care au condus la monoftongarea diftongilor *ea*, *ia*, *oa*, rediftonghează pe *a* sau *o* realizând, uneori, un „diftong egal” (uneori chiar un „hiat scurt”²⁰⁸): *diál* (Re4), *k'íámă* (MI3), *siára* (IMa3), *siără* (N2), *culuäre* (§8), *a dóiíia* (L1) etc.

2.2.1.1. Diftongul *ea*

Eá se păstrează ca în limba veche în forma de Ind. prez. (pers. 3 și 6) a verbului *a crepá*: *creápă*.

Eá accentuat²⁰⁹ trece la *(i)é*²¹⁰, fenomen care trebuie pus în legătură cu monoftongarea vechiului diftong *ea*...e la *e*, dar și cu evoluția diftongului *ia* la *ie* (vezi *supra*, 2.1.2.1 și *infra*, 2.2.1.2). Acest proces de acomodare vocalică se produce mai ales în poziție finală:

- la substantive feminine terminate în *-eá*: *fúst'é*, *mărz'é*, *pet'é*, *purš'é*, *st'é* ‘stea’, *told'é* (IMa2)²¹¹;
- în pronumele *ie*, *me*;
- în articolul demonstrativ *șe*;
- în Inf. verbelor de conjugarea a II-a: *avé*, *bé*, *fin'é*, *vid'é*, *vré*²¹²;

²⁰⁸ În acest sens, I. Pătruț (1953, p. 212) vorbește despre substituirea diftongului *oa* cu hiatul corespunzător la maghiarii care învață românește.

²⁰⁹ Transformarea nu se produce în poziție atonă, acest fenomen opunând graiurile din Crișana tuturor celorlalte graiuri dacoromâne.

²¹⁰ Transformare atestată, pentru nordul Transilvaniei, încă din secolul al XVI-lea (Al. Rosetti, 1966, p. 231). Cf. T. Teaha (1961, p. 54) și I. Gheție (1994, p. 82), care aduc în discuție texte datând de pe la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea pentru a ilustra fenomenul. Pentru atestări și răspândirea actuală, vezi D. Șandru (1938, p. 186), T. Teaha (1961, p. 54), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 195), *Tratat* (p. 362), V. Văsieșiu (1996, p. 35).

²¹¹ Apariția lui *e* în contexte de tipul *mărz'é*, *purš'é*, *st'é* etc. se justifică prin analogia cu pluralele: *mărz'ele*, *purš'ele*, *st'ele* (vezi și *supra*, 2.1.2.1).

²¹² Unde prezența lui *e* se explică pornind de la formele infinitivului lung *avére*, *vidére*, *vrére* (ceea ce presupune că evoluția *ea* > *e* este anterioară apocopei lui *-re* în astfel

- la Ind. prez. (pers. 3) al verbelor *a bea*: *bę* și *a vrea*: *vrę*;
- la Ind. imperf. (pers. 3, 6) al verbelor de conjugarea a II-a sau a III-a: *durmn'ę*, *înșepę*, *rămîn'ę*;

dar și în poziție medială, în:

- substantivul *colęsă*;
- formele de Ind. imperf. (pers. 1, 2, 4-6) ale unor verbe de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a: *avęm*, *avęi*, *avęt*; *bęu*, *bęi*, *bęm*, *bęt*; *vid'ęm*, *vid'ęi*, *vid'ęt*, *vid'ęu*; *spun'ęm*, *spun'ęi*, *spun'ęt*, *spun'ęu*; *dușęm*, *dușęi*, *dușęt*; *vin'ęm*, *vin'ęi*, *vin'ęt*;
- la Ind. prez. (pers. 1, 6) al unora dintre verbele menționate la punctul anterior: *a bea*: *bęu*²¹³ și *a vrea*: *vręu*²¹⁴ etc.

Acest *ę* provenit din monoftongarea diftongului *ęă* se velarizează indiferent dacă apare în poziție finală sau medială²¹⁵, cu condiția să fie precedat de:

- o fricativă dentală (*s* sau *z*): *gășăm*, *mășă*, *încălzău* (vezi și *infra*, 3.1.4 și 3.1.5);
- o fricativă palatoalveolară (*ș* sau *j*): *hătrășă* (M2), *îngrășăt*, *strujă* (vezi și *infra*, 3.5.1 și 3.5.2);
- o africată dentală (*t* sau *d*): *băieță*, *mință*, *a^uuđăm* (LI1), *pupă^dă* (§1) (vezi și *infra*, 3.2.1 și 3.2.2);
- vibranta *r*: *ră*, *cură*²¹⁶.

Întâlnim un *ă* și în locul vechiului diftong *ęă*, în contextul aceluiași consoane pronunțate dur: *șărpę*, *șășă*, *șăpt'ę*, *jăle*²¹⁷, *grijăst'ę*²¹⁸ etc.

de contexte), de unde s-a extins analogic la alte forme ale paradigmei care prezentau un *ęă* accentuat.

²¹³ Dar și *bęu* (LI, IMA5; PI3), mutație analogică sub influența formei de pers. 2: *bęi*, facilitată de tendința de diferențiere față de pers. 6. Pentru atestări, vezi și V. Văsieșiu (1996, p. 36).

²¹⁴ Dar și *vręu* (LI, IMA3,5; LI1), vezi nota anterioară.

²¹⁵ Cf. V. Văsieșiu (1996, p. 35), care remarcă doar faptul că diftongul „*ęă* final accentuat... se monoftonghează [subl. n.]... devenind *ă*”, și din păcate nu face niciun comentariu în legătură cu cauzele velarizării.

²¹⁶ Vezi și *Tratat* (p. 370). Velarizarea lui *ę* este cel mai slab reprezentată când sunetul este precedat de *r*: *săcărę*, *coțobrę* etc., în restul contextelor apărând cu regularitate.

²¹⁷ În acest cuvânt, unde *a* este etimologic (<sl. *žalĭ*), diftongul a apărut ca urmare a rostirii moi a lui *j* (vezi G. Ivănescu, 1947, p. 256). Vezi și *infra*, secțiunea 3.5.

²¹⁸ Transilvania și Moldova conservau în secolul al XV-lea rostirea moale a lui *ș*, *j* (vezi I. Gheție, 1994, p. 146).

Aflat în poziție medială, diftongul *ǣ* își pierde elementul palatal²¹⁹ atunci când urmează după:

- o fricativă dentală (*s* sau *z*): *sámă*, *sără*, *zámă* (vezi și *infra*, 3.2.4 și 3.2.5);
- o fricativă palatoalveolară (*ș* sau *j*): *pășască*, *îngroșală* (IMa4); *comînjască*, *grijască* (vezi și *infra*, 3.5.1 și 3.5.2);
- o fricativă labiodentală (*f* sau *v*) în poziție „tare”²²⁰: *lovască* (vezi și *infra*, 3.1.4 și 3.1.5)²²¹;
- o oclisivă bilabială (*p*, *b* sau *m*) în poziție „tare”: *albătă*, *bat* ‘beat’, *călbază*; *lipască*; *izmánă*, *mărgă*, *primască*, *togmălă* (vezi și *infra* 3.1.1, 3.1.2 și 3.1.3);
- o africată dentală (*t* sau *ȕ*): *fățază*, *jud’ețână*, *țápîn*, *brîndască* (MI2), *ȕără* ‘zeară’ (IMa1) (vezi și *infra*, 3.2.6 și 3.2.7);
- vibranta *r*: *crângă*, *rázîm* (vezi și *infra*, 3.3.1);
- grupul consonantic *st*: *stárpă*.

Contextele diftongului *ǣ* sunt așadar destul de puțin numeroase: dacă în poziție finală el se monoftonghează la *é*, când apare în interiorul cuvântului evoluează de obicei la *á*, în vreme ce elementul palatal semivocalic fie se velarizează sub influența unei consoane (precedente) pronunțate dur (fricativele dentale *s*, *z*; fricativele palatoalveolare *ș*, *j*; africatele dentale *t*, *ȕ*; fricativele labiodentale *f*, *v* în poziție „tare”; oclusivele bilabiale *p*, *b*, *m* în poziție „tare”; vibranta *r*; grupul consonantic *st*), fie se constituie în elementul care condiționează palatalizarea (după dentalele *t*, *d* sau *n*), fie, în sfârșit, se confundă cu timbrul palatal al unei consoane palatale care îl precedă (o africată alveolopalatală: *č*, *ǵ* sau o fricativă alveolopalatală *š*, *ž*) (pentru exemple, vezi *supra*). Apariția diftongului *ǣ* nu este posibilă nici în inițială de cuvânt, vorbitorii pronunțându-l doar în poziție medială și aproape exclusiv după *r* sau *l*²²² (*d’ezlēágă*, *fircălēálă*, *horeǣn*). Însă chiar și în acest context, *ǣ* medial accentuat se află în variație liberă cu *ǐá*: *imbreǣnă*

²¹⁹ Printr-o etapă intermediară *ǣa.

²²⁰ Contextul fonetic tipic pentru producerea velarizării după labiale este prezența în silaba următoare a unui *ǎ* sau *a*, care exercită, în opinia unor specialiști (T. Teaha, 1961, p. 54), o influență asimilatoare asupra diftongului din silaba precedentă. Astfel, în explicarea formei *bat* ‘beat’ ar trebui să pornim de la varianta de feminin a adjectivului.

²²¹ Pentru alte atestări, vezi și O. Densusianu (1915, p. 21), T. Gâlcescu (1931, p. 75), T. Teaha, 1961, p. 54), V. Văsieșiu (1996, p. 36).

²²² Ocurența semivocalei palatale deschise după lichidele *r*, *l* este semnalată și de A. Turculeț (2002a, p. 188), pentru graiul câmplulungean.

(L2) și *imbrîănă* (P15), *și-l leagă strîns*// *î lîăg-acólq...* (IMa3), *mn'irêasa*, dar *mn'irîăsă* (Ro1), *pleacă* și *plîacă*, *treábă* și *triábă* etc.²²³ Explicația substituției *ea* : *îă*²²⁴ trebuie căutată într-o tendință spre diferențiere (având în vedere faptul că vocala „extremă” *i* se deosebește mai mult de *a* decât *e*²²⁵), identificată (printre alții) de S. Pușcariu²²⁶ „pe o mare întindere a teritoriului dacoromân” (în fapt o caracteristică a întregii vorbiri populare). În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, ca și în alte graiuri ardelenesti, deprinderile articulării ale vorbitorilor de maghiară (care, neavând în propria limbă diftongul *ea*, l-au înlocuit cu *îă*) s-ar putea constitui într-un factor ce a favorizat și a întărit această tendință generală.

2.2.1.2. Diftongul *ia*

Aflat în poziție medială, diftongul *îă* accentuat evoluează la *(i)é*, prin analogie, dar și printr-o asimilare vocalică în contact, evoluție (probabil) paralelă cu trecerea lui *ea* (mai vechi sau mai nou) la *ê*²²⁷. Fenomenul se produce în participiile verbelor de conjugarea I care au terminația *-ia*, dar și în alte cuvinte asimilate (formal) acestora: *băiêță*, *spăriêță*, *tăiêț*, *uncêș* ‘unchi’ etc. „Isoglosa substituției *ia>ie* cuprinde [în afara centrului și nordului Moldovei] și jumătatea de nord a Transilvaniei”²²⁸, însă trebuie să remarcăm faptul că, în graiurile de peste munți, *e* din diftongul *ie* este mult mai deschis decât în aria moldovenească.

²²³ Fenomenul închiderii vocalei mai puțin sonore din diftongul *ea* se întâlnește cu deosebire în regiunile nord-vestice ale dacoromânei. El este atestat, pentru începutul secolului trecut, în aria anchetată de noi: „Păduri erau destule, când priviai dintr-un munte, era întunec de ele, care ținea multă răcială” (P. Galan, 1906, p. 21). Vezi și *Tratat* (p. 362).

²²⁴ Vezi și D. Șandru (1938, p. 186).

²²⁵ Atât grație „diferențierii articulării mai pronunțate”, cât și „duratei mai mari a lui *i* în raport cu *e*” (A. Turculeț, 2002a, p. 189).

²²⁶ 1994, p. 139.

²²⁷ I. Gheție (1994; p. 83). Pentru exemple, vezi și G. Istrate (1937, p. 56), V. Văsieșiu (1996, p. 37). În privința vechimii fenomenului, vezi I. Gheție (*loc. cit.*), care arată că, „în Transilvania de nord, fenomenul apare notat în documente abia în secolul al XVIII-lea”: *să ie* (Moisei, 1727), *a tăie* (Sârbi, 1777) etc.

²²⁸ *Dialectologie română* (p. 133). Cf. D. Șandru (1938, p. 186), care pune evoluția *ia>ie* pe seama unei influențe moldovenești.

El se conservă însă la început de silabă, în inițială absolută: *járba*, *iádă*, *iányarie/iányare*, *iárnă*, și uneori și medial: *buiác*, *buntuzuială*, *dirlăială*, *mîntuială*, *vîiaia*.

În poziție postconsonantică, *ia* apare de obicei după *l* și *r* (vezi *supra*, 2.1.1.1).

2.2.1.3. Diftongul *je*

Indiferent dacă se află în poziție tonică sau atonă, diftongul *je* nu există decât la început de silabă²²⁹ (în inițială de cuvânt: *jepure*, *jergălăș*, SB4, sau în inițială de silabă: *iuiésc*, *încăpuie*).

Printr-o asimilare vocalică în contact, *je* trece la *ji* în numele propriu masculin *Jiron'im*. Evoluția poate continua, ajungându-se la *i*: *n'icări* 'nicăieri'²³⁰ sau chiar la *j*: (*mă*) *vajit* (L1).

În unele cazuri, diftongul *je* este rezultatul contragerii hiatului *ie*: *cápĉje*, *feštán'je*, *hírt'je*, *lilje*, *šiméd'je*, *sporgátje* etc.²³¹ Postconsonantic, *je* aton secundar (rezultat prin sinereză) tinde să se monoftongheze, pierzându-și elementul semivocalic²³²:

- după o oclisivă palatală: *curăťán'ě*, *d'ihán'e*, *fún'ě*, *mějd'e*, *varméd'ě* 'adunare' (SB1) (vezi și *infra*, 3.2.1, 3.2.2 și 3.2.3);
- după o africată alveolopalatală: *Dóĉe* 'Dochia (antrop.)', *múĉe* 'muchie' (L1, IMi4), *úngĉe* 'unghie'²³³;
- după o fricativă alveolopalatală: *st'éžĉe* 'stevie';
- după una dintre sonantele alveolare *r* sau *l*²³⁴: *Dáre* (LI4), *fébruare*, *Júle* 'Iulia' (voc.) (IMa3); *să spáre* 'sperie' (dar *să spárie*, Ro1); *Victóre* (IMa2), *Vitóre* (F1); *zgáre* 'zgârie' (L1) etc.

²²⁹ Cf. G. Ivănescu (1983, p. 192).

²³⁰ Unde se produce și metateza lui *i* (printr-o etapă intermediară *n'icăi'ir'*), accentul rămânând „fixat de vocala *i* și după ce ea și-a schimbat locul” (S. Pușcariu, 1994, p. 99).

²³¹ Fenomenul este semnalat și de G. Istrate și A. Turculeț (1971, p. 198).

²³² Vezi și D. Șandru (1936, p. 131; 1937, p. 139; 1938, p. 186).

²³³ Ca reflex al palatalizării bilabialelor *p*, *b* sau al africatizării palatalelor *k'*, *g'* (vezi și *infra*, 3.6.1, 3.6.2, 3.1.1 și 3.1.2).

²³⁴ Reacție de depalatalizare (având în vedere faptul că aceste sunete pot suferi fenomenul palatalizării când le succedă un *i* vocalic sau semivocalic, vezi *infra*, 3.3.1 și 3.3.2).

Fenomenul se extinde și în contextul altor sunete, de exemplu v: *Sínove* (IMa11), *Silve* [Silvia, voc.] (PI4, M4), chiar s: *pénse* (F1).

Semnalăm *supra* (2.2.1.2) anteriorizarea lui *a* din diftongul *ja*, ca urmare a unui proces de acomodare. Evoluția inversă este și ea posibilă, diftongul *je* putând evolua (accidental) la *ja*²³⁵ în substantivul *căptăn*, *căptîn* (F1, SB1)²³⁶ și formele de Ind. prez. (pers. 1, 3, 6), Conj. prez. (pers. 1) și Imper. (pers. 2) ale verbului *a se căptăna*: *mă căptîn*, *să căptână*, *căptână-t'e!*.

2.2.1.4. Diftongul *qa*

În cuvinte precum *două*, *nouă* (pron. și adj.), *ouă*, *plouă*, *rouă*, *vouă*, vechiul diftong *qa*²³⁷ se realizează ca (y)q, sunet care reprezintă o fază intermediară în procesul monoftongării lui *qa*²³⁸: *două*, *nouă*, *ouă*, *plouă*, *rouă*, *vouă*²³⁹. Fonetismul se extinde analogic și la alte cuvinte: *acolia*, (*a și*) *fostă* (IMa1), *poc* (interj.). Acestor cuvinte le sunt asimilate o serie de neologisme conținând un *ó*, tratat ca și cum ar fi un *qa* vechi²⁴⁰: *bombă*, *costă* (vb. Ind. prez. pers. 3), *d'incôntră*, *uoră*, *pompă*, *tonă* (IMa5)²⁴¹. Un caz special îl reprezintă cuvântul *lompă*²⁴² (utilizat în aria anchetată mai ales de generația mai în vârstă: *lompă să se* ['se zice'] *mai rău// bătrîn i zic mai alés*, L1), unde, după G. Istrate²⁴³, apariția vocalei deschise labializate este

²³⁵ Unde *j*, trecut la *iot*, participă la palatalizarea lui *p* (vezi *supra*, 2.2.1.2). Formele au fost semnalate și de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 195), care identifică fenomenul în încă trei contexte (neîntâlnite de noi).

²³⁶ Dar și *căptîn'e* (Re2).

²³⁷ Atestat, pentru secolul al XVI-lea, în formele *doao/doaâ/doiă*, *noao*, *ploao*, *voao* (vezi Al. Rosetti, 1966, p. 233).

²³⁸ Pentru o prezentare mai largă a fenomenului, vezi I. Iordan (1920, p. 185, 308) care vorbește despre paralelismul între evoluția lui *ea* la *e* și a lui *qa* la *q*, precum și I. Pătruț (1958a, p. 664).

²³⁹ Primele două forme apar și în *Tratat* (p. 361), unde se arată că acesta este „un fenomen fonetic aproape general în graiurile transilvănene”.

²⁴⁰ Evoluție fonetică încadrată de S. Dumistrăcel (1978, p. 107) în categoria faptelor populare de limbă.

²⁴¹ Pentru unele dintre aceste forme, vezi și D. Șandru (1938, p. 185), A. Turculeț (2002a, p. 104).

²⁴² Notat și de D. Șandru (1938, p. 184).

²⁴³ 1937, p. 56.

efectul „consoanelor labiale învecinate”; alți specialiști consideră că, în explicarea acestei forme, trebuie să pornim de la etimonul sâs. *lomp*²⁴⁴.

În cele mai multe dintre cazuri, diftongul *oa* se monoftonghează la *o*²⁴⁵, mai ales în interiorul cuvântului, postconsonantic: *côșă*, *móre*, *nópt'ě*, *pórtă*, *sôcră*, *sôr'e* etc. Și în inițială absolută, *oa* poate trece la *o*²⁴⁶: *ôle*, *ôșă*, dar, de cele mai multe ori, *o* trecut la *u* se conservă, diftongul realizându-se sub diverse forme: *uă*, *uâ*, *uq*, *uo*, *ua*, ca în exemplele: *uăie* (M2), *uăceșă* (Ro2), *uqmin'* (IMi5; Re4), *uămin'* (L1). Alteori asistăm la rediftongarea spontană a lui *o* inițial, ca în *uăuă* (Re4). Elementul semivocalic care participă la rediftongarea vocalei *o* are tendința să se închidă, diferențiindu-se ca loc de articulare și ca durată de vocala următoare (vezi și *supra*, 2.2.1.1, referitor la substituția *ea* : *ia*), după cum se observă și în situațiile (puține la număr, deoarece fenomenul este puțin conștientizat) în care, încercând să evite pronunțarea dialectală (cu diftongul *oa* monoftongat la *o*), vorbitorii refac diftongul²⁴⁷: *cuărn'e* (Re6), *puăle* (F9) etc. Informatoarea SB8 se corectează regresiv, revenind la registrul dialectal autentic: *culôre*, după ce într-o primă fază a spus *culuôre*.

Confuzia dintre *oa* și *ua* poate merge însă și mai departe, diftongul *ua* cunoscând uneori și el monoftongarea care afectează îndeobște diftongul *oa* (probabil printr-o fază intermediară în care elementul semivocalic s-a deschis, prin asimilare). Fenomenul se produce în paradigma verbului *a lua*, la imperfectul (pers. 1-6) și prezentul Ind. (pers. 5), dar și la prezentul Conj. (pers. 5) și la Imper. (pers. 5): *lqm* – *loj* – *lq* – *lqm* – *loj* – *lq*; *loj*; *loj*; *loj*, precum și în familia lexicală a cuvântului *Îlq* 'Ilva (top.)' (<*ilqa*<*ilua*

²⁴⁴ S. Dumistrăcel (1978, p. 336) îl citează în acest sens pe Șt. Binder (1965, p. 55), care respinge ipoteza unui împrumut maghiar *lámpa*, ca fiind „mai puțin verosimil, din cauza fonetismului”.

²⁴⁵ Faptul a fost explicat de unii specialiști (I. Pătruț, 1953, p. 212; 1958, p. 69) printr-o influență maghiară, în vreme ce alții (Gr. Rusu, 1959, p. 65) vorbesc despre o evoluție internă, condiționată (probabil) de anumiți factori externi. Vezi și *Tratat* (p. 362).

²⁴⁶ Situație în care poate cunoaște proteza unui *o* sau (și mai frecvent) a unui *u* semivocalic, de cele mai multe ori slab perceptibil. G. Istrate și A. Turculeț explică rediftongarea lui *o* printr-o tendință de imitare a pronunției literare (G. Istrate, A. Turculeț, 1971, p. 198).

²⁴⁷ Vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 198).

<ilu^ua<*iluva<slv. *ilova* „lutoasa”): *ilōn* ‘ilveni’ (<ilōan<iluán<ilu^uán<*iluván<ilován²⁴⁸), *ilōncă* ‘ilveancă’ etc.

Prin analogie cu formele de Ind. prez. și Conj. prez. (pers. 3 și 6) și Imper. (pers. 2) ale verbului *a juca*²⁴⁹, verbul *a jura* (la aceleași moduri, timpuri și persoane) prezintă în locul vocalei *ú* un *oá*, monoftongat (conform regulii menționate mai sus) la *ô*: *ôpă* (pers. 3, 6), *ôpă-t’ě!* (pers. 2).

Aflat în poziție de asimilare, *o* poate evolua la *ă*: *dăă* ‘doar’ (SB), *tăă* ‘toată’ (vezi și *supra*, 2.1.4.1; *infra*, 3.10.1.1) etc.

2.2.1.5. Diftongul *uă*

Acest diftong nu este ocurent în poziție inițială și medială. Apărând în desinențele de plural ale unor substantive în *-ău*, *-eu* de origine maghiară (sau în alți termeni, formați pe terenul limbii române după același model), el cunoaște o frecvență sporită în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare: *Bîrgăuă* (top.), *bulihăuă*, *caladăuă*, *cobîrlăuă*, *copîrșăuă*, *cingăuă*, *diplăuă*, *fed’ăuă*, *folțăuă*, *jarnăuă*, *jașcăuă*, *leped’ăuă* etc.

Diftongul *uă* (dezvoltat din hiatul *uă*) se monoftonghează la *ô* în *lom* ‘luăm’, printr-o etapă intermediară în care *ă* se labilizează complet, prin asimilare vocalică în contact: *luom* (MI2), *luom* (S1).

2.2.2. Diftongi descendenți

2.2.2.1. Diftongul *ai*

În finală de cuvânt, diftongul *ai* neaccentuat se reduce uneori la *a*: *núma*, *túma*, *túmna* (SB3, Re4) ‘tocmai’²⁵⁰.

Diftongul *ai* din forma verbală de Ind. prez., pers. 1 a verbului *a tăia* trece la *au* (*iey tau* – *tu tai*), prin analogie cu *day* – *dai*, *șt’iu* – *șt’i*, precum și ca urmare a tendinței spre diferențiere morfologică²⁵¹.

²⁴⁸ Formă care se conservă în numele de familie *Ilovan*.

²⁴⁹ Și paralel cu evoluția lui *u* la *o* în anumite forme ale aceluiași verb (vezi *supra*, 2.1.7.1).

²⁵⁰ Situațiile citate constituie excepția de la regulă, care presupune păstrarea diftongului: *túlai*, *mai*, *culcăi* etc. Fenomenul este consemnat și de G. Istrate (1937, p. 63) și V. Văsieșiu (1996, p. 32).

²⁵¹ S. Pușcariu (1994, p. 334) vorbește despre o tendință spre „hipercharacterizarea formelor morfologice”, manifestată în acest caz prin apariția unui „hipermorfonem”, care este *u*.

Existența unor forme de tipul *ba Ion*, *ba Iacob* ('badea', cu apocopă) etc. face ca *i* să fie receptat ca fiind un element permanent al diftongului *ai*, care, nefiind receptat ca ocazional (condiționat de fonetica sintactică), se extinde analogic și la contexte în care apariția lui nu se justifică: *bai Dumitru*, *bai Gôrge* etc.²⁵²

2.2.2.2. Diftongul *ei*

Printr-un proces de asimilare, *e* din diftongul *ei* se închide²⁵³ (trecând la *îi* și, mai departe, la *i*), în poziție atonă: *câri-î?* (LI3), *câri?* (L2, N5), *la cît'î?* (Ro1, PI1), *la cît'i?* (F1), *pîn'i (acólo)* (IMa3)²⁵⁴, dar și sub accent: *așîi*, *ași* 'acei', *șîi*, *și* 'cei', *tri* 'trei'.

2.2.2.3. Diftongul *îi*

Diftongul *îi* (ca marcă a pluralului la substantive terminate în *-ie*) se poate reduce la *i* scurt (care se confundă de multe ori cu timbrele palatale ale consoanelor precedente), în exemple precum: *d'ihân'*, *frîmî* 'frânghii, piesă de la costumul popular' (Ro2), *fun'* 'funii', *roî* 'rochii' (SB2), *unî* 'unghii' (L1) etc. După cum se observă, avem a face cu termeni în care, la singular, *ie* final trece prin sinereză la *îe* (vezi *supra*, 2.2.1.3).

2.2.2.4. Diftongul *oi*

Izolat, în finală de cuvânt, diftongul *oi* se poate monoftonga, prin căderea elementului semivocalic: *ápo*²⁵⁵.

2.2.2.5. Diftongul *ău*

Diftongul *ău* este mult mai bine reprezentat decât în graiurile muntenești și în cele moldovenești (excepție făcând câteva puncte din

²⁵² Vezi TDG-BN (p. 279).

²⁵³ Închiderea lui *e* se poate produce și în triftongul *iei*; astfel, pronumele personal de pers. 6, N și pronumele personal de pers. 3, fem., G-D are forma *îi*, ca în versurile populare din zona Năsăudului: „Are mama cinci copii/Tăți crescuți de mâna *îi*” (unde *îi* rimează cu *copii*).

²⁵⁴ Dar *care?*, *cît'e?*, *pîn'e*.

²⁵⁵ Formă consemnată și de D. Șandru (1938, p. 186). Pentru căderea semivocalei *i* aflate în finală de cuvânt, vezi și *supra*, 2.2.2.1.

Bucovina). Faptul se explică prin pătrunderea în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare a unor termeni de origine maghiară cu terminația -ó, -a, -ú sau -u²⁵⁶: *arșău*, *copîrșău*, *k'îșafău*, *t'iclazău* etc., dar fenomenul se întâlnește și în cuvintele derivate cu ajutorul sufixelor -ău, -alău, destul de productive: *bogău*, *cîrpalău*, *șorbalău*, *mest'ecău*, *mutalău*, *prostalău*.

În adjectivele posesive *tău*, *său*, atașate unor substantive ce desemnează grade de rudenie, diftongul în chestiune se reduce la *o*²⁵⁷: *frăt'i-to*, *frăt'î-so*, *tâtî-to*, *tâtî-so*, *n'epótî-to*, *n'epótî-so*, *uncêșî-to*, *uncêșî-so* etc.

2.2.2.6. Diftongul *eu*

Situația este asemănătoare în cazul diftongului *éu* (corespondentul nevelarizat al diftongului *ău*), cu deosebirea că acesta provine dintr-un -ő maghiar²⁵⁸: *cîngéu*, *fed'éu*, *lepêd'éu* etc.

În adjectivul posesiv *meu* atașat substantivelor care desemnează grade de rudenie, diftongul *eu* evoluează la *io* (apoi se reduce la *o*): *frăt'î-mn'o*, *n'epótî-mn'o*, *uncêșî-mn'o*²⁵⁹ etc.

3. Consonantismul

3.1. Labialele

Cel mai evident dintre fenomenele fonetice care afectează labialele este palatalizarea²⁶⁰, termen oarecum necorespunzător dacă avem în vedere

²⁵⁶ Vezi V. Arvinte (1959, p. 214). Receptate de către vorbitorii de română ca un *oo*, aceste sunete au trecut, printr-un proces de diferențiere, la *ău* (vezi S. Pușcariu, 1994, p. 139).

²⁵⁷ Prin asimilarea lui *ău* la *ou* și contragerea în *o*. Fonetismul este menționat și de D. Șandru (1938, p. 186). Cf. și S. Pușcariu (1994, p. 357).

²⁵⁸ Vezi V. Arvinte (1959, p. 214).

²⁵⁹ Probabil printr-o analogie cu contexte de tipul *frăt'i-to*, în care apariția lui *o* se explică printr-o asimilare (vezi și nota 257).

²⁶⁰ O. Densusianu (1961 I, p. 200-205) plasează începutul fenomenului „la începutul evului mediu”; alți specialiști consideră că palatalizarea labialelor este „un fenomen străvechi dialectal”, precedând „împărțirea în actualele graiuri a dialectului

că, în fapt, nu labiala este sunetul care se alterează²⁶¹. Singura transformare care afectează labiala în procesul palatalizării este dispariția acesteia²⁶², care pentru bilabiale se produce doar în poziție de disimilare, în vreme ce pentru labiodentale este o regulă. Fenomenul palatalizării labialelor²⁶³ constă așadar în transformarea iotului care urmează labialei într-o consoană palatală²⁶⁴, al cărei timbru depinde de cel al labialei precedente.

Contextul tipic pentru palatalizarea labialelor este iotul, ca prim element al diftongilor palatali *ji*, *je* sau *ja*, în vreme ce, în cazul în care labiala este urmată de vocala sau semivocala anterioară de apertură medie *e*, *ɛ*, fenomenul se produce doar prin analogie. În fapt, contextului fonetic *labială...e*, *ɛ* i-ar corespunde mai curând pronunțarea dură a labialei²⁶⁵, antrenând velarizarea vocalei *e* sau monoftongarea diftongului *ea*. Însă

daco-român” (D. Macrea, 1953, p. 98-99; vezi și Gr. Rusu, 1962, p. 87), dar nu caracteriza româna comună (G. Ivănescu, 1947, p. 168-170), în vreme ce Al. Rosetti (1966, p. 85-89; 1968, p. 400-403), Em. Vasiliu (1968, p. 121) și M. Sala (1976, p. 56) susțin că ea este de dată destul de recentă.

²⁶¹ Observație făcută deja în 1877 de A. Lambrior (1976, p. 22-24) și confirmată ulterior de majoritatea specialiștilor (vezi D. Macrea, 1936-1938, p. 95-96; E. Petrovici, 1956d, p. 166; Gr. Rusu, 1962, p. 76-77, 83).

²⁶² Și, dacă admitem teoria lui D. Macrea (1953, p. 96) (confirmată și de alți specialiști, între care S. Pușcariu, 1994, p. 301), conform căreia în regiunile în care labiala a dispărut fenomenul este mai vechi decât acolo unde delabializarea nu s-a produs, palatalizarea labialelor va fi fiind mai recentă în aria de care ne ocupăm decât în Moldova. Cf. și S. Dumistrăcel, 1978, p. 171, unde se arată că „fazele ultime ale procesului” presupun „căderea labialelor”.

²⁶³ Fenomen care, avându-și focarul în graiurile de tip moldovenesc (D. Macrea, 1953, p. 96, 98), s-a extins ulterior înspre vest și sud, acoperind astăzi cea mai mare parte a teritoriului dialectului dacoromân. Pentru repartiziile geografice a fenomenului, vezi D. Macrea (1936-1938, p. 145-149), I. Pătruț (1941, p. 302), Gr. Rusu (1962, p. 78-82).

²⁶⁴ Unde intervin și alte fenomene fonetice, ca de pildă africativizarea (vezi subcapitolul 3.6).

²⁶⁵ Fenomen fonetic vechi, atestat pentru zona Transilvaniei de nord-est încă din secolul al XV-lea (vezi I. Gheție, 1994, p. 88). În privința răspândirii fenomenului pe teritoriul dacoromânei într-o perioadă mai veche, opiniile specialiștilor sunt împărțite: dacă E. Petrovici (1950, p. 194), S. Pușcariu (1959, p. 337) și Al. Rosetti (1978, p. 365, 467) consideră că durificarea celor cinci consoane labiale nu s-a extins niciodată la întregul teritoriu lingvistic dacoromân, J. Byck, Al. Graur (1967, p. 54), I. Gheție și Al. Mareș (1974, p. 129-134) susțin că pronunțarea dură a labialelor a fost într-o anumită perioadă generală în Dacoromania.

structura fonetică care favorizează velarizarea trebuie completată cu încă o condiție esențială: absența din silaba următoare a unui sunet palatal.

Este de precizat totuși că regulile menționate nu se aplică consecvent, putând apărea variații din acest punct de vedere nu doar în graiul aceleiași localități, ci chiar și în același idiolect: *albăță/albeță, lipăsc/lipêsc, zdrobăsc/zdrobgêsc; scîlpêsc/scîlpêsc, stopêsc/stropăsc* etc.

Palatalizarea labialelor este un fenomen fonetic simțit ca puternic dialectal, de unde și tendința vorbitorilor de a-l „corecta” în registrul public formal. Astfel, dacă reflexele *ș, ž* ale palatalizării labiodentalelor sunt înlocuite frecvent cu corespondentele literare, în cazul bilabialelor, locutorii realizează uneori (destul de rar) un grup consonantic în care africata (*č* sau *ğ*) ce însoțește bilabiala (*p* sau *b*) este înlocuită, în baza sistemului de echivalențe literar/dialectal cu care operează vorbitorul, printr-o palatală (*t'* sau *d'*): *pt'êle* (SB3), *bd'êtu* (MI2). Se produce o falsă regresie, care își are originea în receptarea pronunțării cu africate alveolopalatale (secundare în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare) ca fiind „regională”.

3.1.1. Oclusiva bilabială surdă *p*

Prin palatalizarea labialei *p*²⁶⁶, iotul care se constituie în contextul favorizant al acestui fenomen fonetic a evoluat la oclusiva palatală *k'*, care în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare se africatizează la *č*: *dupč, împčêlic, lupč, pčaț, pčêl'e, pčîsôr, pčîstrîi, pčîșc, spčic* etc.²⁶⁷ Fenomenul, consecvent, afectează numai termeni din fondul lexical tradițional. Se întâlnesc totuși și aici unele excepții, între care *copîță, pînt'en, pîță, pițuc* ‘pisoiaș’, probabil intrate în grai după producerea palatalizării labialelor²⁶⁸.

Așa cu se poate observa, graiul de pe valea superioară a Someșului Mare nu cunoaște stadiul final de palatalizare, labiala conservându-se alături

²⁶⁶ În nordul Transilvaniei atestată târziu, abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în forma *pt'ică, pt'el'e* (Cluj, 1768) sau chiar în forma caracteristică graiului de pe valea superioară a Someșului Mare, *pč* (*pčerde*, Maramureș-Năsăud) (vezi I. Gheție, 1994, p. 86).

²⁶⁷ Aria lui *pč* ca reflex al palatalizării labialei *p* ocupă o zonă mai largă (nordul Bucovinei, Maramureș și Crișana), în care labiala se conservă.

²⁶⁸ Pentru excepții de la regula palatalizării, vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 201) și V. Văsieșiu (1996, p. 40), care adaugă listei noastre cuvântul *copîl* (ce-i drept foarte rar – probabil nou – în aria de are ne ocupăm, lucru care ar justifica absența palatalizării). Totuși, noi l-am notat în forma cu labiala palatalizată: *copčîl, co'čîlă* (L1) (informatorul a specificat că termenul este mai puțin utilizat decât sinonimul său *băjêț, bă'êță*).

de africată, cu excepția situațiilor în care apare în poziție de disimilare²⁶⁹: (*mă*) *căptîn*, *cept*, *cept'in'e* (Re2), *cipăiesc* 'pipăi', *čizmătăriș* 'dușmănos' (SB1), *čupér^l* 'piper' (IMa3) etc. *P* cunoaște în prezent o tendință spre depalatalizare: *Petriș* (top.) sau formele de Inf., Ind. prez. (pers. 4, 5) și Part. ale verbului *a pieri*: *perí* – *perím* – *períș* – *perít*. Faptul dă naștere unor discontinuități în interiorul paradigmei acestui verb: *io pčer/ tu pčer^l/ iel pčère...// noi pče... perím/ voi períș/ îi pčer* (SB1)²⁷⁰.

Conform regulii, *p* nu se palatalizează în contextul unui *e* postpus (vocalic sau semivocalic). Dacă în paradigma unor verbe de conjugarea a IV-a (mai exact la Ind. prez., pers. 1, 2, 3, 6; la Conj. prez., pers. 1, 2, 3, 6; și la Imper., pers. 2) ca *a lipi*: *lipčesc*, *lipčest'*, *lipčest'e*, *să lipčască*; *a scâlpi* 'a sclipi': *scîlpčest'ě*, *să scîlpčască*; *a stopi* 'a scuipa': *stopčesc*, *stopčest'*, *stopčest'e*, *să stopčască*; *a stropi*: *stropčesc*, *stropčest'*, *stropčest'e*, *să stropčască*²⁷¹ apar totuși forme în care *p* se palatalizează când precedă un *e*, *ę*, faptul se explică prin analogie cu formele din conjugarea aceluiași verbe în care labialei îi urmează un *i* (Ind. prez., Conj. prez., pers. 4, 5; Imper., pers. 5; Part.; Inf. și toate formele verbale care pornesc de la Part. și Inf.): *lipčím* – *lipčîș* – *lipčî* – *lipčît*; *scîlpčî* – *scîlpčît*; *stopčím* – *stopčîș* – *stopčî* – *stopčît*; *stropčím* – *stropčîș* – *stropčî* – *stropčît* etc.

În vorbirea generației mai în vârstă, formele verbale cu *p...e*, *ę* palatalizat analogic (menționate în paragraful anterior) sunt concurate de cele în care *p* este pronunțat dur, determinând monoftongarea diftongului *ęa* la *a* sau velarizarea vocalei anterioare de apertură medie: *lipáscă*, *lipásc*; *scîlpáscă*, *scîlpásc*; *stopáscă*, *stopásc* (L1) și (mai rar) *stropáscă*, *stropásc* (Re3) etc. De menționat că fenomenul velarizării (ca reflex al rostirii dure a lui *p*) afectează cu mai mare consecvență semivocala *ę* postpusă labialei, în vreme ce vocala rămâne de regulă în seria anterioară.

În cuvântul *pčetōre* (SB2) proteza lui *p* se explică printr-o falsă identificare a africatei ca fiind rezultatul palatalizării bilabialei *p*, când de fapt este vorba despre reflexul africatizării palatalei *k'* (vezi *infra*, 3.10.3).

²⁶⁹ Vezi și D. Șandru (1938, p. 187), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 200), V. Văsiesiu (1996, p. 41).

²⁷⁰ Oscilația între cele două forme a fost constatată și de D. Șandru (1938, p. 187). Cf. *Tratat* (p. 367), care consemnează depalatalizarea doar pentru sud-vestul și sud-estul Transilvaniei.

²⁷¹ Verbele *a stopi*, aparținând fondului lexical vechi al graiului (drept dovadă, el cunoaște reducerea grupului consonantic *str* la *st*) și dubletul său *a stropi*, intrat mai recent în grai, pe filiera limbii literare, au același etimon (cf. sl *kropiti*).

3.1.2. Oclusiva bilabială sonoră b

Contextul fonetic tipic pentru palatalizarea labialei b^{272} este $b...iot$, unde iotul evoluează la oclusiva palatală g' , care se africitizează (tratamentul aplicat în acest grai oclusivelor palatale)²⁷³: $b\acute{g}átă$, $b\acute{g}icás$, $b\acute{g}irgoș$, $bumb\acute{g}$, $colib\acute{g}$, $întréb\acute{g}$, $ob\acute{g}álă$, $orb\acute{g}$, $\acute{s}ugub\acute{g}ínă$, $zb\acute{g}iș$ etc. Excepțiile – rare pentru fondul lexical vechi: $albin'et$, $bild$, $bín'ě$, $bi\acute{t}icál$, $cribít$, $obišéj$ etc. – țin în special de fondul lexical neologic. Un alt tip de excepție se referă la căderea labialei când aceasta se află în poziție de disimilare: $d'ibol$, $d'iboli\acute{t}$ printr-o etapă intermediară $*bg'ibol$, $*bg'iboli\acute{t}$, unde se produce o confuzie între mediopalatala g' și dentala palatalizată d' (pentru acest fenomen, vezi *infra*, 3.2).

În paradigma unor verbe de conjugarea a IV-a cum ar fi $a\ dubi$ și $a\ zdrobi$, palatalizarea are loc, pentru a conserva simetria sistemului, și atunci când labialei îi succedă vocala palatală de apertură medie. Astfel, alături de forme tipice cum sunt: $dub\acute{g}ím$, $dub\acute{g}i\acute{t}$, $dub\acute{g}í$, $dub\acute{g}ít$; $zdrob\acute{g}ím$, $zdrob\acute{g}i\acute{t}$, $zdrob\acute{g}í$, $zdrob\acute{g}ít$ (Ind. prez.; Conj. prez.; pers. 4, 5; Imper., pers. 5; Part.; Inf.), apar în tot restul paradigmei forme atipice, analogice. cu palatalizarea labialei după e , $\acute{e}$: $dub\acute{g}ésc$ – $dub\acute{g}éšt'$ – $dub\acute{g}éšt'ě$ – $să\ dub\acute{g}áscă$ etc.

Contextele $b...e$, $\acute{e}a$, în care labiala se palatalizează analogic, circulă paralel cu forme în care pronunțarea dură a lui b conduce la căderea elementului palatal semivocalic și la velarizarea lui e : $albá\acute{t}$, bat , $călbáză$, $izbáscă$, $zdrobáscă$, $să\ orbásc$ etc. Aceste serii de forme, se regăsesc în special în vorbirea locutorilor mai conservatori. Să remarcăm că, asemenea bilabialei surde, bilabiala sonoră aflată în poziție „tare” provoacă mai frecvent monoftongarea diftongului $\acute{e}a$ ($>a$) decât trecerea lui $e>\acute{a}$, acesta din urmă rămânând de multe ori în seria anterioară: $dubésc$ (SB5, N1), $orbéšt'$ etc. Oricum, ambele serii de forme regionale (cu b palatalizat sau cu b dur) sunt concurate de cele literare mai cu seamă de către generațiile tinere, care încep să evite palatalizarea labialelor și recurg încă și mai puțin la variantele cu b pronunțat dur.

B trece accidental la v în $verigátă$ ‘beregată’ (L), probabil prin contaminare cu un cuvânt mai cunoscut cum este $verígă$.

Pierzându-și caracterul sonor, b trece la p în $pištárⁱ$ ‘bani’ (cf. arg. $bištari$).

²⁷² Atestată extrem de rar, destul de târziu (după secolul al XVII-lea) și numai în Transilvania: $albdinu\acute{t}$, $ibd'ire$ (Cluj, 1768).

²⁷³ Stadiul $b\acute{g}$ de palatalizare a oclusivei bilabiale sonore reprezintă o inovație în aria mai largă (cuprinzând nordul Bucovinei, Maramureșul și Crișana), în care bilabiala b se conservă în urma palatalizării.

O etapă avansată în procesul afonizării care afectează sunetele finale²⁷⁴ – în dialectul dacoromân în general – o reprezintă *su* ‘sub’, care poate fi explicat și prin fonetica sintactică.

3.1.3. Nazala bilabială *m*

În *rúmpe* (lat. *rumpere*)²⁷⁵ și *frîmge* (lat. *fimbria*), *m* este etimologic.

Prin palatalizarea bilabialei *m*²⁷⁶ precedând un iot, acesta din urmă evoluează la palatala *n'* (în condițiile conservării bilabialei)²⁷⁷: *amn'ázăd*, *domn'*, *îmn'*²⁷⁸, *lumn'ină*, *mn'érță* (Re3), *mn'eu*²⁷⁹, *mn'icút*, *mn'inós*, *mn'inún'e*, *mn'irit'ej*, *mulțāmn'itā*, *pomn'ișór^l*, *Sîmn'ón* etc. O excepție în ceea ce privește conservarea labialei este dată de contextele fonetice în care *m* se află în poziție de disimilare: *n'intă*.

Palatalizarea se poate produce și atunci când nazalei bilabiale îi urmează un *e* vocalic sau semivocalic, la verbe de conjugarea a IV-a (la Ind. prez., pers. 1, 2, 3, 6; la Conj. prez., pers. 1, 2, 3, 6; și la Imper., pers. 2) conjugate cu sufix flexionar: *hărămn'esc*, *hărămn'ést'*, *hărămn'ést'e*, *să hărămn'ască*; *tomn'esc*, *tomn'ést'*, *tomn'ést'ě*, *să tomn'ască* etc. Fenomenul se explică prin analogia cu forme din paradigma aceluiași verbe, care îndeplinesc condițiile palatalizării labialelor (Ind. prez., Conj. prez., pers. 4, 5; Imper., pers. 5; Part.; Inf.).

În paradigma verbelor *a tomni* ‘a repara’ și *a dormi* apar forme cu labiala intactă: *tomésc*, *tomím*, *toméšť'e*²⁸⁰; *durmím*, *durmîť* (SB) etc., fapt care atestă tendința vorbitorilor de a evita acest fenomen resimțit ca fiind

²⁷⁴ Fenomen „de dată străveche la sfârșitul cuvintelor” (S. Pușcariu, 1994, p. 284).

²⁷⁵ Vezi și A. Turculeț (2002b, p. 151).

²⁷⁶ Fenomenul este atestat mai întâi în Moldova (*točmnim*, Moldovița, 1592) și abia în secolul al XVIII-lea apare și în textele nord-ardelenesti: *lumn'ina*, *n'îmn'ică* (Cluj, 1768); *mneu* (Nănești – Maramureș, 1767) (I. Gheție, 1994, p. 86); *mneu* (Glod – Maramureș, 1767) (Al. Rosetti, 1966, p. 242).

²⁷⁷ Variantă pe care o întâlnim în jumătatea de nord a Ardealului (inclusiv Crișana și Maramureșul), cu extensii în nord-vestul Bucovinei, arie care coincide cu aceea a palatalizării lui *p*, *b* în condițiile conservării labialei (vezi *supra*, secțiunile 3.1.1 și 3.1.2).

²⁷⁸ Care apare în această formă doar înaintea unei vocale. În situațiile când lui *n'* îi succedă o consoană, fonetica sintactică conduce la căderea sunetului rezultat din palatalizarea bilabialei *m*.

²⁷⁹ Dar și *meu*, extindere analogică a formei nepalatalizate de la feminin: *mę* (unde nu sunt îndeplinite condițiile palatalizării).

²⁸⁰ Pentru *tomésc* și *tomím* poate fi invocată ipoteza unei false regresii, având în vedere că *mn'* nu este aici reflexul palatalizării bilabialei *m* (vezi și *infra*, 3.9.1).

foarte „strident” regional. Alte exemple de conservare a labialei: *Dumítru, Mitrúc, minútă*.

În contextul *m...e, e*, consoana poate fi dură; astfel, formele verbale cu *m* palatalizat sunt concurate de cele atestând depalatalizarea lui *m* în formele de Ind. prez. (pers. 1, 6), Conj. prez. (pers. 1, 3, 6) și Part.: *mărg, mărgă, mărș*.

O situație particulară prezintă cuvântul *Mn'iculăi*, unde se produce o analogie cu corespondentul maghiar *Miklós* al numelui românesc *Niculai*, favorizată de numeroasele contexte în care *m* apare în poziție de palatalizare în inițială de cuvânt: *mn'ic, mn'ilă, mn'ire* etc.

3.1.4. Fricativa labiodentală surdă f

Tot ca urmare a palatalizării labialelor, fricativei labiodentale surde ²⁸¹ în poziția *f...iot* îi corespunde fricativa alvelopalatală surdă ²⁸²: *șer*²⁸³, *șerăstău, șerbe, șere, șir, (să) știu, șină* ‘fină’ etc.²⁸⁴ Fenomenul, care nu afectează termenii neologici: *verificăm, bîrfim* etc., se află într-un evident regres și nu are caracter general nici pentru fondul lexical tradițional: *fîrnais, a fîrcăli, fî'ór* ‘fuior’ (L2, IMa2) etc. Ca explicație s-ar putea invoca posterioritatea apariției respectivelor termeni (primii doi reprezentând niște împrumuturi, al treilea apărând ca urmare a unui accident fonetic) în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare în raport cu momentul palatalizării lui *f*.

3.1.5. Fricativa labiodentală sonoră v

V este etimologic în *povói* (<sl. *povoni*).

Aflată în poziție de palatalizare (*v...iot*), fricativa labiodentală sonoră lasă locul unei fricative alveolopalatale²⁸⁵, trecând la *z*. Palatalizarea

²⁸¹ Elementul cel mai „slab” al seriei labialelor, cu care a început de fapt alterarea acestora (Al. Rosetti, 1978, p. 524).

²⁸² Prin stadiul intermediar *h'*, atestat pentru Transilvania de nord în secolul al XVIII-lea (*a hi*, Bistrița, 1741). Stadiul actual *h'>ș* este consemnat abia în 1768 (*șerbint'e*, Cluj), însă hipercorectitudinile grafice de tipul *să cii* (Urmeniș – Mureș, cca 1650) demonstrează că el este mai vechi (I. Gheție, 1994, p. 86).

²⁸³ Dar *ferár, fîerár*, întrucât acești termeni sunt de dată relativ recentă în aria anchetată, unde se mai află încă în curs mai vechiul *fă'or*.

²⁸⁴ Aria lui *ș* ca reflex al palatalizării lui *f* acoperă jumătatea de nord a Moldovei, Bucovina, centrul și nordul Ardealului (cf. *Tratat*, p. 368).

²⁸⁵ Stadiul *z* al palatalizării lui *v* este atestat pentru nordul Transilvaniei în 1768: *jîn* (Cluj) (vezi I. Gheție, 1994, p. 87).

labiodentalei sonore face pereche cu cea a labiodentalei surde, iar aria de răspândire a sunetului *z̥* rezultat al acestei evoluții coincide cu cea a lui *ș* (jumătatea de nord a Moldovei, Bucovina, centrul și nordul Ardealului). Fenomenul este consecvent (însă nu general) în termenii aparținând fondului lexical tradițional: *bólnaž*, *mírcož*, *st'ěže* 'stevie', *žer* 'vier', *žicol*, *žin*²⁸⁶, *žinárs*, *žipere* 'vipera'²⁸⁷, *žisáz*, *žitál*, mai rar *žit'e*²⁸⁸ etc. Excepțiile: forme ale verbului *a veni* (*vin*, *vij*, *vín'e*, *vínă*), la care se adaugă o serie de cuvinte precum: *gíngav*ⁱ (LI5, Re2), *revíl*, *suvintrét*, *túnnav*ⁱ (SB2), *vidără*, *vín'er*ⁱ etc. au explicații diverse. Dacă uneori poate fi invocată analogia cu forme ale aceluiași cuvânt în care nu există condiții pentru producerea fenomenului (de exemplu cu *vin'im*, *vin'if*, unde închiderea lui *e* protonic este relativ târzie), alteori raritatea termenului poate să favorizeze adoptarea normei „literare” (ca în cazul adjectivelor *gíngav*ⁱ, *túnnav*ⁱ, utilizate foarte rar la plural); în cazul unor termeni precum *suvintrét*, *vín'er*ⁱ etc., explicația o găsim în etimon (unde lui *v* îi urmează un *e*) și, în sfârșit, în împrumuturi precum *revíl* absența palatalizării ar putea indica pătrunderea în grai a respectivelor termeni după producerea palatalizării.

Prin analogie, fenomenul se produce și în contextul fonetic *v...e*: *poctožesc*, *poctožest'*, *poctožest'e*, *poctožască*; *pležesc*, *pležest'*, *pležest'ě*, *pležască* (Ind. prez., Conj. prez., pers. 1, 2, 3, 6; Imper., pers. 5).

Fricativa alveolopalatală *ž*, reflexul palatalizării labiale *v*, își poate continua evoluția, durificându-se ca în *jíšin* și *jíšină* (LI1, IMa1, PI1), unde s-a produs o asimilare parțială regresivă (vezi *infra*, 3.10.1.2).

În același context *v...e*, în care uneori are loc o palatalizare analogică a labiodentalei, *v* poate fi pronunțat dur, determinând velarizarea lui *e* sau monoftongarea diftongului *ea*: *lovásc* – *lováscă* (IMi2, F1,3, Re1), *Pávál*, *potcovásc*, *potcováscă* (L1, Re1), *Solováštru* 'Silvestru', *văcuižest'ě* 'pierde vremea, stă mult într-un loc' (IMa2) (<**vecuižesc* <*vęac*).

²⁸⁶ Dar *Válja Vínuluž* (top., §).

²⁸⁷ Dar și *vípere* (L, Ro).

²⁸⁸ Care apare de obicei în forma *vít'e*, dat fiind faptul că termenul este un neologism pentru graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, unde se folosește sinonimul *mărhăi*.

Aflat la începutul unei silabe (de obicei precedând o vocală din seria posterioară), *v* poate evolua la *h*: *hulpe*, *hólbura*, *pon'ihós* (dar *pon'ive*), dar și (vacă) *bolohăn'ită* (SB3) și *halău* (<magh. *vállu*)²⁸⁹.

În anumite elemente lexicale, fricativa labiodentală *v* se vocalizează la *u*, *u*²⁹⁰, fenomen care pornește de la perceperea deformată, subiectivă, a fricativei bilabiale sonore *w* din vechea maghiară (inexistentă în propriul idiom) într-un mod deformat, subiectiv, ca *u* semivocalic, și, implicit, de la „deprinderile de articulare” ale populației românești²⁹¹: *túlu^uai* (L2, Ș1, Re3,4), *túlu^uăie* (SB3, IMa1) (<magh. *tolvaj*). Mai târziu, vocalizarea va altera labiodentala și în alte contexte care îl reproduc pe cel original, mai exact când aceasta este precedată de sonanta alveolară *l* (și de *r*, asimilat acesteia): *arón* ‘arvună’, *ilu^uán*²⁹², *Ilúta* (<*Ilva*), *sálu^uán*, *Sălă^uúta*, dar se extinde și la alte contexte fonetice: *be^uíu*, *lăi^uă* ‘laviță’, *u^uai* ‘vai’.

Fenomenul invers este și el posibil, ca în *pleu* (<germ. *Blech*), devenit *plev*.

În *pleșug*, *v* final trece la *g*, reacție de hipercorectitudine pentru explicarea căreia trebuie să pornim de la forma de plural *pleșúž*, în care sunetul final este asimilat în mod fals reflexului pe care îl are în grai africată primară *g*.

V se afonizează în *Firóna* (cf. *Verona*, prenume feminin), *Firon'ică* (dar *Viron'ică*, L; *Veron'ică*, F, Re), *fîi* ‘vai’.

²⁸⁹ O parte dintre exemple apar și la D. Șandru (1938, p. 187), V. Văsieșiu (1996, p. 49) și caracterizează și alte graiuri ardelenesti, de exemplu cel crișean (D. Șandru, 1936, p. 131). *Holbură* și *hulpe* sunt semnalate și de S. Pușcariu (1994, p. 207), care le consideră hipercorectitudini.

²⁹⁰ Transformarea este veche în nordul Transilvaniei (inclusiv Maramureșul) și Bucovina, datând de pe la finele secolului al XVI-lea, după cum o demonstrează forme precum *Moldua* (1593, Vișeu de Sus), *Molduoei* (1592, Mănăstirea Moldovița), semnalate de Al. Rosetti (1966, p. 213). În epoca contemporană, vocalizarea lui *v* a mai fost notată în Maramureș (T. Papahagi, 1925, p. LX, 171) și în Banat (D. Șandru, 1937, p. 140). Pentru nord-estul Transilvaniei, vezi și D. Șandru (1938, p. 187).

²⁹¹ În legătură cu conceptele de „bază de articulare”, „deprindere de articulare”, „conștiință fonologică” și „ciur fonologic”, vezi I. Lobiuc (1998, p. 91).

²⁹² Care a trecut mai departe la *ilôn*, prin etapa intermediară *iluán*. De remarcat că toate variantele (*iluán*, *iluán*, *ilôn* și *ilveán*) au curs în aria anchetată, cu deosebirea că primele sunt receptate ca mai vechi, iar ultima este considerată denumirea literară și oficială (vezi absența velarizării după *v*).

3.2. Dentalele

Palatalizarea dentalelor²⁹³ este tratamentul specific ocluserelor dentale *t*, *d* și nazalei dentale *n*, care constă în deplasarea locului lor de articulare înspre regiunea palatală²⁹⁴, sub influența unui iot următor. Fenomenul este cvasigeneral în aria Someșului superior, excepțiile limitându-se de obicei la cuvinte din cadrul fondului lexical neologic, care nu cunosc acest tratament. Există și aici câteva excepții, care apar:

a) la forma de plural (sau de G-D) a unor substantive feminine de declinarea 1 (cu tema în dentală) sau la forma de feminin plural a adjectivelor variabile, cu două terminații, în *-t*, *-d*, *-n*: (*dăuă*) *dentist'e* (IMa5), *diferit'e* (LI3), (*cólțu*) *batist'i* (cu primul *t* nealterat!) (N3), *banán'e*, *frúct'e*, (*is*) *re"ușít'e* (IMi7), *solid'e* (Re6), *zón'e*;

b) la pluralul unor substantive masculine sau neutre de declinarea a 2-a (cu tema în dentală) sau în forma de feminin sau masculin plural a unor adjective variabile, cu două terminații, cu tema în dentală: *Bucurést'*, *ceferišt'*, *baptišt'* (ultimele cu prima dentală intactă), *italiēn'*, *lik'id'e*, *momēnt'ile(-așēliā)* (M2), *navetišt'*;

c) la singularul unor substantive de declinarea a 3-a (cu tema în dentală): *d'e calitát'e* (L2), *órdin'e* (Ro4) (cu prima dentală intactă), *pín'e*;

²⁹³ Majoritatea specialiștilor sunt de părere că palatalizarea „mutativă” (A. Philippide, 1927, p. 148-155; E. Petrovici, 1960b, p. 12; Gr. Rusu, 1966, p. 345-353) sau „tranzitivă” (V. Iancu, 1967, p. 297-311; 1975, p. 21-22) a dentalelor este un fenomen foarte vechi (extins odinioară la întregul teritoriu dacoromân, în opinia lui E. Petrovici, 1960b, p. 15-17). Pentru o caracterizare a palatalizării dentalelor, vezi și V. Iancu (1967b; 1975), care arată că fenomenul ar fi apărut în Banat și s-ar fi extins ulterior înspre nord, acoperind treptat Crișana, Maramureșul și nordul Transilvaniei. Această idee este susținută de faptul că, pentru limba veche, palatalizarea dentalelor (și în special a lui *d*) are multe atestări pentru zona Banat-Hunedoara, în vreme ce în textele din nordul Transilvaniei este mai puțin ilustrată, alternând cu păstrarea dentalelor intacte. Totuși, dacă urmărim ariile unde fenomenul și-a continuat evoluția prin africativizarea ocluserelor palatale secundare (Banatul și nord-estul Transilvaniei), am fi înclinați să credem că el este vechi și în aria nord-ardelenească.

²⁹⁴ Dintr-o tendință generală spre palatalizare, care ar fi o influență străină – slavă (E. Petrovici, 1942, p. 148 și urm.; Al. Rosetti, 1942, p. 125; S. Pușcariu, 1994, p. 301) sau, pe fondul unei predispoziții date de conviețuirea româno-slavă, maghiară (pentru Transilvania), respectiv sârbească (pentru Banat) (I. Pătruț, 1953, p. 211-212; E. Petrovici, 1960b, p. 19; T. Teaha, 1961, p. 64). O cu totul altă opinie găsim la Gr. Rusu (1966, p. 352) și V. Iancu (1967a, p. 307), care au pus fenomenul pe seama unor cauze interne, chiar dacă admit că factorul extern a putut fi un catalizator al acestei evoluții.

d) în prefixul negativ *ne-*, atașat oricărui neologism: *n'éclar* (MI3), *n'élegitim* (IMa2);

e) în neologism receptate ca fiind derivatele unor verbe aparținând fondului lexical mai vechi: *depîn'em* (SB6) (cu prima dentală conservată), *aparîn'ě* (IMi2);

f) la Ind. prez., pers. 2 și 3, a unor verbe percepute ca neologice, conjugate cu sufixul flexionar *-esc*: *îmbunătățăst'* (SB6), *(il) măcelărășt'e* (L4) etc.

Toate exemplele citate sunt rezultatul unor analogii (explicabile prin tendința spre păstrarea simetriei sistemului) cu forme gramaticale corespunzătoare ale unor serii de termeni aparținând fondului lexical mai vechi; sunetul palatal capătă în aceste cazuri o anumită valoare morfologică. Statutul special al dentalelor situate în finală de cuvânt (de cele mai multe ori supuse palatalizării atunci când există condiții pentru aceasta) este sugerat și de faptul că, în aceleași cuvinte, dar în prima parte a lor, dentalele în poziție de palatalizare se pot conserva (așa cum se întâmplă și cu alte sunete din termeni neologici care, situate în prima jumătate a cuvântului, nu cunosc fenomenele proprii graiului pe care îl avem în vedere: fricativizarea africatelor, velarizarea vocalelor palatale după consoane care de obicei sunt rostite dur etc.)²⁹⁵.

Alterarea dentalelor urmate de un timbru vocalic anterior – fenomen care în prezent este considerat a fi specific graiurilor de peste munți²⁹⁶ – este atestată, pentru secolul al XV-lea, exclusiv în zonele Banat, Hunedoara și nordul Transilvaniei, unde apare în variație liberă cu rostirea cu dentalele intacte²⁹⁷. Pentru nord-estul Transilvaniei, începuturile acestei evoluții trebuie căutate însă cel mai devreme pe la sfârșitul secolului al XVII-lea²⁹⁸. Să precizăm că palatalizarea mutativă a dentalelor este foarte avansată în graiul de care ne ocupăm, reflexul acestui fenomen fiind niște sunete palatale

²⁹⁵ S-a vorbit chiar despre o tendință a graiurilor ardelenesti de a adopta neologismele păstrând dentalele intacte; conservarea dentalelor ar fi mai frecventă „atunci când aceste sunete se află în poziție inițială, favorabilă observării și controlului fonetismului” (S. Dumitrăcel, 1978, p. 203).

²⁹⁶ Dar apare, deși izolat și inconsecvent, și în nord-vestul Moldovei, precum și în unele puncte din Oltenia. Cf. și A. Turculeț (2002b, p. 149).

²⁹⁷ Primele atestări (vezi I. Gheție, 1994, p. 91-93) datează din secolul al XV-lea: *Leord'ina*, dar și *Leordina* (Maramureș, 1411), dar fenomenul trebuie să fie anterior acestei perioade (așa cum susțin majoritatea specialiștilor: O. Densusianu, 1915, p. 33; D. Macrea, 1965, p. 71; I. Pătruț, 1958b, p. 70; Al. Rosetti, 1942, p. 125 și, într-o primă fază, E. Petrovici, 1942, p. 152). Dimpotrivă, în opinia lui V. Iancu (1967a, p. 307), stadiile *t'*, *d'*, *n'* datează din secolul al XVI-lea.

²⁹⁸ Susține A. Avram, comunicarea la al IX-lea Simpozion național de dialectologie (Baia Mare, 10-12 octombrie 1996).

apropiate de k' , g' . Posibila confuzie între dentalele muiate t' , d' și mediopalatalele k' , g' ²⁹⁹ este ilustrată de cuvinte ca *d'esh'is*, *st'op*, *jd'ab* (și alte contexte prezentând succesiunea fonetică *s...k'* sau *j...g'*), *d'ib* 'gheb' (L1) sau *îngîiță* (formă care presupune o etapă intermediară **ung'îiță*). Palatalele secundare t' , d' și palatalele primare k' , g' se confundă la SB, unde ambele serii consonantice sunt supuse africativizării, cu deosebirea că fenomenul este, de obicei (în mod firesc), mai avansat în cazul palatalelor primare decât în al celor secundare, la care am notat următoarele stadii: $t'^{\hat{e}}$, $d'^{\hat{e}}$; $t'^{\hat{e}}$, $d'^{\hat{e}}$ și, mai rar, $\hat{c}$, $\hat{g}$ ³⁰⁰, arhifoneme care corespund ambelor serii de palatale³⁰¹. De altminteri, acest fapt a fost considerat un argument în favoarea considerării palatalizării dentalelor ca fiind ulterioară africativizării mediopalatalelor³⁰².

3.2.1. Oclusiva dentală surdă t

Dentala t își mută locul de articulație în zona palatală atunci când precedă o vocală (sau o semivocală) cu timbru anterior: i , $\hat{i}$, i' , respectiv e sau $\hat{e}$: *bolîndát'ic*, *t'ără*, *mălă'ist'*; *clobot'esc*, *îmblăt'ască*. În punctul de anchetă SB am notat, ca reflex al palatalizării dentalei t , un sunet intermediar între o oclusivă palatală și o africată alveolopalatală sau chiar africată³⁰³: *báé't'e*, (*mă*) *cem*, $t'^{\hat{e}}$ *imp* etc.

Când precedă o semivocală anterioară sau un i scurt final, t' le poate „îngloba” în timbrul său palatal: *îmblăt'ască*, *Pašt'* etc.

Excepțiile de la regula palatalizării dentalei t sunt rare atunci când este vorba despre termeni mai vechi: *tîntă*, *tîti*, *tortíc*, *țenti*, *hatijác*³⁰⁴, ele acoperind însă marea majoritate a fondului neologic, așa cum am arătat mai sus: *batistă*, *cantînă*, *o fetiță* (SB), *internát*, *televizór*, *veterinár* etc.

O altfel de excepție o constituie cuvintele *cupt'ór*, *lăpt'úcă*, *must'ăță*, *must'esós* (L1), în care condiția ca dentala să preceadă un timbru vocalic

²⁹⁹ Pentru explicații suplimentare privitoare la condițiile în care are loc confuzia $t'-k'$ sau $d'-g'$, vezi *infra*, 3.6.1 și 3.6.2. Pentru alte exemple, vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 199). În *Tratat* (p. 365) se vorbește despre acest fenomen exclusiv cu referire la vestul Transilvaniei. Cf. A. Turculeț (2002b, p. 149).

³⁰⁰ Cf. *Tratat* (p. 364-365).

³⁰¹ Vezi și capitolul 2, 1.2. Confuzia dintre cele două serii consonantice este semnalată și de G. Istrate și A. Turculeț (1971, p. 199).

³⁰² Vezi I. Pătruț (1941, p. 303), precum și *infra*, nota 363.

³⁰³ Un asemenea reflex nu este unul accidental, ci se constituie în normă pentru idiomul local, făcând pereche cu reflexul palatalizării oclusivei dentale sonore. Vezi și *supra*, 3.2.

³⁰⁴ Se pare că pătrunderea în grai a acestor termeni în care dentala t se conservă este ulterioară perioadei în care s-a produs palatalizarea dentalelor.

anterior pentru ca palatalizarea să aibă loc nu este îndeplinită. Dacă *t* își mută locul de articulare în zona palatală, explicațiile sunt diverse:

- în primul caz, este vorba despre o anticipare (prin asimilare) a timbrului palatal din finalul cuvântului³⁰⁵;
- forma *lăpt'ucă* se explică prin contaminare cu *lăpt'e*, *lăpt'uc* (dim.);
- la următorii termeni, palatalizarea se realizează prin analogia cu forma de plural a substantivului, în care există condiții pentru producerea palatalizării.

T este rostit dur doar accidental: *pustîje*, *șcutîje* 'cutie' (vezi și *supra*, 3.1.8).

3.2.2. Oclusiva dentală sonoră *d*

D se palatalizează în aceleași condiții ca și perechea lui surdă, adică în contextul fonetic *d...i*, *i*, *e*, *e*³⁰⁶: *cod'it*, *d'ălă*, *d'im* (*pădure*) (Re4), *n'evéd'itură*, *rônd'oș*, *zăpód'e*. Paralel cu evoluția palatalei secundare *t'* (>ć), la SB, oclusiva palatală sonoră *d'*, rezultată din palatalizarea oclusei dentale sonore *d*, își continuă evoluția, ajungând la un sunet intermediar între o oclusivă palatală și o africată alveolopalatală: *creg^{d'}ént* 'dulap de vase', *vér^{d'}e* etc. În poziție de asimilare, *d'* poate trece la *g* și în alte puncte ale ariei: *gē^{d'}óc* (F1):

Palatalizarea dentalei *d* este foarte consecventă, mai ales în cadrul fondului lexical tradițional (la acest nivel al lexicului am notat o singură excepție: *dic*); dimpotrivă, neologismele nu se supun regulii: *rádjo*, *órđin*, *dezinfektéz* (§5), *deránj*, *dispen^sárⁱ*, *perdeá*. Întâlnim un *d'* palatalizat în finală de cuvânt în termeni precum *zíd'* (unde palatalizarea lui *d* se explică prin analogia cu paradigma verbului *a zíd'i*) sau *grajd*³⁰⁷ (în care apariția oclusei palatale pare a găsi o condiție prielnică în faptul că grupul consonantic *jd'* este mult mai bine reprezentat decât *jd*).

D este înlocuit cu *l* în paradigma verbului (*a*) *împêlicá*, printr-o disimilare parțială progresivă (vezi *infra*, 3.10.2.2).

3.2.3. Sonanta nazală dentală *n*

N este etimologic în **olton'it* (< magh. *oltovany*).

³⁰⁵ Explicația coincide cu cea dată de S. Pușcariu (1994, p. 172), care însă admite și posibilitatea producerii unei metateze.

³⁰⁶ Din enumerare lipsește *i* scurt final, fapt explicabil prin alternanțele fonetice din flexiune și conjugare, care nu cuprind varianta *-d/-dⁱ*.

³⁰⁷ Pentru a explica această formă, S. Pușcariu (1994, p. 148) vorbește despre o propagare a timbrului palatal al sunetului *j*.

În sunetul *n* din *săsôncă* sau *ungurôncă* putem bănuî un mai vechi *n'* din sufixul arhaic *-on'* (corespondentul sufixului literar *-oi*)³⁰⁸; un descendent al acestui *n'* (semivocala *i*) apare în contextul sufixului *-oie*³⁰⁹, reperabil în contexte precum *găzdôie*, *îepurôie* (aproape dipărut, notat la L), în toponimul *Ursôia* (LI5) sau în numele de familie *Lupôie* (IMa3).

Palatala *n'* ca reflex al lui *n* precedând un timbru vocalic anterior își poate continua evoluția, trecând la *i*, în *ai* (pluralul substantivului *an*)³¹⁰.

Într-o arie odinioară rotacizantă³¹¹ cum este cea de care ne ocupăm se poate pune problema eventualelor urme pe care le-a lăsat fenomenul. Astfel, rotacismul s-a constituit într-un context favorizant pentru conservarea lui *r* intervocalic în *fărînă* (lat. *farina*) și *sărîn* (lat. *serenus*)³¹². Apoi, întâlnim hipercorectitudinea într-un cuvânt precum *žezun'e*³¹³ 'viezure' (cf. alb. *vjedhullë*), în care *-r->-n-* este o falsă regresie. În cazul termenilor *mușînôj* și *punôj*³¹⁴, explicația prin hipercorectitudine³¹⁵ nu este prea convingătoare; o cauză mai sigură a acestei evoluții este reprezentată de o asimilare parțială regresivă³¹⁶, pornind de la formele mai vechi *mușurôn'* (> **mușunôn'* > *mușunôj*), respectiv *purôn'* (> **punôn'* > *punôj*). Cât privește

³⁰⁸ Vezi și S. Pușcariu (1994, p. 211).

³⁰⁹ Odinioară mult mai bine reprezentat ca sufix motional (vezi capitolul 5, 1.1.2).

³¹⁰ Fenomenul trebuie să se fi petrecut înainte de secolul al XVII-lea, din moment ce la începutul acestui secol există destul de multe atestări (Al. Rosetti, 1926, p. 2&). Vezi și capitolul *Morfologia*, 1.2.4.

³¹¹ În elemente de origine latină, *-n-* a trecut la *-r-* (o descriere de ansamblu a fenomenului oferă T. Frâncu, G. Candrea, 1886; Al. Rosetti, 1924; 1978, p. 530-531; A. Avram, 1990). Dacă, în opinia celor mai mulți specialiști, fenomenul a fost răspândit întotdeauna doar în nordul ariei dacoromâne (N. Drăganu, 1933, p. 605-606, crede că rotacismul a apărut în zona Apuseni, extinzându-se apoi în nordul Transilvaniei), S. Pușcariu afirmă că el era cunoscut și în sudul Transilvaniei (1934-1935, p. 311-312), iar M. Sala susține că el ar fi fost odinioară general românesc (1976, p. 96-102).

Pentru primele atestări ale rotacismului în Transilvania de nord, vezi I. Gheție (1994, p. 94-96): *dirainte* (Sântioara, 1628), *închirăciune* (Bistrița, înc. sec. XVII).

³¹² Fonetisme lexicalizate specifice Transilvaniei (A. Turculeț, 2002b, p. 151). Vezi și D. Șandru (1936, p. 130).

³¹³ Pentru repartiția lui *žezun'e* în Transilvania de nord-est, vezi și S. Pușcariu (1934-1935, p. 311-312).

³¹⁴ Forme prezente și în graiurile din Crișana și Maramureș și „care reflectă prezența rotacismului într-o fază anterioară” (M. Sala, cord., 2001, s.v. *rotacism*).

³¹⁵ Vezi D. Șandru (1938, p. 182).

³¹⁶ Și, pentru *punoi*, o analogie cu *gunoi* (CADE, s.v. *puroi*).

exemple precum *mn'inós* sau *mînînțâl*, credem că aici este preferabil (și mai prudent) să aducem în discuție, în locul unei false regresii, ipoteza unei asimilări consonantice.

Precedând un timbru vocalic anterior (vocala *i*, semivocala *j* și *i* scurt final; vocala *e* și semivocala *ɛ*), *n* se palatalizează la *n'*³¹⁷: *nămórn'ic*, *sărăpán'e*, *plumîn'*, *mojn'ág*, *olton'áscă* etc. (se observă că, de cele mai multe ori, semivocalele palatale și *i* scurt final se confundă cu timbrul palatal al lui *n*). Neologismele nu cunosc fenomenul palatalizării dentalei *n*, situație valabilă pentru toate dentalele (vezi *supra*): *penicilină*, *doménju*, *(în) général* etc.

N poate evolua la *m* în *Sîmgórđ*, *sîmgorzăn'*, *sîmzițen'e*, unde se poate vorbi despre analogia cu alte compuse cu *sîn* 'sfânt', în care prezența lui *m* se justifică prin acomodare: *Sîmpcétu*.

Apariția lui *n* în cuvântul *liángăn* (și în alte cuvinte din aceeași familie lexicală) se explică prin anticipare³¹⁸, iar în *n'inzél* 'neg' prin propagare, dar poate fi pusă în legătură și cu tendința spre nazalizare³¹⁹ proprie acestei arii (fapt care ar justifica și apariția unui *n* epentetic în *angrășă* (LI1, PI1, SB1), *ăgrășă* (IMa1,5) 'agrișe', *fansúle* 'fasole'). În astfel de situații (mai puțin în cele explicabile prin propagare sau anticipare), S. Pușcariu vorbește despre „despicarea” consoanei, fenomen vechi constând în apariția unei sonante care este întotdeauna un sunet „omorgan cu cel despicaț”³²⁰.

3.2.4. Fricativa dentală surdă *s*

S este pronunțat aproape întotdeauna dur³²¹, mai puțin în neologisme: *serjós*, *servíc*, *séver* (cu unele excepții: *nu să-nteresáză d'e iș*, SB2). Pentru

³¹⁷ Fenomenul trebuie să fie mai recent decât evoluția arhaismului fonetic *n'* la *j*, altminteri „cele două categorii de *n'* [...] s-ar fi confundat și ar fi dat același rezultat: *j*” (V. Iancu, 1967a, p. 305).

³¹⁸ S. Pușcariu (1994, p. 159) vorbește în acest caz despre propagare.

³¹⁹ Identificată de D. Șandru (1938, p. 186) și confirmată de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 202).

³²⁰ Vezi S. Pușcariu (1994, p. 144).

³²¹ În privința rostirii lor dure, fricativele dentale *s* și *z* prezintă aceleași caracteristici de evoluție și repartiție ca și africaterile dentale *t* și *d*. În opinia unor specialiști (I. Gheție, Al. Mareș, 1974, p. 164; I. Gheție, 1994, p. 96), fenomenul s-a produs mai întâi în poziție tare, extinzându-se ulterior și asupra cuvintelor în care vocala se găsea în poziție moale. Cât privește vechimea fenomenului în nordul Transilvaniei, durificarea acestor consoane este atestată aici abia la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVII-lea (*să daț*, Săliște, 1593; *domnedzău*, Bistrița, cca 1600; *Săcătura*, Sălaj, 1546, 1566, 1600) (vezi I. Gheție,

termenii mai vechi, excepțiile sunt rare: *sín'ě*, *váservag* (<germ. *Wasservage*) și presupun că pătrunderea termenului în grai este ulterioară producerii fenomenului velarizării după *s*.

Astfel,

- vocalele *e*, *ę* și *i* se velarizează: *zísáz*, *ósă* (pl.); *sămn'e*, *săše* (Conj. prez., pers. 3, 6); *obosít*, *sít'íșcă* (vezi și *supra*, 2.1.2 și 2.1.5);
- diftongul *ea* își pierde elementul palatal semivocalic: *găsáscă*, *sácă*, *túsa* (vezi și *supra*, secțiunea 2.2.1.1);
- *i* scurt final dispare: *căs* (vezi și *supra*, secțiunea 2.1.5).

S poate trece la *ț* când este precedat de o oclisivă ca *p* sau *c* (sau, mai bine zis, în aceste cazuri se înregistrează o epenteză a lui *t* în grupurile consonantice *ps* sau *cs*): *Alecțándru* (SB3, M2, Ro1) (cu hipocoristicul *Țándúcă*, SB5), *líptă* (IMa1), *Macțin* 'Maxim' (SB1), *ped'áptă*, *ped'eptășc* (și toate formele paradigmei), *pict*, *tăpțîie*. Procesul constă într-o epenteză produsă prin acomodare, ocluzia lui *p*, respectiv *c* determinând apariția unei ocluzii (asemănătoare cu cea a lui *t*) alături de articulația constrictivă a lui *s*³²². Inovația menționată pare a avea centrul de iradiere la SB, unde s-au înregistrat toate formele citate, și este mai consistent reprezentată pe valea Someșului decât pe valea Ilvei³²³.

Printr-o asimilare consonantică regresivă, *s* trece la *ș* în *șేశere*, *șursēle*, *șusēsc* (toate înregistrate la SB) (vezi și *infra*, 3.10.1.2).

S cunoaște afereza în cuvintele *fేశn'ic* și *fేశtán'ě*, unde S. Pușcariu³²⁴ identifică un proces de disimilare totală, precedat de o asimilare a lui *s* la *ș*.

S din *scobqără*, *scqše*, *streăptă* este un sunet protetic.

Izolată, fricativa dentală surdă se poate sonoriza, dacă precedă un timbru vocalic anterior: *Don'íză* 'Dionisie' (IMa1), *pénzje* (dar *pénst'e*, Ro1; *pénse*, F1).

1994, p. 96), dar nu este exclus ca fenomenul să fi apărut (mult) mai devreme, dacă avem în vedere faptul că G. Ivănescu (1937, p. 215) îl plasează, pentru ansamblul limbii, în perioada românei comune.

³²² S. Pușcariu (1994, p. 156-158) numește astfel de sunete epentetice „consonante de tranziție”.

³²³ De altfel, ancheta lui D. Șandru (1938, p. 188), spre deosebire de a noastră, a relevat existența acestui fonetism doar pe valea Someșului.

³²⁴ 1994, p. 154.

3.2.5. Fricativa dentală sonoră z

Asemenea perechii sale surde, fricativa dentală sonoră z este și ea dură, în cele mai multe dintre cazuri:

- vocalele *e*, *ɛ* și *i* își modifică locul de articulație, trecând în seria centrală: *Dumn'ezău*, *zămós*; *încălzăși'ě*, *zășe*; *a^huzít*, *zîle* (vezi și supra, 2.1.2 și 2.1.5);
- diftongul *ea* se monoftonghează: *păzască*, *zámă* (vezi și supra, secțiunea 2.2.1.1);
- dispăre *i* scurt final: *buburíz* (pl.), *coz*, *iez*, *pêcz* (vezi și supra, 2.1.5).

Neologismele: *organizează* (Ro5), (*ii*) *cazează* (F3), *mizerábil* (PI3) etc. fac excepție de la regula velarizării după z; un tratament diferit se aplică desinențelor acestora: *să concesionéză* (LI2), (*șcôla d'e*) *co^oaféză* (N4), *să studiéză* (IMi5), semn că ele au fost incluse în sistem (vezi și supra, 3.2, unde se vorbește despre faptul că poziția finală în cuvânt este favorabilă realizării fonetismelor regionale, chiar în neologisme).

Un z protetic avem în cuvântul *zbăgîș*.

Z se poate afoniza: *Sînóve* 'Zenovie', *Sinovică* (LI, IMa), *buburís* (F2).

3.2.6. Africata dentală surdă ț

Africata dentală surdă este dură în termenii care aparțin fondului lexical tradițional (situații particulare prezentând cuvintele în care pronunțarea moale a lui ț se justifică etimologic: *belțigăr*, *izițirésc*, *țifrá*, *țigă*, *țiglu*, *țircus*), fapt care atrage după sine următoarele consecințe:

- trecerea vocalelor *e*, *ɛ*, *i* în seria centrală: *sîmțásc*, *zîțál*; *întărșe*; *țîn'ere*, *puțin* (vezi și supra, 2.1.2 și 2.1.5);
- monoftongarea diftongilor palatali ascendenți *ea*, *ia*: *cățăua*, *fățáză*, *întápă*, *Lucréța* (vezi și supra, secțiunea 2.2.1.1);
- căderea lui *i* scurt final: *înd'esát*, *sclępt* (pl.), *vin'ít* (vezi și supra, secțiunea 2.1.5).

De regulă, neologismele care prezintă contextul fonetic *ț...i*, *î*, *í*; *e*, *ɛ* nu se supun regulii menționate: *pretențîós* (L4), *o reacționat* (SB6) etc. Fonetismul regional este mai rezistent în cazul în care ț precedă un *i* scurt final: (*ieráu*) *administrát* (Re4), *ocupát* (loc) (IMa5), precum și în anumite forme din flexiune și conjugare în care această succesiune de sunete alternează cu un ț+i plenison: *servíți-vă* (Re7), *partiicipánți* (MI2) etc. Ț este dur și în neologismele care sunt receptate ca fiind derivatele unor cuvinte mai vechi: *aparțin'ě* (IMi2).

Ț este etimologic într-o serie de lexeme de origine germană³²⁵: *bițicăl* (cu varianta mai nouă, dar păstrând fonetismul german, *bițiclétă*, SB2), *luțárnă*, *țifră*, *țiment*, *țirculă*, *țircus* (majoritatea – mai puțin *luțárnă* și *țircus* – prezintă variante cu *ê*, mai cu seamă în vorbirea generației tinere).

3.2.7. *Africata dentală sonoră ȣ*

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare³²⁶ conservă fonetismul arhaic *ȣ*³²⁷, în cuvinte de origine latină care aveau un *d* urmat de iot (<ě, ĭ sau *e, i* în hiat), în termeni din substrat și (analogic) în cuvinte de alte origini care prezintă același context fonetic, fiind notată mai cu seamă în finală de cuvânt, în alternanța morfonematică *d/ȣ*³²⁸: *brîndă* (Ș2), *ȣic* (F3), *flămînd* (SB3, LI1), *preȣ* (Ro2), *surȣ* (F1), *veȣ* (IMa3) etc. Africata dentală sonoră, care circulă în variație liberă cu fricativa dentală sonoră *z*³²⁹, este mult mai puțin frecventă decât aceasta din urmă și se află într-un regres continuu, semnalat și de slăbirea articulației oclusive: *ȣără* (IMa2), *încăȣăsc* (M4). Ea a fost cu greu pusă în evidență prin chestionar³³⁰, iar în texte a apărut sporadic.

Africata dentală sonoră *ȣ* este dură, provocând:

- velarizarea vocalelor din seria anterioară: (*să-l*) *bot'êȣă*, *ȣăr*, *frîndă*; *prîȣășt'e*, *ȣășe*; *ȣîșem*, *tîȣîu* (vezi și *supra*, 2.1.2 și 2.1.5);

³²⁵ Cf. S. Dumistrăcel (1978, p. 312-319; 348-352), care arată că multe cazuri trebuie explicate paralel prin germană și maghiară.

³²⁶ De altfel, fenomenul acoperă graiurile de tip nordic (mai puțin subdialectul crișean, unde aria se întrerupe). Vezi și atestările din Maramureș (Șt. Giosu, 1963, p. 100), Banat (D. Șandru, 1937, p. 140), sud-vestul (D. Șandru, 1935, p. 128) și nord-estul Ardealului (D. Șandru, 1938, p. 182; G. Istrate, A. Turculeț, 1971, p. 201) etc.

³²⁷ În Transilvania de nord-est, fenomenul este atestat încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea (*vrem audzi*, Săliște, 1593; *dzacu*, Bistrița, cca 1600) și este covârșitor în secolele XVII-XVIII (*va audzi*, Rebrîșoara, cca 1691; *audzim*, Năsăud, 1702) (vezi I. Gheție, 1994, p. 97-99).

³²⁸ Această observație a fost făcută, pentru prima dată pentru domeniul românesc, de către G. Weigand (cu privire la subdialectul bănățean, vezi S. Pușcariu, 1994, p. 322); vezi și S. Dumistrăcel (1978, p. 219-220), *Tratat* (p. 364), D. Urițescu (1987, p. 115).

³²⁹ Vezi și D. Șandru (1938, p. 182), G. Istrate, A. Turculeț (1971, 201), V. Văsieș (1996, p. 70). Cf., pentru graiul crișean, T. Teaha (1961, p. 67).

³³⁰ Relevant în acest sens este răspunsul subiectului IMa1 la întrebarea vizând pluralul adjectivului *flămînd*: *flămînz orⁱ flămînd* +/- *cum zîg băbile*, comentariu cu atât mai fin (și mai surprinzător!), cu cât africata sonoră *ȣ* este foarte puțin supusă controlului conștient.

- monoftongarea diftongului *ea*: *dămă*, *îmverdăscă* (vezi și *supra*, secțiunea 2.2.1.1);
- căderea lui *i* scurt final: *huhuréd*, *verđ* (vezi și *supra*, secțiunea 2.1.5).

3.3. Alveolarele

Sub influența unui element palatal (*e*, *ę* sau *i*) următor, sonantele alveolare *l* și *r* se pot palataliza³³¹ la *l'*, respectiv *r'*: *înăl'ég* (Ro2), *l'imbă* (M4), *scl'ępt* (Ro1); *păcurár'*, *îmvățător'*, *sqr'ě* (Ro1), *put'ěr'ě* (Ro2), *să vesăl'ě* (L1) etc.³³², fenomenul făcând pereche cu palatalizarea altei sonante, nazala dentală *n*, dar fiind mai degrabă inconsecvent în raport cu alterarea acesteia. În cazul lui *r*, palatalizarea se produce mai frecvent înaintea unui *i* scurt final, la substantivele terminate în *-ar*, *-er*, *-or* sau (mai rar) marcând pers. 2 la verb: *belcúgar'*, *hohér'*, *îmvățător'*, *mer'* 'mergi' etc. Fenomenul³³³ atinge maximum de frecvență în Ro.

Caracteristică pentru graiul de pe valea superioară a Someșului Mare pare a fi și confuzia dintre cele două sonante alveolare (de multe ori explicabilă printr-o serie de modificări fonetice: asimilări, disimilări): *lăibăr* (cf. germ. *Leibel*), *lîng'îșpir* (cf. germ. *Ringelspiel*), *răsărija* (*d'e post*) 'lăsatul secului' (L1); *lăsprăi* (SB1) și *răsplai* (PI1) 'creion', *récal* și *lécăr* (L1) 'palton din pănură', *reł* și *ler* 'cuptor la sobă', *revíl* (cf. germ. *Revier*), *Rodovica* 'Ludovica', (*ș-o*) *sclint'it* (*mîna*) '(și-a) scrântit (mâna)' (N2), *țaiğăl* (cf. germ. *Zeiger*) etc.

3.3.1. Sonanta apicală alveolară *r*

Spre deosebire de situația expusă la 3.3 (primul paragraf), în alte cuvinte (și totuși, cel puțin parțial, în același context fonetic, dacă avem în vedere că ne referim la situația în care *r* precedă un *e* sau un *ę*), fricativa apicală alveolară *r* se poate pronunța dur:

³³¹ Palatalizarea lui *l* este atestată, pentru nordul Transilvaniei, la sfârșitul secolului al XVIII-lea (*pt'el'e*, Cluj) (vezi I. Gheție, 1994, p. 86).

³³² Pentru atestări, vezi și D. Șandru (1938, p. 188), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 199), *Tratat* (p. 370), V. Văsieșiu (1996, p. 72). Cf. și A. Turculeț (2002b, p. 149).

³³³ Considerat de autorii manualului de dialectologie a fi „caracteristic, în primul rând, subdialectului bănățean” (*Dialectologie română*, 1977, p.148). Pentru atestări în această arie, vezi și D. Șandru (1937, p. 140).

- vocala *e* se velarizează doar când apare în finală de cuvânt, în verbul arhaic *cûră* sau ca marcă a pluralului pentru o serie de substantive neutre: *cără*, *covôră*, *hotără*, *păhără* etc. (vezi *supra*, 2.1.2);
- vocala *ę* (având ca surse principale un *é* în poziție *e* sau diftongul *ęá* în poziție finală) se mută în seria centrală: *cură* ‘curea’, *rășe* (vezi *supra*, 2.1.2.1 și 2.2.1.1).

În finala anumitor substantive la singular, *r* poate fi însoțit de elementul vocalic asilabic³³⁴, fenomen care îmbracă două aspecte distincte:

- conservarea unui *i* din sufixele latinești *-arius*, *-erius*, *-(t)orius*: *păcurărⁱ*, *coleşărⁱ*, *sușitorⁱ*;
- extinderea analogică a acestui *i* la alte cuvinte cu finala în *r* precedat de o vocală (în special *a* sau *e*): *bonzărⁱ*, *gospodărⁱ*, *hohărⁱ*, *șerⁱ* ‘cer’ etc.

Interesant este că fenomenul afectează și termeni din fondul lexical neologic³³⁵: *abețedărⁱ*, (să-m fac) *nețesărⁱ* (IMa9), *secretărⁱ* etc.

Printr-o asimilare consonantică totală, *r* poate evolua la *n* într-un cuvânt precum *mînînțăl*, respectiv la *l* în *gălgăriță* (IMa1) (vezi și *infra*, 3.10.2.2).

R se poate palataliza analogic și în contexte care nu ar justifica această evoluție: *mășer‘án*, *tr‘ôcă*.

În substantivul *ursúc* ‘usuc’, epenteza lui *r* se produce ca urmare a unei contaminări (cu termenul *urs*).

3.3.2. Sonanta laterală alveolară l

Alături de palatalizarea sonantelor alveolare discutată la 4.3, care se produce în contextul *l...e, ę, i*, întâlnim o extindere analogică a fenomenului la contexte de tipul *e...l*, explicabilă prin propagarea timbrului palatal: *ălfel‘*, *d‘efel‘*, *fel‘*.

3.4. Alveolopalatalele

Africatele alveolopalatale *č*, *ğ* cunosc în aria de care ne ocupăm o evoluție despre care specialiștii consideră că este specifică graiurilor

³³⁴ Fonetismul cunoaște o arie largă de răspândire; el este mai puțin consecvent în sud-estul dacoromânei și atinge densitatea maximă în partea de nord-vest (vezi, în acest sens, harta sintetică alcătuită de S. Dumistrăcel, 1978, p. 149). Vezi și D. Șandru (1938, p. 185), *Tratat* (p. 370).

³³⁵ Pentru extinderea analogică a fonetismului la neologisme în graiurile ardelenesti, vezi și G. Istrate (1963, p. 12).

moldovenești³³⁶, mai exact se fricativizează la *ș*, *ȝ*³³⁷, fenomen care presupune pierderea de către aceste consoane a elementului oclusiv. Resimțită de vorbitori ca un fenomen fonetic foarte strident, fricativizarea africatelor se află într-un oarecare regres, fiind evitată (cel puțin în registrul public formal) mai ales de tânăra generație, mai expusă influenței limbii literare (prin intermediul școlii). În afara acestei circumstanțe sociolingvistice care favorizează conservarea africatelor alveolopalatale, există și condiții lingvistice, ce vor fi prezentate mai jos, în secțiunile 3.4.1 și 3.4.2. Să mai notăm aici doar că păstrarea nealterată a africatelor în contextele menționate *infra* (în principal în fondul lexical neologic la nivelul graiului) nu este un fapt fonetic individual, ci acoperă un număr de termeni (al căror inventar exhaustiv este dificil de stabilit) pentru care, dimpotrivă, fricativizarea ar constitui o abatere de la norma implicită a graiului³³⁸. În plus, așa cum remarcau G. Istrate și A. Turculeț³³⁹, *ĉ* și *ĝ* fac parte din

³³⁶ Dar se produce și în alte graiuri transcarpatine (în Munții Apuseni, Gr. Rusu, V. Bidian, 1971, p. 289) și apare și în subdialectul bănățean într-o formă asemănătoare, deși evoluția pare a fi independentă (vezi R. Todoran, 1965, p. 95; I. Gheție, 1969, p. 43). Singura deosebire între *ș*, *ȝ* moldovenești și *ś*, *ȝ* bănățene (despre care Em. Vasiliu, 1968, p. 178, 179, afirma că sunt identice din punct de vedere fonologic) este articulația mai posterioară a fricativelor moldovenești.

³³⁷ În comunicarea susținută la al IX-lea Simpozion național de dialectologie (Baia Mare, 10-12 octombrie 1996), A. Avram stabilea un paralelism între fricativizarea africatelor alveolopalatale și africatizarea mediopalatalelor, conform următoarei scheme:

$$\hat{c}, \hat{g} > \hat{s}, \hat{z}$$

$$k', g' > \hat{c}, \hat{g},$$

care i-a permis să constate că primul fenomen trebuie să fie anterior celui de-al doilea, altminteri și africatele secundare, reflex al africatizării palatalelor, ar cunoaște acest tratament (pentru aria de care ne ocupăm, există totuși o excepție, dată de verbul *a suȝiȝă* și formele sale, *n.n.*). Așadar, africatele s-au alterat, iar locul rămas liber a fost ocupat de africatele secundare.

³³⁸ În prima copilărie, subiecții, care nu au ajuns încă să stăpânească aceste diferențe, pot aplica fără discernământ regula fricativizării (de ex., în 1984, subiectul IMa13, în vârstă de 4 ani pe atunci, spunea despre autoare că a fost admisă la *lišéuu pedagózić*), sursă de amuzament pentru ceilalți vorbitori. Copilul este deci ghidat de tendința spre analogie, în care Saussure a văzut unul dintre resorturile lingvistice fundamentale (F. de Saussure, 1998, p. 171-173). La rândul ei, regresia spre formele cu africata intactă în cuvinte vechi, cu circulație regională (cele la al căror „model” literar vorbitorii nu au acces), este sancționată ca o eroare: astfel, Roș râde de un coleg de clasă care, atunci când vrea să vorbească *domn' ȝst'e*, spune *ĉipcă* ‘dantelă’, ceea ce i se pare cu totul nefiresc.

³³⁹ 1971, p. 198.

sistemul fonetic al ariei nord-ardelenești ca africată secundară (fiind reflexul mediopalatalelor *k'*, *g'*), ceea ce consolidează și statutul africatelor primare (spre deosebire de situația caracteristică majorității graiurilor de tip moldovenesc³⁴⁰).

3.4.1. *Africata alveolopalatală surdă ȇ*

Africata alveolopalatală surdă *ȇ* evoluează la fricativă alveolopalatală *ș*³⁴¹: *șer*ⁱ (s.n.), *șêrșel* (vb. Ind. prez. I), (*am*) *șerút*, *tulúș*, *răd'is*, *umplușós*, *vóln'ise*, pierzându-și elementul oclusiv³⁴². Totuși, fenomenul nu este unul general, și nu cuprinde nici măcar fondul lexical tradițional în întregime: *belcúg*, *belcúgar*, *bićicléťă*, (*să*) *cálċe*, *canċóc*, *căcúľă*, *ċai*, *ċircúľă*, *ċităċiěsc*, *ċoropină*, *ċoroból*, *ċoroflic*, *ċúcúř*, *ċúclă*, *ċufuluċiěsc*, *ċúċiěș*, (*să*) *cúľċe*, *dulċe*, *g'ĩ'océl*, (*să*)-*ȋcĩľċěšť'e*, *măċiěș*, *tolċér*³⁴³. Motivele acestui tratament diferențiat aplicat aceluiași context fonetic sunt diverse:

- a) proximitatea unui *l* (de obicei antepus) favorizează conservarea lui *ȇ*, întrucât ocluzia lichidei consolidează elementul oclusiv al africategi;
- b) pătrunderea anumitor cuvinte, deși destul de vechi în grai, trebuie să fie ulterioară producerii acestui fenomen, păstrarea africategi nealterate justificându-se etimologic: ne referim aici la neologisme zonale precum *ċai*, *ċităċiěsc*, *ċúclă*, *ċufuluċiěsc*, *g'ĩ'océl*, *măċiěș* (până nu de mult fiind utilizat preponderent sinonimul său *spċin*). Un cuvânt ca *bićicléťă*, de pildă, este cu siguranță nou în această formă fonetică (forma mai veche, care circulă paralel cu aceasta, fiind *biċicăl* sau *biċicléťă*);
- c) *ș* nu apare într-o poziție care ar favoriza disimilarea sa: *măċiěș*³⁴⁴.

³⁴⁰ De unde și frecvența adaptare, în aceste graiuri, a „lit. *ȇ* și *ġ* din neologisme la sistemul fonetic dialectal” (S. Dumistrăcel, 1978, p. 217).

³⁴¹ În privința vechimii fenomenului în Transilvania de nord-est, specialiștii se pronunță pentru situarea acestuia anterior jumătății secolului al XVII-lea, de când datează grafia hipercorectă *să cii* (Urmeniș – Mureș, cca 1650) (vezi I. Gheție, 1994, p. 108); de la începutul secolului următor avem și alte hipercorectitudini (din texte redactate în maghiară) cum ar fi *Nagy Csilipes* (Filipașul Mare) sau *Csile* (Filea) (vezi V. Țăra, 1975, p. 8).

³⁴² În legătură cu fricativizarea africategi surde *ȇ*, vezi R. Todoran (1965, p. 85-95), care consideră că articulația acestui sunet „s-a deschis” sub influența vocalelor între care se afla (vezi și I. Iordan, 1968, p. 95, unde se arată că fenomenul s-a produs la început în poziție intervocalică).

³⁴³ Câteva dintre aceste exemple sunt menționate și în *Tratat* (p. 363).

³⁴⁴ Dar *măšijěș* (L1).

Fricativizarea nu afectează termenii mai noi: *četăt'e* (Ro1,3), *ćimitir* (N2)³⁴⁵, *ćizme*³⁴⁶, *licéu*, *Maćidón* (IMa3), *servić*, *ćitătje* (Re1), (*monuměntu eró'ilor*) *soviětić* (Ro1), *tebecé* (MI4), la acest nivel producându-se, accidental (printr-o evoluție analogică, explicabilă prin presiunea spre simetria sistemului), numai atunci când africata apare în desinențe sau sufixe sau/și în cazul unor neologisme zonale derivate de la cuvinte din lexicul mai vechi: *buniš*, *pánygliš* etc.

În situația în care *š* (reflexul fricativizării africateri *ć*) precedă o semivocală palatală sau un *i* scurt final, acestea se confundă cu timbrul palatal al fricativei alveolopalatale: *porúnš*, *socášáscă* etc.

Izolat, *š* (reflex al fricativizării africateri *ć*), se poate durifica: *širés* (LI3), *širěšă* (PI1)³⁴⁷.

3.4.2. Africata alveolopalatală sonoră *ğ*

Asemenea perechii sale surde, africata sonoră *ğ* își pierde elementul oclusiv în majoritatea termenilor aparținând lexicului tradițional: *căplă'úz*, (*să*) *d'esăžest'e*, *hózăndrože* 'bretele' (IMa1), *bet'éž*, *lěže*, *mogorožesc*, *n'inžel*, *žilău*, *žemănăr'i*, cu câteva excepții: *ğenúnće*, *Ğórge*, *ğung*, *hělge*, *smúlge*, *múlge*, *Sîmgórđ*, care se explică (vezi și *supra*, 3.4.1):

- a) fie prin contactul cu lichida *l*: *hělge*, *smúlge*, *múlge*;
- b) fie (în cazul unor termeni cum ar fi *Ğórge*, *Sîmgórđ*) prin faptul că africata este secundară, fiind rezultatul unei africativizări a palatalei *g'* (vezi secțiunea 3.6);
- c) fie datorită unei poziții de asimilare, care consolidează africata (*ğolğ* 'giulgiu').

Fenomenul nu se produce nici în neologismele zonale: *ğem* (s.n.) (IMi4), (*în*) *ğeneral*, *Ğermânia* (SB9), *mínge* etc. Abaterile de la regula conform căreia fricativizarea africateri *ğ* nu se produce în neologisme: *atráže* (<*tráže*), *catárže* etc. au aceleași temeiuri ca și în cazul africateri *ć* (vezi *supra*, 3.4.1).

Când vorbim despre fricativizarea africateri *ğ*³⁴⁸, nu ne referim exclusiv la contextele în care *ğ* provine dintr-un *g* sau un *g^w + e*, *i* latinești (eventual și

³⁴⁵ Termenul vechi este *țințirim*.

³⁴⁶ Corespondentul mai vechi este *šubót'e*.

³⁴⁷ Printr-o asimilare totală regresivă (vezi *infra*, 3.10.1.2).

³⁴⁸ Atestată, pentru graiurile nord-ardelenești, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (prin grafia hipercorectă *Gicovanul*, Harghita, cca 1760) (vezi I. Gheție, 1994, p. 109).

în elemente de alte origini: *geam*, *gingaș*) (pe care le-am exemplificat și le-am discutat *supra*), ci avem în vedere și situațiile în care *g* derivă dintr-un *i* semivocalic latinesc + *o*, *u*, dintr-un *d* latinesc + *jo* sau dintr-un *g* latinesc + *i*³⁴⁹: *ažun'ez* 'ajunez, țin post negru', *bot'ežun'ě*, *să žôcǎ*³⁵⁰, *žurám*, *žos*, *žud'ecătă*, *žumătát'e*³⁵¹ etc.

În situația în care *ž* (reflexul fricativizării africtei *g*) precedă o semivocală palatală sau un *i* scurt final, acestea se confundă cu timbrul palatal al fricativei alveolopalatale: *lunžáscǎ*, *fuž*.

Fricativa alveolopalatală sonoră (secundară) se durifică în paradigma verbului *a betegi*: *mǎ bet'ejǎsc*, *bet'ejít* și în *jírǎdǎ* 'gireadă'.

3.5. Palatoalveolarele

Fricativele palatoalveolare *ʃ*, *j* sunt pronunțate dur³⁵². Acest fenomen, care reprezintă unul dintre cele mai rezistente fenomene regionale, se produce în special în termeni mai vechi, dar are curs chiar și în interiorul fondului lexical neologic (care păstrează, totuși, și elemente neafectate: *ședință*, *șef*, *șifonát*, L6; *leņjeriņe*, PI5; *furajērǎ*, LI6; *lejér*, IMA2): *rǎmǎșǎțǎ*, *reușím*, *prǎjítúrǎ*.

3.5.1. Fricativa palatoalveolară surdă *ʃ*

Pronunțată dur³⁵³, fricativa palatoalveolară surdă *ʃ* nu admite prezența în poziția imediat următoare a unor elemente vocalice anterioare:

³⁴⁹ Acest *g* (atestat pentru nord-estul Transilvaniei la începutul secolului al XVII-lea în forma *giorat* – Bistrița, cca 1600, vezi I. Gheție, 1994, p. 110) este un arhaism fonetic, conservat (în formă nefricativizată) în Maramureș, Crișana, sud-vestul Transilvaniei și sud-estul Transilvaniei, și fricativizat în Banat, nordul Moldovei, nord-estul și vestul Transilvaniei (T. Teaha, 1961, p. 70; D. Șandru, 1934, 206; 1937, p. 140; 1935, p. 128).

³⁵⁰ Fonetismul se extinde la toate cuvintele familiei lexicale: *žucǎrēje* etc.

³⁵¹ În ceea ce privește forma *gumătáte* (*žumătáte*), ea este rezultatul unei contaminări între alb. *gymēs* și lat. *dimidietas*, *-atem* (vezi I. Gheție, 1994, p. 110).

³⁵² Fenomenul cunoaște o mare răspândire teritorială, cuprinzând Banatul, Transilvania (mai puțin sud-estul), Maramureșul, Bucovina, Moldova, precum și anumite puncte din Oltenia și Muntenia.

³⁵³ Durificarea lui *ʃ* este târzie în nordul Transilvaniei. Astfel, primele atestări datează, pentru situațiile când *ʃ* precedă *e*, *i* sau *i* scurt final, de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea: *Șǎrbeni* (Chiheru de Jos – Mureș, 1737), *șǎsu* (Ieud – Maramureș, 1752) (vezi I. Gheție, 1994, p. 105) și sunt puțin mai timpurii pentru

- influențează timbrul vocalelor *e*, *e*³⁵⁴, *i* următoare (care trec la *ă*, *â*, *î*): *angrășă* (pl.), *buhășăl*, *nănășăsc*, *șăd'ere*; *sfirșăst'e*, *șăpt'e*; *burcășită*, *înșîrăt*, *păpușică*, *tîmbușît* (vezi și *supra*, 2.1.2 și 2.1.5);
- reduce diftongul *ea* la *a*: *îngroșală*, *nădușăscă* (vezi și *supra*, secțiunea 2.2.1.1);
- determină „amuțirea” lui *i* scurt final: *băîrgoș* (pl.), *mn'inôș*, *urș* (vezi și *supra*, secțiunea 2.1.5).

Ș trece la *s* în poziție de asimilare: *sosetă* (SB) sau, în cuvinte precum *albăstri* (m.pl.), *ferest'*, *povest'*, *sas* (pluralul de la *sas*)³⁵⁵ prin analogie cu celelalte forme ale adjectivului, respectiv cu singularul substantivului sau cu formele verbului din aceeași familie lexicală (*feriastă*; *povest'e*, *povest'esc* etc.).

3.5.2. Fricativa palatoalveolară sonoră *j*

Asemenea perechii sale surde, fricativa palatoalveolară sonoră cunoaște o durificare³⁵⁶ având următoarele consecințe:

- velarizarea vocalelor de timbru anterior *e*, *e*, *i*: *jăb*, *pérjă* (pl.), *petrinjăl*, *strujălută*; *grijăst'e*, *trujăn'*; *bet'ejît*, *ujînă* (vezi și *supra*, 2.1.2 și 2.1.5);
- reducerea diftongului *ea* la *a*: *comînjălă*, *vîjăscă* (vezi și *supra*, secțiunea 2.2.1.1);
- dispariția lui *i* scurt final: *coj*, *mej* 'nervi' (SB2), *grij* (vezi și *supra*, secțiunea 2.1.5).

3.6. Mediopalatalele

În *genînche*, *gung* 'junghi', trebuie să presupunem conservarea unui mai vechi *g'*, rezultat al unei asimilări: **ghenunchi*, **ghiunghi*.

contextele cu *ș* precedând diftongul *ea*: *șăse* (Ilba – Maramureș, 1702). Pentru o expunere diacronică mai amănunțită, vezi G. Ivănescu, 1948, p. 236-237.

³⁵⁴ Acest *e* este reflexul unui diftong *ea* mai vechi, care a apărut în contextul fonetic *ș, j...ea*, în zone ale Dacoromaniei unde se păstra rostirea moale a fricativelor alveolopalatale (după H. Tiktin, A. Philippide și Em. Vasiliu, într-o epocă mai veche, în aria nordică a dacoromânei aveau curs *ș, j* moi; vezi H. Tiktin, 1884, p. 99-100; A. Philippide, 1923-1928, p. 45-47; Em. Vasiliu, 1968, p. 108-109; I. Gheție, 1994, p. 104).

³⁵⁵ Cf. Al. Rosetti (1926, p. 28).

³⁵⁶ Pentru nordul Transilvaniei nu există atestări vechi ale pronunțării dure a lui *j* (vezi I. Gheție, 194, p. 104-108), însă aceasta trebuie să se fi produs paralel cu durificarea lui *ș* (vezi *supra*, nota 353).

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, oclusivele palatale k' , g' (atât cele primare, cât și cele secundare³⁵⁷) se africitizează³⁵⁸, trecând la $\hat{c}$, $\hat{g}$. Africatele secundare, rezultat al africatăzării oclusivelor palatale³⁵⁹ nu se confundă cu africatele primare, care evoluează la fricative prin pierderea elementului oclisiv (vezi *supra*, 3.4). Primul fenomen trebuie să fie ulterior fricativizării africatei. În privința datării africatăzării mediopalatalelor în funcție de palatalizarea labialelor³⁶⁰, opiniile sunt împărțite³⁶¹. Teoretic, oricare dintre cele două fenomene³⁶² ar fi putut să se desfășoare înaintea celuilalt. În mod logic însă, lucrurile trebuie să se fi petrecut conform schemei următoare:

$p, b+j > pk', bg'$

$k', g' \text{ (primare sau secundare)} > \hat{c}, \hat{g}$,

întrucât, dacă africatăzarea ar fi fost un proces încheiat în momentul producerii palatalizării labialelor, atunci mediopalatalele secundare din grupurile consonantice pk' , bg' nu ar fi evoluat mai departe la africate (decât cel mult ca urmare a unei extinderi analogice a fenomenului, fapt care însă nu ar putea avea amploarea pe care o cunoaște în prezent). O altă variantă plauzibilă ar fi producerea palatalizării labialelor paralel cu africatăzarea oclusivelor palatale³⁶³.

³⁵⁷ Se observă că transformarea palatalelor în africate este frecventă și în procesul de adoptare (și adaptare) a cuvintelor de origine maghiară (de exemplu, *kendő* > *cințeu*). Vezi și *supra*, 3.1.1 și 3.1.2, unde se arată că palatalizarea „mutativă” a labialelor p , b dă naștere unor sunete palatale k' , g' , care cunosc fenomenul africatăzării.

³⁵⁸ Ca o excepție, africatele secundare pot evolua mai departe, spre fricative, ca în paradigma verbului *a suzița*. Vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 199).

³⁵⁹ Africatăzarea oclusivelor palatale era în curs în secolul al XV-lea (dar nu mai devreme, susține Gr. Rusu, 1973, p. 228), dacă avem în vedere toponime ca *Telciu* (< magh. *telk*), atestat în această formă fonetică la 1440, și Chintelnic (consemnat la 1475, în grafie maghiară, în forma *Csentelke*, care ascunde un $\hat{c}$) (V. Țăra, 1975, p. 17).

³⁶⁰ Principala „sursă” de oclusive palatale secundare.

³⁶¹ Dacă D. Macrea (1936-1938, p. 152) este de părere că palatalizarea labialelor este anterioară africatăzării, Gr. Rusu (1962, p. 84) crede, dimpotrivă, că evoluția lui k' , g' la $\hat{c}$, $\hat{g}$ s-a petrecut înainte de prefacerea lui *iot* precedat de labială în consoană palatală.

³⁶² Strâns legate între ele, dacă avem în vedere repartiția lor în teritoriu. Cele două fenomene definesc în spațiul dacoromân trei arii de relativ mici dimensiuni: a) nord-vestul Banatului și sud-estul Crișanei; b) nordul Ardealului; c) Bucovina și nordul Moldovei.

³⁶³ Pentru un paralelism între palatalizarea bilabialelor, africatăzarea mediopalatalelor și palatalizarea dentalelor (având în vedere confuzia dintre k' , g' și t' , d' și posibila lor evoluție paralelă spre africate), vezi I. Pătruț (1941, p. 298-308).

Să precizăm că africatizarea ocusivelor palatale se produce cu condiția ca aceste sunete să apară în termeni mai vechi (însă și aici apar unele excepții³⁶⁴: *k'ehălêsc*, *k'êheș*, *k'epen'ág*, *fotog'in*, *lîng'îspir*, *g'ézăș*), formele cu palatale alterate nefiind specifice neologismelor³⁶⁵, mai puțin în forma analogică *čoșc* 'chioșc', a cărei apariție trebuie pusă pe seama inexistenței în grai a succesiunii fonetice *k'o* (care trece la *čo*: *čorc*, *čorcúș*).

3.6.1. Oclúsiva palatală surdă *k'*

În cele mai multe dintre cazuri³⁶⁶, *k'* evoluează la africata alveolopalatală *č*, indiferent dacă se găsește în inițială de cuvânt, în poziție medială sau în finală absolută: *čámă*, *čeltuim*, *očêsc*, *uncêș*, *încîs*, *părec*, *păduč*, *urêce*.

Palatala primară *k'* se poate confunda cu palatala secundară *t'*, fie (mai rar: am notat doar două exemple de acest fel) dintr-un efort de reconstituire a palatalei care a stat la baza africatei, resimțită ca un fonetism dialectal foarte strident: *t'eltuim* (SB4), *k'ar* (Re2), fie mai ales ca urmare a „disimilării preventive a elementului spirant de către constrictiva precedentă”³⁶⁷, atunci când apare în cadrul grupului consonantic *šk'* (și analogic *sk'*), care poate evolua la *št'* (*st'*)³⁶⁸: *dešt'is*, (*în*)*št'imb*, *mušt'* (s.m.), *Parašt'ivă*, *st'imosăsc*, *răšt'itór'*, *št'op*, *št'ăună* 'scheaună'³⁶⁹. O situație specială prezintă cuvântul *grošt'ór* 'groscior, smântână', care ascunde o falsă regresie a lui *č* la *k'* (având la bază o identificare eronată a unei africatizări a mediopalatalei).

Un caz izolat de depalatalizare avem în *šmécăr* (SB1) 'șmecher'.

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, paralelismul este perfect în punctul SB, unde *p, t, k' > (p)č, č, č*, iar *b, d, g' > (b)č, č, č*. De altfel, este posibil ca mediopalatalele primare să fi evoluat la africate după confuzia lor cu palatalele secundare (cf. A. Turculeț, 2002b, p. 150).

³⁶⁴ Explicabile prin etimologia termenilor (de origine maghiară și germană) în care apar și a căror pătrundere în această arie trebuie să fie ulterioară africatizării palatalelor.

³⁶⁵ Dăm câteva exemple dintre multele posibile: *buk'ét*, *lik'id*, *park'ét*, *šmék'er*, *g'ét'e*, *g'î'ôčél*, *g'ozdán*.

³⁶⁶ Cu excepția celor menționate *supra*, la 3.6.

³⁶⁷ G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 200). Explicația, valabilă și în ceea ce privește originea grupului *jd'*, este împărtășită și de I. Pătruț (1941, p. 305). D. Șandru (1938, p. 188) vorbește în acest context despre „influența lui *š*”.

³⁶⁸ Fenomenul trebuie să fie anterior secolului al XVII-lea, de când datează cea mai veche atestare, *deštisă* (1641), citată de A. Avram în comunicarea susținută la al IX-lea Simpozion național de dialectologie (Baia Mare, 10-12 octombrie 1996).

³⁶⁹ Vezi și *Tratat* (p. 366).

3.6.2. Oclusiva palatală sonoră g'

Paralel cu africaticizarea oclusivei palatale surde se produce și evoluția perechii sale sonore la africată: *duḡánă*, *ḡerdán*, *înḡeḡát*, *únḡie*.

În grupul consonantic *jd'*, palatala primară *g'* se confundă cu palatala secundară *d'*, iar contextele cu *jd'* au fost extinse prin acomodarea lui *z* (din grupul consonantic *zg'*) la *g'* (vezi și supra, 3.6.1, cu privire la *ḡk' > ḡt'*): *d'ejd'óc*, *d'ejd'átă*, *jd'ab*³⁷⁰.

În poziție finală, africata secundară *ḡ* se poate afoniza, fenomen care atinge stadiul maxim în *privéc* 'priveghi' (Ro1).

În paradigma verbului *a ghici*, *g'* cunoaște un proces de depalatalizare: *ḡisesc*, *ḡisేశt*, *ḡisేశt'ḡ*, *ḡisim*, *ḡisit*, *ḡisesc*, *ḡis!* etc.

3.7. Velarele

În verbul *a acăță* (cu toate formele sale), *c* poate reprezenta supraviețuirea sunetului latinesc din **accaptiare*.

Oclusiva velară sonoră *g* se afonizează în substantivul *fērecă* (dar *fērigă*, IMa1).

În *hospodină* (SB3,6), este posibil să avem a face cu o etimologie populară (*hōspe?*).

3.8. Laringalele

Fricativa laringală *h* este etimologică în *hicḡán*³⁷¹ (<magh. *hitlen*), *hit'iyán* (<magh. *hitvány*), *mārḡáje*, *mārḡă* (L) (<magh. *marha*)³⁷².

Un *h* din cuvinte vechi ca *vrah* (<sl. *vrahŭ*), *vîrh* (<sl. *vrŭhŭ*) se sonorizează, trecând, prin asimilare progresivă, la *v*³⁷³: *vrav*, *vîrv*³⁷⁴.

³⁷⁰ La care se adaugă *d'ejd'ină*, formă în explicarea căreia putem porni de la un posibil *g'* etimologic (provenit din lat. *gl*).

³⁷¹ Care apărea în această formă în limba veche (vezi S. Pușcariu, 1996, p. 259).

³⁷² Care în alte graiuri au devenit *viclean*, *vition*, *marfă*.

³⁷³ Evoluția în cauză se petrecuse deja în secolul al XVI-lea (vezi Al. Rosetti, 1966, p. 146). Pentru originea ei, vezi și *infra*, 3.10.1.2.

³⁷⁴ Fenomenul apare și în alte graiuri dacoromâne: Crișana, sud-vestul Transilvaniei, Oltenia (T. Dinu, 1923, p. 111; D. Șandru, 1935, p. 128; 1936, p. 141, T. Teaha, 1961, p. 61) etc.

3.9. Grupuri consonantice

3.9.1. cm

Cm trece la *mn*³⁷⁵ în *a tomn'esc* 'repar', *túmna* 'tocmai'³⁷⁶, iar grupul consonantic *mn* poate evolua mai departe, prin asimilare totală, la *m*: *a tomesc*³⁷⁷, *túma*.

3.9.2. dn

Grupul consonantic *dn* evoluează la *gn* (*cn*)³⁷⁸ în cuvintele *Lopágna* 'Lopadna' (top.), *Rógna/Rócna* 'Rodna' (top.), *rogn'án/rocn'án*, *sácná* 'necaz' (cf. scr. *sadno*, ucr. *sadno*).

3.9.3. hn

În *cócn'e* 'bucătărie' (SB) și (*ím*) *ticn'ést'ě*, *h* trece la *c* prin asimilare (vezi *infra*, 3.10.1.2).

3.9.4. lt

T cade în grupul consonantic *lt*: *alfél*³⁷⁹.

3.9.5. nd

Nd se reduce la *n*³⁸⁰ în special în adverbul *cîn[d]* și în sufixul

³⁷⁵ Prin mai multe evoluții succesive: *tócma* > *tógma* (sonorizarea lui *c* la *g* ca urmare a unei asimilări) > *toŋma* (acomodarea lui *g* la *m*, de la care preia caracterul nazal, păstrându-și totuși articulația velară) > *tóŋna* (asimilarea lui *m*, care trece la *n*) > *tómna* (diferențierea lui *ŋ* față de *n* următor și, simultan, diferențierea lui *n* față de *ŋ* precedent). (Fenomenul reducerii lui *cm* la *m* urmează aceleași etape și în cazul verbului *a tocni*). Cf. S. Pușcariu (1994, p. 140).

³⁷⁶ Pentru atestări, vezi și O. Densusianu (1915, p. 40), T. Gâlcescu (1931, p. 79), D. Șandru (1934, p. 206; 1936, p. 131; 1938, p. 188), Gr. Brâncuș (1955, p. 203), T. Teaha (1961, p. 73), V. Văsieșiu (1996, p. 73).

³⁷⁷ Unde poate fi invocată și o falsă regresie (*mn'* receptat ca reflex al bilabialei *m*).

³⁷⁸ Printr-un proces de disimilare parțială (vezi *infra*, 3.10.2.2). O parte dintre exemple se regăsesc și în D. Șandru (1938, p. 188).

³⁷⁹ Exemplu invocat de S. Pușcariu (1994, p. 190) pentru ilustrarea „amuțirii unora din consonantele finale”, fenomen vechi care „se repetă în zilele noastre în unele regiuni”, inclusiv în aria de care ne ocupăm.

³⁸⁰ Ca urmare a unui proces de asimilare: „cele două dentale ocluzive *n* și *d* se rostesc cu o singură ocluziune” (S. Pușcariu, 1994, p. 140), iar ridicarea vâului palatin la rostirea lui *d* poate fi omisă ca urmare a principiului economiei. Astfel, *nd* > *nn* > *n*. O altă posibilă explicație ar fi un fenomen de fonetică sintactică, grupul consonantic reducându-se, mai întâi, înaintea consoanei inițiale a cuvântului următor (cf. S. Pușcariu, 1994, p. 193).

gerunziului³⁸¹: *cătîn*, *cîntîn*, *mărgîn*, *stîn*, *văzîn*, dar și în alte contexte: *gîn'esc*³⁸², *în'e*, *un'evă*³⁸³, unde *n* se palatalizează întrucât precedă un timbru vocalic anterior.

3.9.6. nst

Nst se reduce la *st* în *Costant'in*, *Costânța*³⁸⁴.

3.9.7. nt

În *latêrnă*, grupul consonantic *nt* se reduce la *t*³⁸⁵.

3.9.8. ntr

Ntr trece la *nt* în prepozițiile *d'întu*, *pîntu*, *înt(u)*.

3.9.9. pr

R cunoaște o disimilare totală prin fonetică sintactică³⁸⁶ în prepozițiile *pîn* 'prin', *pîntre* 'printre', și în adverbul *pę* 'prea'.

3.9.10. rl

În *zvîr*, *zvîr^l*, *zvîre* etc. grupul consonantic *rl* se reduce la *r*³⁸⁷.

3.9.11. scr

Grupul consonantic *scr* evoluează la *scl* în *sclint'esc*, *sclint'ęst'e* etc.³⁸⁸

³⁸¹ Unde este general. Pentru alte atestări din aria anchetată, vezi *Tratat* (p. 371), V. Văsieșiu (1996, p. 74). Vezi și D. Șandru (1936, p. 131; 1937, p. 206).

³⁸² A. Turculeț (2002b, p. 151) notează această formă doar pentru nord-vestul Transilvaniei.

³⁸³ Vezi și D. Șandru (1938, p. 188).

³⁸⁴ Probabil și prin analogie cu un nume precum *Costan*, relativ frecvent în aria de care ne ocupăm. Reducerea grupului consonantic *nst* este semnalată și de V. Iancu (1994, p. 26-27), la românii din Ungaria, precum și de D. Șandru (1936, p. 130; 1938, p. 186), în Bihor, respectiv în Năsăud.

³⁸⁵ Aici ar putea fi invocată și o disimilare consonantică regresivă.

³⁸⁶ Vezi și S. Pușcariu (1994, p. 136).

³⁸⁷ Fenomenul nu este general în aria studiată de noi. De pildă, în punctul de anchetă Ro, grupul consonantic se conservă, în ciuda dificultăților legate de pronunțarea sa. Lipsit de suportul vocalei *u*, care a căzut (S. Pușcariu, 1994, p. 156, remarcă uzul șovăielnic – *zvîrl* sau *azvîrlu*), *l* s-a afonizat și a dispărut. O altă posibilă explicație este o disimilare (vezi *infra*, 3.10.2.2). Vezi și D. Șandru (1938, p. 188).

³⁸⁸ Pentru atestări, vezi și V. Văsieșiu (1996, p. 74).

3.9.12. sf

Sf se reduce la s în (mă) sîîesc '(mă) sfiesc', (t'e) sîîeşt' etc.³⁸⁹

3.9.13. str

Grupul consonantic *str* se reduce la *st* în *curăstă* 'colastră', *dumnevăstă* (F1), *ferăstă*, *nost*, *vost*, *stopcîm*, *şerăstău*³⁹⁰.

3.9.14. tn

În cuvântul *îndărămn'ic* (SB2)³⁹¹, grupul consonantic *tn* evoluează la *mn* printr-un proces de asimilare parţială.

3.9.15. tr

Tr se reduce la *t* în *cătă*, *cîtä* 'către', iar punctul de plecare ar putea fi o poziţie de disimilare (prin fonetica sintactică), de exemplu: *către* (*traistă*)³⁹².

3.9.16. tî

Tî se reduce la *î* în cuvântul *bazăcură* şi în toată familia lexicală.

3.9.17. vr

Vr se poate reduce la *v* în cuvântul *vo* 'vreo', situaţie explicabilă prin fonetica sintactică, pornind de la contexte precum *vr(e)o* (*trei*)³⁹³.

³⁸⁹ Unde pronunţarea dură a lui *s* conduce la velarizarea vocalei *i*.

³⁹⁰ Punctul de plecare trebuie să-l constituie, pe de o parte, termeni ca *nostru*, *vostru*, în care căderea lui *r* este cauzată de afonizarea vocalei finale şi, pe de altă parte, disimilarea totală a lui *r* în *curăstă* şi *ferăstă* (cf. V. Văsieşiu, 1996, p. 74), fenomenul extinzându-se analogic la alte cuvinte care prezintă acelaşi grup consonantic. O menţiune specială în cazul cuvântului *şerăstău*: este posibil ca grupul consonantic *str* să nu fi intrat niciodată în componenţa acestuia, termenul formându-se, probabil, prin analogie cu *ferăstă*. Pentru explicaţii ale căderii lui *r* din grupul consonantic *str*, vezi şi S. Puşcariu (1994, p. 136, 155). Pentru atestări, vezi *Tratat* (p. 371), V. Văsieşiu (1996, p. 74).

³⁹¹ Consemnat şi de V. Văsieşiu (1996, p. 74).

³⁹² Vezi şi S. Puşcariu (1994, p. 136).

³⁹³ Vezi şi S. Puşcariu (1994, p. 136).

3.10. Accidente fonetice

3.10.1. Asimilare

3.10.1.1. Asimilare vocalică

- progresivă: *bin'ecuvînt'áză* > *bin'ecuvint'áză* (i-î > i-i); *k'elfăn'álă* > *k'elfen'álă* (e-ă > e-e); *porușésc* > *poroșésc* (o-u > o-o); *puțin* > *pîțin* (u-î > î-î)³⁹⁴; *roman'îță* > *romon'îță* (o-a > o-o), **Sevast'án* > *Sevest'án* (e-a > e-e);
- regresivă: *biserică* > *beserică*³⁹⁵ (i-é > e-é); *bujór* > *bojór* (u-ó > o-ó); *busîiôc*³⁹⁶ > *bosîiôc* (u-ó > o-ó); *cîntăresc* > *căntăresc* (î-ă > ă-ă); *culôre* > *colôre* (u-ô > o-ô)³⁹⁷; *d'eságă* > *dăságă* (e-ă > ă-ă); *dôrá* > *dără* (ô-ă > ă-ă); *furgón* > *forgón* (u-ó > o-ó); *înzer* > *inzer* (î-e > i-e); *înd'emînă* > *îndămînă* (e-ă > ă-ă); *lăcrimă* > *lăcrămă* (i-ă > ă-ă); *lúbeniță* > *lébeniță* (ú-e > é-e); *mănínc* > *mînînc* (ă-î > î-î); *năd'ėje* > *n'ed'ėje* (ă-é > e-é); *pînzătúră* > *pănzătúră* (î-ă > ă-ă); *plouát* > *pluuát* (o-u > u-u); *plizésc* > *plezésc* (i-é > e-é) (IMa); **puvói* > *povói* (u-ó > o-ó); *privég* > *prevég*³⁹⁸ (i-é > e-é); *Ludovíca* > *Rodovíca* (u-o > o-o); *scrînt'î* (> *scrînt'î*) > *sclint'î* (î-i > i-i); *șit'esc* > *șet'esc* (i-é > e-é); *tôță* > *tătă* (ô-ă > ă-ă); *zăbăvós* > *zăbovós* (ă-ó > o-ó)³⁹⁹.

3.10.1.2. Asimilare consonantică

- progresivă: *cúhn'e* > *cócn'e* (c-h > c-c); **cănáf* > *cănác* (c-f > c-c); *hêft'ică* > *hêht'ică* (h-f > h-h) (Ro); *mn'irós* > *mn'inós* (n'-r > n'-n)⁴⁰⁰; *țințirím* > *țințirím* (ț-t > ț-ț); *vrah* > *vrav* (v-h > v-v); *vîrh* > *vîrv* (v-h > v-v)⁴⁰¹;

³⁹⁴ Vezi și D. Șandru (1938, p. 186).

³⁹⁵ Înregistrat în toate localitățile anchetate (în variație liberă cu *biserică*), mai puțin în SB, unde *i* posttonic s-a sincopat.

³⁹⁶ Vezi *infra*, 3.10.2.1.

³⁹⁷ Asimilare parțială.

³⁹⁸ Înregistrat în această formă în localitățile de pe valea Ilvei.

³⁹⁹ Nu luăm în discuție eventualitatea unei disimilări vocalice progresive *ă-ă* > *ă-o*, pe motiv că fenomenul nu se produce în verbul *a zăbăzi*.

⁴⁰⁰ Asimilare parțială, *n'* își impune timbrul nazal.

⁴⁰¹ Ultimele două exemple, citate și de V. Văsiesiu (1996, p. 74), sunt explicate de acesta pornind de la modelul *f-v* > *v-v*; or, nu credem că aceste cuvinte au avut vreodată în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare forma reținută astăzi de normă.

- regresivă: *fótbál>fólbal* (*t-l>l-l*); *séšere>šéšere* (*s-š>š-š*) (SB); *susésc>šusésc* (*s-š>š-š*); *surséle>šurséle* (*s-š>š-š*) (SB); *širéš>šíréš* (*š-s>s-š*); *šosétá>sosétá* (*š-s>s-s*); *žlšín>jlšín* (*ž-š>j-š*)⁴⁰².

3.10.2. Disimilare

3.10.2.1. Disimilare vocalică

- progresivă: *augúst>agúst* (*u-u>ø-u*); *busuióc>busiúc* (*u-u>u-i*); *cătáni>cătuni* (*ă-ă>ă-u*); *implíntă>implúntă* (*i-i>i-u*)⁴⁰³; *mušuróž>mušinóž* (*u-u>u-i*); *piétre>piétrí* (*é-e>é-i*); (*s*)*círřije>(s)círřaje* (*i-i>i-ă*); *ťápăn>ťápín* (*á-ă>á-i*)⁴⁰⁴;
- regresivă: *cocóš>cucóš* (*o-ó>u-ó*); *jepurele>jépurile* (*e-e>i-e*); *mórcov>mírcov* (*ó-o>í-o*); *nimn'ica>nemn'ica* (*i-i>e-i*); *sănátát'e>sínátát'e* (*ă-ă>i-ă*); *Tatiána>T'it'ána* (*a-á>i-á*); *tílbure>tílbure* (*ú-u>í-u*); *ťándără>ťándurá* (*ă-ă>u-ă*).

3.10.2.2. Disimilare consonantică

- progresivă: *curástră>curástă* (*r-r>r-ø*); *feréástră>feréástă* (*r-r>r-ø*); *hěht'icá>hét'icá* (*h-h>h-ø*); *impčed'icá>impčelícá* (*č-d'>č-l'*)⁴⁰⁵; *žískol>žicol* (*ž-s*⁴⁰⁶*>ž-ø*); *zvirl>zvir* (*r-l'*⁴⁰⁷*>r-ø*);
- regresivă: (*cu de-*)*amănúntu>(cu de-)amărúntu* (*n-n>r-n*); *améninť>(*amélinť*⁴⁰⁸*>)améliť* (*n-n>l-n*)⁴⁰⁹; *aniná>aliná* (*n-n>l-n*); *crí^ler^l>clí^ler^l* (*r-r>l-r*); *gărgăriťă>gălgăriťă* (*r-r>l-r*) (IMa); *pčeptár>čeptár>četár* (*p-p>ø-p>ø-ø*) (SB); *pčépt'in'e>čépt'in'e* (*p-p>ø-p*); *Ródna>Rógna* (*d-n>g-n*)⁴¹⁰; *sărăriťă>sălăriťă* (*r-r>l-r*)⁴¹¹, *venín>verín* (*n-n>r-n*)⁴¹².

⁴⁰² Asimilare parțială, ș impunându-și pronunțarea dură.

⁴⁰³ Disimilării i se adaugă și o posibilă analogie cu *implu*.

⁴⁰⁴ Disimilare parțială.

⁴⁰⁵ Disimilare parțială (*č* și *d'* sunt ambele palatale).

⁴⁰⁶ Ambele fricative.

⁴⁰⁷ Ambele lichide.

⁴⁰⁸ Exemplu de disimilare citat și de S. Pușcariu (1994, p. 133).

⁴⁰⁹ La care se ajunge prin contaminare cu *a melița* (valea Ilvei și SB).

⁴¹⁰ Disimilare parțială (*d* și *n* sunt ambele dentale).

⁴¹¹ Ultima formă, consemnată și de V. Văsieșiu (1996, p. 75).

⁴¹² Trăsătură a graiurilor ardelenesti; cf. A. Turculeț (2002b, p. 151).

3.10.3. Proteză: *agriji* 'a avea grijă'; *amiroși*; *aćipăi*⁴¹³; *pćetqre*, *scqře*; *scoborŃ*; *scorbăř*⁴¹⁴; *streăpŃă*; *řcutŃie*; *zbęiř*⁴¹⁵.

3.10.4. Afereză: *a* în *coperiř*, *mest'ecă* 'amesteca', *năfură* și *NastasŃia*; *c* în *tŃtor* 'ctitor'; *e* în *Cat'irina*; *s* în *cŃrŃăie* 'scărŃăie', *criřn'eřt'e* (F), *fęřn'ic*, *feřtăn'e*, *tăroste*, *tăi!* 'stai!', *trujăn*⁴¹⁶.

3.10.5. Metateză: (*a se*) *arămn'i* 'amări' (SB)⁴¹⁷; *apćiŃăř* 'aŃipesc'⁴¹⁸; *brařon* 'barřon, catifea' (IMi, F, N); *căplăug*; *crastol*⁴¹⁹; *cribŃ*; *hod'ină*; *lăcră*; *lăřprăi* 'creion' (SB)⁴²⁰; *lécăr*⁴²¹ 'suman', față de *řecăl*; *mŃljoc*⁴²²; *pătrupop* 'protopop'⁴²³; *plătânzina*; *plocóg* 'petic' (SB), față de *poclóg* '(la pl.) tăpici (la pantofi)' (L); *pocrŃŃ* (N), față de *procŃŃ*; *poctqřă*, *poctoźęřc*⁴²⁴; *polécăr* și *polecřęřc*⁴²⁵; *potrocól*; *sărăd* 'dantelă cu care se garniseřte sumanul' (L) (< ngr. *σειράδιον*), față de *răsăd* (SB)⁴²⁶; *sřlęd'er*⁴²⁷; *řclpęřt'e* 'sclipeřte'; *sufulc* 'suflec'; *řalhău* 'ceahlău,

⁴¹³ „Proteza lui *a* este un fenomen înregistrat în cea mai mare parte a graiurilor transilvănene” (*Tratat*, p. 359).

⁴¹⁴ Notat și de V. Văsieřiu (1996, p. 75).

⁴¹⁵ Pentru unele dintre aceste exemple, vezi și D. řandru (1936, p. 131).

⁴¹⁶ Pentru *coperiř*, *năfură*, *fęřnic*, *feřtănŃe*, *tăroste*, vezi și V. Văsieřiu (1996, p. 75).

⁴¹⁷ Mai obscur în acest caz, mecanismul metatezei include aici și o contaminare cu *arămiu*, (*a se*) *arămi*. Ařadar: *amări* > **arămi* (-*m-r*->-*r-m*-), concomitent cu producerea contaminării.

⁴¹⁸ Dar și *aŃipęřc* (Ro).

⁴¹⁹ Formă notată și de S. Puřcariu (1994, p. 166) și, în aria Someřului superior, de D. řandru (1938, p. 188).

⁴²⁰ Dar *răřplăi* (IMa).

⁴²¹ Formă notată la Leřu și atestată și de Puřcariu (1994, p. 170).

⁴²² Forma, înregistrată la SB, apare și în alte arii ale dacoromănei (Muscel, Brařov, Apuseni) și „pare a fi foarte veche” (S. Puřcariu, 1994, p. 373).

⁴²³ În explicarea formei *pătrupop*, metatezei i se adaugă etimologia populară (pornind de la numele *Pătru*).

⁴²⁴ Dar *potcovăr*. De remarcat că variantele cu metateză (care circulă paralel cu cele fără metateză) nu sunt cunoscute în unele puncte de anchetă (L, Re).

⁴²⁵ Exemple de metateză notate și de S. Puřcariu (1994, p. 170). Formele apar în unele localități (L) alături de cele fără metateză.

⁴²⁶ În acest caz trebuie avută în vedere și contaminarea cu omonimul.

⁴²⁷ Dar *sřlęd'el* (L).

vultur'; *trupcînă*; *turján* 'strujan' (L); *ulicăriț* 'ulițarnic'⁴²⁸ (L2); *vrēn'ic* (*d'e láudă*)⁴²⁹ 'vrednic'⁴³⁰.

3.10.6. Epenteză: *ă* în *iésăle*⁴³¹ 'iesle', *litără* 'litru' (L), *vidără* 'vadră, găleată'; *i* în *but'ínár*, (*a să*) *hilizí*; *l* în *dulhóre*; *n* în *aņgrășă*, *fansúle*⁴³²; *r* în *cornifēr*⁴³³; *t* în *bobōnță* = *bobōntsă* (<germ. *Bonbons*), *liptă*, *tăpțije* etc.⁴³⁴, precum și în *hóista*; *u* în *curăjiesc* 'croiesc', *să surúpă*, *v* în *răzvór*.

3.10.7. Haplologie: *ăldată*; *crer*⁴³⁵ (printr-o etapă intermediară *créer*⁴³⁵); *le* 'lele'; *pcor* 'picior' (printr-o etapă intermediară **pêicor*); *st'imosăsc* 'schimonosesc', *stămînă* 'săptămână', *zumătă*; *unsprășe*, *doisprășe*, *trisprășe* etc.

3.10.8. Apocopă: *ba* 'bade'⁴³⁶.

3.10.9. Sincopă: *e* în *besércă* 'beserică' (SB)⁴³⁷, *vint'ic* 'venetiț' (L); *i* în *d'inn'ăță* (și *mn'ăța búnă*); *u* în *usc*⁴³⁸.

3.10.10. Anticipare: *K'ilimént* „Clement”, *liăngăn*, *véveriță*.

3.10.11. Propagare: *n'inzel*.

⁴²⁸ Cu reducerea grupului consonantic *-rn'-* (**ulicarn'it*) la *-r-* prin voalizarea palatalei *-n'-*.

⁴²⁹ Dar (*om*) *vrēdn'ic*.

⁴³⁰ Pentru *polécră*, *potrocól*, *pătrupop*, vezi și V. Văsieșiu (1996, p. 76).

⁴³¹ Apare și la V. Văsieșiu (1996, p. 75).

⁴³² Nu suntem de părere că *liăngăn* și *n'inzel* s-ar explica tot prin epenteză (cf. D. Șandru, 1938, p. 188). Vezi și *supra*, 3.2.3 și *infra*, 3.10.10 și 3.10.11.

⁴³³ Probabil și prin etimologie populară, de la cuvântul *corn*.

⁴³⁴ Vezi și *supra*, 3.2.4 și notele 313, 314.

⁴³⁵ Derivat din *c(e)rebrum* printr-un stadiu mai vechi *creur* (vezi S. Pușcariu, 1994, p. 127).

⁴³⁶ Un factor favorizant al producerii apocopei în acest caz trebuie să fie analogia cu *le* 'lele'.

⁴³⁷ Această formă poate fi explicată și printr-o disimilare totală.

⁴³⁸ În ultimul caz se adaugă și presiunea sistemului spre uniformitate, dacă avem în vedere faptul că tema multor forme ale paradigmei acestui verb nu conține vocala *u*.

Capitolul 2

FONOLOGIA

1. Observații generale

1.1. Graiurile din cadrul dacoromânei au sisteme fonologice proprii, diferite atât între ele, cât și față de cel al limbii literare. Un adevărat deschizător de drumuri în privința descrierii funcționale a nivelului fonologic al graiurilor (principalul obiect al interesului său rămânând totuși limba literară) este E. Petrovici¹ (să nu uităm că, pe bună dreptate, s-a afirmat că modelul fonologic construit de acesta se pliază mai bine situației anumitor graiuri dacoromâne decât limbii literare). Totuși, la nivel declarativ, opinia sa este oscilantă. După ce, în 1952, admitea că „graiurile românești nu au toate același număr de foneme, nu au o structură fonologică absolut identică”², câțiva ani mai târziu va susține că acestea „au un sistem fonematic bazat pe principii identice”³, ba mai mult, că între variantele diatopice ale dacoromânei „nu sunt deosebiri fonologice, ci numai fonetice”⁴. Considerăm totuși că, pe fundalul structurii de ansamblu, comună tuturor variantelor dacoromânei (indiferent că vorbim despre unități sintopice sau sinstratice), se pot remarca unele aspecte care individualizează fiecare idiom în parte⁵.

¹ 1950, p. 172-232. Originalitatea sistemelor fonologice ale graiurilor dacoromâne în raport cu limba literară este acceptată și de A. Avram (1957, p. 59); Al. Rosetti (1957, p. 43) etc.

² 1952, p. 131.

³ 1956a, p. 27.

⁴ 1957, p. 72.

⁵ În 1958, Petrovici se va ocupa în mod special de sistemul fonologic al unui grai dacoromânesc, publicând, alături de I. Stan, o *Schiță a sistemului fonologic al graiului tecucean* (p. 119-131). Îl urmează, cu studii dedicate nivelului fonologic al anumitor graiuri sau cu descrieri incluse în lucrări mai ample, Gr. Rusu (1959, p. 61-

Afirmația privitoare la existența unor sisteme fonologice dialectale trebuie relativizată luând în considerare ceea ce s-a remarcat (atât pentru domeniul limbii române, cât și pentru alte limbi)⁶ cu privire la impunerea și funcționarea din ce în ce mai eficientă, alături de sistemele fonologice proprii graiurilor, a sistemului fonologic al limbii literare.

Astfel, se constată că sistemul fonologic al graiului de pe valea superioară a Someșului Mare cunoaște o serie de foneme vocalice și consonantice, dintre care unele nu se regăsesc în limba literară, situând graiul despre care vorbim în continuitate cu alte arii ale dacoromânei. În ceea ce privește sistemul fonologic „literar” care funcționează în paralel cu cel propriu idiomului pe care îl avem în vedere (la vorbitorii care posedă un repertoriu mai nuanțat), trebuie să remarcăm că acesta oferă imaginea unor interferențe între graiul de pe valea superioară a Someșului Mare și limba literară.

1.2. Sistemul fonologic al idiomului de pe Someșul superior este destul de unitar în aria anchetată, unele diferențe, care privesc mai curând alofonele decât fonemele, apărând doar la SB și Ro (la aceste diferențe se adaugă variațiile – tot preponderent fonetice – individuale și, în interiorul fiecărui idiolect, fluctuațiile de ordin diafazic).

Alofonele fonemelor $[t' d']$ se realizează la SB fie ca oclusive palatale, fie (cel mai frecvent) ca un sunet intermediar între africată alveolopalatală și oclisivă palatală, fie, în sfârșit, ca africate alveolopalatale: $bát'e - báč'e - báče$. În africatele secundare $[č ǵ]$ se pot confunda, în acest ultim caz, reflexele palatalizării dentalelor (care și-au continuat evoluția spre africate) cu reflexele africatizării oclusivelor palatale: $[č]em$ ‘chem’ – $[č]em$ ‘tem’; $un[ǵ]e$ ‘unghie’ – $un[ǵ]e$ ‘unde’. Prin refonologizarea africatelor primare (care trec la fricative), se evită identificarea realizărilor fonetice ale acestora cu alofonele fonemelor $[t' d']$, respectiv $[k' g']$.

Fonemele $[r' l']$, cu un statut marginal, se realizează cu mai multă consecvență la Ro, dar alofonele lor apar uneori și în celelalte puncte ale ariei.

1.3. Originalitatea sistemului fonematic al graiului de pe valea superioară a Someșului Mare (pe de o parte față de situația întâlnită în limba literară, pe de altă parte față de alte graiuri regionale) este dată de frecvența și distribuția fonemelor (vezi *infra*).

73), T. Teaha (1961, p. 79-87), A. Avram (1963, p. 215-228), Matilda Caragiu Marioțeanu (1963, p. 313-333), P. Neiescu (1963, p. 207-213), Em. Vasiliu (1968, p. 140-193), A. Kovačec (1971, p. 37-80), V. Rusu (1971, p. 99-112); N. Saramandu (1972, p. 157-172) etc.

⁶ Gr. Rusu (1957, p. 127), E. Petrovici, I. Stan (1958, p. 119).

2. Vocalismul

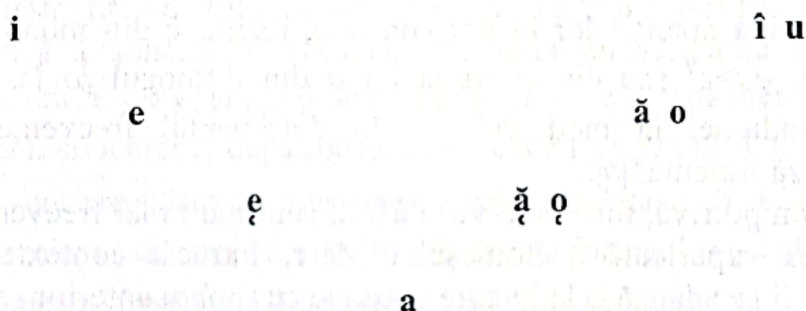
2.1. Inventarul fonemelor vocalice

Sistemul vocalic al graiului este reprezentat de zece foneme (vezi *infra*, schema 2.1.), grupate în trei serii de localizare:

- anterioare: |i e ɛ|;
- centrale: |a|;
- posterioare: |ɪ u ă ɔ ɔ̃|.

și patru grade de apertură⁷:

- închise: |i ɪ u|;
- medii-închise: |e ă o|;
- medii-deschise: |ɛ ẵ ɔ̃|;
- deschise: |a|.



Schema 2.1. Repartizarea fonemelor vocalice (accentuate), după apertură (pe verticală, de la închis la deschis) și localizare (pe orizontală, de la anterior la posterior)

În cadrul seriei posterioare, vom distinge între vocalele labiale: |u o ɔ| și cele nelabiale: |ɪ ă ẵ|.

Se observă că sistemul vocalic al acestui idiom cunoaște patru serii de apertură, spre deosebire de sistemul limbii literare, care prezintă doar trei asemenea serii, după majoritatea opiniilor⁸. Diferența este dată de seria

⁷ Sau de „plenitudine vocală” (vezi Gr. Rusu, 1959, p. 62).

⁸ Graur, Rosetti (1938, p. 5), E. Petrovici (1956a, p. 30, 37; 1956b, p. 9), Em. Vasiliu (1956, p. 33). Dimpotrivă, A. Avram (1955, p. 220) vorbește despre

vocalelor medii-deschise, reprezentată de fonemele $|e|$ $|\check{e}|$ și $|o|$, care sunt foneme autonome, întrucât îndeplinesc condițiile de distribuție (vezi *infra*, 2.3.2) și funcționalitate (vezi *infra*, 2.4.2).

Sistemul vocalic prezentat *supra* se referă la vocalele aflate în silabă acentuată, precedate de anumite consoane din seria non-palatală (așa-zisele consoane *neutre* și *dure contextual*, în terminologia noastră; vezi *infra*, 4.1.1). Tot în silabă accentuată, dar după consoane palatale, sistemul vocalic se reduce la șase foneme: $|i e \check{e} a u o|$; același număr de foneme-vocală va apărea și după consoane dure: $|\hat{i} \check{a} \check{q} a u o|$.

Alte restricții distribuționale se referă la poziția atonă, care limitează numărul de foneme vocalice tot la șapte: $|i e a \hat{i} \check{a} u o|$. Opoziția *intens* : *relaxat* se neutralizează, iar vocalele medii-deschise devin variante libere ale fonemelor $|e|$, $|\check{e}|$ și $|o|$.

2.2. Observații cu privire la frecvența fonemelor-vocală

Din punctul de vedere al frecvenței lor, unele foneme-vocală sunt mai slab reprezentate decât în limba comună. Ne referim în special la fonemele din seria anterioară, care nu sunt ocurente după consoane dure. Într-o oarecare măsură însă, „deficitul” de vocale cu timbru palatal este compensat prin apariția apariția lor în noi contexte, rezultate din monoftongarea unor diftongi: $ea > \check{e}^9$ sau din evoluția lui *a* din diftongul *ia* la $\check{e}^{10}$, acest fapt producându-se, în mod evident, în detrimentul frecvenței cu care se realizează fonemul $|a|$.

Dimpotrivă, fonemele-vocală $|\hat{i} \check{a}|$ sunt mult mai frecvente în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, întrucât contextelor din limba comună li se adaugă cele în care vocalele cu timbru anterior se află în poziție de velarizare:

- o fricativă dentală $|s z|$: $s|\check{a}|mn$, $\hat{i}mbulz|\hat{i}|m$;
- o fricativă palatoalveolară $|ʃ ʒ|$: $d'eʃ|\hat{i}|rát$, $bet'e|\check{e}|\check{a}|sc$;
- o fricativă labiodentală $|f v|$: $lov|\check{a}|sc$, $Páv|\check{a}|l$;
- o oclisivă bilabială $|p b m|$: $stop|\check{a}|sc$, $zdrob|\check{a}|sc$, $m|\check{a}|rs$;
- o africată dentală $|t d|$: $t|\hat{i}|n'é\hat{m}$, $\hat{i}ncăld|\check{a}|\check{s}t'$;
- vibranta $|r|$: $páhár|\check{a}|$;
- grupul consonantic *st*: $st|\hat{i}|ns$, $st|\check{a}|lájă$ ‘stelaj, etajeră’¹¹.

mult mai multe serii vocalice, propunând ca model al structurării sistemului vocalic românesc un sistem de 9 cercuri concentrice.

⁹ Pentru condiții și exemple, vezi 3.3.1.1, capitolul 1.

¹⁰ Pentru condiții și exemple, vezi 3.3.1.2, capitolul 1.

¹¹ Pentru mai multe exemple și pentru unele reguli ale velarizării, vezi capitolul 1, secțiunile 3.1.5, 3.1.8, 3.2.2 și 3.2.5.

2.3. Distribuția în cuvânt a fonemelor-vocală

2.3.1. Aspecte generale

În faza actuală de evoluție a graiului, vocalele din seria posterioară labială ($|u o \phi|$) și mai ales cele din seria anterioară ($|i e \epsilon|$)¹² apar rareori în poziție inițială (de cuvânt sau de silabă) altfel decât precedate de un apendice asilabic: de timbru *i* (înaintea unei vocale cu timbru palatal), respectiv *u* (pentru vocalele labiale), care însă este slab perceptibil și afonizat. Totuși, întrucât transformarea acestui apendice în semivocală propriu-zisă nu este obligatorie, vom spune că vocalele inițiale diftongate sunt variantele poziționale ale vocalelor ocurente în poziție postconsonantică, aflându-se în distribuție complementară cu acestea. Am notat realizarea „pură” a respectivelor vocale în multe cuvinte din fondul neologic, dar și în lexicul „tradițional”, totuși într-un număr destul de redus de contexte: pentru $|u|$: $|u|it'it$, $|ú|liță$, $|u|nčes$; pentru $|o|$: $|o|pčincă$, $|o|lój$; pentru $|\phi|$: $|\phi|le$, $|\phi|min'$, $|\phi|rbe$, $|\phi|să$; pentru $|i|$: $|i|c$, $|i|cónă$, $|i|léu$, $|i|n'imă$; pentru $|e|$: $|e|lév$, $|é|mil$, $|é|sta$, $|é|st'a$; pentru $|\epsilon|$: $|\epsilon|da$, $|\epsilon|st'a$.

Alte restricții distribuționale se referă la poziția medială postconsonantică a fonemelor vocalice din seria anterioară și din seria posterioară nelabială. $|i e \epsilon|$ și $|î â ă|$ se află în distribuție complementară: dacă $|i|$, $|e|$ și $|\epsilon|$ sunt non-ocurente după consoane dure $|s z \varsigma j \tau d r|$, $|î|$ $|ă|$ și $|ă|$ nu pot apărea atunci sunt precedate de consoane cu timbru palatal $|t' d' n' č ĝ š ž r' l'|$ ¹³. Ca o consecință a acestei stări de fapt, frecvența fonemelor vocalice $|î â ă|$ crește, în detrimentul frecvenței fonemelor $|i e \epsilon|$ (vezi *supra*, 2.2).

Fonemele din seria posterioară labială nu cunosc alte restricții din punctul de vedere al distribuției în afara celei menționate *supra*, în legătură cu ocurența lor în poziție forte (în inițială absolută). Astfel, ele pot apărea în poziție medială:

- după consoane palatale: $verd'ú|c$, $t' |o|c$ ‘toc pentru cute’, $s' | \phi |ră$ ‘cioară’;

¹² Se cuvine să menționăm totuși că proteza semivocalei *j* este evitată de cele mai multe ori în neologisme (pentru exemple, vezi secțiunea 3.2.2 din capitolul 1) și nu se produce nici într-un cuvânt mai vechi precum ϵ ‘da, așa e’, rostit cu *coup de glotte*.

¹³ Cu unele excepții, explicabile prin disimilare (vezi capitolul 1, 3.2.2).

- după consoane neutre: *păp|ú|c*, *m|o|ră|e|st'e*, *h|ó|tă*; *s|u|s* ‘cojocar’,
ș|ó|pru, *t|ó|be* ‘musculițe’;
- în diftongi, după semivocalele *i* sau *u*: *î|o|săg*, *pă|î|ó|ră*; *î|u|b|e|st'e*,
u|rd'in'éz, *o|c|e|sc*, *sus|u|ó|ră*.

2.3.2. Distribuția în cuvânt a fonemelor vocalice care nu se regăsesc în limba literară

Vocalele *[e]* și *[o]* pot apărea în orice poziție:

- inițială¹⁴: *|e|* ‘da’, *|é|st'a* ‘acestea’; *|ó|rbă*, *|ó|min'*, *|ó|să*;
- medială: *an|gr|é|șă*, *ber|b|é|șe*, *îm|flor|é|st'e*, *flec|u|é|st'e*, (*să*) *l|é|să*;
căp|ă|l|it|ó|re, *gr|ó|să*, *m|ó|să*, *z|ó|ră*, *um|plu|ó|să*, *so|î|ó|să*;
- finală: *pet'|é|*, *săcăr'|é|*, *scăd'|é|*; *n|o|*, *l|o|* ‘lua’.

Dimpotrivă, se observă că *[ă]* nu se opune lui *[e]* și este non-ocurent în poziție inițială, iar medial (și final) apare doar în poziție accentuată și după o consoană din seria non-palatală, subclasa consoanelor dure (vezi *infra*, 3.1):

- o fricativă dentală *[s z]*: *îns|ă|mn'e*, *păz|ă|st'e*;
- o fricativă palatoalveolară *[ʃ j]*: *tu|ș|ă|st'e*, *vî|j|ă|*;
- o africată dentală *[tʃ dʒ]*: *bă|ie|t|ă|*, *d|ă|șe*;
- vibranta *[r]*: *r|ă|le*, *r|ă|șe*;
- grupul consonantic *st*: *st|ă|rpe* etc.¹⁵,

situație în care am ajuns la concluzia că acesta are un statut marginal.

2.4. Criteriul funcțional aplicat fonemelor vocalice

2.4.1. Aspecte generale

[i i u e ă o a] sunt foneme independente, singura discuție care poate apărea fiind legată de seria vocalelor palatale și de cea a vocalelor velare, care, în condițiile dedurificării consoanelor (trăsătură în curs în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare) pot avea o distribuție identică (apărând aceleași contexte). Totuși, nu vom considera că *[î]* și *[ă]* sunt alofonele velarizate ale lui *[i]*, respectiv *[e]*, chiar dacă, în perechi de tipul: *șîr* – *șîr*, *zîd* – *zîd*, *șăs* – *șes* (în care *[î]* nu se opune lui *[i]*, după cum nici *[ă]* nu se opune

¹⁴ Cu precizarea că, în poziție inițială, *[e]* și *[o]* apar de obicei precedate de o semivocală de sprijin, de cele mai multe ori slab perceptibilă: *î* (pentru *[e]*) sau *u* (pentru *[o]*). Vezi și *supra*, 1.2, capitolul 2.

¹⁵ Pentru mai multe exemple, vezi secțiunea 3.1.5 din capitolul 1.

lui |e|), opozițiile¹⁶ |î| : |i| și |ă| : |e| nu sunt pertinente nici sub aspect lexico-semantic, nici sub aspect gramatical. În alte contexte în schimb, |î| este comutabil¹⁷ cu |i|, iar |ă| cu |e|, alternanțele vocalice menționate marcând distincția între singular și plural:

- la unele substantive feminine de declinarea 1 (cu condiția să nu aibă tema într-o consoană dură¹⁸): |ápă| : |ápe|, |cápră| : |cápre|, |mámă| : |máme|, |mîndră| : |mîndre|, |ólă| : |óle|, |rótă| : |rót'e|¹⁹, |sápă| : |sápe|, |sóbă| : |sóbe|, |sócra| : |sócre|, |táblă| : |táble|;
- la unele adjective variabile cu două terminații, la forma feminină (cu condiția să nu aibă tema într-o consoană dură²⁰): |bóndră| : |bóndre|, |cóptă| : |cópt'e|, |hídă| : |híd'e|, |îmbulzită| : |îmbulzít'e|²¹, |jîbă| : |jîbe|, |lótără| : |lót're|, |súra| : |súre|;
- la unele substantive masculine, de declinarea a 2-a: |făt| : |feť|, |tînăr| : |t'ín'er|²² etc.,

opoziții pertinente sub aspect gramatical, care demonstrează statutul de fonem al lui |î| și |ă|²³. Prin urmare, întrucât elementele analizate au „cel puțin un context comun în care sunt opozabile”²⁴ (or, raporturile de comutare nu se reduc la unul singur, după cum s-a văzut din exemplele de mai sus), ele se află în distribuție contrastivă.

¹⁶ Alternanțe (semnificative sub aspect semantic sau morfologic) între vocale de diferite grade de apertură sau având loc de articulare diferit.

¹⁷ Întrucât „principiul comutabilității fonemelor ne permite să stabilim dacă două sunete reprezintă sau nu două foneme diferite ” (A. Martinet, 1939, apud Rosetti, 1957, p. 43), putem conchide că |î| și |i|, |ă| și |e| au identitate fonologică.

¹⁸ Situație în care opoziția se neutralizează (vezi *infra*, secțiunea 2.1).

¹⁹ Distincția singular-plural este aici, ca de altfel și mai sus ([gordúnă : gordún'e]), dublu marcată: prin opoziția vocalică |ă| : |e| și prin opoziția consonantică |n| : |n'|.

²⁰ Situație în care opoziția se neutralizează: îndămînoasă : îndămînoasă 'amabilă/-e' (sg. și pl. fem.).

²¹ În ultimele trei cazuri, opoziția vocalică |ă| : |e| se adaugă altui mijloc de diferențiere a formei de plural de cea de singular (opoziția consonantică |n| : |n'|), fără însă ca vreuna dintre opoziții să se neutralizeze (despre principiul *neutralizării* a vorbit, cu exemple relevante, Martinet, 1939, apud Al. Rosetti, 1957, p. 43; vezi și *supra*, nota 20).

²² Pentru marcarea numărului, opoziției vocalice |ă| : |e| și |î| : |i| i se adaugă opoziția consonantică |r| : |r'|, respectiv |t| : |t'|.

²³ Petrovici considera că vocalele *ă*, *î* sunt, alături de *e*, *i*, variantele condiționate (de timbrul consoanei precedente) ale aceluiași fonem: „ă/e”, respectiv „î/i” (1956, p. 11-13).

²⁴ Definiția distribuției contrastive, după DGSL, s.v. *distribuție*.

Spre deosebire de situația din limba literară, unde a fost identificat „un raport de dependență a vocalelor față de vocala următoare și a consoanelor față de vocala următoare”²⁵, suntem de părere că, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, influența nu este unilaterală. Spre exemplu, consoanele dure din seria non-palatală nu admit pe poziția imediat următoare vocale palatale, pe care le „constrâng” să-și schimbe locul de articulare. În acest context, afirmația lui E. Petrovici conform căruia româna este „o limbă de tip consonantic”²⁶ nu trebuie nici acceptată fără discuție și nici respinsă în totalitate, așa cum procedează Em. Vasiliu²⁷. Limba română în general (prin urmare și graiul de care ne ocupăm) operează atât cu opoziții consonantice, cât și cu opoziții vocalice (vezi *infra*). Înaintea unei vocale palatale, opoziția „consoană palatală : consoană non-palatală” nu este operantă, iar rolul de a diferenția, de pildă, între prezentul și imperfectul indicativului, pers. 4 (la verbe de conjugarea a II-a) este asumat de vocale: |băt'ém| : |băt'ém| etc.

2.4.2. Criteriul funcțional aplicat fonemelor vocalice care nu se regăsesc în limba literară

Trebuie să precizăm că opozițiile fonologice la care participă vocalele specifice (în contrast cu limba comună) graiului de care ne ocupăm se stabilesc exclusiv în poziție accentuată, după cum va rezulta și din exemplele citate *infra*, 2.4.2.1, 2.4.2.2 și 2.4.2.3.

2.4.2.1. Fonemul-vocală |e|

a) |e| : |a|

Opoziția dintre |a| (gradul 1 de apertură) și |e| (gradul 2 de apertură) este pertinentă sub aspect gramatical, diferențiind următoarele forme:

- la unele substantive feminine de declinarea I (a căror temă se termină într-o consoană pronunțată dur), singularul de plural: |fătă| : |fétă|, |măsă| : |mésă|, |vărță| : |vérță| etc.;

²⁵ Em. Vasiliu (1956, p. 31). Vezi și Al. Rosetti, care afirmă că „limba română s-a dovedit sensibilă la calitatea timbrului vocalic din tranșa a doua a cuvântului fonetic” (1957, p. 44).

²⁶ Em. Vasiliu crede că afirmația lui Petrovici trebuie interpretată nu atât din perspectiva unor considerații de ordin statistic (fonemele-consoană sunt mai numeroase decât fonemele-vocală), cât ca referindu-se la „dependența univocă” a sistemului vocalic față de sistemul consonantic (*ibidem*, p. 27).

²⁷ *Ibidem*, p. 27, 33.

- la unele adjective (cu tema într-o consoană pronunțată dur) variabile, cu două terminații, singularul de pluralul feminin: |d'ásă| : |d'ésă|, |št'ársă| : |št'ěrsă| etc.;
- singularul de pluralul pronumelui și adjectivului demonstrativ de apropiere, forma feminină: |ásta| : |ést'a|;
- la unele verbe de conjugarea I (cu tema într-o consoană pronunțată dur), indicativul de conjunctivul prezent, persoanele 3, 6: |îmváťă| : |îmvěťă|, |îngáťă| : |îngěťă|, |lásă| : |lésă|, |pásă| : |pésă|, |und'áză| : |und'éză|.

Aceeași alternanță |a| : |e| acoperă și alte opoziții, non-repetitive: |bať| (prez., pers. 2) : |beť| (imperf., pers. 5), |ba| 'bade' : |be| (Ind. prez., pers. 3), |máre| : |mére|, |páre| : |pére|.

b) |e| : |e|

Identitatea fonemului |e| se stabilește și în cadrul unor perechi minimale în care acesta intră în opoziție cu |e|, iar această opoziție se constituie într-un mijloc de diferențiere morfonemică:

- la verbele de conjugarea a II-a²⁸, între prezentul și imperfectul indicativului, pers. 4: |avém| : |avém|, |părem| : |părem|, |însepém| : |însepém|, |spun'ém| : |spun'ém|, |rămîn'ém| : |rămîn'ém|, |șăd'ém| : |șăd'ém|, |șerém| : |șerém|, |vid'ém| : |vid'ém|, |vrém| : |vrém|;
- la verbele de conjugarea a II-a²⁹, între prezentul și imperfectul indicativului, pers. 5: |beť| : |beť|, |culežěť| : |culežěť|, |dušěť| : |dušěť|, |însepěť| : |însepěť|, |șăd'ěť| : |șăd'ěť|, |șerěť| : |șerěť|, |trešěť| : |trešěť|;
- la unele verbe de conjugarea I (cu tema într-un sunet palatal), între prezentul indicativului, pers. 5 și participiul (în formă adjectivală, acordată, la masc. pl.): |beť| : |beť|, |apropcěť| : |apropcěť|, |muiěť| : |muiěť|, |spăriěť| : |spăriěť|, |tăiěť| : |tăiěť| etc.

²⁸ Categorie unde includem și acele verbe de conjugarea a III-a în limba comună, care în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare au cunoscut o schimbare a modalității accentuale, modificându-și implicit și încadrarea din punctul de vedere al conjugării. Vezi *supra*, capitolul 1, secțiunea 1.1.1.2.

²⁹ Vezi nota precedentă.

c) |e| : |i|

Această opoziție este relevantă în următoarele perechi minimale, distingând între imperf., pers. 3 (6) și Inf.: |îmblăt'ê| : |îmblăt'î|, |pînd'ê| : |pînd'î|, |vin'ê| : |vin'î|.

d) Alte opoziții

|e| se opune și altor vocale, în opoziții non-repetitive, cu valoare lexicală: |mûre| : |mêre|, |buț| : |bêț|, |bôt'e| 'bâte' : |bêt'e|, |ôst'a| : |êst'a|, |pîn'e| : |pên'e|, |rôst| : |rêst| etc.

2.4.2.2. Fonemul-vocală |ă|

a) |a| : |ă|

În perechi de tipul |așáză| : |așăză|, |îngrășă| : |îngrășă|, |scărițáză| : |scărițăză|, |șpesáză| : |șpesăză|, |zisáză| : |zisăză| opoziția |a| : |ă| este funcțională, distingând indicativul de conjunctivul prezent, pers. 3, 6, la unele verbe de conjugarea I cu tema într-o consoană pronunțată dur.

b) |ă| : |â|

O situație specială o prezintă opoziția |ă| : |â|, ilustrată printr-o serie de perechi minimale formate din pers. 4, 5 ale indicativului, respectiv ale conjunctivului prezent: |cosăm| : |cosâm|, |cosăt| : |cosât|. Randamentul scăzut al acestor opoziții, datorat locului secundar pe care îl ocupă în sistemul flexiunii verbale accentuarea pe flectiv (concurată puternic de accentuarea literară, pe radical³⁰), demonstrează că, într-adevăr, fonemul |ă| este unul marginal. În contextul tendinței active spre dedurificarea consoanelor, acest statut al fonemului în discuție este atestat și de faptul că ă și â încep să se regăsească în aceleași contexte: așăză – așeze, săt'e – set'e.

c) Alte opoziții

Fonemul |ă| participă și la alte opoziții, non-repetitive: |sút'e| : |săt'e|, (să) |súșe| : (să) |sășe|, |zíșe| : |zășe| etc..

³⁰ Situație în care rolul distinctiv îi revine accentului.

2.4.2.3. Fonemul-vocală $|\varphi|$ a) $|\varphi| : |a|$

Această opoziție este pertinentă sub aspect lexico-semantic, aflându-se la baza constituirii unor perechi minimale de tipul: $|b\acute{o}b\grave{a}| : |b\acute{a}b\grave{a}|$, $|b\acute{o}r\grave{z}\acute{a}| : |b\acute{a}r\grave{z}\acute{a}|$, $|c\acute{o}d\grave{a}| : |c\acute{a}d\grave{a}|$, $|m\acute{o}r\acute{e}| : |m\acute{a}r\acute{e}|$, $|p\acute{o}r\grave{a}| : |p\acute{a}r\grave{a}|$, $|r\acute{o}b\grave{a}| : |r\acute{a}b\grave{a}|$, $|r\acute{o}d\grave{a}| : |r\acute{a}d\grave{a}|$, $|s\acute{o}r\acute{e}| : |s\acute{a}r\acute{e}|$, $|s\acute{o}r\grave{a}| : |s\acute{a}r\grave{a}|$.

b) $|\varphi| : |o|$

Alternanța $|o| : |\varphi|$ distinge și între Ind. prez. și Ind. imperf., pers. 4 de la verbul *a lua*: $|l\acute{o}m| : |lom|$, precum și între prenumele masculin *Florea* și prenumele feminin *Floarea*: $|fl\acute{o}r\grave{a}| : |fl\acute{o}r\acute{a}|$.

c) $|\varphi| : |e|$

Altă opoziție care acoperă distincții non-repetitive, relevante sub aspect lexical, este $|\varphi| : |e|$: $|v\acute{o}st\grave{a}| : |v\acute{e}st\grave{a}|$, $|i\acute{o}i| : |i\acute{e}i|$.

2.5. Concluzii

Considerăm că vocalele $|a\ \acute{e}\ \varphi\ e\ \acute{a}\ o\ i\ \acute{i}\ u|$ sunt foneme independente din următoarele considerente:

- nu cunosc restricții distribuționale în ceea ce privește poziția lor în cuvânt;
- au rol distinctiv – gramatical sau lexical – în cadrul unor perechi de cuvinte.

Cu toate că distribuția lui în cuvânt este limitată la poziția mediană și finală, și deși, istoricește, s-a dezvoltat din $|\acute{e}|$ ³¹, $|\acute{a}|$ intră în opoziție cu alte foneme, iar sub aspectul conținutului său fonologic³², se deosebește de $|\acute{e}|$

³¹ Ca reflex al diftongului $\acute{e}a$, mai vechi sau mai recent (dezvoltat dintr-un e din cuvinte de origine latină și mai târziu și de alte origini), la e .

³² Criteriu esențial care ne permite să delimităm fonemele de variantele combinatorii ale aceluiași fonem (Em. Vasiliu, 1957, p. 52). În esență, este vorba despre principiul „diferențierii maxime a fonemelor”, formulat de A. Martinet (1955, p. 62): un sunet „își câștigă dreptul” de a funcționa ca fonem în măsura în care se diferențiază sub aspectul conținutului său fonologic de celelalte foneme ale unui anumit idiom.

printr-o trăsătură pertinentă³³ (și ne referim aici la trăsătura distinctivă reprezentată de caracterul [$\pm$ diezat]):

e	[– compact]	ǣ	[– compact]
	[– difuz]		[– difuz]
	[– relaxat]		[– relaxat]
	[+ intens]		[+ intens]
	[+ diezat]		[– diezat]
	[– bemolat]		[– bemolat]

Prin urmare, |ǣ| este un fonem autonom, chiar dacă, în prezent, ocupă un loc marginal în sistemul fonologia al graiului.

|i| și |ǣ| îndeplinesc toate criteriile de „fonemicitate”:

a) |i| și |ǣ|, respectiv |e| și |ǣ| nu pot fi variante combinatorii ale aceluiași fonem întrucât nu au conținut fonologic identic:

i	[– compact] [+ difuz] [– intens] [+ relaxat] [+ diezat] [– bemolat]	î	[– compact] [+ difuz] [– intens] [+ relaxat] [– diezat] [– bemolat]
e	[– compact] [– difuz] [+ intens] [– relaxat] [+ diezat] [– bemolat]	ǣ	[– compact] [– difuz] [+ intens] [– relaxat] [– diezat] [– bemolat]

b) sunt ocurente în orice poziție;

³³ Am adoptat, pentru analiza fonemelor, lista trăsăturilor distinctivă „de sonoritate” și „de tonalitate” propusă de R. Jakobson (1973, p. 127-131), cu precizarea că nu am reținut acele trăsături care fie caracterizează întreaga clasă a vocalelor, fie sunt irelevante pentru limba română: vocalic/non-vocalic, consonantic/non-consonantic, surd/sonor, nazal/oral, discontinuu/continuu, strident/mat, blocat/non-blocat.

c) sunt mai mult decât niște simple variante poziționale ale lui $|i|$, respectiv $|e|$, dacă avem în vedere că apar și în contexte în care orice complementaritate cu $|i|$ și $|e|$ este exclusă: $r|i|s$, $s|i|rmă$, $t|ă|mîie$, $t|ă|rán$ etc.;

d) apar în contrast fonologic, necondiționat de poziție, cu alte foneme, după cum rezultă din perechi opoziționale de tipul celor menționate *infra*, 2.4.1;

e) diacronic, $|i|$ și $|ă|$ nu rezultă doar din $|i|$ și $|e|$, cu alte cuvinte afirmația lui E. Petrovici conform căruia, din punctul de vedere al istoriei limbii, $|i|$ și $|i|$, respectiv $|ă|$ și $|e|$ reprezintă același fonem³⁴ trebuie nuanțată³⁵.

3. Semivocalele

3.1. Inventarul fonemelor semivocalice

Fiind, din punct de vedere fonetic, niște timbe vocalice nesilabice, semivocalele se definesc, la fel ca vocalele, în funcție de localizare:

– anterioare: $|i|$, având ca alofone $[i/y \text{ } i \text{ } i \text{ } e \text{ } e \text{ } e \text{ } r^i]$;

– posterioare: $|u|$, cu alofonele $[u/w \text{ } u \text{ } u \text{ } o \text{ } o \text{ } o]$;

și de apertură:

– închise: $|i|$; $|u|$.

Correspondența se limitează la vocalele seriilor anterioară și posterioară labială, respectiv închisă. Vocalele posterioare nelabiale (după localizare) și cele medii-deschise și medii-închise (după apertură) nu au pereche în planul semivocalic. Mai mult, se observă că nici seriile reprezentate în corespondența despre care vorbim nu sunt complete. Astfel, dintre vocalele labiale articulate posterior, numai $|u|$ are pereche semivocalică, în vreme ce o și o nu se regăsesc printre semivocale. De asemenea, vocalele închise $|i|$ și $|u|$ au corespondente semivocalice, nu însă și $|i|$ din seria vocalelor închise, respectiv $|ă|$, $|e|$ și $|o|$, din seria vocalelor medii-închise.

³⁴ 1956b, p. 11-13.

³⁵ Vezi Em. Vasiliu (1968, p. 58-65), care arată că $[ă]$ s-a dezvoltat din $[a]$, iar $[i]$ dintr-un $[a]$ în poziție nazală, dintr-un $[i]$ inițial în poziție nazală sau dintr-un $[ă]$ 1. în poziție neaccentuată, urmat de $[r]$, $[s]$, în cuvinte de origine latină; 2. în poziție nazală, în cuvinte de origine latină; 3. înainte de $[r]$, $[l]$, în cuvinte de origine slavă.

Se remarcă, de asemenea, că, spre deosebire de sistemul fonologic al limbii literare, cel al graiului de care ne ocupăm nu conține fonemele-semivocală [ɛ] și [ɔ], care s-au închis, confundându-se cu [i] și [u], respectiv [y]. Mai exact, prin anularea opoziției *difuz* : *nedifuz*, [ɛ] și [ɔ] se realizează ca sunete, dar, sub aspect fonologic, sunt alofone ale lui [i] și [u], alături de variantele fonetice [i] și [y], mult mai bine reprezentate numeric. Pe de altă parte, dacă, în limba literară, semivocala [ɔ] apare cu cea mai mare frecvență în diftongul *oa*, graiul de pe valea superioară a Someșului Mare pierde această „sursă”, dacă avem în vedere că diftongul menționat s-a monoftongat la *o*.

3.2. Ocurențe și restricții distribuționale

Așa cum precizam și *supra* (2.3.1), (mai ales) la vocalele din seria anterioară (dar) și la cele din seria posterioară labială aflate în inițială de silabă se poate produce o diftongare spontană; dat fiind faptul că apendicele asilabic (al cărui timbru depinde de obicei de vocala următoare, dar poate fi impus și de vocala precedentă³⁶) nu se transformă cu regularitate în semivocală propriu-zisă, am considerat vocalele precedate de acest apendice niște variante poziționale ale vocalelor ocurențe în poziție postconsonantică³⁷. De altfel, între „diftongii ascendenți cu semivocală dependentă”³⁸ și vocalele propriu-zise, opoziția tinde să se neutralizeze chiar și în finală de cuvânt, unde am notat forme fluctuante de tipul: *fún'ie* – *fún'ie* – *fún'e*, *rócîie* – *rócîie* – *róce*, *Victóriie* – *Victórie* – *Victóre* etc.

Semivocalele [i] [y] nu depind de context, având valoare fonematică, într-o serie de diftongi ascendenți care apar postconsonantic sau în inițială de silabă și – fără nicio restricție – în diftongii descendenți.

Astfel, [i] este ocurent în următoarele contexte:

a) 7 diftongi ascendenți

ia: *aírl*[i]*a*, *bu*[i]*ác*, *fî*[i]*a*[i]*á* ‘vai’, *k'ehál*[i]*álă*, *po*[i]*ánă*;

ie: *găzdó*[i]*e*, *hălăó*[i]*e*, [i]*épure*;

ii: [i]*i* ‘ei (pron.)’;

io: *bl*[i]*ohotăi*, [i]*oság*, [i]*ošot'esc*;

³⁶ Cf. A. Turculeț (2002a, p. 280).

³⁷ Pentru interpretarea morfonematică a diftongilor în care semivocala depinde de context, cf. A. Turculeț (2002a, p. 281).

³⁸ Terminologia îi aparține profesorului A. Turculeț (2002a, p. 280).

i̯u: l̥i|úngănă, má|i|ur^l;
i̯e: tǎl|i|én', zbrăhu|i|ét'ic;
i̯o: arip|i|órá, l̥i|órcă, tr|i|ócă.

b) și 10 diftongi descendenți:

a̯i: tǎ|i|găl, a|i| (subst. 'ani'; 'usturoi'; vb. *a avea* Ind. prez. 2);
e̯i: mn'irit'é|i|, femé|i|;
i̯i: méjd'i|i|, cǎtun'i|i|;
o̯i: vol|i|nic, do|i|;
u̯i: u|i|t'it, cu|i|vá;
ă̯i: ápă|i|, bogă|i|;
î̯i: fî|i|, î|i|;
e̯i: adușé|i|, vin'é|i|;
o̯i: ló|i| (Ind imp. 2);
ă̯i: ă|i| 'da', 'sigur'.

În ceea ce-l privește pe |*u̯*|, acesta are o frecvență mai redusă (în raport cu a lui |*i̯*|), dacă avem în vedere că apare în:

a) 3 diftongi ascendenți:

u̯a: hit'i|u|án, tulu|u|áie;
u̯o: sus|u|órá, l̥u|o|m;
u̯ă: cîngă|u|ă, "ó|u|ă.

b) și 9 diftongi descendenți:

a̯u: bra|u|n, da|u|, ta|u|;
e̯u: leped'é|u|, fed'é|u|, sanșé|u|;
i̯u: pust'i|u|;
o̯u: o|u|;
u̯u: su|u|;
ă̯u: bogă|u|, copîrșă|u|, sǎ|u|;
î̯u: bețî|u|, tîrzî|u|;
e̯u: cuprind'é|u|, înțălezé|u|;
o̯u: ló|u|.

Alofona [ɛ̯] a fonemului |*i̯*| cunoaște o distribuție destul de restrictivă și o frecvență redusă; pe lângă numărul mic de contexte în care este

identificată, mai poate fi invocată și restrângerea numărului de realizări fonetice de tip [ɛ] sub presiunea (și în favoarea) realizărilor de tip [i]. În poziție postconsonantică, după o consoană palatală – primară sau secundară, rezultat al palatalizării dentalelor sau a labialelor, al fricativizării africatelor sau al africatizării mediopalatalelor –, realizările de tip [ɛ] ale fonemului [j] tind să se confunde cu timbrul consoanei și rareori se realizează ca atare. Ele nu pot apărea în inițială de silabă (implicit, nici în inițială de cuvânt) și nici în finală de cuvânt (lucru de la sine înțeles dacă avem în vedere că [ɛ] se realizează doar în diftongi ascendenți, și ei puțini la număr), ci doar în poziție medială, fiind, de obicei, precedate de o lichidă: *d'ezl[ɛ]ágă*, *fircăl[ɛ]álă*, *hor[ɛ]án*; *bl[ɛ]ohot'éšt'e*, *l[ɛ]órpă* 'gură (depr.); fleancă'. Chiar și în această situație, [ɛ] se află în variație liberă cu [i].

În privința fonemului semivocalic [y], este de remarcat frecvența lui sporită în raport cu situația din limba comună, ceea ce nu se datorează faptului că l-am regăsi mai multe contexte (= diftongi) – întrucât acestea, deși diferite, corespund contextelor din limba comună –, ci apariției acestuia în diftongii *ă|y|*, *e|y|* și *y|ă*, mult mai numeroși, pentru că apar în desinențele de singular (primii doi), respectiv de plural (ultimul) ale unor substantive de origine maghiară (sau în alți termeni, formați pe terenul limbii române după același model): *leped'é|y|*, *fed'é|y|*, *sansé|y|*; *bogă|y|*, *copîrșă|y|*; *bulihă|y|ă*, *caladă|y|ă*, *cîngeă|y|ă*, *foltă|y|ă*, *leped'ă|y|ă* etc.

3.3. Criteriul funcțional aplicat fonemelor semivocalice

3.3.1. Fonemul-semivocală [j]

Mult mai bine reprezentat sub aspectul contextelor în care poate fi identificat, precum și al frecvenței, fonemul semivocalic [j] intră în mai multe opoziții, pertinente sub aspect gramatical:

- [j] : [y], distingând între pers. 1 și 2 a Ind. prez. a unor verbe de conjugarea 1: *|da|y|* : *|da|j|*, *|su|y|* : *|su|j|*, *|ta|y|* : *|ta|j|*, între pers. 2 și 3 a Ind. prez. a verbului *a avea*: *|a|y|* : *|a|j|*, în clasa substantivului, între singular și pluralul unor masculine: *|be|j|y|* : *|be|j|j|*, *|bog|ă|y|* : *|bog|ă|j|*, *|tăntălă|y|* : *|tăntălă|j|* sau, în interiorul pers. 1 și 2 a posesivului, între forma de masculin pentru un obiect posedat și cea pentru mai multe obiecte: *|mn'|e|y|* : *|mn'|e|j|*, *|tă|y|* : *|tă|j|*, *|să|y|* : *|să|j|*;

- $[\text{ɨ}] : \emptyset$, care operează distincții între pers. 2 și 3 a Ind. imperf.:
 $|\text{aduná}\emptyset| : |\text{aduná}\text{ɨ}|$, $|\text{dușé}\emptyset| : |\text{dușé}\text{ɨ}|$, $|\text{opré}\emptyset| : |\text{opré}\text{ɨ}|$, $|\text{spun'é}\emptyset| : |\text{spun'é}\text{ɨ}|$;
 - $[\text{ɨ}] : |\text{m}|$, marcând distincția între pers. 1 și 2 a Ind. prez. al verbului *a avea*: $|\text{am}| : |\text{a}\text{ɨ}|$;
 - $[\text{ɨ}] : |\text{n}|$, în distincția între singularul și pluralul substantivului *an*: $|\text{an}| : |\text{a}\text{ɨ}|$;
 - $[\text{ɨ}] : |\text{l}|$, distingând între singularul și pluralul unor substantive:
 $|\text{băiețá}\text{ɨ}| : |\text{băiețá}\text{ɨ}|$, $|\text{cal}| : |\text{ca}\text{ɨ}|$, $|\text{mn'é}\text{ɨ}| : |\text{mn'é}\text{ɨ}|$, $|\text{pursé}\text{ɨ}| : |\text{pursé}\text{ɨ}|$ sau
 pronume: $|\text{șel}| : |\text{șe}\text{ɨ}|$.
- Alte opoziții operează distincții non-repetitive, la nivel lexical:
- $[\text{ɨ}] : |\text{n'}|$: $|\text{frín'e}| : |\text{fríe}\text{ɨ}|$, $|\text{sún'e}| : |\text{súe}\text{ɨ}|$;
 - $[\text{ɨ}] : |\text{l}|$: $|\text{mal}| : |\text{ma}\text{ɨ}|$, $|\text{ol}| : |\text{o}\text{ɨ}|$, $|\text{rol}| : |\text{ro}\text{ɨ}|$, $|\text{val}| : |\text{va}\text{ɨ}|$;
 - $[\text{ɨ}] : |\text{s}|$: $|\text{ápă}| : |\text{sápă}|$;
 - $[\text{ɨ}] : \emptyset$: $|\text{liac}| : |\text{l}\emptyset\text{ac}|$, $|\text{li-o (văzut)}| : |\text{l}\emptyset\text{-o (văzut)}|$ etc.

3.3.2. Fonemul-semivocală $[\text{ɨ}]$

$[\text{ɨ}]$ i se opune lui $[\text{ɨ}]$ în cadrul perechilor contrastive morfonematice menționate *supra* (3.3.1).

Tot la nivel gramatical:

- opoziția $\emptyset : [\text{ɨ}]$ operează distincții între pers. 3 și 6 a Ind. imperf.³⁹:
 $|\text{adăvășă}\emptyset| : |\text{adăvășă}\text{ɨ}|$, $|\text{desená}\emptyset| : |\text{desená}\text{ɨ}|$, $|\text{ieșă}\emptyset| : |\text{ieșă}\text{ɨ}|$,
 $|\text{rumpé}\emptyset| : |\text{rumpé}\text{ɨ}|$, $|\text{spun'é}\emptyset| : |\text{spun'é}\text{ɨ}|$, $|\text{suié}\emptyset| : |\text{suié}\text{ɨ}|$, $|\text{vin'é}\emptyset| : |\text{vin'é}\text{ɨ}|$;
- în baza opoziției $|\text{m}| : [\text{ɨ}]$ se stabilesc distincții între pers. 1 și 4, pe de o parte, și pers. 6 a Ind. imperf., pe de altă parte⁴⁰: $|\text{fešt'é}\text{m}| : |\text{fešt'é}\text{ɨ}|$, $|\text{înstrîmbám}| : |\text{înstrîmbá}\text{ɨ}|$, $|\text{mest'ecám}| : |\text{mest'ecá}\text{ɨ}|$,
 $|\text{sărém}| : |\text{săré}\text{ɨ}|$, $|\text{fîpám}| : |\text{fîpá}\text{ɨ}|$.

Distincții lexice se realizează, între altele, prin următoarele opoziții:

³⁹ În măsura în care această opoziție este cu adevărat operantă: să nu uităm că, în varianta tradițională a graiului, desinența de plural (*u* semivocalic la pers. 6) nu se realizează (vezi și capitolul 3, 6.4.1b).

⁴⁰ Cu condiția menționată la nota anterioară.

- |ɥ| : |s| : |óɥă| : |ósă|, |ou| : |os|, |ríɥ| : |rís|;
- |ɥ| : |l| : |ou| : |ol|, |mn'eɥ| : |mn'el| etc.

Fonemele semivocalice |i| și |ɥ| sunt, din punct de vedere fonologic, consoane, dacă avem în vedere că opozițiile fonematice pe care le stabilesc se realizează fie între ele, fie cu Ø, fie cu consoane (vezi *supra*). În plus, așa cum remarcă Emil Petrovici – și el adept al statutului consonantic al fonemelor |i| și |ɥ|⁴¹ pe care le numește „semiconsoane” –, în poziție intervocalică, ele se comportă asemenea consoanelor, adică se grupează cu vocala următoare⁴²: a-|i|u ‘usturoiul’ (la fel ca á-|n|u, á-|c|u, á-|p|u ‘apoi’ etc.); ó-|ɥ|ă (ca ó-|s|ă, ó-|r|ă etc.).

Pentru stabilirea statutului fonologic al semivocalelor, s-a propus introducerea trăsăturii distinctive [$\pm$ intens]⁴³, care ar permite delimitarea semivocalelor |i ɥ| de vocalele |i u|, primele fiind variantele neintense ale celorlalte.

3.4. Statutul fonologic al lui *i* scurt final

3.4.1. Distribuție

I scurt final are o distribuție extrem de restrictivă: pe lângă faptul că este ocurent exclusiv în finală de cuvânt, el a pierdut o mulțime de posibile contexte, ca urmare a palatalizării dentalelor și labialelor (situație în care nu se mai realizează întrucât a fost „absorbit” de consoana precedentă) sau a velarizării (după consoane dure sau dure contextual, din seria non-palatală). Astfel, ⁱ apare exclusiv după *r* sau *l*, funcționând ca marcă a pers. 2 a Ind. și Conj. prez. la unele verbe de conjugarea a 4-a (cu tema în *r*), precum și ca marcă a pluralului la anumite substantive și adjective (cu tema în *r* sau *l*): *morⁱ*, *sarⁱ*; *corⁱ*, *găurⁱ*, *morⁱ*, *școlⁱ*, *bolⁱ*; *golⁱ*, *păcurárⁱ* etc.

⁴¹ Este și părerea lui Al. Rosetti (1957, p. 46): „din punct de vedere fonologic, *i* și *ɥ* joacă întotdeauna rolul de consoane”.

⁴² 1956, p. 33.

⁴³ Vezi A. Turculeț (2002a, p. 282), care trimite la „modelul propus pentru franceză de către R. Jakobson și J. Lotz”.

3.4.2. Criteriul funcțional

i scurt final este comutabil în primul rând cu consoane, în perechi minimale de tipul: |corⁱ| : |cort|, |morⁱ| : |mort|, și, în mod excepțional, cu vocale: |sarⁱ| : |sáre|.

3.4.3. Discuție

Criteriul funcțional este îndeplinit; totuși, suntem de părere că, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, ⁱ nu este un fonem independent, și acesta întrucât un alt aspect definitoriu pentru un fonem este faptul de a putea ocupa poziții diferite (în consecință, cu cât distribuția unui sunet este mai largă, cu atât el are mai multe șanse să fie, într-adevăr, un fonem independent). Or, așa cum am văzut *supra*, 3.4.1, ⁱ este ocurent în foarte puține contexte, practic cu inventar limitat.

Prin urmare, *i* scurt final ar trebui să fie doar *variante* a unui fonem. Știut fiind că „un fonem poate să se realizeze prin mai multe sunete diferite”⁴⁴, bineînțeles asemănătoare din punct de vedere acustic și articulatoriu, rămâne să stabilim care este fonemul sub care se grupează realizarea fonetică [ⁱ]. Analiza conținutului fonologic al semivocalei *i* ne demonstrează că acesta este identic cu cel al lui *i* scurt final:

<i>i</i> semivocalic	[+ consonantic]	<i>i</i> scurt final	[+ consonantic]
	[– vocalic]		[– vocalic]
	[– silabic]		[– silabic]
	[– compact]		[– compact]
	[+ difuz]		[+ difuz]
	[– intens] ⁴⁵		[– intens]
	[+ relaxat]		[+ relaxat]
	[+ continuu]		[+ continuu]
	[+ strident]		[+ strident]
	[– mat]		[– mat]
	[+ diezat]		[+ diezat]
	[– bemolat]		[– bemolat]

⁴⁴ S. N. Trubetzkoy, apud Em. Vasiliu (1957, p. 50).

⁴⁵ Prin faptul că se referă la fluctuația cantității de energie, precum și la deformarea mai mare (sau mai mică) a aparatului fonator în raport cu poziția de repaus, opoziția *intens* : *relaxat* acoperă două realități diferite: a) în interiorul sistemului vocalic, ea se aplică opoziției între |e o| și |ɛ ɔ| și b) distinge între vocale și semivocale.

singura deosebire între cele două unități fiind dată de „mediul fonetic (*Lautumgebung*)”⁴⁶ în care pot fi ele reperate. Conchidem că cele două sunete sunt variantele combinatorii ale aceluiași fonem.

4. Consonantismul

4.1. Inventarul fonemelor-consoană

Localizare/Mod de articulare	Oclusive	Fricative	Africate
<i>Bilabiale</i>	$ p : b , m $		
<i>Labiodentale</i>		$ f : v $	
<i>Dentale</i>	$ t : d , n $	$ s : z $	$ tʃ : dʒ $
<i>Alveolare</i>	$ l , r $		
<i>Alveolopalatale</i>			$ ç : ǵ $
<i>Palatoalveolare</i>		$ ʃ : ʒ , ʂ : ʐ $	
<i>Palatale</i>	$ tʰ : dʰ , nʰ , lʰ , rʰ $		
<i>Velare</i>	$ c : g $		
<i>Laringale</i>		$ h $	

Tabelul 2.1. Clasificarea fonemelor-consoană după localizare și modul de articulare

Așa cum se poate observa din tabelul anterior, sistemul consonantic al graiului de pe valea superioară a Someșului Mare prezintă, în contrast cu sistemul consonantic al limbii comune, următoarele aspecte caracteristice:

- lipsesc oclusivele mediopalatale $|kʰ| : |gʰ|$, care s-au africativizat, pe locul rămas liber trecând palatalele secundare $|tʰ| : |dʰ|$;
- africatele alveolopalatale $|ç| : |ǵ|$ sunt secundare, în vreme ce africatele primare au evoluat la fricativele alveolopalatale, prin fonologizarea cărora s-a ajuns la fonemele $|ʃ| : |ʒ|$, opuse fricativelor primare $|ʃ| : |ʒ|$ (vezi *infra*, 4.4.4);

⁴⁶ S. N. Trubetzkoy, apud Em. Vasiliu (1957, p. 50).

- fonemul $|ʃ|$ prezintă o pereche sonoră, și anume $[dʃ]$, care în faza actuală a graiului are un statut marginal (vezi *infra*, 4.4.10);
- apar fonemele $|r'|$ și $|l'|$, tot marginale (vezi *infra*, 4.4.8 și 4.4.9);
- unele foneme aparținând graiului de pe valea superioară a Someșului Mare lipsesc din sistemul consonantic al limbii comune: $|t'| : |d'|$, $|n'|$, $|l'|$, $|r'|$, $|ʃ| : |ʒ|$, $|dʃ|$.

4.1.1. Seria palatală : seria non-palatală

În raport cu vocalele palatale și cu vocalele velare, cele 28 de foneme ale sistemului consonantic al graiului se grupează în două serii: una palatală și una non-palatală. Consoanele palatale ($|č \ ǵ \ š \ ž \ t' \ d' \ n' \ l' \ r'|$) prezintă o incompatibilitate cu vocalele din seria posterioară nelabială (în speță $|ǎ \ ǣ \ i|$), în legătură cu care vorbim despre anumite restricții distribuționale; mai mult, pentru $|t' \ d' \ n' \ l' \ r'|$ trebuie să admitem că influența s-a produs, cel puțin într-o fază inițială, dinspre vocale spre consoane (vezi *supra*, 2.4.1), pentru ca ulterior toți membrii seriei să se comporte în mod identic, neacceptând, în poziția imediat următoare, un $|ǎ \ ǣ \ i|$.

Seria non-palatală este neunitară: astfel, o parte dintre membrii acestei serii ($|l \ r \ h|$) sunt *neutri*, cu alte cuvinte, pe de o parte, nu determină timbrul vocalei de pe poziția imediat următoare și, pe de altă parte, sunt ocurenți în fața oricărui tip de vocală, indiferent de locul ei de articulare. Nu interesează aici în ce măsură realizările fonetice ale respectivelor foneme vor cunoaște influențe (din direcția vocalelor pe care le precedă) sub aspect acustic și articulatoriu (spre exemplu, este de la sine înțeles faptul că, precedând o vocală anterioară, consoanele vor fi – într-o oarecare măsură – palatalizate din punct de vedere articulatoriu și diezate din punct de vedere acustic). O a doua categorie de consoane este cea pe care o numim a consoanelor *dure*⁴⁷: $|t \ d \ n \ s \ z \ ʈ \ ɖ \ ʃ \ ʒ \ c \ g|$; membrii acestei subclase se caracterizează prin faptul că nu admit în poziția imediat următoare vocale palatale. În sfârșit, există o subclasă de consoane *dure contextual*: $|p \ b \ m \ f \ v|$, care, fără a oferi o grilă distribuțională redusă la seria vocalică posterioară nelabială, manifestă o „preferință” pentru aceste vocale.

⁴⁷ Atragem atenția asupra faptului că folosim acest termen într-o accepțiune oarecum diferită de cea care i se atribuie în fonetică (de consoană care determină velarizarea vocalei din seria anterioară care îi succedă): aceea de consoană care pur și simplu nu este ocurentă în poziția precedentă unei vocale palatale.

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare operează cu corelația de muiere indiferent de poziție doar în cazul a cinci foneme-consoană din seria non-palatală, care au corespondent în seria palatală:

Seria neutră	Seria palatală
t	tʲ
d	dʲ
n	nʲ
l	lʲ
r	rʲ

Tabelul 2.2. Fonemele neutre care au corespondent în seria palatală

în vreme ce pentru celelalte nu există o opoziție dur : moale⁴⁸. În această privință ne plasăm pe alte poziții decât Gr. Rusu⁴⁹ (la a cărei părere subscrie V. Văsieșiu⁵⁰), care susține că la corelația de palatalizare participă, alături de perechile menționate, și |m| : |mʲ| și |p| : |pʲ|.

4.1.2. Neutralizarea opozițiilor morfonematice

Realizarea fonetică a unora dintre fonemele-consoană dure (|s| : |z|, |ʃ| : |ʒ| și |tʃ| : |dʒ|) are repercusiuni asupra sistemului de opoziții morfonematice, dintre care unele nu se mai realizează:

- opoziția dintre singularul și pluralul unor substantive feminine de declinarea 1: *căsă* – *căsa*, *băd'îță* – *băd'îță*, *bōnză* – *bōnză*, *frūndă* – *frūndă*, *drăgută* – *drăgută*, *grăd'inută* – *grăd'inută*, *mîță* – *mîță*, *mōșă* – *mōșă*, *năfrămută* – *năfrămută*, *pérjă* – *pérjă*, *rîză* – *rîză*;
- opoziția dintre singularul și pluralul unor adjective variabile, la forma de feminin: *îzmătăriță* – *îzmătăriță*, *cûieșă* – *cûieșă*, *d'ințosă* – *d'ințosă*, *frumōșă* – *frumōșă*;
- opoziția dintre singularul și pluralul unor substantive masculine de declinarea a 2-a: *buburúz* – *buburúz*, *cucóș* – *cucóș*, *moș* – *moș*, *sclepț* – *sclepț*, *uncêș* – *uncêș*, *vrej* – *vrej*;
- opoziția dintre singularul și pluralul unor adjective variabile, la forma de masculin: *barz* – *barz*, *bîrgoș* – *bîrgoș*, *roș* – *roș*, *ulicăriț* – *ulicăriț*;

⁴⁸ Sau corelație de diezare (vezi J. Dubois *et al.*, 1994, s.v. *diésé*).

⁴⁹ 1959, p. 65.

⁵⁰ 1996, p. 82.

- opoziția dintre pers. 1 și a 2-a la Ind. prez al unor verbe de conjugarea I: *șpesăz* – *șpesăz*, *urđin'éz* – *urđin'éz*, *zgrept* – *zgrept*, *žisăz* – *žisăz* etc.

4.2. Observații privind frecvența fonemelor-consoană

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, $|\mathfrak{s}| : |\mathfrak{z}|$ acoperă deopotrivă reflexele fricativizării africatelor și rezultatele palatalizării labiodentalelor:

- $|\mathfrak{s}|er$ 'cer' : $|\mathfrak{s}|er$ 'fier'; $|\mathfrak{s}|ină$ 'cină' : $|\mathfrak{s}|ină$ 'fină'; $|\mathfrak{z}|er$ 'ger' : $|\mathfrak{z}|er$ 'vier',

iar acest fapt este responsabil de frecvența cu care apar sunetele corespunzătoare acestor foneme în idiomul de pe cursul superior al Someșului Mare. Faptul se produce în detrimentul realizărilor fonemelor $|f| : |v|$, ocurente doar înaintea vocalelor din seria posterioară (labială sau nelabială).

În graiul de care ne ocupăm, africatele alveolopalatale sunt la rândul lor foarte frecvente întrucât sunt rezultatul a două transformări:

- oclusivele palatale primare $|k'| : |g'|$ devin africate alveolopalatale: $|\mathfrak{c}|órc$, $|\mathfrak{c}|in|\mathfrak{g}|éu$, $o|\mathfrak{c}|ésc$, $uré|\mathfrak{c}|$, $du|\mathfrak{g}|ánă$, $in|\mathfrak{g}|eťát$ ⁵¹;
- oclusivele palatale secundare $|k'| : |g'|$, dezvoltate dintr-un iot implicat în palatalizarea bilabialelor, evoluează la africatele $|\mathfrak{c}| : |\mathfrak{g}|$: $|\mathfrak{c}|ept$, $nap|\mathfrak{c}|$, $p|\mathfrak{c}|átră$, $b|\mathfrak{g}|átă$, $șugub|\mathfrak{g}|ină$, $zb|\mathfrak{g}|iș$.

Dacă în africatele $|\mathfrak{c}| : |\mathfrak{g}|$ nu se confundă cele două serii consonantice menționate *supra* (cu excepția, parțială, a punctului de anchetă SB, vezi *supra*, 1.2), faptul se datorează conservării bilabialei în procesul de palatalizare (fenomen care nu atinge stadiul său final).

În privința frecvenței pe care o au realizările fonemului $|n'|$, explicația este aceeași, acest fonem fiind reflexul a două fenomene diferite:

- palatalizarea nazalei dentale $|n|$: *dom|n'|ésc*, *duhá|n'|ésc*, *fešťá|n'|e*, *hár|n'|ic*, *lės|n'|e*, *omi|n'|eťt'e*;
- palatalizarea bilabialei $|m|$: *lum|n'|ină*, *m|n'|érťă*, *m|n'|ez*, *m|n'|inún'e*.

Numărul mare al realizărilor fonemului $|n'|$ are, în contrapondere, o frecvență mai redusă a realizărilor fonemului $|n|$ în comparație cu situația din limba comună (ca urmare a celei dintâi dintre cele două transformări menționate).

⁵¹ Inclusiv palatalele din cuvinte de origine maghiară.

4.3. Distribuția în cuvânt a fonemelor-consoană

4.3.1. Aspecte generale

Majoritatea celor 28 de foneme-consoană (cu excepția lui $[ç]$, $[l]$ și $[r]$) ale graiului pot apărea în inițială absolută, medial sau în finală de cuvânt, singurele restricții distribuționale referindu-se la poziția lor în raport cu vocalele și semivocalele din seria anterioară vs din seria poaterioară, precum și în raport cu *i* scurt final (vezi *infra*, 4.3.2).

4.3.2. Distribuția în cuvânt a fonemelor-consoană care nu se regăsesc în limba literară

Palatalele $[t' d' n']$, rezultatul unui proces de palatalizare a dentalelor $[t d n]$, sunt ocurente în orice poziție:

- inițială: $[t'erc]$, $[t'iclazău]$, $[t'inăraie]$, $[t'in'eretă]$; $[d'écum]$, $[d'ehám]$, $[d'álă]$, $[d'emn'ic]$, $[d'epárt'e]$; $[n'ebun'ele]$, $[n'égata]$, $[n'eved'itúra]$;
- medială: $mul'tamn'it'e$, $múl't'e$, $n'et'ed$; $tol'd'ele$, $ún'd'e$, $ur'd'in'éz$, $vi'd'ère$, $ver'd'úc$, $zăpó'd'e$; $cand'in'esc$, $dră'n'ițasc$, $duhă'n'esc$, $fేశ'n'ic$;
- finală: $omin'és't'$, $lēt'$, $povés't'$; $gárd'i'n'$, $ómi'n'$.

Realizările fonemelor $[s z]$, sub forma cărora se neutralizează opoziția dintre africaterile primare $[č ǵ]$ și fricativele labiodentale $[f v]$ aflate în poziție de palatalizare (vezi *supra*, 4.2), pot apărea în orice poziție:

- inițială: $[s]ušesc$, $[s]iléd$; $[z]aláu$, $[z]ócă$, $[z]umătăț$, $[z]inárs$;
- medială: $cō[s]e$, $socă[s]iță$, $su[s]ie$; $vîzdō[z]e$, $căplău[z]e$;
- finală: $stăn[s]$, $scorbá[s]$; $dru[z]$, $iosá[z]$.

Fonemele $[č ǵ]$ nu cunosc aceeași distribuție ca în limba comună, întrucât sunt secundare⁵². Ele nu prezintă restricții sub aspectul locului ocupat în cuvânt:

- inițială: $[č]ičirís$, $[č]ingéy$; $[ǵ]erdán$;
- medială: $dúl[č]e$, $împ[č]élic$, $mă[č]iేశ$, $míl[č]ezăsc$, $mo[č]coșág$; $dub[ǵ]esc$, $du[ǵ]én'e$, $hél[ǵ]e$;
- finală: $nap[č]$, $o[č]$; $bumb[ǵ]$, $orb[ǵ]$.

Restricțiile distribuționale se referă la imposibilitatea grupării sunetelor corespunzătoare fonemelor $[t' d' n' l' r' s z č ǵ]$ cu timbre vocalice velare. Dacă prezența consoanelor dure (din seria non-palatală) înaintea unei vocale palatale este exclusă, pentru apariția unei consoane din seria palatală

⁵² Cu unele excepții discutate la capitolul de fonetică, 4.4.1 și 4.4.2.

înaintea unei vocale velare formularea trebuie să fie mai nuanțată. Excepția de la regula conform căreia poziția precedentă unei vocale din seria velară nu poate fi ocupată de o consoană palatală o constituie [ɛ̃] și [ɛ̃], care însă nu sunt foneme independente, ci doar variante poziționale ale fonemelor-vocală [e], respectiv [ɛ]. În schimb, atât consoanele dure, cât și cele palatale sunt ocurente înaintea vocalelor din seria posterioară.

4.4. Criteriul funcțional

4.4.1. Fonemul |t|

Intrând în opoziție cu fonemul |t|, fonemul |t'| marchează următoarele distincții:

- între unități lexicale din aceeași clasă morfologică: |tínă| (prenume feminin) : |t'ínă| 'noroii'; |(să) tácă| : |t'ácă| 'teacă'; |mórt'a| : |mórt'a|;
- între unități lexicale aparținând unor clase morfologice diferite: |tai| (interj.) : |t'-ai| (dus); |toc| (interj.) : |t'oc| 'teacă pentru cute'.

Capacitatea distinctivă a opoziției |t'| : |c| este redusă la câteva contexte, în care ea pune în contrast pers. 1 cu pers. 2, Ind. prez.: |mușc| : |mușt'|, |pușc| : |pușt'|.

4.4.2. Fonemul |d|

Opoziția |d| : |d'| este pertinentă sub aspect lexical:

- |dálă| : |d'álă|; |da| (adv.) : |d'-a| (umăr); |dam| (vb., Ind. imp.) : |d'-am (auzi); |dor| (vb., Ind. prez.; s. n.) : |d'-or| (vrę).

4.4.3. Fonemul |n|

Opoziția consoană dură : consoană palatală devine fonematică ca urmare a faptului că *i* final (eventual semivocala *ɨ*) : marcă a diferențelor de sens (gramatical sau lexical) : a fost „absorbit” de consoana precedentă⁵³. Astfel, rolul alternanței Ø : |'| a fost preluat de alternanțele |n| : |n'|, care stabilește:

- opoziții morfologice între singularul și pluralul unor substantive de declinarea a 2-a: |corn| : |corn'|, |cáimăn| : |cáimăn'|, |domn| : |domn'|, |iluán| : |iluán'|, |tácăn| : |tácăn'|;

⁵³ Cf. A. Avram (1957, p. 56).

- opoziții morfologice în interiorul clasei adjectivului, între singularul și pluralul unor adjective variabile, la forma de masculin: |bălán| : |bălánʔ|, |bătrín| : |bătrínʔ|, |hit'iyán| : |hit'iyánʔ|;
- opoziții morfologice între pers. 1 și a 2-a la Ind. prez. al unor verbe cu tema în *n*: |alín| : |alínʔ|, |d'ejd'in| : |d'ejd'inʔ|, |íntórn| : |íntórnʔ|;
- opoziții morfologice între diateza activă (forma negativă) și diateza reflexivă, la Ind. perf. comp., pers. 4: |n-am| (dus) : |n'-am| (dus), |n-am| (întălés) : |n'-am| (întălés);
- opoziții lexicale între clase morfologice diferite: |n-o| (auzît) (adv.) : |n'-o| (auzît) (pron.),

respectiv $\emptyset$: |nʔ|, care corespunde unor distincții morfonematice de tipul:

- distinge singularul de pluralul unor substantive de declinarea a 2-a: |pom $\emptyset$ | : |pomnʔ|, |pum $\emptyset$ | : |pumnʔ|;
- distinge pers. 1 și pers. a 2-a la Ind. și Conj. prez al unor verbe cu tema în *m*: |čem $\emptyset$ | : |čemnʔ|, |d'ehám $\emptyset$ | : |d'ehámnnʔ|, |dorm $\emptyset$ | : |dormnnʔ|, |t'em $\emptyset$ | : |t'emnnʔ|.

4.4.4. Fonemul |š|

În opoziție cu |c|, |š| se constituie într-un mijloc de diferențiere a unor forme gramaticale:

- între singularul și pluralul unor substantive de declinarea a 2-a cu tema în *c*: |cănác| : |cănáš|, |copác| : |copáš|, |mîțuc| : |mîțuš|, |porc| : |porš|, |tîrsóc| : |tîrsóš|;
- în clasa adjectivului, între singularul și pluralul masculin al unor adjective variabile, cu tema în *c*: |mn'ic| : |mn'is|, |ćorc| : |ćorš|, |gălbănúc| : |gălbănúš|, |vóln'ic| : |vóln'is|;
- între pers. 1 și a 2-a, Ind. și Conj. prez., la unele verbe cu tema în *c*: |coc| : |coš|, |fac| : |faš|, |pćic| : |pćiš|, |žoc| : |žoš|.

|š| contractează raporturi de comutare cu |s| în cadrul unor perechi minimale în cadrul cărora sunt puse în contrast unități lexicale: |coš| 'coși' : |coš| 'coci', |păpúš| 'păpuși' : |păpúš| 'papuci', |saš| 'sași' : |saš| 'saci', |sas| 'sas' : |šas| 'ceas', |urš| 'urși' : |urš| 'urci'.

4.4.5. Fonemul |ž|

Opoziția |g| : |ž| acoperă aceleași distincții morfonematice ca și opoziția |c| : |š|:

- între singularul și pluralul unor substantive de declinarea a 2-a cu tema în *g*: |bošoróg| : |bošoróž|, |dăság| : |dăsáž|, |dîrlóg| : |dîrlóž|;

- între singularul și pluralul unor adjective variabile, la forma masculină, cu tema în *g*: |căplăúg| : |căplăúî|, |drag| : |draî|, |nătîng| : |nătîî|;
- între pers. 1 și a 2-a la Ind. și Conj. prez. al unor verbe cu tema în *g*: |dreg| : |dreî|, |plîng| : |plîî|, |strîng| : |strîî|.

O altă opoziție care pune în evidență funcționalitatea fonemului |î| este |v| : |î|; aceasta marchează distincții morfologice între:

- singularul și pluralul unor substantive de declinare a 2-a: |mîrcov| : |mîrcovî|;
- singularul și pluralul unor adjective variabile, cu tema în *v*, la forma de masculin: |bólnav| : |bólnavî|.

4.4.6. Fonemul |ê|

Opoziția $\emptyset$: |ê| realizează următoarele distincții morfologice:

- între singularul și pluralul unor substantive a căror vocală tematică este *p*: |dup $\emptyset$ | : |dupê|, |lup $\emptyset$ | : |lupê|, |nap $\emptyset$ | : |napê|, |ștrimp $\emptyset$ | : |ștrimpê|;
- între singularul și pluralul unor adjective variabile, cu tema în *p*, la forma de masculin: |scump $\emptyset$ | : |scumpê|;
- între pers. 1 și a 2-a de la Ind. și Conj. prez. al unor verbe cu tema în *p*: |adăp $\emptyset$ | : |adăpê|, |scap $\emptyset$ | : |scapê|, |tîp $\emptyset$ | : |tîpê|.

Pentru distincții de ordin lexical, am notat exemple pentru o serie de opoziții, între care:

- opoziția |c| : |ê|: |car| : |êcar| 'chiar';
- opoziția |t| : |ê|: |torc| : |êorc| 'chior' etc.

4.4.7. Fonemul |ê|

Fonemul |ê| se dovedește a fi comutabil cu $\emptyset$, situație în care el preia de la *i* final funcția de marcă a pluralului în clasa numelui, respectiv a pers. 2 în clasa verbului; astfel, opoziția |ê| : $\emptyset$ corespunde următoarelor distincții de ordin gramatical:

- în interiorul clasei numelui, între singularul și pluralul unor substantive de declinare a 2-a cu tema în *b*: |bumb $\emptyset$ | : |bumbê|, |orb $\emptyset$ | : |orbê|;
- la adjectivele variabile cu tema în *b*, între singularul și pluralul de la forma de masculin: |alb $\emptyset$ | : |albê|, |jîb $\emptyset$ | : |jîbê|;
- la Ind. și Conj. prez. al unor verbe cu tema în *b*, între pers. 1 și a 2-a: |întréb $\emptyset$ | : |întrébê|, |sorb $\emptyset$ | : |sorbê|.

4.4.8. Fonemul |r|

Inconsecvența cu care se realizează acest fonem⁵⁴, la care se adaugă opoziții ocazionale de tipul |bándor| : |bándor'|, |holéndăr| : |holéndăr'| dovedesc statutul marginal al lui |r'|, concluzie întărită de situațiile foarte numeroase în care distincția dintre singular și plural se realizează prin opoziția Ø : |'|: |bándorØ| : |bándor'|, |sarØ| : |sar'|, |morØ| : |mor'| etc. sau de contextele în care opoziția de număr se neutralizează prin apariția (sau conservarea) unui *i* scurt final și la singular⁵⁵: *hohérⁱ* – *hohérⁱ*, *îmvățătorⁱ* – *îmvățătorⁱ*, *păcurárⁱ* – *păcurárⁱ*.

4.4.9. Fonemul |l|

Situația lui |l'| este asemănătoare celei a lui |r'|. |l'| este ocurent cel mai adesea în articolul hotărât la forma de feminin plural: *cărăⁱl'e*, *hăinⁱl'e*, *socășițăⁱl'e*, *suróriⁱl'e* și masculin singular, la N-A și V: *pêstⁱl'e*, *sóriⁱl'e* sau la V: *ómuⁱl'e*, *próstuⁱl'e*. Alternanța |l| : |l'|, este funcțională în contexte cu inventar finit, marcând opoziția între singularul și pluralul unor adjective cu tema în -l, la forma de masc. sg.: |gol| : |gol'|, |sătúⁱl| : |sătúⁱl'|.

4.4.10. Fonemul |d|

|d| îndeplinește criteriul distribuțional, întrucât poate apărea în orice poziție în cuvânt. Apoi, opoziția |d| : |d'| este operantă:

- distinge între singularul și pluralul unor substantive de declinarea a 2-a cu tema în *d*: |ied| : |ied'|, |șiléd| : |șiléd'|;
- distinge între singularul și pluralul unor adjective variabile la forma de masculin, cu tema în *d*: |cald| : |cald'|, |hîd| : |hîd'|, |surd| : |surd'|;
- distinge între pers. 1 și a 2-a la Ind. și Conj. prez. al unor verbe cu tema în *d*: |cad| : |cad'|, |rod| : |rod'|, |șăd| : |șăd'|, |scad| : |scad'|.

⁵⁴ Diferențe evidente din acest punct de vedere se înregistrează nu numai de la o localitate la alta, ci și de la un vorbitor la altul și chiar în cadrul aceluiași idiolect.

⁵⁵ Pentru explicații, vezi capitolul 1, secțiunea 4.3.1.

Capitolul 3

MORFOLOGIA¹

1. Substantivul

1.1. Declinarea și genul substantivului

Substantivul *slugă* mai este utilizat (destul de rar, totuși) la genul masculin², ca în limba veche: *slúga nost* (F1), *slúg-ašéla* (IMa6)³.

Veche este și forma de declinare a 3-a (genul feminin) a substantivului *s^hórt'ě* (Ro1), *sórt'e* (MI2) (< lat. *sortem*)⁴.

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare s-au conservat formele vechi, de declinare a 3-a, ale substantivelor desemnând grade de rudenie (cu pronume posesiv aglutinat): *mín'e-sa*, *tătín'e-mn'o* etc.

Deși de declinare 1, substantivul *gazdă* este receptat (și folosit) de vorbitorii conservatori ca fiind de genul masculin (corespondente feminine: *găzdoje*, *găzdăcă*): *gázda nost* (IMa2)⁵.

Trecerile între declinare a 2-a și declinare a 3-a la substantivele masculine sunt frecvente, iar direcția este, de cele mai multe ori, de la declinare a 2-a la a 3-a: *fágure*, *múgure*, *tríntore*⁶.

¹ Cuvintele citate apar în acest capitol într-o transcriere fonetică mai largă, cu excepția formelor notate în doar unul dintre punctele de anchetă sau a citatelor ilustrative (situații în care se va preciza sigla informatorului).

² Vezi și A. Turculeț (2002b, p. 151).

³ Sau, la P. Galan (1906, p. 11): „slugi răi”.

⁴ Vezi și D. Șandru (1934, p. 223), V. Țăra (1975, p. 10), V. Frățilă (1982, p. 119; 1993, p. 25), *Tratat* (p. 371), A. Turculeț (2002b, p. 151).

⁵ Formă semnalată și de V. Iancu (1994, p. 33), ca fiind caracteristică pentru vorbirea românilor din Ungaria.

⁶ Explicate de T. Teaha (1961, p. 88) „prin analogie cu *iepure*, *șoarece*. Vezi și O. Densusianu (1915, p. 43).

La rândul lor, și unele feminine pot trece la altă declinare:

- de declinarea 1, față de declinarea a 3-a: *fiară* ‘fiere (anatom.)’ (F1), *fun’înzină*, *mărzină*⁷;
- de declinarea a 3-a, față de declinarea 1: *lătore*, *hóre*, *múr’ě* (Ro1), *(o) năre*, *sășere*, *țâze* ‘țevă’, *zíper’e*⁸.

Alți termeni, de genul masculin sau neutru (de declinarea a 2-a, mai rar a 3-a) în graiurile muntenești și în cele moldovenești, aparțin, în aria de care ne ocupăm, genului feminin și declinării 1: *arpağică*, *bogájă*, *bóbă*, *colindă*, *corájă*, *fôrfecă*, *lăcătă*, *litără* ‘litru’, *minută*, *plumîină*, *recrútă* (L1)⁹, *rópotă* ‘ropot (de ploaie)’, *sălámă*, *stălájă*, *șfébălă* (dar și *șfébăl* IMa3, Re6) ‘chibrit’, *zără* etc.¹⁰ (în mod excepțional declinării a 3-a: *pustîiě*, PI3). Cauza o constituie, probabil, influența pluralului asupra singularului¹¹, dar în primul rând tendința de pronunțare a consoanelor finale cu un „apendice explosiv”¹². Dacă, pentru unele substantive (*bóbă*, *colindă*, *fôrfecă*, *stălájă*), forma citată este și singura aflată în circulație (uneori și singura cunoscută), în cazul celorlalte, limba literară a impus variante care le concurează serios pe cele dintâi. Astfel, *corájă*, *lăcătă*, *litără*, *plumîină* sunt înlocuite, deocamdată parțial, de *curáj*, *lăcăt*, *litru*, *plămîn* (ultimul se păstrează mai cu seamă în expresia *îi mól’ě ca o plumîină*, L1, în rest caracterizând aproape exclusiv vorbirea generației mai în vârstă). Dovadă că fenomenul de substituție se află în curs, vorbitorii uzează uneori de forme hibride, de tipul *coráj* (Re3), *plămîină* (F1).

O serie de substantive cunosc variante formale, în cadrul aceluiași gen sau de genuri diferite. Astfel, diferitele forme ale unui substantiv pot reprezenta dublete etimologice, ca în cazul substantivelor feminine de declinarea a 3-a *mód’e* și *părád’e* (< germ. *Mode*, *Parade*, adoptate ca urmare a conviețuirii autohtonilor cu sașii bistrițeni), care în limba literară au

⁷ Prin analogie cu anumite cuvinte terminate în *-ină* și depalatalizarea lui *n’* (cf. V. Neagoe, în *Tratat* (p. 255) se reface una dintre opozițiile-tip singular/plural la feminine: *-ă/’*. Cf. și V. Rusu (1969a, p. 153), V. Frătilă (1993, p. 24).

⁸ Pentru unele discuții și explicații, vezi *supra*, capitolul 1, 2.1.2.2.

⁹ Forma s-ar explica prin contaminarea dintre cuvântul mai nou *recrut* și termenul mai vechi *răgută*, în privința căruia trebuie să arătăm că desinența se justifică etimologic (<magh. *regruta*). Cf. S. Dumistrăcel (1978, p. 356-357). Tot etimologice ar putea fi și formele *bogájă* (cf. magh. *bagazia*) și *corájă* (cf. magh. *kurázsi*).

¹⁰ Unele exemple apar și la T. Teaha (1961, p. 89), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 202), *Tratat* (p. 371), A. Turculeț (2002b, p. 151).

¹¹ J. Byck, Al. Graur (1967).

¹² Vezi Fr. Király (1980, p. 233).

drept corespondente tot substantive de genul feminin, însă de declinarea 1: *modă*, *paradă* (de origine franceză). Pătrunderea ultimelor variante în grai grație influenței (din ce în ce mai puternice) exercitate de limba literară conduce la apariția unor dublete, aflate în concurență (avantajul fiind de bună seamă de partea formelor noi).

Tot despre forme duble de același gen (și având același etimon), de această dată de declinarea a 2-a și a 3-a, vorbim și în următoarele cazuri: *berbéc/berbéșe*; *căptăn/cépt'in'e*, *geminê/genúnê*, *púric/púrec/púrișe*; *șoric/șórișe*; puși în fața acestor opțiuni posibile, vorbitorii selectează preferențial formele de declinarea a 3-a (mai puțin în cazul substantivului *căptăn*, care apare mai frecvent la declinarea a 2-a).

Unele substantive pot prezenta variante de genuri diferite (variațiile aparând la singular, la plural sau la ambele numere):

- neutru și masculin: *grăuîntă/grăuînt* (pl.), *clopoțăle/clopoțăi*; *mn'ezurⁱ/mn'eză* (F1) /*mn'ej*; *mîțșóre/mîțșórⁱ*; *obráză/obráz* (sg.); *obráză/obrázurⁱ/obráz* (pl.)¹³; *umére/umérⁱ*¹⁴;
- feminin și masculin: *dăságă* (sg.)/*dăsázⁱ*¹⁵;
- feminin și neutru: *dărábă/dăráb* (sg.), *dărábe/dărábⁱ* (pl.); *durdulúcă/ durdulúc*; *hútuță/hútuț*, *șfébălă/șfébăl*, *tórtă/tort*.

1.2. Numărul substantivului

1.2.1. Substantive defective de număr

1.2.1.1. Defective de plural

Se folosesc, în general, numai la singular următoarele substantive:

- numele de materii: *bocs*, *bróză*, *șîpcă*, *fîrnaș*, *jumált*, *máltăr*, *mălái*, *pêisóc*, *punói*, *raș*, *săcărê*, *școmîrlă*, *țucăr*;
- numele unor dansuri sau jocuri: *arken'ăua*, *bărbúnțu*, *bîrța*, (în) *cámeră*, *púrișile*, *țiglu*;
- substantive nume de însușiri, stări sau acțiuni: *corájă*, *snáhă*; *bujálă*, *êoroflic*, *t'ină*; *căpălujit*, *d'ezgátát*, *pológ*, *țugărit*;

¹³ Pentru primele două forme, cf. G. Istrate (1963, p. 13).

¹⁴ Pluralul vechi *umere* este concurat puternic de forma de masculin; ambele se află în curs și pe valea Crișului Negru (T. Teaha, 1961, p. 89). Cf. și G. Istrate (1963, p. 13).

¹⁵ Aspectul heteroclit al aceste opoziții de plural ar putea fi rezultatul tendinței spre extinderea opoziției-tip *ă/i* la substantivele feminine.

- substantive incluse în unele locuțiuni și expresii fixe¹⁶: *bêre* (a da *bere* la mâț), *bġătă* (în *biata* lui sau a se duce în *biata* lui, a da pe cineva în *biata* lui), *brînză* (a-i da *brânza* peste colesă), *bună* (a lua cu *buna*), *cap* (a-l lua cu *capul*), *ċilîn* (de *chilin*), *cuc* (a sări un *cuc*), *cucrêșesta* (a se da de-a *cucrecesta*), *dîră* (de *dâra* cuiva), *d'ălă* (a da *deală*), *drum* (cu un *drum*), *dunst* (a fierbe în *dunst*), *durduluc* (de-a *durdulucul*), *șir* (fir în *dinte*), *fraj* (a lăsa în *frai*), *îndămînă* (a face cuiva o *îndemână*), *lînă* (lâna broaștei), *lêze* (de *legea*, în *legea*), *lúcru* (a-și lucra *lucrul*), *pôră* (a se pune în *poară*), *put'êre* (care de *putere*), *rău* (a-l lua cu *rău*, a lua pe cineva cu *răul*), *rôtă* (*roata* țiganului) etc.;
- majoritatea numelor proprii: *Anúca*, *Grigóre*, *Hint'ipúc*, *Pát'e-rău*, *Tortic*, *Colún*, *Cormăia*¹⁷;
- denumirile unor boli: *bġîrgă*, *hêt'ică*, *îmbătășún'e*, *pîrhă*, *hîră*.

O serie de substantive sunt doar aparent *singularia tantum*, pluralul acestora fiind în realitate foarte puțin cunoscut și extrem de rar utilizat (ne referim aici la termeni precum *cățîn*, *mondúr*, *olás*, *scut'ălă*, *stávă* etc.). Cauza principală a acestei stări de fapt o constituie situarea respectivelor cuvinte undeva la periferia sistemului reprezentat de masa vocabularului, ele având la nivelul graiului statutul unor cuvinte învechite. În plus, frecvența utilizării acestor substantive ca elemente ale unor îmbinări stabile, în comparație cu funcționarea lor tot mai redusă ca unități morfosintactice independente, determină locutorii să le recepteze și să le vehiculeze ca pe niște elemente invariabile. Pe de altă parte, trebuie să avem în vedere și presiunea limbii înseși spre simetrie, fapt care conduce de multe ori la completarea „lacunelor”, a locurilor „goale” din sistem. Astfel, substantive precum *fărină* sau *lapte* funcționând în mod normal doar ca *singularia tantum*, cunosc și variantele de plural *fărinuri*, respectiv *lapți*, care, notate de noi în contexte precum: *am înșercăt tăt fêlu d'e fărinurⁱ* (§5), *avém plin d'e lapț* (IMa2), aduc informația semantică [+cantitate], nu fără un efect stilistic implicit.

¹⁶ Știut fiind că elementele componente ale structurilor fixe fie își pierd total autonomia (nemaieexistând independent în limbă), fie pierd o parte dintre trăsăturile clasei, fapt care se exprimă prin „invariabilitatea formei”, „pierderea articolului”, „restrângerea distribuției unui component până la pierderea completă a posibilităților combinatorii” ale acestuia etc. (Gabriela Pană-Dindelegan, 1994, p. 83-84).

¹⁷ Pluralul, rarism, poate desemna mai multe toponime sau antroponime cu același nume: (*d'-aiiș înșep*) *Ílvile* (LI8), (*la D'ej să-ntîln'esc șêle d'ouă*) *Sómeșurⁱ* (F6), (*pi la noj is mûlt'e*) *Anús* (SB2).

1.2.1.2. Defective de singular

În mod normal, următoarele substantive se folosesc numai la plural:

- unele nume de materie: *ir'óš* (L2)/*or'óš* (SB3), *hóspe*;
- nume de obiecte alcătuite din mai multe elemente: *b'irn'e* 'dig', *bleohotăi*, *br'etă*, *bulihăuă*, *čéltur^l*, *cocrăi*, *corobé*, *cotrénš*, *fircăi*, *fléacur^l* 'măruntaie', *forťomént'e*, *gombót*, *hášme*, *harťapéle*, *hlómur^l*, *hozáce*, *hulístri*, *k'lgále*, *l'zn'iť*, *lómur^l*, *mătrís*, *n'ebun'ěle*, *pomn'išór^l*, *sáš*, *stát'ive*, *strugurěj*, *šălát'e*, *t'icsúgur^l*;
- substantive care apar în unele locuțiuni și îmbinări stabile¹⁸: *craš* (de-a *cracii* popii), *hájn'e* (*haine de pat*), *jepur^l* (a prinde iepuri cu cineva), *oč* (*șapte ochi în cărți*);
- substantive abstracte, nume de stări sau de acțiuni: *mej*, *špěšă*;
- nume de obiecte formate din două părți identice: *branzóle*, *bud'igăi*, *štramp^l*, *caladáuă*, *šóriš*, *harampáuă*, *hózândrože*, *žumătăt* 'pantofi', *mín'ecăr^l*, *pantófle*;
- substantive care desemnează o pereche: *mn'irit'ěi*, *žemănăr^l*.

Discuția referitoare la defectivitatea de plural (vezi *supra*, 1.2.1.1) este valabilă și cu privire la defectivitatea de singular. Numărul singular, absent în principiu, poate fi actualizat în scopuri stilistice, originalitatea (individualitatea) lingvistică a vorbitorului manifestându-se printr-o serie de inovații la nivelul acestui subsistem: (*mn'-o vin'i*) *mn'irit'ělu* (IMi4), (*mín'nc-on*) *strugurél* (LI2) etc. Uneori, „completarea” spațiului „liber” din sistem se face în sensul respectării legii economiei în limbă (când, în structura de suprafață, locutorul realizează un enunț precum: *băiěta asta-i žemănăre*? (L5), în structura de adâncime avem: 'aceasta este fata care are o soră geamănă?'). Alteori, selectarea singularului „exceptional” presupune un efort conștient din partea vorbitorului, cu intenție ludică sau ironică: *...c-ápăi prinz jepur^l cu iel// – măcar ȝn jepure d'-aš prind'e!* (SB4) sau: *zîšěu bábile mai d'emúl – că pörtă žumătăt// + purtáu žumătăt// d-ápų-amu nu-z ban' n'is d'-o žumătăt'ě* // (F3).

Cuvântul *spát'e* este receptat ca fiind o formă de plural și folosit ca atare: *mă dor spát'ile* (F1), *ést'a-s spát'ě* // *nű-s šălát'ě* (IMa2). Explicația trebuie căutată în presiunea paradigmatică: substantivul pare a prezenta o desinență de plural *-e* (după modelul *stát'ive*, *šălát'e* sau, și mai potrivit,

¹⁸ Vezi *supra*, nota 16.

şăle, care, pe lângă faptul că respectă tipologia, desemnează tot o parte a corpului omenesc).

1.2.2. Neutralizarea opoziţiei de număr

Opoziţia de număr se neutralizează în următoarele cazuri:

- la substantivele feminine de declinare 1 cu tema într-o consoană pronunţată dur: *căsă/căsă*¹⁹, *bôrză/bôrză* (*bórză/bórză*, L), *búză/búză*, *môşă/môşă*, *stălăjă/stălăjă*, *năfrămúţă/năfrămúţă*, *frúnđă/frúnđă*, *şôră/şôră* ‘cioară’;
- la substantivele masculine de declinare a 2-a cu tema într-o consoană care se pronunţă dur: *buháš/buháš*, *buburúz/buburúz*, *cucôş/cucôş*, *sas/sas*, *strunğáš/strunğáš*, *buburúz/buburúz*, *vîj/vîj*, *vrej/vrej*, *cîrnát/cîrnát*²⁰;
- la substantivele masculine de declinare a 2-a care conservă la singular un ⁱ din sufixele latineşti *-arius*, *-erius*, *-(t)orius* (extins analogic şi la cuvinte de alte origini): *păcurárⁱ/păcurárⁱ*, *coleşărⁱ/coleşărⁱ*, *suşitórⁱ/suşitórⁱ*, *belcúgarⁱ/belcúgarⁱ*, *căpăluⁱitórⁱ/căpăluⁱitórⁱ*²¹.

1.2.3. Pluralul substantivelor feminine

Substantivul *mîná* are pluralul *mînu*²², de la forma etimologică de singular *mânu* (<lat. *manus*). Forma veche *nor* ‘noră’, de declinare a 2-a, apare (destul de rar) în construcţii cu pronumele posesiv aglutinat: *nóru-sa* (SB3).

Substantivele *boală* şi *roată* fac pluralul în *-e*, ca în limba veche: *bôle*²³, *roţ’e*. În fapt, aceste forme circulă în paralel cu variantele mai noi *bolⁱ*, *roţ*, fiecare dintre cele două forme de plural cunoscând o specializare

¹⁹ Această formă de plural, relativ recentă în grai, este destul de rar utilizată, la majoritatea informatorilor apărând varianta mai veche *căs* (vezi *infra*, 1.2.3). Este evident că vorbitorii selectează de cele mai multe ori forma nouă atunci când au statutul de out-sideri în alte grupuri decât cel de apartenenţă.

²⁰ Forma de singular *cîrnát* este considerată o inovaţie, explicabilă printr-o analogie cu opoziţia de număr de tipul *bărbát/bărbát* (cf. S. Puşcariu, 1994, p. 268).

²¹ Dar *métăr/métărⁱ*, *véltăr/véltărⁱ*, *profşor/profşorⁱ* etc. De remarcat faptul că vorbitorii încep să evite palatalizarea lui *r* final la singularul unor astfel de substantive masculine, ceea ce reprezintă un început – deocamdată timid – de refacere a opoziţiei de număr în cazuri de acest tip. Pentru exemple, vezi şi O. Densusianu (1915, p. 44).

²² Vezi şi Gr. Rusu (1960, p. 278). Pentru răspândirea formei şi comentarii, vezi S. Pop, E. Petrovici (1931-1933, p. 95-102), precum şi S. Puşcariu (1940, p. 342), *Tratat* (p. 372).

²³ Vezi şi V. Frăţilă (1993, p. 26).

semantică: *boḷe* are curs în special în expresia *a băga în toate boalele* 'a speria foarte tare'²⁴, în restul situațiilor fiind înlocuit de *bol^l*, în vreme ce *roḡ* este circumscris domeniului mecanic. Alte feminine care au forme duble de plural: *albḡin^a*, cu pl. *albḡin^e* și *albḡinⁱ*; *căpri^aḡră*, cu pl. *căpri^aḡre* și *căpri^aorⁱ* (tot fem.); *clóșcă*, cu pl. *clóștⁱ* și *clóșt^e*; *colibă*, cu pl. *colibḡ* și *colibe*; *feșt^aălă*, cu pl. *feșt^eele* și *feșt^eelⁱ*; *gălușcă*, cu pl. *găluștⁱ* și *gălușt^e*; *pivniță*, cu pl. *pivniță* și *pivnițⁱ*; *rúdă*, cu pl. *rúd^e* și *ruz*; *vidură*, cu pl. *vidăre* și *vidărⁱ*²⁵.

Interesante sunt exemple de refacere a singularului după plural: *skⁱur^ară/skⁱurⁱ* (L1, IMa1, PI1)²⁶, *pet^e/pet^eleⁱ*²⁷, *ṭăḡe/ṭăḡⁱ*²⁸, precum și forma de plural a substantivului *n^evićcă*, cu evitarea poziției de disimilare: *n^evićⁱis* (IMa2).

Așa cum am văzut *supra*, 1.1.2, pluralul femininelor se poate neutraliza în forma -ă/-ă (subtip al tipului opozițional -ă/-e). Uneori, în ciuda identității de desinență între singular și plural (rezultat al velarizării vocalei finale -e, marcă a pluralului²⁹), opoziția de număr nu se neutralizează, întrucât ea este supramarcată prin alternanța fonetică (e)a/e: *aṅgreășă/aṅgreșă*, *leăpșă/lépșă*, *măsă/měșă*, *striăpță/strépță*.

În alte cazuri, neutralizarea opoziției de număr la substantivele feminine de declinarea 1 este evitată printr-un plural în *i* final asilabic postconsonantic (care poate dispărea ca urmare a velarizării): *credⁱință/credⁱinț*, *húṭuță/húṭuț* (LI4), *intⁱingúșă/intⁱingúș*, *rújă/ruj*, *úliță/úliț* etc. De altfel, la substantivele feminine, acest tip de plural este frecvent și apare și în situații în care împarte rolul de a discerne între forma de singular și cea de plural cu alternanțele fonetice (domeniu în care graiul de care ne ocupăm inovează):

²⁴ Vezi *supra*, nota 16.

²⁵ O parte semnalate și de Gr. Rusu (1960, p. 278).

²⁶ Singular construit după modelul *măgură/măgurⁱ*, *n^eegură/n^eegurⁱ*, *n^evedⁱitură/n^evedⁱitúrⁱ*, *trăsúră/trăsúrⁱ* etc.

²⁷ Deși în grai există substantive terminate în -eală, acest tip este relativ slab reprezentat, ceea ce ar putea explica schimbarea încadrării morfologice a substantivului *beteală* în ceea ce privește tipul opoziției de plural (cf. S. Dumistrăcel, 1978, p. 157).

²⁸ Singularul are la origine extinderea tipului opozițional -e/-ⁱ, bine reprezentat în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare.

²⁹ Vezi primul paragraf de la 1.2.1, referitor la substantivele feminine cu tema în consoană dură. Vezi și O. Densusianu (1915, p. 45).

– a/ă: *căsă/căs*³⁰, *lăcătă/lăcăț*, *găliță/găliț*, *pălmă/pălmn*³¹, *plăsă/plăs*, *vână/văn*’;

– a/e: *băltă/belț*, *pântă/penț* etc.

Astfel de plurale ilustrează un proces analogic, rezultatul extinderii anumitor modele (*cójă/coj*, *grindă/grinz*, *pōrtă/port*, *culōre/culōr*³² etc.), ca urmare a unei tendințe, generale în limba română, pentru diferențierea netă între numere³²: *înghețăți*, *ciocolăți*, *crăvăți* etc.

Pluralul în *i* scurt este bine reprezentat, înregistrându-se o extindere a opoziției -e/-ⁱ la feminine care în alte graiuri fac pluralul în *i*: *d’ihăn*’, *frîmîg* (SB3), *fun*’ ‘funii’, *roc* ‘rochii’ (SB2), *unîg* ‘unghii’ (L1)³³.

Alteori, identitatea dintre forma de singular și cea de plural prezintă modele existente la nivelul cvasi-totalității graiurilor românești (de exemplu, la substantive feminine de declinarea a 3-a, care formează pluralul după modelul -e/-e), situație în care nu vom vorbi despre o neutralizare a opoziției de număr: *bosorcōje/bosorcōje*, *căpălu’itōre/căpălu’itōre*, *fēle/fēle*, *găzdōje/găzdōje* etc.

1.2.4. Pluralul substantivelor masculine

Substantivul *an* are pluralul *aî*³⁴ (prin etapa intermediară *an*³⁵, unde *n*’ își pierde elementul oclusiv).

³⁰ „Întrebuințat mai ales prin Ardealul nordic”, pluralul *căs* este o „formație relativ recentă” (S. Pușcariu, 1994, p. 335). Pentru atestări, vezi și O. Densusianu (1915, p. 45), Gr. Rusu (1960, p. 278; 1963, p. 65), V. Rusu (1968, p. 135-139), R. Todoran (1972, p. 249-256), *Tratat* (p. 372).

³¹ Inovație morfologică a graiurilor de tip ardelenesc (care s-a extins și asupra Bucovinei), după cum arată S. Pușcariu (1994, p. 321). Pentru atestări, vezi și Gr. Rusu (1960, p. 278), G. Istrate (1981, p. 245), *Tratat* (p. 372).

³² „Dintre limbile romanice, româna este limba care prezintă diferențierile cele mai marcate între singular și plural” (J. Byck, Al. Graur, 1967, p. 92). Fenomenul caracterizează și graiurile: cele crișene (D. Șandru, 1936, p. 131-132), cele muntenesti (cf. M. Sala, coord., 2001, s.v. *plural*) etc., Al. Graur (1988, p. 105) vorbind despre o „tendință a vorbirii populare” care se manifestă inclusiv asupra fondului de cuvinte neologic, în sensul atragerii a numeroase neologisme în sfera pluralului în *i* scurt.

³³ Fenomenul trebuie pus în legătură cu reducerea diftongului -*ie* de la singular, aproape generală după palatale, dar întâlnită și în alte contexte postconsonantice (vezi și capitoul 1, 2.2.1.3 și 2.2.2.3).

³⁴ Notat și de G. Istrate (1955, p. 111). Pentru atestări din alte arii ale dacoromânei, vezi și D. Șandru (1934, p. 205; 1936, p. 131).

³⁵ Cu toate că forma *aî* se bucură de o oarecare vitalitate (atestată, spre exemplu, și de faptul că este folosită chiar de către unii elevi – IMa13 –, și în

Prin analogie cu *pom/pomn'*, singularul substantivului *pumn'* este *pum*, în vreme ce, pentru *paș/paș*³⁶, modelul ar putea fi *cucós/cucós*, *moș/moș* etc.

În *sas/sas*, opoziția de număr se neutralizează prin crearea unui plural analogic³⁷: *dōră n-or vin' i sásî a^gi la Iad* [top., numele vechi al comunei Livezile] *să-ț făcă* (SB1).

Două sunt situațiile prin care graiul de pe valea superioară a Someșului Mare se deosebește, în această privință, de alte graiuri, în special de cele muntenești. Dacă prima dintre ele se referă la neutralizarea opoziției de număr ca urmare a velarizării care afectează un *i* final asilabic (desinența de plural)³⁸ precedat de o consoană pronunțată dur (vezi *supra*, 1.2.2), cea de-a doua vizează o serie de termeni invariabili, reprezentați de anumite împrumuturi din maghiară, cu desinența *-i* (*déti*, *țénti*).

Un neologism de dată recentă precum *colorad* 'gândac de Colorado' intră în opoziția de plural *colorád/coloráz*, după modelul *jed/jez*.

1.2.5. Pluralul substantivelor neutre

Se remarcă o preferință pentru pluralul în *-e*: *acoperișă* (IMi4), *hotêle* (Re6), *skêe* (N7), *șurube* (IMa9).

La neutrele cu tema în *-r*, pluralul este marcat printr-un *-e*, velarizat la *-ă*: *car/cără*, *covór/covōră*, *far/fără* (IMa5) (dar și *fărurⁱ*), *hotár/hotără³⁹*, *izvór/izvōră*, *motór/motōră*, *ogór/ogōră*, *păhár/păhără*, *ponór/ponōră*, *șer/șēră* 'fiare'⁴⁰, *televizór/televizōră* (F1), *tractór/tractōră*, *zāvór/zāvōră⁴¹*

împrejurări oficiale), în prezent majoritatea vorbitorilor recuperează varianta cu dentala refăcută, într-un efort (conștient) de evitare a formelor simțite ca excesiv de dialectale. Pentru evoluția lui *anni* la *an'* și de aici la *ai*, vezi și S. Pușcariu (1994, p. 66). Pentru atestări, vezi și D. Șandru (1936, p. 130, 159), T. Teaha (1969, p. 214), *Tratat* (p. 372).

³⁶ Vezi și O. Densusianu (1915, p. 44), *Tratat* (p. 372, unde se arată că modelul analogiei ar fi *copaci/copaci*, *melci/melci*; or, în aria de care ne ocupăm nu au curs formele de singular citate), A. Turculeț (2002b, p. 151).

³⁷ Atestat încă de la începutul secolului al XVII-lea (vezi Al. Rosetti, 1926, p. 28).

³⁸ Situații consemate și de O. Densusianu (1915, p. 45).

³⁹ V. Frățilă (1993, p. 26) introduce exemplul la pluralul în *-ă* al substantivelor feminine (!).

⁴⁰ Pentru explicarea lui *șer/șēră*, precum și a lui *car/cără*, V. Frățilă (1993, p. 26) formulează ipoteza păstrării „formelor etimologice de plural în *-ă* (lat *carra*, respectiv *fērra*)”.

⁴¹ La unele dintre aceste substantive, mărcile de plural sunt redundante: alături de desinență, avem și o alternanță vocalică. Cf. și O. Densusianu (1915, p. 45), T. Teaha (1961, p. 90).

etc., și tot astfel se formează și pluralul neutrelor cu tema în -ș: *lămpăș/lămpășă*, *ogăș/ogășă*.

Substantivul *obráz* are în cele mai multe dintre cazuri pluralul *obráză*, însă apare și în forma *obráz/obrázur*⁴² (IMa1) sau *obráz/obráz* (L1) etc.

Pluralul subsantivului *rîs* 'glumă' este *rîsur*⁴³: [la șezătoare] *fet'ile fășe cît'e rîsur d'espre mărităt* (IMa1).

Substantivele neutre de origine maghiară (și, analogic, de alte origini) terminate în -ău, -eu fac pluralul în -ăuă, -eauă⁴²: *Bîrgăuă*, *bulihăuă*, *caladăuă*, *copîrșăuă*, *cîngăuă*, *d'iplăuă*, *fed'ăuă*, *foltăuă*, *forgăuă* (L2), *halăuă*, *harampăuă*, *ileăuă*, *jarnăuă*, *jașcăuă*, *k'ışafăuă*, *leped'ăuă*, *lopităuă* (SB1,5), *naclăuă*, *șanșăuă*, *șarpăuă*, *șaităuă*, *t'iclazăuă*, *zălăuă*, *zîlăuă* etc. Excepțiile au un inventar finit și destul de redus. În ceea ce ne privește, am notat: *feș'ėje* (SB1), *fed'ėje* (L1), *copârșăje* (Ro1), *părăje*, *tă'ur*⁴³, *meșelėje* și *paraplē'ur*⁴³. Modelul -eu/-eje stă la baza formării analogice a variantei de plural *părăje* (Ro3), care concurează forma *părăje*.

1.3. Cazul substantivului

1.3.1. Nominativul

Forma de vocativ a substantivului propriu nume de persoană *Valer* (*Valére*) se extinde și la nominativ⁴⁴: (*o zîz*) *bád'a Valére* (LI2); această extensie este susținută de o paradigmă relativ bine reprezentată, alcătuită de nume masculine terminate în -e: *George*, *Grigore*, *Vasile*, foarte frecvente. În afara acestui exemplu răspândit în toată aria pe care o avem în vedere, am mai notat și alte forme de nominativ de același tip: *Androne* (MI2), *Dane* (IMa5), care demonstrează potențialul productiv al acestei evoluții.

Numele masculin *Petre* este receptat ca fiind o formă de vocativ, astfel încât la nominativ el va fi inclus în declinarea 1 și va cunoaște tipul de flexiune specific acesteia: *Pétrea*.

⁴² Pentru aria pluralului în -ăuă și explicații, vezi R. Todoran (1956, p. 131-134; 1978) și V. Arvinte (1959, p. 213-239), *Tratat* (p. 372).

⁴³ Ca excepții (nu neapărat cuvinte de origine maghiară), G. Istrate și A. Turculeț (1971, p. 202) mai notează: *curcubėje*, *părăje* și *tranșăje*. Cât privește termenul *budigăj* (<magh. *bugyó*), el a fost adoptat ca substantiv masculin.

⁴⁴ Pentru alte exemple, vezi D. Șandru (1936, p. 131).

La nominativ, numele zilelor săptămânii (forma articulată cu articol nehotărât) au desinența -e (sau varianta velarizată -ă): *o lún'e, o mărță, o mn'ercure, o zôje, o vin'ere*.

În grupuri nominale la N, în componența cărora intră un substantiv comun care indică relații sociale, de rudenie etc. și un substantiv propriu feminin nume de persoană, acesta din urmă apare de obicei în formă nearticulată: *mătușa Iônă* (SB2), *le Lucrăță* (IMa6), *leleă Nastasție* (PI4), *leleă Ână* (F2), *măma Flôre* (LI1) etc. Forma nearticulată a numelor proprii feminine reprezintă o extindere analogică a vocativului în -ă, care își găsește un teren prielnic în faptul că vorbitorii ar putea percepe astfel de construcții ca fiind alcătuite din numele de persoană și un determinant antepus al acestuia, care preia articolul regentului său (*mătușa Iônă*, la fel ca *frumoasa fată* față de *fata frumoasă*).

1.3.2. Genitivul

Substantivele (*mă*)*mâne*, (*tă*)*tâne* se folosesc numai la genitiv-dativ: *mîn'e-ta, mîn'e-sa, tătîn'e-to, tătîn'e-so*.

Genul personal⁴⁵ pare a fi ultima categorie de substantive în care ideea generală de posesie (cu multiplele ei nuanțe) este exprimată în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare exclusiv prin genitivul flexionar, în rest acuzativul „posesiv” câștigând tot mai mult teren (vezi *infra*, 1.1.4). Din acest punct de vedere, se înregistrează două direcții opuse ale extinderii analogice:

- o direcție mai veche, în care modalitatea sintetică de exprimare a posesiei specifică substantivelor feminine: *hăin'ile mămi* (M1), *zîua băișet'i* (F4), *năfrăma Ân'i* (Re2), *băișeta Măriuk'i* (PI2) a cuprins și substantivele masculine; prin urmare, am notat -*lui*, -*ei* enclitice și în grupurile nominale *a Răbriămului* (SB2), *leleă Florica Itului* (IMa6), *Șt'efan a Cîrnului* (LI2), *leleă Flôria Fók'i* (IMa1), *Dumîn'eca Tómi* (N3) etc. De altfel, există o serie de nume de familie care atestă encliza articolului hotărât la G., atât la feminine, cât și la masculine: *Ani, Ileni, Marti, Nechiti, Tomi, Ustâni, Varvari*;
- o tendință mai nouă, foarte productivă, constând în extinderea genitivului format prin procliza articolului hotărât invariabil *lu*⁴⁶ de

⁴⁵ Pentru definiția genului personal și controversele legate de existența acestuia, vezi *Enciclopedia (s.v. genul personal)*.

⁴⁶ Fenomenul poate fi explicat pornind de la construcții de tipul *lui bunicu-meu* (cf. Mioara Avram, 1986, p. 56). Pentru atestarea acestor mărci ale genitivului în alte graiuri ardelenesti învecinate sau nu cu cel studiat de noi, vezi O. Densusianu

la substantive masculine la substantive feminine: *môşa lu Anúca* (M4), *Lenúta lu Cúpşa* (IMa7), *clópu lu táta* (F2), *cása lu frát'i-mn'o* (N5).

Totuşi, în confruntarea cu exprimarea analitică a apartenenţei, genitivul sintetic rezistă şi la alte substantive decât cele încadrate în genul personal, şi anume în cazul termenilor din fondul mai vechi, situaţii în care putem vorbi de nişte adevărate sintagme închegate: *azúnu Pást'ilor*, *cólţu căsî* (§3), *códa óculu* (F5), *lăsáta sáculu* (MI2).

Substantivele aparţinând genului personal cu terminaţia *-ca*, *-ga* au forme de genitiv (şi dativ) în *-k'i*, *-g'i*⁴⁷: *Anúk'i*, *A[#]urík'i*, *Fók'i* (de la *Foca*, prenume masculin) *Florík'i*, *mămúk'i*, *Măriúk'i*, *Ravék'i*, *Rodovík'i*.

1.3.3. Dativul

Situaţia remarcată în privinţa genitivului, concurat serios de acuzativ, este valabilă şi pentru dativ: formele sintetice, flexionare, de exprimare a adresării sau a atribuirii: *î-am da mămi tăpţîia* (IMa5), *(o zís că) doneáză pămîntu bisériçi* (Re6), *[să nu uit] să-î plăt'esc fét'i* (Ro4), *cît i s-o vin'î Măriúk'i?* (§3), *l-o-nčina^d lúpulu* (L1) cedează teren fie în faţa celor de acuzativ (vezi *infra*, 1.3.4), fie (mai rar) în faţa celor construite cu articolul hotărât proclitic, forma de masculin: *i-am spúz lu táta* (LI4), *lu sórî-mn'a nú î-i drag d'i îel* (PI7), *i dăm lu domn'işóra* (M5).

În ceea ce priveşte exprimarea analitică a dativului (cu articolul antepus), inventarul contextelor în care este reperabilă este limitat la determinanţi aparţinând genului personal. Articolul se prezintă în formă invariabilă de masculin, extinzându-şi domeniul de aplicabilitate faţă de situaţia din limba literară (unde apare proclitic, însoţind exclusiv nume de persoană masculine) şi la substantivele feminine şi la cele masculine comune. În acest tip de contexte, articolul ca marcă a dativului analitic funcţionează de relativ puţină vreme, însă pare a-şi consolida poziţia în raport cu celelalte morfeme.

(1915, p. 46), D. Şandru (1936, p. 133), Gr. Rusu (1960, p. 278), T. Teaha (1961, p. 90-91). Cf. şi *Tratat* (p. 372).

⁴⁷ Faţă de *-căi*, *-găi*, formele specifice în prezent graiurilor moldoveneşti (cf. I. Iordan, 1968, p. 237; G. Istrate, 1981, p. 77-78) şi în acelaşi timp şi variantele mai vechi, dacă avem în vedere faptul că sunt singurele care se regăsesc în texte anterioare secolului al XVII-lea (C. Frâncu, 1974, p. 409-418). Vezi şi O. Densusianu (1915, p. 46), V. Ţâra (1975, p. 11), V. Frăţilă (1979, p. 90), *Tratat* (p. 372).

Prin urmare, cazurile oblice pierd teren în favoarea acuzativului, care se impune întrucât are de partea sa simplitatea structurii (de altminteri, una dintre caracteristicile comunicării orale⁴⁸).

1.3.4. Acuzativul

Acuzativul se consolidează (sub aspect statistic), ca urmare a „colectării” de către acesta a unor structuri al căror conținut gramatical este atribuit în literatura de specialitate genitivului și dativului⁴⁹. Astfel, ideea de posesie (conținutul semnatic al genitivului) poate fi redată printr-o perifrază în care relația de subordonare dintre cele două elemente nominale este asigurată de o prepoziție:

- *la*: *hăizășu la căsă* (M1), *măma la fișóru-aiésta* (SB6), *úșa la t'indă* (L2)⁵⁰;
- *de la*: *codoríșt'a d'i la scorbás* (IMa5), *mărzínúta d'i la sípcă* (MI4), *buzunáru d'í la cétár*ⁱ (SB3) ‘buzunarul pieptarului’, *copérta d'e la cárt'e* (F7), *hăizășu d'i la căsă* (PI2)⁵¹;
- (mai rar) *de deasupra la*, *de dinaintea la*, *din dosul la*: *borcánu d'i d'asúpra la óla șéja* (MI1), *triqca d'ē... d'ina íntea la úșa șúri* (IMa6) etc.

Prepozițiile citate s-au specializat ca marcă a subordonării în cazul substantivelor desemnând obiecte, cu o singură mențiune în ceea ce privește prepoziția *la*, care poate introduce (excepțional) și nume din cadrul genului personal.

În al doilea rând, acuzativul își asumă și exprimarea atribuirii sau a adresării (conținutul semantic al dativului), funcția de conectiv fiind asigurată de una dintre următoarele prepoziții:

⁴⁸ Vezi *infra*, capitolul 4, 1.

⁴⁹ De fapt, „[...] construcțiilor cu [...] genitivul și dativul le corespund în limba vorbită [subl. n.] [...] construcții prepoziționale” (I. Diaconescu, 1989, p. 102). Elena Dragoș (1995, p. 102) vorbește despre concurența dintre formele analitice (de Ac.) și cele sintetice (de G și D) de exprimare a posesiei și a atribuirii, o realitate în limba română încă din secolul al XVI-lea.

⁵⁰ Vezi și B. Köpeczi (1985, p. 169): *kart'ea la împărat*, (p. 195): *d'ed'et la pt'isor*.

⁵¹ Forme analitice cu *la*, *de la* au fost notate și de V. Frățilă (1973, p. 110) și apar și în *Tratat* (p. 372, 379), unde sunt considerate specifice Transilvaniei. Vezi și B. Köpeczi (1985, p. 195): *torța d'e la qlă*.

– *la*⁵²: *spun'e-î la fătă* (IMi2), *dăm fîn la cai* (F3), *atîta î-o foz d'e frig la Cat'irina* (IMa5), *la tâtî-to î plăse d'e îel?* (M5), *îl spun la dōmna profesōră* (L9);

– *către* (*cătră/cătă/cîtă*), a cărei prezență este condiționată de existența unui verb *dicendi* (*a spune, a zice, a face*): *făse cătă îpă zîsē* (N2), *spun'ē cîtă mă-sa* (SB5)⁵³.

În grupurile nominale conținând un substantiv comun nume de raport social sau de rudenie și un nume propriu feminin, substantivul propriu apare nearticulat⁵⁴: *lom lăpt'e d'i la lē Leniță* (M4), *î-o spūs la lēlîa Ánă* (Re5) etc.

Pentru introducerea determinanților prepoziționali în cazul cărora putem vorbi despre o sinonimie morfosintactică cu forma (sintetică) de dativ, prepoziția *la* este universală (ea are și ponderea cea mai importantă) și poate suplini foarte bine atât prepoziția *către*, cât și articolul hotărât *lui* proclitic (de la dativ).

(Pentru alte aspecte particulare privind marca acuzativului, reprezentată de prepoziție, care interesează sub aspectul inventarului și al specializării semantice, vezi *infra*, 8).

Interesantă este forma numelor topice feminine care îndeplinesc în interiorul acuzativului funcția de circumstanțialul de loc: de cele mai multe ori, acestea apar nearticulate (de fapt, aceasta este „norma” graiului): *am foz la Bistriță* (SB7), *s-o dus pe Lîncă* (IMa6), *la Pojănă* (MI5) etc. După cum se observă, *Bistriță*, *Lîncă*, *Pojănă* etc. sunt tratate ca și cum ar fi substantive comune, de unde și forma nearticulată: *la Pojănă*, la fel ca *la pădure*, *la câmpie* etc.

Forme articulate are substantivul precedat de prepozițiile *dint(r)u*, *pint(r)u*⁵⁵ și îndeplinind funcția de circumstanțial cauzal: *am șăzît acăsă pintu fâta* (LI3), *și s-o sfăd'î d'întu avêrile* (F3).

⁵² Vezi și D. Șandru (1936, p. 133; 1934, p. 207), T. Teaha (1961, p. 91), I. Gheție (1976, p. 26). De altfel, „dativul prepozițional cu *la*” (cf. și D. Irimia, 1997, p. 314, care vorbește despre *la* – „morfem de dativ”) este popular (cf. Magdalena Vulpe, 1980, p. 37; cf. *Tratat*, p. 373, 379). În ceea ce ne privește, am evita să vorbim despre un dativ prepozițional în asemenea situații, concept a cărui acceptare ar presupune aplicarea unui criteriu strict semantic de delimitare a acestui caz.

⁵³ Pentru exprimarea conținutului semantic al cazurilor oblice prin acuzativ, vezi și V. Frățilă (1993, p. 29-30).

⁵⁴ Situația stă la fel și la nominativ, iar explicația ar putea fi aceeași (vezi *supra*, 1.3.1).

⁵⁵ Construcție veche în limba română, dacă avem în vedere că la Coresi (arată S. Pușcariu, 1974, p. 439, nota 2) forma articulată a substantivelor apare adeseori

1.3.5. Vocativul

De multe ori, substantivele aparținând genului personal apar la vocativ însoțite de interjecții (specializate pe genuri); astfel, în principiu, femininele sunt precedate de interjecția *tu* sau (mai rar) urmate de *hăi* (neaglutinat), în vreme ce pentru masculine se selectează interjecția *mă(i)*⁵⁶: *tu Mărije* (IMa2), *tu Anică* (SB4), *tu n'evastă* (LI3), *femeie hăi* (L4) (dar și *măi Lemuță*, L6; *mă băiță*, M1), *mă Sănducule* (PI8), *mă Macțin'e* (SB2), *măi omule* (IMi3), *mă bărbăt'e* (Ș6), *măi Valere* (IMa1).

La fel ca în Crișana, Oaș, Maramureș și câteva puncte din V Moldovei, femininele încadrate la genul personal prezintă la vocativ forme nearticulate⁵⁷, la singular (în cazul numelor proprii): *Ănă*, *Cat'irină*, *Flóre*, *Lucrêță*, *Mină*, *Reg'ină*, *T'it'ănă*, *Verzînă*, *Victóre*, dar și la plural (la substantivele comune): *fêt'e* (MI3), (*mă*) *femei* (IMa2) etc.

2. Articolul

2.1. Articolul hotărât

Articolul hotărât enclitic *-l* (una dintre formele sale de masculin singular) nu se realizează⁵⁸, fără însă ca opoziția de articulare să fie pusă vreun moment în pericol ca urmare a acestei situații, întrucât rolul de a individualiza obiectul denumit este asumat (fenomen înregistrat, de altfel, în aproape toate graiurile

după *pentru*: *pentru pacatele*, 28/28, *pentru leanea și lăcomia*, 63/13. În *Tratat* (p. 380) se dau doar exemple cu *pentru*.

⁵⁶ Vezi și *Tratat* (p. 373). De altfel, aceste construcții sunt „obișnuite în Transilvania” (V. Frățilă, 1982, p. 126).

⁵⁷ Vezi și *Tratat* (p. 373), A. Turculeț (2002b, p. 151). G. Istrate (1955, p. 126) consideră vocativul în *-ă* specific Ardealului și nordului Moldovei, iar V. Frățilă (1982, p. 126) arată că el se întâlnește „în cele mai multegraiuri din Transilvania”.

⁵⁸ Pentru explicații privind dispariția lui *-l* final în limba română, vezi N. Drăganu (1936-1938, p. 313-314), A. Avram (1959, p. 457-464), Al. Graur (1961, p. 36), Al. Rosetti (1957b, p. 94).

dacoromâne⁵⁹ și caracteristic și limbii vorbite) de sunetul *u* precedent, cu rol de vocală tematică, vocală de legătură, desinență sau sufix flexionar⁶⁰: *bărbātu*, *lupu*, *mn'elu*, *ômu*, *sărăcu*, *șoricu*; *fed'eyu*, *lēu*, *tăyu* etc.

2.2. Articolul posesiv

Articolul posesiv prezintă forma invariabilă *a*, specifică tuturor graiurilor de tip nordic (în opoziție cu situația caracteristică graiurilor de tip sudic, muntenesc, unde apar variante specializate pentru fiecare număr, gen și, uneori, caz)⁶¹: *a mn'eu* 'soțul meu' (PI4), *(lôcu îi) a lu ba Dumitru* (IMa6), *băițet'ile ȕst'a a lu Mărișora* (L5), *Sîmn'on a lu Grigore* (LI3), *Ion a Mărcului* (IMa3) etc.

2.3. Articolul demonstrativ

Formele articolului demonstrativ sunt:

Gen \ Caz	Singular		Plural	
	m.	f.	m.	f.
NA	<i>șel/șela</i>	<i>șe/șei</i>	<i>șei</i>	<i>șele</i>
GD	<i>șelui</i>	<i>șei</i>	<i>șelor</i>	<i>șelor</i>

Ca particularități de inventar, remarcăm preferința pentru forma de NA masculin singular *șela*, cu particula deictică *-a*, precum și conservarea

⁵⁹ Mai puțin în subdialectul crișean (A. Avram, 1959, p. 459-462) și pe Târnave (V. Frățilă, 1982, p. 126), unde pronunțarea articolului hotărât *-l* este parte constitutivă a normei dialectale, funcționând ca o rostire normală, și nu ca o hipercorectitudine (cf. I. Calotă, 1996, p. 40, care arată că în oricare altă situație decât în vorbirea „academică”, realizarea articolului hotărât *-l* este „pedantă, capătă caracter de hipercorectitudine”).

⁶⁰ Vezi C. Dimitriu (1999, I, p. 31), care apropie vocala tematică *u* de situația sufixului flexionar de la verbe (vezi *infra*, 6.2.2).

⁶¹ Unul dintre faptele morfologice invocate de I. Gheție (1994, p. 166) pentru împărțirea ariei dacoromânei în doar două unități – de nord și de sud. Vezi și T. Teaha (1961, p. 92). În *Tratat* (p. 373) se arată că vorbitorii tineri au tendința de a evita această particularitate regională; în ceea ce ne privește, am notat foarte frecvent fenomenul la toate categoriile de subiecți, inclusiv la cei tineri.

forme de GD feminin singular *șei* (*cei*), despre care în gramaticile normative se afirmă că este „învechită și regională”⁶².

2.4. Articolul nehotărât

În ceea ce privește articolul nehotărât masculin (la singular), acesta prezintă o oarecare instabilitate formală, realizându-se fie ca *un*, fie ca *on* (cu o preferință pentru cea de-a doua variantă)⁶³: *on om, on scăon, om băiet, on sac, om fișor* etc.

3. Adjectivul

3.1. Adjective variabile – adjective invariabile

O particularitate remarcată la adjectivele variabile cu două terminații având tema în *-l* este conservarea acestui *-l* la forma de masculin plural: *gol^l, sătúl^l*⁶⁴ etc.

Adjectivul *pustiu* are următoarele forme: m.sg. *pustii*, f.sg. *pustie*, m.pl. *pustii*, f.pl. *pustie*⁶⁵.

O serie de adjective variabile cu două terminații și-au uniformizat pluralul, în sensul că femininul a preluat desinența masculinului, confundându-se cu acesta: [*fasolele*] *îs púsă pe* [‘*prea*’] *rar^l* (IMa5), (*âirêșă*) *amár^l* (Re3), *ieráu tăt’e vîn’et de frig* (SB3); pe de o parte, situația este explicabilă prin productivitatea tipului *-ă/-l* de formare a pluralului în sfera numelui (vezi *supra*, 1.2.3.a) și, pe de altă parte, se datorează analogiei cu plurale de același tip care apar la adjective înrudite semantic (de exemplu, *dulci*, m. și f.). Evident că formele menționate nu sunt singurele aflate în circulație: ele intră în concurență variantele „acordate” în gen, care sunt susținute de limba literară.

⁶² Mioara Avram (1986, p. 77).

⁶³ Vezi și O. Densusianu (1915, 46), V. Frățilă (1979, p. 91), *Tratat* (p. 373).

⁶⁴ Forme caracteristice Transilvaniei (G. Istrate, 1955, p. 111; 1963, p. 13; 1970, p. 22; 1981, p. 93; V. Văsieșiu, 1996, p. 95) și notate și în vorbirea românilor din Ungaria (V. Iancu, 1994, p. 37).

⁶⁵ Vezi și Gr. Rsusu (1960, p. 278).

Clasa adjectivului se îmbogățește cu unele adjective invariabile (împrumuturi maghiare sau săsești), mai cu seamă din sfera semantică a cromaticii: *braun*, *fres* 'roz' (L2), *lămîi*; *lila*, *roza*.

3.2. Grade de comparație

3.2.1. Comparativul

Pentru introducerea celui de-al doilea termen al comparației este preferat adverbul *ca*. Specifică ar fi realizarea cu ajutorul lui *ca* a comparativului care are drept conținut semantic stabilirea unei relații în termeni de vârstă sau de mărime⁶⁶: *îel îi mai înălt ca min'e* (F5), *băiēta āsta-ī mai bătrînă ca bŭnă-sa* (IMa2).

Realizările comparativului de inferioritate sunt extrem de rare, conținutul său fiind redat de obicei printr-o construcție echivalentă semantică, și anume comparativul de superioritate al adjectivului antonim (de pildă, în loc de *mai puțin bun* se folosește *mai rău*).

3.2.2. Superlativul

Superlativul absolut se formează de preferință cu ajutorul adverbului *tare*⁶⁷ (antepus sau, mai rar, postpus), la care se adaugă adverbele *prea*⁶⁸ (*pē*) (precedând întotdeauna adjectivul), *cât de* și *cumsecade* (postpuse) și, mai recent, sub influența limbii literare, *foarte* (*fōrt'e*) (numai antepus): (*în t'in'erēțā iērām*) *jīb tārē* (LI5); (*au*) *tārē muld (ban')* (Re3); (*îi*) *pē bŭnă (pîntru iel)* (§7); *o zīs cā mn'-a plăt'ī cī d'e bŭn'e* (IMa2); *iēra ba cŭmsăcād'e* ['foarte beat'] (LI5); *au o cāsă fōrt'e fāină* (IMa3) etc. Acestora li se adaugă, cu aceeași funcție de marcă a superlativului absolut:

- o serie de îmbinări stabile: *de tot*, *de toată minunea (de)*, *de minune (de)*, *(de) minunea lumii (de)*, *de numa*, *de poznă (de)*, *de toată pozna (de)*: (*iērā*) *bat d'e tāt (...rŭpt!)* (F5)⁶⁹; (*băiētu ēsta-ī*) *d'e tātā mn'inŭn'a d'e drăgŭt* (MI3); *îi tārē d'e nŭma* (L5), *mn'inŭn'a lŭmi d'e hŭd ŝi d'e mn'ic (... cā-ī n'ēgata)* (IMa5); *d'e tātă pōzna d'e supărătă* (LI5) etc.;

⁶⁶ Trăsătură specifică Transilvaniei, vezi *Tratat* (p. 379-380).

⁶⁷ Vezi și O. Densusianu (1915, p. 46), *Tratat* (p. 378, 380).

⁶⁸ Care nu indică în această arie exagerarea (cf. M. Sala, coord., 2001, s.v. *superlativ absolut*).

⁶⁹ Adăugăm și situațiile în care *de tot* precedă adjectivul: *d'e tāt subfîre* (§).

- unele adjective antepuse, legate de adjectivul la superlativ prin prepoziția *de*: *rupt de*, *mort de*, *beteag de*, toate cu o distribuție foarte limitată: *rúb d'e bat* (N6), *rúbz d'e beț* (IMi4), *mör d'e bat* (F6), *bet'ăgă de hídă* (IMa2).

4. Pronumele

4.1. Pronumele personal

Pronumele personal de pers. 1 are formele *io*⁷⁰ și *ieu*.

Formele atone ale pronumelui personal în D pot apărea postpuse, ca în exemplul: *păre-m rău d'estúl* (IMa3), *păre-m rău bugăt* (L2), *pare-m rău vr'emia-i tîrziie// las c-așa-m trébuie mn'îie* (IMa2).⁷¹ În propoziții interogative, dar și în enunțative (în strânsă legătură cu intenția vorbitorului de a pune în evidență, prin emfază, acțiunea verbului), pronumele personal, în forma neaccentuată de Ac., apare de multe ori intercalat în forme verbale cu structură complexă (în special la perfect compus, forma inversată): *văzút-o-ai?* (Ș2), *auzítu-m-ai?* (SB3), *spusu-i-am* (PI3)⁷². Asemenea construcții, reflexul unor inerții sintactice, apar exclusiv la început de propoziție sau frază (nu neapărat însă pe prima poziție).

După modelul masculinului *I-am văzut*, cu pronumele precedând verbul la perf. comp., a apărut forma de feminin *o am văzút*⁷³ (F4). Forma este actualmente căzută în desuetudine, dar nu este exclus să fi fost mai frecventă în trecut, dacă avem în vedere că ea caracterizează aproape exclusiv vorbirea generației mai în vârstă. Ea poate fi pusă în legătură și cu formele cu pronume personal dublat (vezi *infra*), de la care s-a selectat doar prima parte, cauzele statutului său marginal trebuind căutate în primul rând la nivel fonetic (și ne referim aici la evitarea hiatului).

Dublarea formei atone (de Ac. sau de D) a pronumelui personal complement direct sau indirect (marcând o insistență asupra acestuia) este o

⁷⁰ Vezi și Gr. Rusu (1960, p. 278).

⁷¹ Vezi și *Tratat* (p. 381).

⁷² *Tratatul* (p. 381) remarcă vitalitatea construcției.

⁷³ *Tratatul* (p. 381) arată că „fenomenul este general în Transilvania”. Forma este atestată, pentru începutul secolului al XVII-lea, de către Al. Rosetti (1926, p. 39). Vezi și Gr. Nandriș (1937, p. 203), S. Pușcariu (1974, p. 442).

particularitate a ariei⁷⁴: *l-am văzutu-l* (Re2), [rufele] *lî-am pûsu-le* (pe sfîră) (IMa4)⁷⁵, resimțită însă ca ușor învechită. Tot despre dublare putem vorbi și în cazul în care pronumele cu funcția de complement direct este reluat printr-un substantiv care explicitează conținutul prea vag al pronumelui: *am văzût-o ȝo ȝapa sêȝa* (S2). Deosebită în acest caz ar fi recțiunea directă a substantivului (care nu este precedat de prepoziția *pe*).

Pronumele personal poate avea (incidental) funcție de complement indirect construit cu prepoziția *la*⁷⁶: *i dau șî la ȝe* (Ro4).

Postpunerea auxiliarului la perf. comp. al unor verbe construite cu pronume personal în dativ, în propoziții interogative, are drept consecință o intercalare a pronumelui în structura verbală de tipul celei semnalate în cazul pronumelui în acuzativ: *spûsu-ȝ-am or nu ȝ-ă spus?* (MI5). Și tot ca în cazul pronumelui personal complement direct, și complementul indirect cunoaște (ce-i drept, rarism) fenomenul dublării: *ȝ-am spûsu-ȝ* (PI3), *ȝ-am datu-ȝ* (Ro3).

În corpusul de texte de care dispunem am identificat un singur model de construcție cu dativul posesiv: *dû-t'e-n trêbe-ȝ* (IMa1), *dû-t'e-n trêbe-ȝ* (Ro2).

În măsura în care este utilizat (această formă are o frecvență redusă), pronumele personal *dânsul* funcționează ca un pronume de politețe, fapt explicat de unii autori prin faptul că trimite la nume de persoană⁷⁷: el exprimă, în fapt, o nuanță slabă de reverență, aflându-se, din acest punct de vedere, între *el* și *dumnealui*. *Dânsul* are drept echivalent, la pers. 2, pe *dumneata* (în forma *mn'atá*, *mn'atále*), care exprimă același grad – scăzut – de politețe. Astfel, vorbitorii care atribuie pronumelui *dânsul* o valoare de politețe stabilesc aceeași ierarhie și în privința lui *dumneata*, pe care îl receptează ca având un conținut semantic similar, care l-ar situa din acest punct de vedere între *tu* și *dumneavoastră*.

Din ierarhia sugerată *supra* se deduce că cel mai înalt grad de politețe – distantă, oficială – este exprimat la nivelul graiului prin pronumele *dumneavoastră*, care, ca o particularitate paradigmatică, prezintă o formă

⁷⁴ Construcția reprezintă o „contaminație dintre *văzutu-l-am* la început și *l-am văzut* la mijlocul propoziției” (S. Pușcariu, 1974, p. 455). *Tratatul* (p. 381) propune o altă explicație: în trecerea de la procliza pronumelui (vezi paragraful precedent) la topica literară, s-a ajuns la aceste forme hibride (care ar atesta o etapă intermediară, *n.n.*). Vezi și D. Șandru (1936, p. 133; 1937, p. 143), G. Istrate (1956, p. 396; 1963, p. 15), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 203), V. Văsieșiu (1996, p. 98), A. Turculeț (2002b, p. 151).

⁷⁵ Vezi și capitolul 4, 3.1.4.1.

⁷⁶ Vezi și capitolul 4, 3.1.4.2.

⁷⁷ Această specializare semnatică pare a atesta pătrunderea în grai a termenului prin filiera limbii literare: dacă termenul ar fi pătruns în grai dinspre subdialectul moldovenesc, el ar fi fost folosit pentru a desemna nu doar persoane, ci și alte ființe și chiar inanimate (cf. Mioara Avram, 1986, p. 126).

specială pentru cazurile oblice⁷⁸: *dumn'ilorvôstre/dumn'ilorvôst'e*⁷⁹ (în vreme ce, în graiurile muntenești și în cele moldovenești, acest pronume este invariabil).

Pronumele personal de politețe este relativ recent în aria de care ne ocupăm; astfel, nu de puține ori, el este receptat ca o formă de plural, situație în care numele predicativ va purta mărcile pluralului: *și dumn'avôstă + sînt'et' bîn'e/ sînătôș?* (IMa3).

O valoare nedeterminată, generală, are forma atonă de pronume personal (pers. 6) în contexte de tipul: *nô așă// să le mai apropcēm* ['să mai facem câte ceva (ajungând mai aproape de finalul unei sarcini de îndeplinit)'] (IMa2).

4.2. Pronumele reflexiv

Întocmai ca pronumele personal (vezi *supra*, 4.1), pronumele reflexiv poate fi reluat după verb⁸⁰, în exemple precum: *m-oj mărîtă-mă* (LI6), foarte rare totuși.

La forma interogativă, pronumele reflexiv apare uneori postpus verbului: *nô úscă-să pológu?* (Ro1), [calul] *t'ême-să d'e mașîn'?* (Re3).

Pronumele reflexiv are o valoare neutră în *t'e mn'iră!* (IMa3) (echivalentul expresiei *nu mai spune!*) (vezi și *infra*, 6.4.5).

4.3. Pronumele (și adjectivul pronominal) posesiv

Adjectivul posesiv care însoțește, la singular, substantive nearticulate nume de rudenie poate fi, în situații foarte limitate, invariabil, neschimbându-și forma în funcție de caz: (*spún'i-i*) *mîn'e-ta* (F2)⁸¹, (*cása*) *sôcră-sa* (IMa3).

⁷⁸ Întâlnită și în Maramureș și Bucovina (M. Sala, coord., 2001, s.v. *pronume de politețe*).

⁷⁹ Pentru analizarea acestui pronume în elementele sale componente, vezi și *Tratat* (p. 373).

⁸⁰ Contexte de tipul *m-am bătutu-mă* aveau curs și în limba veche, în zona Hunedoara-Banat (cf. G. Istrate, 1963, p. 15).

⁸¹ Vezi și B. Köpeczi (1985, p. 173): *ot'i mîn'e-ta* (în transcr. fon. a autorului).

4.4. Pronumele (și adjectivul pronominal) demonstrativ

Pentru funcția sa determinativă, demonstrativul cunoaște și forme fără deicticul *-a*, însă distincția între funcția autonomă și cea de adjunct nu se stabilește prin prezența/absența acestei particule, întrucât, dacă pronumele prezintă exclusiv forme cu *-a*, la adjectiv nu poate fi formulată o regulă din acest punct de vedere. Totuși, se observă aici o preferință pentru formele cu particula deictică, situate nu doar postnominal, cât și prenominal: *așēla t'ērc* (L1), *așēla om* (LI1), *pe-așēsta drum d'-așēst'a căre imblă* (prov.) (IMa1), *înt-așēja cărt'ē scriiē...* (M4)⁸².

Demonstrativul cunoaște formele de tip nordic, împărțite în două serii (pentru apropiere și pentru depărtare) și, în interiorul acestor serii, grupate în perechi prin opoziții de gen și număr (mai puțin, dacă nu chiar deloc, de caz):

- demonstrativul de apropiere: *așēsta, jēsta(le), ēstal/așēsta, jāsta, āsta, așēst'a, jēst'a, ēst'a/așēst'a, jēst'a, ēst'a*;
- demonstrativul de depărtare: *așēla, sēla/așēja, sēja, așija, sija/așēlia, sēlia*;
- demonstrativul de diferențiere⁸³, cu variante pentru apropiere: *așēstalalt, jēstalalt, ēstalalt; așēstalaltă, jāstalaltă, āstalaltă; așēst'alalt, jēst'alalt, ēst'alalt; așēst'alalt'e, jēst'alalt'e, ēst'alalt'e* și (mai rar) pentru depărtare: *sēlalalt/sējalaltă, sijalalt/sēlijalalt'e*.

Într-o serie de adverbe compuse precum *astără, aziárnă, aznôpt'e, azvără*, se observă prezența demonstrativului *astă*, aglutinat cu substantivele *seară, iarnă, noapte vară*.

O particularitate de inventar este că, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, demonstrativul nu are forme speciale pentru exprimarea identității, care se redă prin formele de depărtare, precedate de adverbul *tot*: (porcul) *î tăt așēla// d-o mai crescūt* (Re6), *au tăt așēja căsă* (N5).

În ceea ce privește demonstrativele de diferențiere, variantele de depărtare de tipul *āstalalt, astalaltă, celālalt, cealaltă* sunt mai puțin frecvente ca urmare a faptului că, cel puțin pentru funcția de adjunct, se preferă varianta scurtă, antepusă⁸⁴ și marcată de accentul de intensitate: *în jāsta part'e* (S1), (*în*) *sēja párt'e* (F3), *d'ī sēla sac* (LI2). Tot aici am include și sintagmele *sēja*

⁸² Iată și un exemplu din B. Köpeczi (1985, p. 164): *n-o vin'it niș așēla fișor*. Vezi și capitolul 4, 3.1.3.

⁸³ În terminologia Mioarei Avram (1986, p. 138).

⁸⁴ Pentru antepunerea adjectivului demonstrativ, vezi și *Tratat* (p. 381).

lîme ‘lumea cealaltă’, *șēja cásă* (L1) ‘camera cealaltă (lit.), camera bună (de oaspeți)’, care tind să se sudeze. Topica capătă aici funcție distinctivă: a se compara *șela sac* ‘celălalt sac’ cu *sácu șela* ‘sacul acela’, *șēja cásă* (cu sensul precizat *supra*) cu *cása șēja* ‘casa aceea’.

Cu valoare nedeterminată este folosit demonstrativul de depărtare *cele* în sintagmele sudate: *alt’isēja* ‘altceva’, *tăt’isēja* ‘de toate’ etc.

Pronumele *jéstale* este folosit peiorativ, sugerând o nuanță de dispreț: *mă jéstale* (IMa4).

Opoziția de caz nu se realizează la demonstrative, cazurile oblice fiind exprimate prin mărci „exterioare”:

- pentru genitiv, articolul hotărât proclitic: *băięta lu asēja*// *lu Úta șēja* (IMi3);
- pentru dativ, prepozițiile *la* și *către*, la care se adaugă articolul hotărât proclitic: (pămîntul) *i l-o dat la asēja a lu Cărbún’e* (M2), *am_s* [‘zis’] *căt-aséla* (Ro3), *tăt i-o pupázit lu asēja* (IMa6).

4.5. Pronumele (și adjectivul pronominal) nehotărât

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare nu face o distincție clară între formele pronumelui nehotărât și cele ale adjectivului corespunzător; astfel, am notat *áltu fîsór* (LI3), *áltu pom* (SB5).

Dintre pronominalele nehotărâte, se observă o preferință pentru formele compuse având conjuncția *și* intercalată: *“orⁱșîcáre*, *“orⁱșîsîn’e* (*“orⁱșîcúi*), *“orⁱșîsé*, *“orⁱșîcút*, la care se adaugă *fieșcáre*; aceste forme marchează, în raport cu variantele fără *și*, indiferența sau concesiia. La acuzativ, *orⁱcáre*, *“orⁱsîn’e*, *“orⁱsé*, *“orⁱcút* sunt de obicei disociate prin interpunerea prepoziției marcă a cazului: *“orⁱpeșîn’-o-ntrebát...* (PI3), *pún’em paríu “orⁱpecút* (F1). Tot ca o particularitate de inventar și frecvență, trebuie amintită aici forma *fîșt’ecáre*.

Adverbele *huc*, *fain* servesc la întărirea pronominalului nehotărât *tot*: *fínu tă huc* ‘absolut tot’ (SB2) (cu tendințe de aglutinare: *tătúc*, PI4), (*motoșina* ‘umflătura’) *s-o tras tătă fain* (IMa1).

În combinație cu *alta* (folosit cu valoare nedeterminată), pronumele nehotărât *una* (tot cu valoare nedeterminată) dezvoltă o valoare adverbială modală: *cu una*, *cu alta*; sintagma, folosită ca substitut de propoziție, implică

ideea de compensație, care poate fi explicitată printr-o structură de adâncime de tipul: „cu una (pozitivă), cu alta (negativă), lucrurile se compensează”.

Pronominalele nehotărâte (folosite atât autonom, cât și ca adjunct) compuse cu *ori-* pot fi disociate la forma de genitiv ([#]*or¹acui*), dar și la acuzativ, unde înglobează de multe ori prepoziția (marcă a cazului): *po¹_i mēre* [#]*or¹lașin'e* (L2), [#]*or¹d'ilacări-am șerút* [mi-a dat] (§5), [#]*or¹lașé cásă o-ntrebát* [n-a primit-o] (F3), *întriábă* [#]*or¹peșin'e* (SB2), [#]*òriášé sámînă* [numai a om nu] (IMa4) etc.

Ceva poate avea valoare adjectivală⁸⁵, apărând în contextul unui substantiv la singular: *am auzí_i c-o fo^s șevá scándál* (IMa2), chiar dintre cele „numărabile”: *ševá lűp o príns-o* [pe oaie] (§4).

Cît'e poate fi întrebuințat cu valoare de pronume sau adjectiv nehotărât, având sensul ‘câte și mai câte’⁸⁶: [îi bagă] *cît'e-ŋ cab_i la trăián* (M2), [faceam] *cît'e prost'i/ cît'e mn'inún'* (PI4), [la șezătoare] *fēt'ile fășé cît'e rîsurⁱ d'espre măritát* (§2), *cît'e mn'inún' fășém* (IMa1).

Alta este utilizat ca pronume nehotărât cu valoarea lui *altceva*: *șî-l dúše mōșá acásă* [pe copilul botezat] *șî álta n'imn'íc* (PI1).

4.6. Pronumele (și adjectivul pronominal) negativ

Alături de *nimeni* (formă mai nouă) apare și forma veche *níme* (mult mai frecventă decât prima)⁸⁷.

Negativul *niciun, nicio* este disociat prin înglobarea prepoziției *cu, la, pe* în contexte precum: *să nu-î văđ n'is pe únu* (Re3), *nu-î dă n'is la úna* (MI2) etc.

⁸⁵ Înregistrată „pe tot teritoriul Transilvaniei” (*Tratat*, p. 374).

⁸⁶ Vezi și la P. Galan (1906, p. 42): „...petrec cu câte glume”.

⁸⁷ Vezi și *Tratat* (p. 374)

5. Numeralul

5.1. Numeralul cardinal

La numerele cuprinse între 11 și 19 se remarcă producerea unei contrageri în cazul segmentului *-sprezece*, care se alterează la *-sprece* (pronunțat *-sprășe*): *unsprășe*, *doisprășe*, *trisprășe*⁸⁸ etc.

Numerele compuse corespunzătoare intervalelor 101-200, 201-300 etc. au următoarea structură: numărul sutelor + *și* + numărul zecilor + numărul unităților⁸⁹: *o sută și douăzeci de mii* (IMa1), *tri sute și patruzeci* (§5). Structura aceasta pare a fi o extindere analogică a celei caracteristice intervalului 21-99.

Numeralul cardinal *una* intră în componența unor locuțiuni și expresii, uneori păstrându-și valoarea de numeral, iar alteori căpătând altă valoare:

- în combinație cu adverbul *întruna*, numeralul *una* formează locuțiunea adverbială *una-ntruna*, cu valoare iterativă;
- locuțiunea adverbială *încă una* implică ideea de maximă certitudine: *dacă nu-î așa/ încă una* (IMa9);
- numeralul *una*, cu valoare neutră, figurează în construcțiile stabile *a se face/a fi tot una* ‘a se murdări foarte tare/a fi foarte murdar’;
- aceeași valoare neutră este reperabilă și în îmbinarea *a fi de-a una* ‘a fi (foarte buni) prieteni, tovarăși’;
- numeralul *una* precedat de prepoziția *pe* intră, alături de verbul *a se pune*, în construcția stabilă cu valoare verbală *a se pune pe una* ‘a avea o idee fixă’.

Exprimarea procentelor se face, de multe ori, cu ajutorul prepoziției *în*: *sută-n sută*. În intenția de a-și persuadea interlocutorul, vorbitorii folosesc, alături de această construcție, îmbinarea *mie-n sută*, care redă ideea de certitudine absolută.

Pentru exprimarea orei, numeralul este introdus prin prepoziția *la*, iar întrebarea corespunzătoare acestei situații este: *La câte-i?* Cât privește orele 1 (13) și 2 (14), acestea se exprimă, de obicei, folosind forma feminină a numeralului: *îi mări la una* ‘e aproape unu’ (SB2), *îă că-î la două* (PI3) etc. O excepție din acest punct de vedere se înregistrează la Rodna, unde ora 2 se redă cu ajutorul numeralului la masculin: *la doi* (Ro2,5).

⁸⁸ Vezi și Gr. Rusu (1960, p. 279). Forme contrase asemănătoare găsim și la O. Densusianu (1915, p. 46-47), T. Teaha (1961, p. 93).

⁸⁹ Prezența conjuncției coordonatoare copulative în acest fel de numere este semnalată în graiurile ardelenesti (cf. M. Sala, coord., 2001, s.v. *numeral cardinal*). Cf. *Tratat* (p. 374).

5.2. Numeralul fracționar

Ca particularitate de inventar, notăm utilizarea unor numere de origine maghiară: *fê*le ‘jumătate’ (< magh. *fele*) (specializat pentru lichide) și *fărtăi* ‘sfert’ (< magh. *fertály*), totuși mai puțin frecvente decât sinonimele lor intrate prin filiera limbii literare.

O particularitate a exprimării subdiviziunilor orare (mai exact a jumătăților de oră) este calculul după germană în construcții de tipul: *zûmătat’e la pătru* ‘trei și jumătate’ (F1), *zûmătat’e la úna* ‘douăsprezece și jumătate’ (IMa2)⁹⁰.

5.3. Numeralul ordinal

Articolul posesiv fiind, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, invariabil (vezi *supra*, 2.2), el se prezintă în aceeași formă și când intră în componența numeralului ordinal.

Numeralele ordinale corespunzătoare lui 4, 8, 21, 31..., prezintă următoarele forme: *a pătrălia/a pătrîlia*, *a óptălia/a óptîlia*, *a dōuăzășt’únălia*, *a trizășúnălia* etc., cu -ă- analogic în locul lui -u-, ca în *a nōuălia*.

Precedat de prepoziția, *pe*, numeralul ordinal indică clasa (la școală): *îi pî-a trîia* ‘în clasa a treia’ (M).

La forma corespunzătoare unității, numeralul ordinal prezintă o variantă de feminin, aglutinată cu prepoziția *de*: *drăgost’a șe d’intîie*⁹¹ (PI3). Dimpotrivă, celelalte numere ordinale care funcționează ca atribute sunt, de multe ori, invariabile, fiind utilizate la forma de masculin⁹²: *căpălu’itu d’-a dóilia* (MI2), *n’evásta d’-a dōilia* (Ș4). Procesul de adverbializare⁹³ este evident în cazul aceleiași forme invariabile, folosită în locul numeralului adverbial⁹⁴: [*vaca*] *d’intîi o porț/ tăt o porț/ tăt o porț/ a dóilia o lez un’evá cu pčôr’le d’inapōi mai sus* (IMa1).

⁹⁰ Vezi și A. Turculeț (2002b, p. 152).

⁹¹ Vezi și B. Köpeczi (1985, p. 193): *fata șe d’intîie*.

⁹² Ca în limba veche, se arată în *Tratat* (p. 374). Vezi și O. Densusianu (1915, p. 47), Gr. Rusu (1960, p. 279), T. Teaha (1961, p. 93).

⁹³ Caracteristică subdialectului moldovenesc și nordului Munteniei (M. Sala, coord., 2001, s.v. *numeral ordinal*).

⁹⁴ Vezi și *Tratat* (p. 374)

6. Verbul

6.1. Clase lexico-gramaticale: verbe pronominale⁹⁵/verbe nepronominale

Unele verbe, nepronominale în alte graiuri (în special în cele muntenești, dar și în cea mai mare parte a graiurilor moldovenești), sunt însoțite de pronume reflexive neaccentuate (în Ac.): *a-și bănui* 'a regreta, a se căi', *a se căpăta* (la ceva) 'a pune mâna (pe ceva)', *a se cânta* 'a plânge', *a se cotcorozi*, *a se greși*, *a se îngădui* '(despre substanțe fierbinți, în special lichide) a se răci', *a se întreba* (de cineva), *a se mâna* '(despre timp) a trece repede', *a se/-și petrece* 'a petrece', *a se putea* 'a fi prieten, a se înțelege', *a se răci* 'a se îmbolnăvi din cauza unei răceli; a răci', *a se răspunde* 'a fi prieten (cu cineva)', *a se râde*, *a se turna* 'a se precipita, a se repezi', *a se țipa* 'a se precipita, a reacționa impulsiv', *a i se veni* 'a-i reveni, a i se cuveni', *a se zăbovi*. În fapt, aproape toate aceste verbe pot funcționa atât pronominal, cât și nepronominal, unele chiar fără consecințe în plan semantic. Dimpotrivă, situația este diferită pentru verbe precum *a(-și) bănui* (a se compara sensul formei pronominale cu cel al formei nepronominale: 'a suspecta pe cineva de ceva'), *a (se) căpăta* (a cărui formă nepronominală trimite la obținerea, la primirea unui lucru solicitat), *a (se) cânta* (unde sensul formei nepronominale este radical diferit⁹⁶ de cel al formei nepronominale, trimitând la actul de 'a emite cu vocea sau cu un instrument un șir de sunete muzicale care se rânduiesc într-o melodie, într-un acord etc.'⁹⁷), *a (se/-și) petrece* (al cărui sens este, în forma nepronominală, acela de 'a însoți, a conduce pe cineva la plecare o bucată de drum'⁹⁸), *a se răspunde* (față de *a răspunde*), precum și *a (se) râde* (care, întrebuințat tranzitiv, are sensul de a ironiza, a-și bate joc de cineva: *îl rîd'e... că-i...*

⁹⁵ Pentru o trecere în revistă a opiniilor cu privire la raportul dintre verbele pronominale și diateza reflexivă, vezi C. Dimitriu (1965, p. 125-146).

⁹⁶ De altfel, semantismul special al verbului la forma pronominală are ca punct de plecare sensul primar, după cum semnală O. Bârlea (1981, I, p. 472), care arată că, în explicarea lui *a se cânta* așa cum este el întâlnit în Transilvania trebuie să pornim de la obiceiul de a boci morții, de „a-i cânta”.

⁹⁷ Definiția este citată după DEX², s.v. *cânta*.

⁹⁸ DEX², s.v. *petrece*.

n'égata (IMa4); *șe t'e rîd dacă nu-î așa!*⁹⁹ (SB4). Dacă în general actul de selecție a formei pronominale sau nepronominale implică o obligatorie opțiune semantică, situația verbelor *a se rîde* și *a se răci* este alta: formele cu pronume reflexiv sunt cele caracteristice fondului tradițional al graiului, în vreme ce variantele nepronominale apar ca influențe dinspre limba literară: mai puternică pentru *a (se) rîde* și incipientă în situația lui *a (se) răci*, unde forma pronominală este covârșitoare ca frecvență, chiar la vorbitorii cultivați.

Dar în limba română se produc treceri între verbele reflexive și cele nereflexive în ambele direcții¹⁰⁰, astfel încât este normal să găsim și verbe îndeobște pronominale, care sunt, la nivelul graiului, nepronominale: *a gândi*, *a hodini*, *a înturna*, *a întoarce* (ultimele două ca verbe de mișcare¹⁰¹), *a înnopta*, *a însera*, *a perinda*, *a teme*, *a zice* (impers.). Este de precizat că variantele nepronominale ale acestor verbe nu sunt singurele în circulație¹⁰², dar sunt cele mai frecvente. O mențiune specială în legătură cu verbul *a perinda*: frecvența actualizărilor lui pronominale este foarte redusă în comparație cu a celor nepronominale, întotdeauna tranzitive, având sensul 'a trece de la unul la altul, a lua pe rând'¹⁰³. Diferențe semantice semnificative între forma pronominală și cea nepronominală se înregistrează doar la verbele *a se teme* 'a-i fi frică' și *a teme (pe cineva)* 'a fi gelos'.

O serie de verbe nepronominale au o valoare impersonală: *zîșe* ['se zice'] *că s-a da liber la pensionări*¹ (Re5), *la Rusále îmblă* ['se umbla'] *núma-n țărăn'êșt'e* (IMa3), *mai d'êmulț așa ierá/pi la Crășún colindá* ['se colinda'] (SB1), *să zîșe cîșlêz după șe iêșá* ['se iese'] *dim post* (Ro1) etc.

O situație specială o prezintă semiauxiliarele de modalitate, care, atunci când se construiesc cu infinitivul, iau asupra lor pronumele reflexiv al verbului următor. Dacă verbul *a putea* este ocurent în structuri de acest tip și în limba literară, construcția similară cu *a ști* are o circulație mai restrânsă: *să șt'îe-mbrăcă sîngur* (PI5), *n'e șt'în d'escurcă* (Re2), *șe să mă șt'iu fâșe?* (IMi5).

⁹⁹ Vezi și B. Köpeczi (1985, p. 165): *l-or rîde qmen'i*.

¹⁰⁰ Cf. Mioara Avram (1986, p. 152).

¹⁰¹ Consemnate și de V. Frățilă (1993, p. 41) pentru zona Banatului.

¹⁰² Despre funcționarea dublă – pronominală și nepronominală a unor verbe precum *a (se) hodini* sau *a (se) rîde*, vezi și Gr. Rusu (1960, p. 279).

¹⁰³ DEX², s.v. *perinda*.

6.2. Clase flexionare

6.2.1. Conjugările

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare prezintă importante particularități de inventar și de productivitate în ceea ce privește clasele de conjugare, nu însă și structura generală a acestora. Astfel, se remarcă extinderea conjugării a II-a (în româna literară¹⁰⁴ cu un inventar foarte redus), care înglobează o serie de verbe de la conjugarea a III-a. Dovadă a acestei evoluții (de altfel, tendința de confundare a conjugărilor a II-a și a III-a este activă în româna vorbită, fiind facilitată de marea asemănare formală a flexiunilor celor două conjugări¹⁰⁵), accentul dinamic trece de pe rădăcina verbului pe sufixul de la pers. 4 și 5 Ind. și Conj. prez., precum și de la pers. 5 a Imper. (sufixul pentru pers. 5 a Ind. prez. se constituie, de altfel, alături de sufixul infinitivului, într-o „caracteristică a conjugării”¹⁰⁶): *băt'ém, băt'ët; dușém, dușët; fășém, fășët; împlém, împlët; înșepém, înșepët; rămîn'ém, rămîn'ët; rîd'ém, rîd'ët; spărzém, spărzët; șerém, șerët; treșém, treșët; țin'ém, țin'ët*¹⁰⁷. Un element catalizator pentru extinderea analogică a formelor conjugării a II-a la verbele de conjugarea a III-a este posibil să-l fi reprezentat verbele *a ținea* și *a umplea*, ale căror etimoane au aparținut conjugării a II-a¹⁰⁸. Formele celor două conjugări circulă paralel, selectarea unora sau a celorlalte fiind dictată de conservatorismul vorbitorului (variantele de conjugarea a II-a sunt receptate ca aparținând unul nivel mai tradițional al limbii), respectiv de ralierea sa la norma literară.

Sunt însă verbe pentru care flexiunea după două conjugări diferite nu presupune o opțiune de tip diastatic, ambele variante reflectând norma implicită a graiului și diferențiindu-se, în egală măsură, de cea literară. Astfel, forma *a curăte* (de conjugarea a III-a) coexistă alături de forma *a curăți* (de conjugarea a IV-a), și contrastează cu *a curăța*, intrată în grai pe filieră cultă: *curăt/curățăsc/curăț, curăt/curățășt'/curăț, curăt'el/curățășt'el/curăță*. Dintre cele trei paradigme aflate în concurență, se pare că cea mai viabilă este cea de conjugarea a IV-a (în vreme ce forma *a curăța* are deocamdată statut de neologism, forma *a curăte* este tot mai mult resimțită ca fiind învechită). Apoi, forma de conjugarea a III-a *a sughite* circulă paralel cu forma de conjugarea I

¹⁰⁴ Și în graiurile muntenești (cf. M. Sala, coord., 2001, s.v. *conjugare*).

¹⁰⁵ Vezi Mioara Avram (1986, p. 154).

¹⁰⁶ Mioara Avram (1986, p. 154).

¹⁰⁷ Vezi și capitolul I, 1.1.1.2 și 1.1.1.3.

¹⁰⁸ V. Frățilă (1993, p. 36) arată că și verbul *a rămânea* este un arhaism, care se întâlnește în întreaga Transilvanie și în Banat.

a sughița (literar), mult mai puțin frecventă, poate și printr-o evitare a poziției de disimilare: *sugîț*, față de mai vechiul *sugîț*. Interesant este că un verb din aceeași familie (în sens larg) ca *a înghiți* aparține, dimpotrivă, conjugării a IV-a. Tot de conjugarea a IV-a este și verbul *a gâdăli* (în forma fonetică *gîdălêsc, gîdălêst* etc.).

Alteori, diferența de conjugare presupune o diferență semantică: *a desface* (conj. a III-a) 'a descompune, a desprinde', față de *a desfăca* (conj. I) 'a desprinde boabele de porumb de pe știuleți, a dezghioca (fasole, nuci)'¹⁰⁹.

Alunecări de la o conjugare la alta se pot produce și între conjugările a IV-a și I: astfel, avem în loc de *a ciunti*, *a ciunta* și în loc de *a (se) găti*, *(se) găta*¹¹⁰, formele flexionare de conjugarea a IV-a fiind practic inexistente la nivelul graiului pe care îl descriem aici.

6.2.2. Sufixe flexionare -ez, -esc

Subordonată problemicii conjugărilor și în directă legătură cu aceasta este situația verbelor conjugate cu sufixele flexionare¹¹¹ -ez, -esc. Privită din acest unghi de vedere, flexiunea verbelor de conjugarea I și a IV-a în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare ne apare ca un domeniu extrem de instabil, singurele reguli certe care se pot formula ținând de conjugările unde poate fi reperată un asemenea tip de flexiune și de sufixul selectat pentru fiecare dintre cele două conjugări: -ez pentru conjugarea I, respectiv -esc pentru conjugarea a IV-a. În schimb, este foarte greu de precizat care sunt categoriile de verbe supuse flexiunii cu sufix, după cum la fel de dificilă este și stabilirea conținutului semantic sau gramatical al acestor augmente¹¹².

¹⁰⁹ Cf. V. Frățilă (1987, p. 45-46).

¹¹⁰ Pentru alte atestări din aria ardelenescă, vezi O. Densusianu (1915, p. 48), T. Teaha (1961, 94), V. Frățilă (1982, p. 135). Însă verbul acesta este de declinarea I și în alte arii ale dacoromânei: Banat (V. Frățilă, 1993, p. 33-35), nordul Olteniei (R. Sp. Popescu, 1980, p. 78).

¹¹¹ Sau interfixele (M. Sala, coord., 2001, s.v. *interfix*; Z. Mihail *et al.*, 2003, p. 265), sau augmentele (Mioara Avram, 1986, p. 155), sau desinențele (Mioara Avram, 1986, p. 155), pe care A. Lombard (1957, p. 7-16) le-a luat în considerare ca pe niște criterii operante în clasificarea pe care a propus-o pentru conjugările românești (la el în număr de șase, înglobând și cele două clase flexionare delimitate de augmente). Cf. și C. Dimitriu (1999, I. p. 450-452).

¹¹² Lui M. Meiden (care este de părere că aceste sufixe intră în categoria vacuității gramaticale) i se datorează o descriere a fenomenului la nivelul limbii române contemporane și o trecere în revistă a teoriilor existente (în comunicarea susținută la simpozionul internațional „Limba și literatura română în spațiul etnocultural dacoromânesc și în diaspora”, Iași, 23-24 mai 2003).

Ca și în cazul conjugărilor, și la clasele flexionare delimitate în funcție de prezența/ absența augmentelor pot fi observate diferențe semnificative între sistemul graiului de care ne ocupăm și cel al altor graiuri dacoromâne (în special cele muntești), în sensul unor fluctuații în ceea ce privește realizarea/non-realizarea acestora¹¹³. În opinia lui Viorel Bidian¹¹⁴, exemplele de trecere, în ambele direcții, între clasa cu sufixe flexionare și cea fără astfel de sufixe sunt numeroase în graiurile de tip ardelenesc și nu se poate afirma cu certitudine dacă aceste graiuri favorizează formele tari (fără augment) sau formele slabe (cu augment) ale verbelor¹¹⁵. Totuși, dacă avem în vedere faptul că o serie de verbe de conjugarea I și a IV-a care în graiurile muntești și în majoritatea celor moldovenești se conjugă numai cu sufix funcționează în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare în formă tare¹¹⁶:

- la conjugarea I apar fără -ez: *cópije*¹¹⁷ 'copiază', *cedă* 'cedează', *grápă*, *gréblă*, *lúcră*, *márcă* 'marchează' (IMa3), *méliță*, *sar* 'sărez', (*mă*) *săzătă*;
- la conjugarea a IV-a apar fără -esc: *bănuje* 'bănuiește', *céltui* 'cheltuiesc', *hód'in'* 'odihnește-te!, stai!' (SB1), *îmvîrt* 'învîrtesc', *să-încîlt* 'se încălcesc' (SB7), *să jăluje*, *să-îgăduje* '(despre substanțe fierbinți) se răcește', *să-îcălză* (refl.) 'se încălzește' (SB2), (*t'e*) *pómin'* 'te pomenesti' (IMa2), *mă străduj* 'mă străduiesc', *mă socot*, *să súsê* (refl.) 'se sucește' (L1), (*t'e*) *trînt* 'trântesc' (PI3) etc.

și că un număr mult mai redus de verbe care au îndeobște formă tare sunt conjugate în formă slabă (am notat aici doar verbele de conjugarea a IV-a *buiğıuiesc*, *gîfîiesc*, *jupuiiesc*, *mințasc* și *sîmțasc*), am fi tentați să susținem că,

¹¹³ Caracteristică a graiurilor nordice (Rodica Orza, 1978). Vezi și *Tratat* (p. 374).

¹¹⁴ În *Conjugarea cu -ez, -esc în graiurile transilvănene*, comunicare ținută la al IX-lea Simpozion național de dialectologie (Baia Mare, 10-12 octombrie 1996).

¹¹⁵ Pentru terminologie, vezi Mioara Avram (1986, p. 155).

¹¹⁶ O analiză a fenomenului (întâlnit și în alte zone, între care Oltenia) i se datorează lui Gr. Brâncuș (1955, p. 203). În legătură cu răspândirea formelor tari, Gheție et al. (1997, p. 136) arată că acestea caracterizează graiurile nordice și unele graiuri oltenești. Tot despre răspândirea fenomenului în „subdialectele nordice” se vorbește și în *Enciclopedia (s.v. conjugare)*. Unele dintre exemplele următoare sunt menționate și de O. Densusianu (1915, p. 48), Gr. Rusu (1960, p. 279), T. Teaha (1961, p. 95, 96), R. Sp. Popescu (1980, p. 79), G. Istrate (1963, p. 14), *Tratat* (p. 374), V. Frățilă (1993, p. 45). Vezi și capitolul I, 1.1.1.3.

¹¹⁷ Formă caracterizată drept învechită de către Mioara Avram (1986, p. 156).

în aria nord-est-transilvăneană, se manifestă o preferință mai accentuată pentru formele verbale fără sufix față de situația întâlnită în limba populară¹¹⁸ (unde s-a demonstrat statistic predominanța verbelor cu -ez, -esc la conjugarea I și a IV-a), fără ca această preferință să presupună schimbarea radicală a situației statistice, care rămâne favorabilă formelor verbale slabe.

Pentru majoritatea verbelor citate mai sus ca trecând de la tipul flexionar cu augment la cel fără augment trebuie să aducem în discuție statutul lor de variante (mai mult sau mai puțin puternice), aflate în concurență cu formele „literare”. Pe o scală a ocurențelor, verbele *a grebla* și *a grăpa* în formă tare s-ar afla la extremitatea superioară¹¹⁹ (variantele *greblez*, *grăpez* fiind cvasi-necunoscute vorbitorilor ariei, chiar și celor instruiți), urmat îndeaproape de *a copia*. Restul se află însă în variație liberă cu formele sufixate, iar situația este asemănătoare și la cealaltă categorie de verbe (cele care, prin analogie cu verbe precum *hotărâsc*¹²⁰, prezintă un sufix flexionar), unde *simțesc*¹²¹ coexistă alături de *simt*, *horăiesc* alături de *sforăi*, iar *mințesc* alături de *mint* (ultimul pătruns, relativ recent, din limba literară și, prin urmare, încă rar). Selectarea uneia sau a alteia dintre variante nu presupune întotdeauna racordarea conștientă la normele graiului, respectiv la acelea al limbii literare¹²².

Dimpotrivă, perechile *ascuțește* și *ascute*, *bombănește* și *bombăne*, *bontănește* și *bontăne*, *covițește* și *coviță*, *despărțește* și *desparte*, *înghițește* și *înghite*, *suduițește* și *sudui* etc. funcționează la același nivel în cadrul sistemului graiului, iar actualizarea uneia sau a alteia dintre forme nu are implicații de ordin sociolingvistic, paradigma verbului fiind de multe ori eterogenă în interiorul aceleiași idiolect¹²³: *jeu înghițăsc*, dar *tu înghiț* (F2) etc. Tot astfel, imperativul verbelor *a ghici* (*gîș!* și *gîșeșt'e!*) și *a feri* (*fer!* și *fereșt'e!*), *a griji* (*grij!* și *grijășt'e!*) oferă posibilitatea alegerii între două forme, între care nu există, bineînțeles, decât o echivalență relativă. De exemplu, *feri!* s-a specializat pentru locuțiunea interjecțională *Doamne feri!*, dar este folosit și pentru a atenționa pe cineva să se dea la o parte: *fêri-t'e!*,

¹¹⁸ Dimpotrivă, Magdalena Vulpe (în *Tratat*, p. 335) vorbește despre „preponderența verbelor conjugate cu sufix” în graiurile ardelenesti.

¹¹⁹ Despre exclusivitatea formei *greblu* scriu și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 204).

¹²⁰ Cf. T. Teaha (1961, p. 95).

¹²¹ Menționat și de Gr. Rusu (1960, p. 279).

¹²² Deși pe informatorul principal din IMi un informator ocazional îl categorisește drept *domnos* pentru faptul de a fi răspuns cu *mint*, *mînt'e* la întrebarea corespunzătoare din chestionar.

¹²³ Pentru explicarea acestei situații, vezi I. Iordan (1935, p. 65; 1956, p. 442). Pentru exemple, vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 203).

iar *griji!* conține o nuanță implicită de avertizare, de intimidare a interlocutorului, în comparație cu *grijește!*, al cărui sens trimite la îndemnul de a supraveghea, de a păzi (pe cineva sau ceva).

6.3. Diateza

După modelul diatezei pasive, care poate reda ideea de perfect compus prin prezent, prin structuri așadar mai simple: (*caféi*u)-î bă^u (d'e m^ult) 'a fost băut' (Ro3), (*garnit*ura) î mînc^ătă (pe tri an' înd^ănt'e) 'a fost mâncată' (IMa4), se remarcă o preferință pentru exprimarea printr-o construcție fals pasivă, de fapt printr-un predicat nominal alcătuit din verbul copulativ *a fi* + un participiu cu valoare adjectivală, a valorii active: î vin'it (a tău?) 'a venit' (Re2), (îs) re^ușit'e 'au reușit [la admiterea la liceu]' (IMi7), (Ūca) î născ^ută (de d^ouă zîle) 'a născut' (M4) sau a celei reflexive: îs sfăd'it'e 's-au certat' (SB4) etc., structuri verbale de prezent care prezintă o corespondență semantică perfectă (putem vorbi chiar despre o sinonimie gramaticală) cu perfectul compus activ sau reflexiv.

6.4. Modurile și timpurile

6.4.1. Indicativul

6.4.1.1. Prezentul

A ști conservă la pers.-3 forma verbală etimologică (*iel*) șt'i (lat. *scit*)¹²⁴, iar *a curge* și *a scurge* apar și ele în forma veche: î c^ură (sînze dⁱ nas) (IMi2)¹²⁵, *dup-aș^ăia-l lăsăm s^ă sc^ură* [cașul] (§1), ambele circulând paralel cu variantele noi, pătrunse în grai prin contactul cu limba literară. Prin analogie cu *a cure* (*a curge*), *a merge* pierde africata la pers. 2-5: *merⁱ*, *m^ăre*, *m^ărem*, *m^ăreș^ă*¹²⁶.

¹²⁴ Pentru o delimitare a teritoriului actual și pentru trimiteri la autorii care s-au ocupat de această formă, vezi G. Istrate (1981, p. 78-84). Vezi și I.A. Candrea (1907, p. 21), T. Papahagi (1925, p. LXVII), D. Șandru (1936, p. 159, 178), Al. Rosetti (1956, p. 144), R. Todoran (1960, p. 43), T. Teaha (1961, p. 97), G. Istrate (1963, p. 14), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 203), *Tratat* (p. 374), V. Văsieșiu (1996, p. 104), A. Turculeț (2002b, p. 152).

¹²⁵ Vezi și *Tratat* (p. 375).

¹²⁶ Vezi și *Tratat* (p. 375), A. Turculeț (2002b, p. 150).

La verbele *a înconjura*, *a înfășura*, *a măsura*, *a strecura* menționăm existența formelor cu accentul pe tulpină (iar nu pe terminație, ca în graiurile munteneste)¹²⁷.

Verbul *a speria* are la Ind. prez. formele *spar/spăriu*, *spar^l/spării*, *spărije/spăre* (pers. 3 și 6)¹²⁸.

Verbele *a întărâta*, *a mânca*, *a sfărma* și *a usca* prezintă în flexiune forme sincopate¹²⁹: *întárt*, *întárt*, *întártă*; *mînc*, *mînc*, *mîncă*; *sfärm*, *sfärmn'*, *sfärmă*; *usc*, *ušt'*, *uscă*¹³⁰, evoluții facilitate, pentru majoritatea paradigmelor, de analogia cu alte forme flexionare ale acelorași verbe (de exemplu cu persoanele 4 și 5, dar nu numai). Este de notat consecvența cu care apar formele sincopate ale verbelor *a întărâta*, *a sfărâma* și *a usca* (variantele literare avînd o frecvență extrem de restrînsă), în comparație cu a căror cvasi-generalizare, *mînc*, *mînc*, *mîncă* ne apar mai degrabă ca niște excepții¹³¹, formele „obișnuite” fiind *mîncînc*, *mîncînc*, *mîncîncă*.

Prin analogie cu situația de la *a lua*, *a da*, *a sta* etc., desinența de pers. 1 a verbelor *a tăia* și *a sui* devine *u*¹³², dintr-o tendință spre diferențierea între pers. 1 și 2 care conduce la apariția unui subsistem (*iau*, *dau*, *stau*, *tau*, *suu*)¹³³: *șî ieu pe tăt'e le tau* [curbele] (PI3), *mă dau și mă suu pe scără* (L2).

Prin analogie cu *a muri*, *a suferi* are la prezentul Ind. pers. 3, desinența *e*: *nu-î sufere* (SB3).

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, unica formă iotacizată¹³⁴ de la prezentul indicativului este *poș*¹³⁵, cu *ș* (< *ê*) în loc de *t*;

¹²⁷ Vezi și capitolul I, 1.1.1.3 (nota 29, precum și T. Teaha (1961, p. 96).

¹²⁸ Vezi capitolul I, 2.1.1. Cf. Șt. Giosu (1963, p. 105), G. Istrate (1963, p. 14).

¹²⁹ Pentru legătura dintre această evoluție și poziția accentului, vezi S. Pușcariu (1994, p. 101). Vezi și capitolul I, 1.1.1.3, precum și Al. Rosetti (1966, p. 151), T. Teaha (1961, p. 96), V. Frățilă (1993, p. 55).

¹³⁰ Forme analogice menționate și de A. Turculeț (2002b, p. 152).

¹³¹ Pe care le-am notat în special în vestul ariei.

¹³² Vezi și Șt. Giosu (1963, p. 105), pentru subdialectul maramureșean.

¹³³ Vezi și capitolul I, 2.2.2.1.

¹³⁴ „Formă verbală în care consoana finală a rădăcinii a fost modificată sub influența unui *i* semivocalic” (Mioara Avram, 1986, p. 403).

¹³⁵ Formă veche (O. Densusianu, 1914, p. 202), menționată, între alții, de G. Istrate (1981, p. 245) și Al. Rosetti (1966, p. 287) și explicată de S. Pușcariu (1994, p. 373) pornind de la **potio*; lingvistul clujean respinge ca neconvingătoare ipoteza unei transformări ulterioare din *pot io* (= eu). Pentru atestări, vezi și O. Densusianu (1915, p. 51), D. Șandru (1936, p. 132; 1937, p. 142), T. Teaha (1961, p. 97), V. Frățilă (1993, p. 56-57).

este important să precizăm că forma citată circulă paralel cu *pot*, care în unele puncte ale ariei este și singura variantă obținută prin chestionar.

Alternanțele vocalice dau naștere unor forme noi. Prin analogie cu formele unor verbe ca, de exemplu, *a învăța*, *a spăla* sau *a vedea*, precum și ca urmare a unei tendințe spre diferențiere¹³⁶ a persoanelor gramaticale, unele verbe de conjugarea I își modifică la prezentul indicativului vocala tematică, prezentând, în locul lui *ă* un *é* (pers. 2): *arét*, *leş*, *pre^dz*, *ak'éť*, *îmféș*; și în locul lui *a* un *ă* (pers. 1 și 2): *adăp*, *adăpê*; *atăc*, *atăs*; *d'ezbrăc*, *d'ezbrăs*; *îmbrăc*, *îmbrăs*; *împăc*, *împăs*; *îngrăș*, *îngrăs*; *lăs*; *prăd*; *răbd*, *răbz*; *sfăr^m*, *sfăr^mn'* etc.¹³⁷

Astfel, pare a se contura un microsistem alcătuit din verbe în care pers. 1, 2 și 3 sunt puse în contrast prin opoziția *-ă/-e/-a-*; prototipul este reprezentat de verbele *a învăța*, *a spăla* și (parțial) *a vedea*, de unde modelul s-a extins la verbele *a arăta* și *a lăsa*, și de aici la alte verbe: *d'ezbrăc* – *d'ezbrăs* – *d'ezbrăcă*, *îmbrăc* – *îmbrăs* – *îmbrăcă*, *prăd* – *prez* – *prădă*, *răbd* – *rebz* – *răbdă* etc. (forme paralele, pe care le-am întâlnit, cu o consecvență mai mare sau mai mică, în toate punctele de anchetă).

Dimpotrivă, în locul lui *e* la prezentul indicativului, pers. 1 a verbului *a pieptăna*, apare un *a*: *căptăn*¹³⁸.

Izolată, cu valoare de prezent poate fi folosit perfectul compus, ca în exemplul: *îi un "om tăre cumsăcād'e și t'-aĭ putūt înălêze cu iel* (SB6).

6.4.1.2. Imperfectul

Pentru verbele *a da*, *a sta* și *a vrea*, cel mai frecvent apar formele vechi de imperfect *dam* – (*daĭ*) – *da* – *dam* – (*daĭ*) – *da(u)*, *stam* – (*stai*) – *sta* – *stam* – (*stai*) – *sta(u)*, *vrēm* – *vrēĭ* – *vrē*¹³⁹, dar vorbitorii cunosc și utilizează și variantele reduplicate *dăd'ēm*, *stăt'ēm*, (foarte rar) *vroiēm*. Se observă că, din cauza omonimiei cu prezentul (mult mai frecvent, așadar și mult mai puternic), poziția formelor de pers. 2 și pers. 4 fără reduplicare este serios afectată.

¹³⁶ Discutată de V. Rusu (1969a, p. 152) referitor la graiurile oltenesti.

¹³⁷ Pentru unele dintre aceste exemple, vezi și O. Densusianu (1915, p. 48-49), D. Șandru (1936, p. 132; 1937, p. 142), T. Teaha (1961, p. 96), R. Sp. Popescu (1980, p. 80), *Tratat* (p. 375), V. Frățilă (1993, p. 56), precum și capitolul I, 2.1.1.1.

¹³⁸ Vezi și capitolul I, 2.2.1.3.

¹³⁹ Pe care Gr. Rusu (1960, p. 280) le menționează ca fiind singurele din zona investigată. Vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 204).

La pers. 3 și pers. 6, formele verbale sunt de cele mai multe ori omonime, în sensul că desinența *-u* a pluralului¹⁴⁰ (inovație¹⁴¹ apărută mai întâi în graiurile bănățene, de unde s-a extins ulterior la alte graiuri ale dacoromânei, fiind reținută și de norma literară) lipsește¹⁴²: [el, ei] *îmblá* (în țărăn'êș'e) (SB5), (*ômin'i*) *țân'ê mai* (*mult'e vaș*) (IMa3), [niște vecini] *să cîntá ca bă'êfi* (LI2), *zîșe* (*máma și táta*) (Ș2), *așă făgăduie* *ômin'i* (L1) etc. Totuși, există destul de mulți vorbitori care, în registrul oficial, apelează la norma literară, diferențiind pers. 3 de pers. 6 a imperfectului: *merêu* (*d'estul d'e d'es la Dórna*) (LI6); *lucráu* (*la pológ*) (PI5); *povest'êu* (*néșt'e feméi*) (N2), *i să cîntáu* (*bă'êfi*) (Re6) etc., și aceasta cu atât mai mult cu cât absența desinenței la pers. 6 este receptată tot mai acut ca o realitate învechită. Atunci când, subordonându-se normei graiului, optează pentru non-diferențierea celor două persoane, vorbitorii simt nevoia de clarificare a structurii prin mărci exterioare ale persoanei și operează în consecință cu un dezambiguizator contextual, și anume actualizarea subiectului (vezi *supra*).

6.4.1.3. Perfectul simplu

Acest timp al indicativului este străin vorbitorilor graiului de pe valea superioară a Someșului Mare, care îl receptează ca pe o particularitate foarte stridentă a graiurilor din sud¹⁴³.

¹⁴⁰ O discuție pertinentă despre originea lui *-u* final la pers. 6 a imperfectului găsi la I. Gheție și M. Teodorescu (1965, p. 87-101; 1966, p. 175-183). Autorii citati arată că *-u* este o creație analogică, după modelul prezentului indicativ de la pers. 6 a verbului predicativ *a avea* (iar nu de la aceeași persoană a auxiliarului, cum afirmase S. Pușcariu).

¹⁴¹ Caracterul recent, inovator, al diferențierii între pers. 3 și 6 la imperfect a fost susținut, între alții, de I. Pătruț (1964, p. 227-231).

¹⁴² Vezi și O. Densusianu (1915, p. 49), Gr. Rusu (1960, p. 279), G. Istrate (1963, p. 14), *Tratat* (p. 375).

¹⁴³ La aplicarea chestionarului, el a putut fi pus în evidență doar prin întrebare directă, subiecții făcând comentarii care circumscriau, invariabil, acest timp ariei dacoromâne sudice: *așa grăjesc pin Olténja* (Ro4), *am avút un prêc'in// în armát-am avút-om prêc'in d'i pi la Craiôva nu șt'iu d'i pi ún'ê și spun'ê „făcui”* (SB3).

6.4.1.4. Perfectul compus

Morfemul perfectului compus¹⁴⁴ este unic pentru persoanele 3 și 6¹⁴⁵: (*lipu*) *s-o cam dús* (cu *uôja me*) (L3), *o înălés* (*îi bugă d'e bîn'e*) (LI2). Omonimia creează și în acest caz ambiguități (vezi *supra*, b), pe care vorbitorii le rezolvă prin realizarea subiectului, dacă interlocutorul îi „semmalează” (nonverbal sau chiar prin mijloace verbale) că acesta nu a fost identificat ...*s-o sculá d'emn'ată búnă// núma îe// că Vasîlic-o vin'i mai târzîu asără...* (F5).

Postpunerea auxiliarului¹⁴⁶ (în condițiile în care topica obiectivă este auxiliar + verb) este marcată stilistic, punând în relief acțiunea¹⁴⁷: *lucrát-o/ bğáta de îe/ și la sêla/ și la sêla* (LI4), *dôrá mîncát-am bugăt* (IMa5). Când perfectul compus cu formă inversă are un complement exprimat prin pronume personal (aton), acesta va apărea între participiu (care își recuperează vechea desinență -u) și auxiliar (construcție arhaică discutată *supra*, 4.1): *spúsu-î-am de o mn'îje d'e or¹ că nu-î bîn'e aşá* (PI2) după cum tot intercalat va apărea și pronumele reflexiv care însoțește verbul¹⁴⁸: *dúsu-s-o pi la tăz dóctori* (Ş3), *cinu'itu-m-am bugăt cu îe* (Ro2) etc. Mai frecvente sunt cazurile de postpunere a auxiliarului în propoziții interogative: *zisát-ai şevá?* (Ş6), *mărs-ai î sat?* (IMi1), *óre mîn'îjetu-s-o?* (L6), *no// văzút-ai tu?* (IMa7). În anumite situații, acțiunea exprimată prin perfectul compus în formă inversată este prezentată ca presupusă, bănuită, nesigură, valoare prin care această formă se apropie de prezumtiv: *dôrá pîcát-o?// bătútu-o carevá?* (F2).

¹⁴⁴ Pentru o perspectivă istorică asupra auxiliarului *a avea* la perfectul compus, vezi C. Frâncu (1969, p. 299-318), care arată că *o* provine din *au*, „cu asimilarea lui *a* [...] de către labiala *u*” (p. 304). Vezi și R. Todoran (1961, p. 65 și 67), precum și J. Byck (1967, p. 97), cărora li se datorează explicarea formelor și a repartiției lor în graiurile dacoromâne.

¹⁴⁵ Vezi și Gr. Rusu (1960, p. 279), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 204), *Tratat* (p. 375), I. Gheție (1994, p. 166).

¹⁴⁶ Pe care am notat-o (cu diferite frecvențe) la toate persoanele, spre deosebire de G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 204) și V. Văsiesiu (1996, p. 107), care au identificat-o numai la pers. a 3-a.

¹⁴⁷ Topica inversă în cazul perfectului compus este atestată de la începutul secolului al XVII-lea (vezi Al. Rosetti, 1926, p. 38). Nuanța aspectuală (o acțiune care tocmai a fost realizată) pe care o avea postpunerea auxiliarului în trecut (Al. Rosetti, 1926, p. 34) s-a pierdut.

¹⁴⁸ Pentru exemple, vezi și T. Teaha (1961, p. 100), care citează și construcții de acest tip la timpul prezent (p. 97).

6.4.1.5. Mai mult ca perfectul

Mai mult ca perfectul, în formă perifrastică, este un timp aflat într-un proces de declin (și de aceea și foarte greu de pus în evidență¹⁴⁹), vorbitorii substituindu-i, de cele mai multe ori, perfectul compus¹⁵⁰ (situație în care raportul de anterioritate este stabilit prin raportare la un alt verb din context). În măsura în care îl mai utilizează totuși, subiecții conservatori recurg exclusiv la formele analitice ale acestuia (alcătuite din perfectul compus al auxiliarului *a fi* + participiul – de multe ori în formă „feminină”¹⁵¹), în vreme ce intelectualii (cărora li se adaugă, într-o oarecare măsură, tinerii) folosesc (sporadic) varianta sintetică.

În cadrul mai mult ca perfectului perifrastic, participiul auxiliarului poate avea (înaintea unui participiu verbal care începe în consoană) forma *fo*¹⁵² (ca urmare a transformărilor care se produc în fonetica sintactică, prin aglomerarea de consoane: *-st* de la auxiliar + inițiala consonantică a verbului conjugat), iar participiul verbului conjugat prezintă de multe ori finala *-ă*¹⁵³, care dă naștere unei forme aparent feminine¹⁵⁴: *am fo mǎrs (la tîrg)* (Re4), *am fost a^uuzîță (că nu-î pus la rînd)* (M5), *m-am fo^s spărîet* (Ro2), *a și fîstă bat* (IMa1) etc. Este probabil că acest *-ă* a apărut inițial după consoane ocluse, la care am înregistrat uneori o explozie mai puternică, de unde s-a putut extinde și la celelalte contexte.

¹⁴⁹ L-am obținut doar prin întrebări directe sau l-am înregistrat în texte, ceea ce demonstrează totuși că, la 30 de ani de la ancheta în zonă a cercetătorilor G. Istrate și A. Turculeț, mai mult ca perfectul perifrastic s-a conservat (cercetători menționați remarcă „circulația redusă” a acestui timp verbal, pe care uneori nu l-au putut obține „nici chiar direct”, 1971, p. 204).

¹⁵⁰ Diferența de sens între cele două forme este neglijabilă, iar perfectul compus se află într-o poziție de superioritate, fiind mai simplu și mai comod.

¹⁵¹ Vezi și D. Șandru (1936, p. 132), pentru Bihor. Cf. *Tratat* (p. 377).

¹⁵² Vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 204). *Enciclopedia* (s.v. *apocopă*) notează fenomenul doar în subdialectul maramureșean.

¹⁵³ Pentru atestări, vezi T. Dinu (1924, p. 114), T. Papahagi (1925, p. LXVIII), D. Șandru (1934, p. 208; 1938, p. 190; 1936, p. 132), G. Istrate (1937, p. 81), T. Teaha (1961, p. 99; 1969, p. 213), G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 204).

¹⁵⁴ Considerăm că nu putem vorbi despre o „formă feminină” (cf. *Tratat*, p. 377; V. Văsieșiu, 1996, p. 108), din moment ce doar aspectul formal – nu și conținutul gramatical al acesteia! – trimite la un subiect de genul feminin. Vezi și Pătruț (1969, p. 135), care, pe baza ALR, localizează participiul „feminin” în „nordul Crișanei, Maramureș și o mică regiune din nord-vestul Transilvaniei”, neavând informații despre aria nord-est-transilvăneană a fenomenului.

6.4.1.6. Viitorul

Viitorul este un timp compus, alcătuit după unul dintre modelele:

- auxiliarul *a vrea* cu următoarele forme: *oi*, *îi* (*i*, *-i*), *a*¹⁵⁵, *om*, *îț* (*-iț*, *-ț*), *or*, la care se adaugă infinitivul prezent al verbului de conjugat;
- formele de indicativ prezent *am*, *ai*, *are*, *–*, *–*, *au*¹⁵⁶ ale auxiliarului *a avea* și conjunctivul prezent al verbului de conjugat¹⁵⁷. La pers. 4 și 5 viitorul II nu se folosește: *îeu am să a^uud/ ai să a^uud/ îel are să a^uudă// ++ noi/ voi/ nă să zîșe* (L1).

De precizat că al doilea model de conjugare este mai puțin frecvent decât primul (prin chestionar a fost obținut greu, iar în texte apare mai rar decât viitorul I), iar pluralul este înlocuit cu formele corespunzătoare de la viitorul cu *a vrea*, vorbitorii producând paradigme mixte de tipul: *am să cînt/ ai să cînt/ are să cînt'el om cîntál/ îț cîntál/ or cîntá* (IMa1), *îeu am să a^uud/ tu ai să a^uuz/ + îel are să a^uudă/ noi om a^uuzí/ voi _iț a^uuzí/ îi "or a^uuzí* (Ro1).

O nuanță de îndoială apropiată de cea exprimată prin prezumtiv este redată prin postpunerea auxiliarului la viitorul I: *óre sta-^u-a?* (§3), *nu șt'u vid'ê-l-oⁱ* (IMa5), *mîncá-ⁱîț și dumn'avóștă?* (F2). Dacă verbul are un complement direct pronume personal, acesta va fi interpus în structura verb de conjugat + auxiliar. Când acest complement lipsește, la pers. 3 a verbelor de conjugarea I apare semivocala *u*, care face legătura între verb și auxiliar.

Cum se întâmplă în general în limba vorbită¹⁵⁸, se manifestă o evidentă preferință pentru exprimarea viitorului prin prezent, cu ajutorul contextului: *mîn'e vîn'e-napóⁱ* (§6), [nepotul] *la ánu întră-^u clása-ntî^u* (MI3), *îm primăvară vopsîm acoperîșu* (IMi1). O situație mai rar întâlnită este aceea în care ideea de viitor este redată prin perfectul compus: *pîst'e dîquă sásurⁱ sel mult/ am gătît trîába* (§2).

¹⁵⁵ Una dintre trăsăturile selectate de I. Gheșie ca fiind caracteristice unității dialectale dacoromâne nordice (1994, p. 166).

¹⁵⁶ În ceea ce ne privește, nu am notat forma invariabilă *a* a auxiliarului (G. Istrate, A. Turculeț, 1971, p. 204).

¹⁵⁷ Construcție având trăsătura [+general], deci populară. Totuși, în anumite arii ale dacoromânei (graiurile moldovenești) auxiliarul este invariabil indiferent de persoană.

¹⁵⁸ Cf. *Tratat* (p. 376).

6.4.2. Conjunctivul

6.4.2.1. Prezentul

Izolată, am notat pentru pers. 3 și 6 forma de conjunctiv prezent *să ăivă* (SB).

Prin analogie cu alte forme (de exemplu, pers. 4 și 5) din flexiunea unor verbe precum *a întârâta*, *a mânca*, *a sfărma* și *a usca*, conjunctivul prezent are forme sincopate¹⁵⁹: *să întărt*, *să întărt*, *să întărt'e*; *să mînc*, *să mîncș*, *să mîncșe* (mai rar); *să sfărma*, *să sfărma'n*, *să sfărme*; *să usc*, *să ușt*, *să ușt'e*¹⁶⁰, așa cum remarcăm și în cazul indicativului prezent (vezi *supra*, 6.4.1.a).

Tot analogia, de această dată cu flexiunea verbelor *a da*, *a sta* etc., justifică apariția desinenței *-u*, marcând pers. 1 a verbelor *a tăia* și *a sui*: *să (mă) tau*, *să (mă) suu* (vezi și *supra*, 6.4.1.a).

La SB mai circulă o formă analogică de conjunctiv: *îe vrę să ăe'otă* (SB1). Modelul este un verb precum *a bate* (*să bată*), iar asocierea a devenit posibilă în acest punct de anchetă ca urmare a tratamentului palatalelor (nu doar cele primare, ci și cele secundare), care se africitizează. Astfel, indicativul prezent *ăe'otă* 'deoache' a fost asimilat lui *băce* 'bate': *ăe'otă* – *să ăe'otă*, la fel ca *băce'e* – *să bată* (SB1).

La fel ca prezentul indicativ, și prezentul conjunctiv ridică problema variantelor iotacizate și neiotacizate. Forme iotacizate se întâlnesc exclusiv la pers. 3 și 6 (față de situația de la indicativ, unde singura formă notată era de pers. 1) și afectează doar verbe cu tema în *-n*: *să pūie*, *să spūie*, *să țūie*, *să mūie*, *să rămūie*, *să vūie*, al căror model s-a extins la verbele neregulate *a bea*, *a da*, *a lua*, *a sta*: *să bēie*, *să dăie*, *să iēie*, *să stăie*¹⁶¹. Prin analogie cu aceste forme de conjunctiv, a apărut forma verbală *să plōie*¹⁶².

Tot ca la prezentul indicativ, conjunctivul prezintă forme specifice, rezultând din extinderea analogică a modelului flexionar al verbelor *a învăța*,

¹⁵⁹ Vezi și *Tratat* (p. 375).

¹⁶⁰ Probabil după modelul *să muști*, *să muște*.

¹⁶¹ În fapt, primii membri ai seriei care au fost afectați au fost *să deie* (sec. al XVII-lea), apoi *să beie* (a doua jumătate a sec. al XVII-lea) și *să ieie* (sec. al XVIII-lea); inovația s-a extins în centrul și sudul Moldovei, în nordul și centrul Transilvaniei și o parte din Banat și Crișana (C. Frâncu, 1971, p. 261-276; cf. idem, 2000, p. 73-77). În aceeași idee, vezi și T. Teaha (1961, p. 96), care trimite la studiul lui S. Pop din 1952 (1966), precum și *Tratat* (p. 374, 377).

¹⁶² Considerată în *Enciclopedia* (s.v. *conjunctiv*) specifică subdialectului bănățean.

a spăla sau (parțial) a vedea; astfel, unele verbe de conjugarea I își modifică la prezentul conjunctivului vocala tematică:

- la pers. 1 și 2, în -ă-: *să adăp, să adăpî; să d'ezbrăc, să d'ezbrăs; să îmbrăc, să îmbrăs; să lăs (dar să leș); să prăd, să prăz; să răbd, să răbz; să sfărma, să sfărma' etc.*;
- la pers. 3 și 6, în -ă-: *să adăpe, să arăt'e, să d'ezbrășe, să îmbrășe, să împășe, să îngrășă, să prăd'e, să răbd'e, să sfărme etc.*

Opoziția -ă-/-e-/-e-, așa cum apare ea la persoanele 1, 2 și 3 ale verbelor *a învăța, a spăla* sau *a vedea* funcționează și la *a lăsa* (conjugat (*eu*) *să lăs, (tu) să leș, (el) să lăsă*), de unde s-a extins și la alte verbe: *să d'ezbrés* (mai rar *să d'ezbrêșe*), *să îmbrés* (mai rar *să îmbrêșe*), *să prez* (mai rar *să prêde*), *să rebz* (mai rar *să rêbd'e*) etc. (tendință spre diferențiere remarcată și în cazul indicativului prezent, vezi *supra*, 6.4.1.a).

Conjuncția *să* poate lipsi la pers. 3 și 6, la anumite verbe caracterizate prin diferențierea clară a formei de conjunctiv în raport cu forma de indicativ; sub aspectul conținutului semantic, aceste forme reprezintă o urare: *trăiască mn'iri!* (LI3) sau o imprecăție: *bătă-l sôrilē!* (IMa5), *p'ui mînîșe-l rușîn'a* (SB2), *mn'îre-să lîmîa!* (MI3), exprimă anticiparea unei eventuale situații defavorabile: *am mai vopsît dîuă k'ile [de lână]// nu trăbuiască!* (M2), ori sunt utilizate concesiv: *zică ș-a vrē!* (Re1).

6.4.2.2. Perfectul

Din punct de vedere formal, perfectul conjunctiv¹⁶³ are o structură invariabilă: *să fi* + participiul verbului de conjugat, care se prezintă uneori în forma „feminină” (vezi și mai mult ca perfectul indicativ, *supra*, 6.4.1.e): *să și mársă mai bîn'e la Cluj* (L2), *să și a'uzîtă cum o gră'it!* (M3), *nū cred să și zîs că vrē* (N4). Analiza procentuală a realizărilor participiului de la conjunctiv perfect în formă „feminină” relevă faptul că acesta este precumpănitor în situațiile în care valoarea conjunctivului perfect se apropie de a condițional-optativului perfect (ca în primele două exemple menționate), apărând mai rar în alte cazuri.

6.4.3. Condițional-optativul

6.4.3.1. Prezentul

Prezentul condițional nu ridică probleme speciale de formă sau de conținut. El se alcătuiește din auxiliarul *a vrea* la prezent și infinitivul

¹⁶³ A cărei evoluție a fost descrisă, într-un studiu cuprinzător, de C. Frâncu (1970, p. 205-227).

prezent al verbului de conjugat. Topica poate fi inversată, în urări și imprecții: *mîncă-l-ar norócu băjët!* (F5), *o mîncă-l-ar pózna!* (LI2).

6.4.3.2. Perfectul

Ca timp compus în componența căruia intră participiul verbului de conjugat (precedat de prezentul condițional al auxiliarului *a fi*), la perfectul condițional trebuie adusă în discuție situația perfectului invariabil, care poate apărea sau nu (în funcție de conservatorismul vorbitorului și mai puțin de contextul în care are loc comunicarea, întrucât această trăsătură este puțin conștientizată de locutori) în formă „feminină”¹⁶⁴: *l-ar și adunătă pe tăt [fânul]/ da l-o ploqát* (M2), *zíșe c-ar și lăsătă bába locu ésta la fátă* (§6).

Forma inversă (în imprecții și urări) este imposibilă la perfect. Am notat și o variantă hibridă (între prezentul condiționalului, de la care s-a reținut infinitivul verbului de conjugat, și perfect) la IMa: *mîncă-ți-l-ar-și pózna!* (IMa4).

6.4.4. Prezumtivul

6.4.4.1. Prezentul

Din punct de vedere formal, la prezentul prezumtiv trebuie adusă în discuție problema auxiliarului, care are următoarele forme: *oî, îî* (*i, -î*), *a, om, îî* (*-îî, -î*), *or* (aceleași ca în cazul viitorului I, vezi *supra*, 6.4.1.f), precum și aceea a verbului de conjugat, având în vedere că gerunziul pierde finala *-d* (vezi *infra*, 6.4.7): *a și lucrîn dără* (PI4), *c-ápo ¹i or și șîîn mai d'esh'épt* (Ro2).

6.4.4.2. Perfectul

Și la perfectul prezumtivului, participiul verbului de conjugat poate apărea în formă „feminină”: *or și strînsă șî i vo doî ban'* (SB), *să șî i c-a și auzîta* (§), fără ca această să fie generală.

6.4.5. Imperativul

Forme speciale de imperativ prezintă verbele *a aduce* și *a veni*, la care se adaugă *a ghici*, *a griji* și *a sta*: *adă!, vînă!; gîș!, grij!, stăi!*. Totuși, este de menționat că aceste forme au o arie de răspândire destul de largă, unele dintre ele fiind caracterizate de specialiști ca fiind populare, deci general dacoromânești¹⁶⁵.

Verbele la diateza reflexivă pot apărea la imperativ (în special la pers. 2) cu pronumele antepus: *êe du!* (SB3), *t'e-mbracă!* (Ro5), *núma t'e scólă!*

¹⁶⁴ Vezi și T. Teaha (1961, p. 100).

¹⁶⁵ Mioara Avram (1986, p. 191), despre *adă!, vînă!*. I. Gheție (1994, p. 166) este de părere că aceste variante caracterizează graiurile dacoromânești nordice în opoziție cu cele sudice. Cf. *Tratat* (p. 377).

(F3), după cum tot antepus poate fi și pronumele personal în acuzativ: *stai și m-așt'áptă!* (IMa2).

Prin imperativul verbului *a se mira* se poate exprima neîncrederea: *t'e mn'írá!* (IMa3), unde pronumele reflexiv are valoare neutră (vezi și *supra*, 4.2).

La verbele de conjugarea a III-a se înregistrează adesea deplasări de accent de pe rădăcina pe flectivul verbului: *adușé!*, *înșepé!*, *rămîn'é!*, *treșé!*, *țin'é!*, o extindere analogică a flexiunii de la conjugarea a II-a. Imperativul se poate să fi constituit punctul de plecare al acestei evoluții (existentă și la alte moduri, vezi *supra*, 6.2.1), facilitată parțial și de intonația specifică.

6.4.6. Infinitivul

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare se constituie în una dintre ariile de rezistență a infinitivului¹⁶⁶ în calea generalizării conjunctivului¹⁶⁷, în construcții în fapt echivalente:

- după verbe semiauxiliare (de modalitate și de aspect) precum: *a se da*, *a ști*, *a umbla*, *a începe*, *a prinde*, *a putea*, *a(-i) veni*: *s-o dat a trăii rău* (SB2), *núma-d'vín'-a ríd'e* (IMa6), *o-înșepút a ríd'e* (L1), *șt'íe mîncá sîngur* (Ro3), *pót'e-nșercá* (F3), *îmbl-a colindá* (SB2);
- în construcții relative (subiective sau complementive) având ca regent verbele *a fi* sau *a avea*: *n-am șe be* (SB2), *îșt'e sín'e mēre* (Re5), *nu-i d'i șe mulțamn'i* (IMa4), *n-ăre-a șe grăi* (IMi2).

În asemenea construcții, infinitivul poate fi precedat sau nu de prepoziția *a*. Astfel, se folosesc fără prepoziție infinitivele făcând parte din aceeași propoziție cu regenții lor, verbele *a putea* și *a ști*, precum și cele care se constituie în nucleul unei propoziții relative, al cărei regent este unul dintre verbele *a fi* sau *a avea*.

O altă precizare trebuie făcută în legătură cu forma infinitivului precedat de prepoziția *până*, formă care este de cele mai multe ori negativă.

Infinitivul lung¹⁶⁸, care în și-a pierdut valoarea verbală în majoritatea graiurilor dacoromâne (cu excepția celor din vestul extrem), a fost notat, izolat, în expresia *nu-î d'-a povest'ire* 'nu poate fi povestit' (IMa2).

¹⁶⁶ Construcții de acest fel au fost notate de G. Istrate și A. Turculeț (1971, p. 204) numai la Zagra și Căian (deci mai puțin la Lunca Ilvei). Pentru alte exemple, vezi T. Teaha (1961, p. 97), V. Frățilă (1973, p. 20), *Tratat* (p. 377). Vezi și A. Turculeț (2002b, p. 152).

¹⁶⁷ Înlocuirea infinitivului prin conjunctiv este 1. o inovație a limbilor balcanice; 2. o influență dinspre limba greacă sau 3. rezultatul unei evoluții paralele și independente (pentru discutarea acestor ipoteze, vezi C. Frâncu, 2000, p. 116-153).

¹⁶⁸ Mult mai viabil în vestul Transilvaniei (T. Teaha, 1961, p. 101).

6.4.7. Gerunziul

Sufixul gerunziului este *-în/-in*¹⁶⁹: *grăin, lucrîn, mărgîn, mest'ecîn*, iar forma literară este adoptată rareori, în situații de comunicare mai oficiale. Finala consonantică a sufixului de gerunziu tinde să se realizeze complet atunci când verbul are un complement direct exprimat prin pronume personal sau când avem a face cu un verb pronominal: *văzîndu-le* (LI3), *gînd'indu-să* (IMi6), unde prezența vocalei *-û* se constituie într-un „suport” care consolidează grupul consonantic.

6.4.8. Participiul

La timpurile compuse în componența cărora intră participiul (vezi *supra*, 6.4.1e, 6.4.2.b, 6.4.3.b, 6.4.4.b) am discutat despre posibilitatea ca acesta să primească o finală vocalică (*-ă*)¹⁷⁰, care îi conferă un aspect de formă feminină.

Am remarcat o grupare a formelor de acest tip spre estul ariei, zonă care pare a fi mai conservatoare (spre exemplu, în F și Re nu am notat nicio singură dată participiul „feminin”, ceea ce, bineînțeles, nu înseamnă neapărat că acesta a dispărut complet).

6.4.9. Supinul

Omonimia care funcționează îndeobște între participiu și supin nu este operantă la nivelul graiului, întrucât, spre deosebire de participiu, supinul nu apare niciodată în formă „feminină”: *nu-î d'e stat// că-î d'e zûcăt* (prov., IMa4). Pe de altă parte, supinul poate apărea la „plural” (situație în care aduce informația semantică [+durativ]), după modelul opoziției-tip *consoană/-e* care funcționează la substantivele neutre: *ș-ăpo s-o da la bă'ût'î frăt'ē* (Ș2), *n'-am pus amîndouă pe cîntăt'e* (IMa5).

După expresia verbală impersonală *e musai*, se folosește de multe ori supinul: *îi mûsai d'e plă't'it* (MI1), *îi mûsai d'e mărs* (IMa6).

Într-o construcție simetrică precum *să mēre cu d'ēe lucr'u or' cu d'ēe șăzût* (SB3), supinul (*d'ēe șăzût*) apare într-un context care nu îi este caracteristic: verbul *a merge*, care nu este un semiaxiliar de aspect și nici de modalitate, după cum nici nu exprimă o stare fiziologică sau psihică¹⁷¹.

¹⁶⁹ Pentru explicații privind condițiile fonetice care au condus la această formă, vezi capitolul I, 3.9.4.

¹⁷⁰ În ceea ce privește originea acestei forme, există mai multe opinii, sintetizate și discutate de Al. Rosetti (1937, p. 38-42).

¹⁷¹ Condiții formulate de Mioara Avram (1986, p. 169).

7. Adverbul

7.1. Clasificare

7.1.1. După origine

Între adverbele primare se numără o serie de termeni împrumutați din maghiară: *batăr* 'măcar', *déchilin* 'separat', *pontoș* 'exact', *minten* 'imediat'¹⁷² sau din germană: *fain*, *fest* 'întruna', *hudvais* 'vraiște', *șuba* 'într-o parte', *țais* 'exact', care (cu excepția lui *pontoș*, mai puțin folosit) prezintă o frecvență relativ ridicată. Mai mult, dovadă a vitalității lor, aceste adverbe intră în componența unor adverbe compuse sau locuțiuni adverbiale, la rândul lor destul de frecvente: *feston-fest* 'adesea', *fain-frumos*, *tăt minten-minten* 'adesea', sau cunosc forme derivate (*mintenaș*) sau compuse (*mintenată* < *minten* + *îndată*) pe teritoriul limbi române.

Un sufix destul de productiv se dovedește a fi *-ește*, care se află la originea mai multor adverbe pornind de la cuvinte românești: (a se încălța) *cucoșește* '(despre femei) (a se încălța) cu opinci, fără ciorapii groși de lână' (SB), *desăgește* 'ca pe desagi, ca desagii', *morțește* 'ca la mort, ca după mort' sau străine: *țiptărește* 'ca domnii, ca orășenii'.

Numeroase sunt exemplele de adverbe formate prin compunere¹⁷³:

- prepoziție + adverb: *decum* 'darămite', *cătolaltă* (*cătolaltă*) 'laolaltă, împreună', *deodată* 'pentru moment; deocamdată', *deolaltă* 'de laolaltă', *lângolaltă* 'unul lângă altul', *peolaltă* 'unul peste altul, suprapus', *într-acolo* 'nesatisfăcător, de calitate îndoielnică';
- prepoziție + substantiv: *amână* 'la îndemână';
- verb + conjuncție: *crică*, *dade* (<de+[ar] da), *gânească*, *mătemcă*, *parică*, *poatică*;
- adjectiv + substantiv: *bunămintе*, *alaltămâine* 'poimâine', *mâne-alaltă* 'azi-mâine';
- adverb + substantiv: *aziarnă*, *înainte vreme*;
- adverb + participiu: *bunînțele* 'bineînțele';
- adverb + adverb: *da-da* (cuvânt prin care se exprimă neîncrederea);
- adverb + prepoziție + adverb: *nicicacât* 'nicidecum';
- interjecție + adverb: *ia-șa* 'așa și așa';
- adverb + pron. refl. + verb: *cumsecade* 'foarte, tare';

¹⁷² Consemnat și în *Tratat* (p. 378), ca fiind caracteristic pentru graiurile ardelenesti.

¹⁷³ Sau perifrazare, în terminologia lui C. Dimitriu (1999, I, p. 704).

sau prin conversiune:

- din pronume nehotărât: *altu*¹⁷⁴ ‘niciodată, altă dată’;
- din locuțiune verbală: *bagsamă* ‘poate, probabil’;
- din substantiv: *veac, veci*¹⁷⁵ ‘niciodată’, (a sta) *pomuț* ‘(despre copii) (a sta) copăcel’;
- din numerele ordinale: *a doilea* ‘a doua oară’ etc.

7.1.2. După sens

După criteriul informației semantice¹⁷⁶, principalele categorii de adverbe (cele autosemantice, care reprezintă centrul clasei¹⁷⁷) sunt:

- adverbe și locuțiuni adverbiale de mod sau calificative: *amână* ‘la îndemână’, *ăpoi* (*ș-ăpoi, d-ăpoi*) ‘(mi-e) indiferent’, *când-cum* ‘așa și așa; amestecat’, *cu una, cu alta, cum-decum, cumsecade* ‘foarte, tare’, *c-un drum* ‘totodată; dacă tot s-a ivit ocazia’, (a fi) *de-a una* ‘(a fi) prieteni, a ține unul cu celălalt’, *de musai* ‘de voie-de nevoie’, *deolaltă* ‘de laolaltă’, *desăgește* ‘ca desagii’, *fain-frumos* ‘cum se cuvine, în cele mai bune condiții’, *într-acolo* ‘nesatisfăcător, de calitate îndoielnică’, *lângolaltă* ‘unul lângă altul’, *lesne* ‘ieftin’, *mereu* ‘de o calitate îndoielnică’, *morțește, peolaltă* ‘unul peste altul, suprapus’, (a sta) *potracă* ‘(a sta) gură-cască’, *tât una* ‘murdar’;
- adverbe și locuțiuni adverbiale circumstanțiale: *alaltămăine* ‘poimăine’, *altu* ‘niciodată, altă dată’, *astară*¹⁷⁸ ‘deseară’, *iasară* ‘în seara aceasta’, *înlontru, mai mult* ‘niciodată’ (în prop. negative), *tât minten-minten* ‘adesea’, *una-ntruna, airlea* (care poate fi utilizat și cu valoare modală), *înlontru, necări*;
- adverbe și locuțiuni adverbiale cantitative: *atâta sări* ‘atât de puțin’, *de numa* ‘mult, foarte’, *atâta, bugăt, cumsăcade* ‘foarte’; *un picuruț, o țără, un miez, două fire* ‘puțin’ etc.

¹⁷⁴ Frecvent în subdialectul maramureșean, se arată în *Enciclopedia* (s.v. *adverb nehotărât*). Vezi și *Tratat* (p. 377), unde se vorbește și despre aria acestui adverb: Cluj, Toplița, Sălaj și Maramureș.

¹⁷⁵ Provenind, după toate probabilitățile, din construcția genitivală cu valoare de superlativ în *veacul vecilor*, utilizată preponderent în limbajul bisericesc. Vezi și *Tratat* (p. 377).

¹⁷⁶ Așa cum apare el formulat la D. Nica (1988, p. 86). Pentru o recentă trecere în revistă a clasificărilor după acest criteriu în literatura românească de specialitate, vezi C. Dimitriu (1999, I, p. 714).

¹⁷⁷ Pentru distincția centru – periferie în organizarea părților de vorbire, vezi D. Nica (1988, p. 74-81).

¹⁷⁸ Vezi și G. Istrate, A Turculeț (1971, p. 205), *Tratat* (p. 377).

După cum se observă, clasa adverbilor și locuțiunilor adverbiale de mod este una extrem de eterogenă, în interiorul ei putând fi delimitate o serie de subspecii¹⁷⁹:

- a) adverbe și locuțiuni adverbiale de mod propriu-zis: *airlea, amână, bine de bine, mereu, desăgește, tiptărește, tăt atâta* 'indiferent' etc.;
- b) o categorie aparte a adverbilor de mod o constituie acelea care au rolul de marcă a comparativului sau a superlativului: *de numa, fain, hăt, huc, praf*;
- c) adverbe și locuțiuni adverbiale de comparație¹⁸⁰: *ca cum, tăt atâta* 'indiferent';
- d) adverbe și locuțiuni adverbiale care arată durata, continuitatea: *una-ntruna, tăt întruna*;
- e) adverbe și locuțiuni adverbiale de afirmație¹⁸¹: *bunînțeleș, dară, darăcă, [e (ie)], [épo], sigúr*;
- f) adverbe și locuțiuni adverbiale de negație: *nicicacât, ba*¹⁸²;
- g) adverbe și locuțiuni adverbiale care exprimă îndoiala sau probabilitatea: *bagsamă, crică, dade, gâneșcă, mătemcă, parică*¹⁸³;
- h) adverbe și locuțiuni adverbiale de întărire: *încă 'și'*¹⁸⁴, *iară*;
- i) adverbe și locuțiuni adverbiale de restricție: *batăr, numa, fără numa*¹⁸⁵;
- j) adverbe și locuțiuni adverbiale care arată proximitatea: *cât pe cât* 'cât pe ce', *mai*.

¹⁷⁹ Vom menționa doar categoriile sau unitățile care prezintă unele particularități (în principal de ordin semantic, dar și de ordin formal) în raport cu situația din principalele grupuri dialectale dacoromâne (grupul muntenesc, grupul moldovenesc, grupul ardelenesc).

¹⁸⁰ Considerate de C. Dimitriu (1999, I, p. 719) prepoziții, în primul rând pentru că sunt nenoționale.

¹⁸¹ Adverbe substitute de propoziții/fraze (C. Dimitriu, 1999, I, p. 719), afirmații de gradul I, față propoziții/fraze (afirmații de gradul al II-lea) sau de gesturi (afirmații de gradul al III-lea) (C. Dimitriu, 2002, II, p. 1554-1555).

¹⁸² Substituit de propoziție, negație de gradul al doilea (vezi nota anterioară) utilizată – „foarte rar” – (C. Dimitriu, 2002, II, p. 1554) în vorbirea populară.

¹⁸³ Pentru adverbele compuse din verb+substantiv, respectiv verb+conjunție, vezi *Formarea cuvintelor I* (p. 221-222), precum și D. Nica (1988, p. 157).

¹⁸⁴ Posibil calc după maghiarul *még* (V. Iancu, 1994, p. 97).

¹⁸⁵ Resimțit ca învechit.

7.2. Aspecte particulare

7.2.1. Elemente deictice

Pentru întărirea adverbului demonstrativ *amu*, se foloseşte unul dintre elementele deictice *-ia* sau (mai frecvent) *-ni*, *-nită*: *amú-ia*, *amú-n'i*, *amú-n'itã*, uneori chiar în combinaţie : *ia acólo n'itã* (N3)¹⁸⁶.

Adverbul de cantitate *atãta* este însoţit întotdeauna de particula deictică *-a*.

7.2.2. Distribuţie

Adverbul restrictiv *numa* este folosit în construcţii negative: [copilul inf.] *n-ãre nũm-on an* (Ro6), *nu-ĩ nũma la úna* (SB3), *nũ-s búna nũma frĩptã* (IMa1).

Tot în enunţuri negative apare şi locuţiunea adverbială *mai mult* 'niciodată', precum şi *altu* 'niciodată'. Uneori *áltu* şi *mai mult* sunt folosite pleonastic, în acelaşi enunţ: *n-oĩ mai fãş-aşã áltu şĩ mai mult* (L3).

7.2.3. Topică

În enunţuri negative cu verbul predicat la prezent, adverbul *mai* apare între verbul copulativ *a fi* şi numele predicativ, ca în limba veche¹⁸⁷: *nu-s mai bet'ágã* (N6), *nũ¹i mai frig* (L4); la verbele nepronominale (la perf. comp.), precum şi la verbele pronominales (la toate timpurile) putem întâlni, dimpotrivã, situaţia inversã (în sensul cã adverbul-particulã nu se însereazã între auxiliar şi verbul de conjugat şi nici între pronumele reflexiv şi verb), frecvenţa construcţiei mergând descrescãtor de la verbele din fondul lexical mai vechi spre cele din fondul neologic: *nu mai o vrut* (Re1), *nũ mai mã cĩnt* (IMa8), *nu mai sã t'ême* (L6) etc. Este de notat cã aceste construcţii (care pot reprezenta tot un arhaism, o prelungire a unei situaţii caracteristice limbii vechi, unde compusele verbale erau laxe¹⁸⁸) nu sunt singurele posibile, ele coexistând alãturi de (mult mai numeroasele) structuri cu topicã „normalã”: *n-ã[~] mai mãrs n'icãri* (F3), *nu s-a mai dúse áltu* (SB2).

Plasat dupã adjectivul sau adverbul pe care îl determinã, adverbul *destul* induce un sens de superlativ: *pãre-m rău d'estúl* (IMa3).

¹⁸⁶ Vezi şi B. Köpeczi (1985, p. 165): *ia akolo n'i*.

¹⁸⁷ Fenomenul are o arie mai largã, care cuprinde Transilvania, Banatul şi Crişana (vezi *Tratat*, p. 381).

¹⁸⁸ Cf. D. Moldovanu (1977-1978, p. 48).

Adverbul nehotărât *oriunde* poate fi disociat prin intercalarea unor prepoziții: *"or'î pî'în '-ă mǎrs* (IMa3), *put'ém înșepe "ord'î'în'ě* (SB6).

7.2.4. Formă

Sub aspect formal, se remarcă derivatele cu sufixe diminutive *-uc(ă)*, *-ic(ă)*, *-aș(ă)*, *-uș*, *-uț(ă)*: *acoluțu*, *amuș*, *desărucă*, *diminecioară*, *încetuc(u)*, *încocică*, *mintenaș*, *mereuț* 'de o calitate îndoielnică' etc., unele mai frecvente, altele cu o circulație mai restrânsă. O formație mai greu de explicat este *mintenată*, unde ar putea fi invocată o contaminare cu *îndată*.

În estul ariei, adverbul *totuși* cu înțeles concesiv apare de multe ori în forma *tótuluș*¹⁸⁹.

Când este dublat de *nu*, *nici* se poate prezenta în forma *ni*: *n'î nu mă gîn'esc* (S4).

7.2.5. Sens

Ca nume predicativ al verbului *a fi* (la forma negativă), adverbul *cum* trimite la ideea de imposibilitate: *nu-î cîm* 'nu există posibilitatea, nu se poate'.

Adverbele *încă*¹⁹⁰ și *iar(ă)* își dezvoltă sensuri speciale, de întărire a determinatului, în condițiile unei reliefări accentuale¹⁹¹. Aceste adverbe precedă întotdeauna verbul: *încă aț stat la spitál?* (MI1), *sărác táre încă-î rău/ gázdă máre încă-î greu* (prov., IMa3), *pî-așéla încă îl curát* (SB2); *aiésta-î jără máre păcát* (Re2).

Laolaltă apare redundant, când determină un verb la diateza reflexivă: *să vă bát'eț la^{oláltă}* (IMi5), *s-o putút* ['s-au înțeles'] *la^{oláltă}* (M6).

Adverbul *deodată* poate avea înțelesul 'de aceeași vârstă': *sînt'ém d'odátă* (Re9), *îi d'odátă cu Silvîa* (PI2); în alte contexte, el este folosit în locul lui *deocamdată*, cu unul dintre sensurile cu care funcționa și în limba veche: [Veniți și dumneavoastră?] *nú^{d'} odátă* (SB3).

¹⁸⁹ Vezi și G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 205).

¹⁹⁰ Iată și câteva atestări de la începutul secolului trecut: „...o arată doamnelor celor streine, care *încă* o lăudară cu toatele” (I. Pop Reteganul, 1981, p. 33), „Gojoaie *încă* s-a dus în Moldova”, „...trunci și bârne *încă* nu găsești pe fețe nici pe dos” (P. Galan, 1906, p. 9, 30).

¹⁹¹ În *Tratat* (p. 378) se arată că această întrebuintare (care apărea și în limba veche: „Ea dzâsă: «Eu *încă* mărg într-acolea»”. – Dosoftei, *VS*, oct. 56^v/15) caracterizează și anumite graiuri din Banat, Moldova și Maramureș.

Ca antecedent al unei apozitive cu nuanță temporală sau condițională, adverbul *apoi* este utilizat cu sensul lui *atunci*¹⁹²: *cîn spun' ȕ o v'órbă/ apoi v'órbă ȕerá* (Re2).

În afara sensului local, *de-acolea* poate avea și un sens temporal ('după aceea')¹⁹³: *șî d'-acóli am înșe... o-nșepú sá-m šíie urít* (M4).

Precedat de *mai*, adverbul *departe* trimite la sensul de 'școli înalte': [sora] *nu șt'u că ún'e s-a dúse mai d'epárt'e* (MI6), *nu dá* [examen de admitere] *mai d'epárt'e// că n-ăvem cu ș-o ȕîn'ȕ* (LI5).

În enunțuri de tipul: *núma mă trémurá* (LI1), adverbul *numa* indică intensitatea, durata.

Cu sens cantitativ este folosit adverbul *mai* în contexte în care atenuează ideea exprimată de cuvântul determinat: *măi o mn'értă* (LI3), diferența față de adverbul-particulă *mai* fiind marcată prin accentul de intensitate.

Diferența între *astară* și *iasară*, două adverbe cu un conținut semantic foarte apropiat, este dată de distanța în timp față de momentul vorbirii: în cazul lui *iasară*, aceasta este foarte mică sau inexistentă (în sensul că reperul temporal al prezentului comunicării poate preceda sau poate fi coincident cu momentul la care trimite adverbul), în vreme ce conținutul semantic al lui *astară* presupune o distanță mai mare în timp față de momentul vorbirii.

Sensuri speciale dezvoltă adverbele obținute prin conversiune, precum și locuțiunile adverbiale (vezi *supra*, 7.1.1 și 7.1.2).

¹⁹² Vezi și la P. Galan (1906, p. 29): „Cerbii și porcii s-au fost strâns din hotar, fără când nimerea de aiurea, *apoi* mai găseai câte unul, doi”.

¹⁹³ Vezi și *Tratat* (p. 377).

8. Prepoziția

8.1. Particularități de inventar

Clasa prepoziției conține un element arhaic, prepoziția *a* (lat. *ad*)¹⁹⁴.

Forme fonetice speciale¹⁹⁵ prezintă prepozițiile *către* (*căță/cătă*), *dintru* (*d'întu*), *întu* (*întu*), *pentru* (*pîntu/pîntu*), *prin* (*pin*), *printre* (*pîntre*), *sub* (*su*)¹⁹⁶ etc.

Prepozițiile compuse *de lângă*, *pe lângă* se prezintă în formă contrasă: *d'îngă*, *pîngă*¹⁹⁷.

8.2. Particularități semantice și de distribuție

Prepoziția *a* are fie un sens final, în combinație cu:

- un verb la infinitiv: *îmblă pî sat a șere* (Re4);
 - un substantiv: *merem în Lál-a brînză* (LI3), [copiii] *îmblă-a șa* (F1);
- fie unul local, când introduce un substantiv: *șile să duc a mînt'e* (§3), [pânza] *o pîn'em a șere* (IMa5)¹⁹⁸.

În construcții interogative, prepoziția *a* alcătuiește împreună cu pronumele *ce* pe care îl precedă o locuțiune conjuncțională cu sensul 'de ce, pentru ce': *apă-a șe s-o mai dus la ie?* (M4).

O distribuție asemănătoare cu cea din alte grauri transcarpatice cunosc prepozițiile *căță* (*cătă*)¹⁹⁹ și *pe*, care se combină cu verbe *dicendi*: *fășe căță mînt'e* (M3), *o s cătă mă-sa* (IMi1), *o da bîună zîua și căță moșn'ág* (§5).

Folosirea prepoziției *la* în locul lui *în* pentru a introduce substantive care desemnează nume de regiuni: *o plecá la Moldóva* (SB4), *múld d'i la noi iz duș la Banát* (IMa6), construcții care ar putea fi un calc morfosintactic după maghiară²⁰⁰.

¹⁹⁴ Spre deosebire de G. Istrate și A. Turculeț (1971, p. 204), am notat această prepoziție și în estul ariei. Vezi și A. Turculeț (2002b, p. 152).

¹⁹⁵ Explicate la capitolul de fonetică.

¹⁹⁶ Unele dintre aceste prepoziții se regăsesc și în Țara Hațegului (O. Densusianu, 1915, p. 51) într-o formă asemănătoare.

¹⁹⁷ Forme care apar în toată jumătatea nordică a Transilvaniei și în Maramureș (Tratat, p. 378). Vezi și A. Turculeț (2002b, p. 152), *Enciclopedia* (s.v. *prepoziție*).

¹⁹⁸ Vezi și Tratat (p. 378), TDG-BN s.v.

¹⁹⁹ Vezi și B. Köpeczi (1985, 164): *mošn'agu o zís kătă iel*. Vezi și capitolul 4, 3.1.4.2.

²⁰⁰ Vezi V. Iancu (1994, p. 98).

Prepoziția *pe* este utilizată în alte contexte decât în alte graiuri dacoromâne (majoritatea acestor contexte individualizează aria de care ne ocupăm nu doar în raport cu aria sudică, muntenească, și cu cea estică, moldovenească, ci și în cadrul graiului dialectal transcarpatic):

- pentru a sugera distanța foarte mică a subiectului de un pericol potențial: *núma ș-am văzú că-î pe noi* [ursul] (M3);
- în contextul unui verb de tipul *a striga* și *a zbiera*: *i músaî să mai șî zbîgerⁱ pe* ['la'] *băîeî* (SB2);
- legând un circumstanțial de relație de regentul său, verbul reflexiv impersonal *a i se părea*, la forma negativă: *nú mn'i să-mpáre pe îel* ['cred că este ceva în neregulă cu el (în special legat de starea sănătății)'] (L2);
- un *pe* final apare în expresia *a merge pe vedere* '(despre părinții unuia dintre viitorii miri) a face o primă vizită viitorilor cuscri';
- în locul lui *în*, după verbul *a pune*, pentru a reda adăgarea unui ingredient într-un fel de mâncare: [smântână] *d'e pus pe zámă* (IMa7), *ș-ápo pe curéc pún'em sáre* (M1);
- pentru a introduce toponime formate pe baza hidronimiei zonei (de tipul *Cormaia*, *Lunca Ilvei*, *Ilva Mare*, *Recele*, *Iliuța*, *Gersa* etc.), vorbitorii selectează prepoziția *pe* dacă respectivul termen are trăsătura [+ altitudine] în raport cu spațiul în care se desfășoară comunicarea și la care vorbitorii se raportează și alte prepoziții în restul situațiilor. Spre exemplu: *am avu d'e márs pînă pe Rășile* (IMa2); *șî noi avém pămînt acólo// pe Lúncă// că sátu îerá la^u oláltă* (IMa1); *la noi îî vîn'erîa* [piață, târg] *la Năsă^uud îî zôîa/ șî pe Îlq Máre-î lún'a* (SB2); *mai d'emúlt pe Lúncă* [= Leșu-Luncă] *îerá núma pădúrⁱ* (L3); *trăbuié să... să márg^â tătă zîîa pe Gersa* (Re3);
- un sens temporal²⁰¹ cu nuanță de aproximare are *pe* în contexte precum: *pe săptămîna vîitóre* (SB6), *pe tómnă* (LI4);
- un alt *pe* temporal regăsim în combinație cu numerele ordinale sau cu substantivul *clasa* + numerele ordinale: *îs pî-a trîîa* 'în clasa a treia' (M9), *cîn îerá pe clása pátra* (L5);
- *pe* este folosit în locul lui *prin* (mijlocire, intermediere) în construcții precum: *trimét'e vórbă pe dom profésor!* (LI2), *po î-am trimás*

²⁰¹ Notat și în *Enciclopedia* (s.v. *prepoziție*). Vezi și *Tratat* (p. 379).

- [pachet] *pe Sănducu* (IMa5), *îți poronșesc* ['îți transmit'] *io pe le Amuță* (Ș4); *trimet'e trăista pe Iomut* (SB2);
- *pe* se combină cu substantive desemnând mijloace de transport: *pe cursă* (IMa2), *pe tren* (L2), *fi rău pe mașină?* (Re4);
 - o valoare locală este redată prin *pe* în: *pe sat'ă* (IMa3), *pe săr'e* (SB2), *pe pcat* (Fe4)²⁰².

În contextul verbului *a se întreba*²⁰³, *de* poate avea valoarea lui *pe*: *să-ntrebă d'e prēt'in'// d'e tăz veșin'i* (MI3). Când introduce pronumele personal de pers. I la acuzativ *mine*, *de* trimite la un sens relațional: *doră să mǎrgă d'e min'ă* ['din partea mea'] (SB6). Prepoziția *de* apare parazitar în locuțiunea verbală *a-și aduce aminte* și în adverbul *de altă dată*²⁰⁴: *amú nū-ș mai adușe d'-aminte* (PI1), *las că d'-al dāt-om șt'i și n'-om păzi* (Re4) și, dimpotrivă, poate lipsi în interogative parțiale în care în mod normal ar introduce un circumstanțial de cauză: *șē iej min'ós?* (IMi3), *șē-l tă pōrtă?* 'de ce se tot agită?' (SB2).

Am notat la SB prepoziția compusă *de cu* 'din': *ge cu ē imp* (SB3), *ge cū ē imp* (SB1).

Locuțiunea prepozițională *de către* marchează un raport local și presupune o nuanță de aproximare: *put'ei cos' "oriūn'e// mǎi cu sāmă d'e cātă d'alu durn'i* (Ro2).

În combinație cu pronumele interogativ *ce*, *după* marchează un raport cauzal²⁰⁵: *după șē s-a tă vǎjetă?* (IMa2). Un sens mixt, cauzal și instrumental, are această prepoziție în contextul unor verbe precum *a câștiga* (la care se adaugă și altele din aceeași sferă semantică): *doră căpătă bǎn' după copil* (Re2).

În este utilizat pleonastic în îmbinările stabile *a se juca în cărți*, *a se îmbrăca în țărănește*, dar apare și în alte contexte, unde cunoaște o distribuție diferită față de cea din alte graiuri dacoromâne: *a juca mireasa în bani*, *a merge în vecini/în minciuni/în povești* având sens modal, local sau final.

În ceea ce privește prepozițiile *dintru*, *pintru*, acestea au sens cauzal și introduc substantive articulate cu articol hotărât: *am șăzuit acasă pintu fāta* (LI3), *și s-o sfād'i d'ntu avérile* (F3) (vezi și *supra*, 1.3.4).

²⁰² Vezi și *Tratat* (p. 379).

²⁰³ *Tratat* (p. 379) îl menționează în contextul verbului *a întreba*.

²⁰⁴ *Tratat* (p. 379).

²⁰⁵ Marcat și de intonație și accent (vezi capitolul I, 1.2.2.3).

În afara semantismului său obișnuit, *dintre* dezvoltă, când se combină cu verbe *dicendi*, și sensul 'de față cu'²⁰⁶: *d'între mă-sa ȋ-o spus* (S1).

Prepoziția *cu* poate fi întrebuințată în construcții temporale indicând durata: *cu zî cu nȋpt'e* (M3), *cu ȋărnă cu vără* (IMa2).

Cu o frecvență destul de mare apare locuțiunea prepozițională *de-a 'pe'*: *am lȋt-o d'-a ȋmăr* (L1), *d'-a mîna* (IMi4).

9. Conjuncția

9.1. Conjuncții coordonatoare

Conjuncția copulativă *nici* nu este condiționată de prezența negației *nu*: *n'is lȋcră acasă/ n'is mēre la servici* (SB3) – construcție arhaică aproape generală²⁰⁷.

Ca mărci ale coordonării adversative apar: *că, fără, numa, fără numa: ȋ-am zis ȋz dău/ numa taș* (LI3), *nũ s-o prins cu gura// fără nũm-o zis că nu s-a mai dũșe altu* (F3), *nu-ȋ acasă șt'ėfan// că-ȋ dũs la coșt* (S4). *Fără* este receptat ca fiind învechit și este folosit din ce în ce mai rar.

Conjuncția coordonatoare copulativă *cu*²⁰⁸ indicând asocierea este întrebuințată parazitar pe lângă *și*, legând chiar și substantive în genitiv²⁰⁹: *băȋet-o fost a lȋr// a lu Amuca/ șȋ cu a lu bărbătȋ-so ȋ' intȋȋ* (SB5).

9.2. Conjuncții subordonatoare

Conjuncția *că* este folosită parazitar:

- în propoziții interogative indirecte, înaintea pronumelor și adverbelor relative: [sora] *nu șt'u că ȋn'e s-a dũșe mai d'epárt'e* (MI6), *o-ntr'ebăt-o că șȋ-ȋ tr'ėbe* (Ro5);

²⁰⁶ Sens notat și de V. Văsieșiu (1996, p. 113).

²⁰⁷ Conservarea negației simple în zona Năsăudului este menționată și în *Tratat* (p. 380).

²⁰⁸ Suntem de părere că aici avem a face cu o conjuncție coordonatoare, iar nu cu o prepoziție (care se știe că asigură legătura între unități heterofuncționale). Vezi și Sabina Teiuș (1980, p. 49).

²⁰⁹ Nu doar la nominativ. Vezi și capitolul 4, 2.1.

- în completeive directe ale unor verbe (în special *dicendi*), înaintea lui *să*: *î-am zîs că să să gîn'ască bîn'e* (N3), *l-o trimăs că să mǎrgă la analiză* (IMa7).

Un sens temporal cu o arie mai restrânsă dezvoltă conjuncția subordonatoare *până* 'cât timp': *pîna sînt'ém sînătós/tăt'e lî-om fáše* (L2).

Conjuncția *precum* poate introduce propoziții concesive: *zîse bîn'e precúm n-áre sèt'eră* (IMa2).

În efortul de a vorbi „literar”, unii subiecți (în special copii sau tineri) folosesc conjuncția *căci* în locul lui *că* în subordonate necircumstanțiale²¹⁰: *î-o spus căc s-a dúce pîna la ȧeȧ* (L9).

10. Interjecția

10.1. Clasificare

10.1.1. După origine

În categoria interjecțiilor *primare* intră o serie de termeni preluați din alte limbi: din maghiară (*çit* 'sst!'; *fárto* 'cuvânt prin care se îndeamnă vitele să se dea la o parte'; *ȧȧ* 'vai'; *ni* 'uite', *nȧ* 'ei; ia; sâc'; *taȧ-taȧ*; *tulu'ȧȧtúlaȧ*; *vîšta* 'cuvânt folosit pentru a îndemna calul')²¹¹ sau din germană (*tígă* 'cuvânt cu care se cheamă caprele' < germ. *Ziege*; *ȧuríc* 'cuvânt folosit pentru a îndemna calul să meargă cu spatele' < germ. *zurück*).

Alte interjecții s-au format *pe teritoriul limbii române* prin:

- conversiune: *anúme* (adv.) 'zău, firește, desigur', *crȧd'e* (vb.) 'zău', *greș* (subst.) '(în limbajul copiilor) cuvânt prin care se semnalează o greșeală la șotron', *șas* (subst.) 'cuvânt prin care se îndeamnă vacile să stea liniștite la muls';
- compunere: *căcăla-măcăla* 'fleacuri!' (interj. + interj.); *háȧa-háȧa* 'nani' (interj. + interj.); *tíri-píri* 'fleacuri!' (interj. + interj.); *ȧúgu-ȧúgulȧúgu-ȧulȧúgă-na* 'cuvânt folosit pentru a chema porcul' (interj. + interj.); *taȧ-taȧ* 'pa' (în limbajul copiilor); *n'ȧmán'ȧ* 'cuvânt folosit pentru a chema caii' (interj. + interj. + interj.); *n'ímăn'í* 'ia te uită (exprimă surpriza)' (interj. + interj. + interj.); *pom-pomút*

²¹⁰ Vezi R. Todoran (1968, p. 37-38).

²¹¹ O bună parte dintre acestea apar și în *Tratat* (p. 379), unde se precizează că „doar *nȧ* se întâlnește în toată Transilvania”.

‘copăcel!’ (subst + subst.), *śúdă-nq* ‘sâc’ (subst. + interj.), *văio* ‘vai’ (interj. + pron., aglutate²¹²) (SB);

- compunere și trunchiere: *pşel-na/şel-na* ‘cuvânt folosit pentru a chema porcul’ (subst. *purcel* + interj. *na*); *pşică-na/şică-na* ‘cuvânt folosit pentru a chema scroafa’ (subst. *purcică* + interj. *na*), *pi-pi-pi* ‘cuvânt folosit pentru a chema găinile’ (subst. *pui*) etc.

10.1.2. După ceea ce exprimă

Interjecții care trimit la senzații sau stări sufletești: *tulu^hq̄iet/túlai* (durere, mirare, mâhnire), *iqi* (mirare), *fîi/vîi/fîiaia/vîiaia* (teamă), *vōi* (SB) (consternare), *văio* (durere), *cûcu* (dispreț), *dic* (îndoială, dispreț, neîncredere), *n’imăn’i* (surpriză).

Interjecții care trimit la un act de voință:

- îndemn: *in* ‘ia’, *n’i/n’itā* ‘uite’, *pom-pomút* ‘copăcel!’;
- chemare: *háida*;
- salut: *tai-tai*, *vōje bună*;
- comenzi adresate animalelor²¹³: *śas* ‘cuvânt prin care se îndeamnă vacile să stea liniștite la muls’, *k’et* ‘cuvânt folosit pentru a alunga pisica’, *čiba* ‘marș!’, *dăp-adăp* ‘cuvânt prin care se îndeamnă vitele să meargă la apă’, *fărto* ‘cuvânt prin care se îndeamnă vitele să se dea la o parte’, *ha* ‘cuvânt folosit pentru a alunga ciorile’, *hîśa* ‘cuvânt folosit pentru a alunga găinile’, *hōisa/hōita/hōista* ‘cuvânt prin care se îndeamnă caii să o ia la dreapta’, *n’a* ‘cuvânt folosit pentru a alunga vitele’, *n’emăn’ē* ‘cuvânt folosit pentru a chema caii’, *pşel-na/şel-na* ‘cuvânt folosit pentru a chema porcul’, *pi-pi-pi* ‘cuvânt folosit pentru a chema găinile’, *pt̃r̃ua* ‘cuvânt cu care se cheamă oile’, *t’ē* ‘cuvânt folosit pentru a alunga porcul, câinele’, *ţigă* ‘cuvânt folosit pentru a chema capra’, *ţugu-ţugul/ţugu-ţul/ţugă-na* ‘cuvânt folosit pentru a chema porcul’, *ţuric* ‘cuvânt folosit pentru a îndemna calul să meargă cu spatele’, *vîšta* ‘cuvânt folosit pentru a îndemna calul la mers’ etc.

Interjecții imitative: *jup* ‘cuvânt care imită lovitura unei nuiele’, *cogîlt* ‘cuvânt care imită sughițul’ etc.

²¹² Interjecția compusă *vaio* ar putea consolida ipoteza formulată de Ana-Maria Minuț (1998-1999, p. 157 și urm.) referitoare la originea lui *baiu*.

²¹³ O bună parte dintre aceste interjecții „sunt înseși numele animalelor respective la popoarele vecine”, arată V. Bogrea (S. Pușcariu, 1974, p. 174, nota 1), iar R. Todoran susținea același lucru încă în 1960 (p. 44).

10.2. Disponibilități sintactice

Nită/ni (la care se adaugă *iată*, mult mai rar²¹⁴) primește de multe ori un complement direct exprimat prin pronume personal și, prin aceasta, capătă o valoare predicativă atât de puternic resimțită de vorbitori, încât construcției i se atașează întotdeauna secvența *-ai* (auxiliarul *a avea* în forma de pers. 2), care s-a extins de la forma interogativă de perfect compus a unui verb precum *a vedea*, însoțit de pronume personal în Ac. (*văzutu-l-ai?*). Etapa intermediară este posibil să o fi constituit un imperativ precum *vézî-l-ai!* (L2), aflat și el în circulație în aria de care ne ocupăm: *nq n'itâ-l-ai* (MI1), *n'itâ-î-ai cum fac* (IMa4).

Funcția predicativă a interjecției *huzdup* poate fi marcată printr-un pronume reflexiv atașat acesteia: *huzdúpă-t'e* (IMa3).

Funcția predicativă frecventă conduce la transformarea interjecției *haida* într-un verb defectiv a cărei unică persoană este pers. 5 a imperativului: *háida!*

Interjecțiile de chemare care însoțesc vocativul (*hăi*, *mă/măi*, *tu*) cunosc o oarecare specializare; astfel, femininele sunt precedate de interjecția *tu* sau (mai rar) urmate de *hăi* (neaglutinat), în vreme ce pentru masculine se selectează interjecția *mă(i)*: *tu Mărije* (IMa2), *tu Anúcă* (SB4), *tu n'evástă* (LI3), *femėje hăi* (L4) (dar și *măi Lenúță*, L6; *mă băiță*, M1), *mă Sănducule* (PI8), *mă Macfîn'e* (SB2), *măi ómule* (IMi3), *mă bărbát'e* (§6), *măi Valére* (IMa1) (vezi și *supra*, 1.3.5).

²¹⁴ Dar cunoscând și el această structură, după cum rezultă din formula unui joc de-a v-ați ascunselea: *cúcu/ iátă-l-ai//* (§5).

Capitolul 4

SINTAXA

1. Aspecte generale

Așa cum remarcăm și în capitolul introductiv (vezi secțiunea 2), în comparație cu celelalte particularități, faptele de ordin sintactic sunt mai greu de observat și de pus în evidență, iar delimitarea ariilor (mai largi) ale fenomenelor de la acest nivel ridică multe probleme. Este și motivul pentru care majoritatea monografiilor dialectale neglijează bogăția posibilităților de exprimare a raporturilor sintactice, cu atât mai mult cu cât, uzând exclusiv de canalul oral de comunicare, graiurile tind spre economia mijloacelor de expresie¹.

Cercetarea nivelului sintactic al unei unități sintopice a limbii presupune axarea pe performanță și neglijarea (sau mai exact trecerea pe planul doi a) competenței și mizează pe trimiteri permanente la trăsăturile structurale ale mesajului oral în general și ale vorbirii populare în special: recurgerea la comunicarea nonverbală și la cea paraverbală, lipsa de rigoare și de planificare a discursului² (care țin de spontaneitatea acestuia, de necesitatea, resimțită de vorbitori, de a avea o reacție imediată), simplitatea structurii³ (cu predominarea raporturilor de coordonare față de cele de subordonare⁴, subordonarea paratactică⁵) etc. Totuși, întrucât nu ne-am propus să realizăm aici o monografie sintactică a graiului, ci doar să întregim

¹ Cf. L. Remacle (1948), apud Magdalena Vulpe (1980, p. 12).

² „Dezordinea sintactică” de care vorbea I. Iordan (1975, p. 219).

³ Cf. schema strategiilor de verbalizare a lui K. Iösterreicher (1990, p. 12).

⁴ Vezi, între alții, I. Gheție, care arată că „subordonarea este relativ puțin folosită în sintaxa populară” (1963, p. 253). În ciuda acestei realități, spațiul acordat, în capitolul de față, subordonării va fi mai mare decât cel în care se discută coordonarea, întrucât particularitățile sintactice ale idiomului de care ne ocupăm apar cu precădere în cadrul raporturilor între unități heterofuncționale.

⁵ Consecință a „structurii labile a frazei în vorbirea populară” (I. Gheție, 1976, p. 29). Vezi și I. Iordan (1956, p. 520).

perspectiva asupra graiului de pe valea superioară a Someșului Mare, vom lăsa deoparte elementele ce țin de vorbirea orală și populară⁶ și vom avea în vedere în primul rând conținutul și forma raporturilor sintactice circumscrise spațial⁷, care se realizează cu ajutorul anumitor construcții, în ultimă analiză al anumitor elemente relaționale. În privința elementelor de relație, trebuie să remarcăm, în comparație cu situația din limba literară, relativa sărăcie a sistemului, organizat în jurul unor conective utilizate într-o proporție covârșitoare pentru exprimarea unui anumit raport, pe care le vom numi conective primare⁸.

Fenomenele au fost selectate prin punerea lor în contrast cu corespondentele lor de la nivelul principalelor grupuri dialectale ale dacoromâne (prin urmare au fost reținute doar elementele având trăsăturile [+ geografic; – general; – normat]⁹), asumându-ne astfel riscul de a nu putea (pentru moment) preciza limitele fiecăruia în parte. O vom face în capitolul de geografie lingvistică (așa cu vom proceda, de altfel, și cu particularitățile fonetice, morfologice și lexicale, pe care le-am abordat într-o primă fază dintr-o perspectivă aproape exclusiv descriptivă), în măsura în care vom dispune de material comparabil din alte arii ale dacoromânei. În privința organizării materialului, am optat pentru tratarea acestuia în funcție de modalitățile de exprimare a raporturilor sintactice¹⁰, acordând atenție microsistemului elementelor de relație organizate în jurul conectivului primar și intonației (ca marcă formală suprasegmentală) și, în al doilea rând, particularităților de construcție (cu trimiteri la capitolul 3, unde toate aceste aspecte au fost discutate din perspectivă morfologică).

Fiindu-i specifică tehnica expunerii succesive, sintaxa populară este caracterizată de o evidentă tendință spre asigurarea articulării „logice” a

⁶ Pentru o delimitare a faptelor regionale de cele populare și de cele care țin de oralitate, vezi Magdalena Vulpe (1969).

⁷ De aceea schema raporturilor sintactice analizate în continuare nu va fi completă, ci va cuprinde doar fenomenele care interesează sub aspectul repartiției spațiale.

⁸ Conectivile primare acoperă astfel altă realitate decât conectivile specializate pentru un anumit raport sintactic, despre care I. Iordan (1956, p. 714) vorbea în contextul propozițiilor circumstanțiale, numindu-le *conjuncții-tip*; termenul a fost preluat de I. Gheție (1961, p. 172; 1976, p. 134) și adoptat mai târziu de Magdalena Vulpe (1980, p. 18), care îi contestă totuși proprietatea. De cele mai multe ori, conectivile primare din sistemul graiului coincid cu cele de care uzează majoritatea celorlalte graiuri dacoromâne.

⁹ Cf. Magdalena Vulpe (1980, p. 38).

¹⁰ Așa cum au procedat și I. Gheție (1961), Magdalena Vulpe (1980) și Sabina Teiuș (1980), ca să nu cităm decât numele cele mai importante.

discursului, realizată printr-o serie de cuvinte de legătură¹¹ care, de multe ori, își pierd sensul și chiar rolul sintactic inițial¹².

2. Coordonarea

2.1. Coordonarea la nivelul propoziției

În afară de conectivul primar *și*, coordonarea **copulativă** poate fi asigurată, între altele, de conjuncția *cu*¹³ (utilizată uneori tautologic alături de *și*) având rolul unui element de relație coordonator, care asigură raportul nu doar între subiecte, ci și între alte părți de propoziție homofuncționale¹⁴: *și i-am văzut pe Ionuț cu Ádi/ meréu...* (Re2), *i-o lot pi-a lu ++ Pávál/ și cu pi-a lu Ion a Márcului* (IMa4), *băiet-o fost a lór// a lu Anúca/ și cu a lu bărbăt-so g^d intîi* (SB5).

Din inventarul conectivelor care leagă părți de propoziție **disjunctive**, privilegiată pare a fi conjuncția *ori*¹⁵, în vreme ce *sau* este rarism. În anumite construcții corelative în care ideea de contradicție între termeni este atenuată¹⁶, vorbitorii uzează de adverbele *cât... cât*, *mai... mai* sau de conjuncția *că... că* și de locuțiunea conjuncțională *cât că... cât că*¹⁷, marcate

¹¹ Fapt constatat, pentru limba română, încă din 1957 (T. Vianu) și valabil și pentru alte limbi, cum ar fi franceza (A. Sauvageot, 1971, apud Sabina Teiuș, 1980, p. 98).

¹² Vezi Magdalena Vulpe (1980, p. 52, 68, 71). Sabine Teiuș (1980, p. 96-107) i se datorează o trecere în revistă a valorilor – coordonatoare, dar și subordonatoare – ale conjuncției *și*.

¹³ Pentru discuția privitoare la statutul morfologic al lui *cu*, vezi *supra*, capitolul 3, 9.1.

¹⁴ Sau, mai exact, „egale” din punctul de vedere al importanței (vezi C. Dimitriu, 2002, I, p. 1161).

¹⁵ Cf. și Sabina Teiuș (1980, 111), *Tratat* (p. 380).

¹⁶ Aflate la limita dintre coordonarea copulativă și cea disjunctivă (cf. Sabina Teiuș, 1980, p. 58). C. Dimitriu (2002, II, p. 1163) îi refuză coordonării „alternative” calitatea de disjunctivă. Aceeași opinie este exprimată și în *Enciclopedia* (s.v. *coordonare alternativă*).

¹⁷ Sabina Teiuș (1980, p. 58) aduce în discuție o structură corelativă disjunctivă construită cu ajutorul unei locuțiuni adverbiale asemănătoare cu cea citată de noi: *cu cât... cu cât*, în schimb celelalte conective nu apar la autoarea citată.

de accentul tonic: *măi d'e sîlă/ măi d'e mn'ilă/ o foz mūsai + și s-o dus* (Ro3), *nu șt'u ún'e s-o mutát// + ápo că la Năsăud/ că înapói la mă-sa...* (F3), *cît că d'e rușín'a me/ cît că d'e vóiě bünă/ fāta me s-o du^z la șcólă...* (IMa6). (În materialul pe care l-am înregistrat nu am identificat ilustrări ale structurii corelative intrapropoziționale *cât... cât*, dar în calitate de vorbitor al acestui grai, știm despre existența unor asemenea construcții).

Pentru coordonarea **adversativă**, graiul de pe valea superioară a Someșului Mare manifestă o preferință pentru conjuncția *dar* (pronunțat *da*): [vinarsul e] *tāre/ da būn* (PI3). Alături de acest conectiv primar, structura coordonată adversativă se mai poate realiza cu ajutorul conjuncțiilor și locuțiunilor conjuncționale *că*¹⁸, *fără*¹⁹, *numa*, *fără numa*²⁰ (în condițiile în care primul termen este întotdeauna negativ): *nu l-o sfād'î pe iel// că tă pe amărîta iaz-d'e băiță* (M2), *nū "n cîn'ē nūm-ŋn lūp o putūt-o prind'-așă d'e rău* (IMa3), *ăltă "ocupāiē nu avēm domn'isōră// fără plūgu și vit'ile* (F1). *Fără* (izolat) este receptat ca fiind învechit și este folosit din ce în ce mai rar. Din punct de vedere supasegmental, coordonarea adversativă este marcată printr-o pauză care precedă conectivul, coincidentă cu limita dintre două unități intonaționale.

2.2. Coordonarea la nivelul frazei

Coordonarea **copulativă** nu prezintă particularități în raport cu situația observată la nivelul vorbirii populare; astfel, conectivul primar *și*, utilizat preferențial (uneori în dauna juxtapunerii), leagă în cea mai mare parte a cazurilor propoziții principale și prezintă o mare disponibilitate semantică și funcțională²¹.

În structuri corelative, coordonarea **disjunctivă** se poate realiza prin juxtapunere: *cît cură-n sticlă/ cît îl be iel...* (F4). În condițiile în care termenii opozabili (reprezenți în cazul de față prin propoziții) sunt reduși la câteva cuvinte, coordonarea se poate realiza într-o singură unitate

¹⁸ Despre care Sabina Teiuș (1980, p. 124-125) afirmă că transmite o „idee pregnantă de opoziție”, corespunzătoare lui *ci* din limba literară și că funcționează exclusiv la nivel interpropozițional (noi l-am notat și pentru coordonarea intrapropozițională).

¹⁹ *Fără* cu valoare adversativă apare frecvent la P. Galan (1906, p. 9, 42): „Pe luncă n-au fost alte case, *fără* tot pădure”, „...omoruri [...] numai unul s-a întâmplat, dar nici acesta nu cu voia *fără* din greșeală”.

²⁰ Pentru primele trei conective, vezi *Tratat* (p. 380).

²¹ Adusă în discuție de Sabina Teiuș (1980, p. 96-106).

intonațională: *ámu cǔm i cǔm nu-î/ șé să fásem//* (Re4), *nu șt'u// mǎrǐ-a n-a mǎre//* (IMa6).

Pentru coordonarea **adversativă**, vorbitorii uzează de preferință pentru conjuncțiile adversative *da*, *fără*²², *numa*, *numa(i) cât*²³, *fără numa*²⁴ și *că*²⁵: *n-o mai spus n'imm'ica// fără o d'esk'is láda/* (MI3), *aiésta nú-î pojár dǔmna// că-î fápt* (IMa5), *î-am zís iz dáu/ numa taș* (LI3), *nú s-o prins cu gúra// fără núm-o zís că nu s-a mai dúșe áltu* (F3), *nu-î acásă Șt'éfan// că-î dúș la coșít* (Ș4), *vin ǎ d'e dǔă t... tri or¹ pe săptămínă numa cât nu stăt'é mult să mă inervéze^á* (SB4). Conectivul adversativ se organizează ierarhic după gradul de opoziție pe care-l exprimă: la extremitatea superioară a seriei se află, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, conjuncția *că*, fapt marcat, în primul rând, prin forma obligatoriu negativă a primului termen al structurii și, în al doilea rând, prin accentul tonic care reliefează negația și termenul prezentat ca cert.

Relația **conclusivă**, căreia i-a fost pusă sub semnul întrebării încadrarea la coordonare²⁶, se realizează exclusiv cu ajutorul adverbului *dară*: *amú dáră n'-om dúșe* (L3), *atúnșá dáră lá... ++ atúnșá dáră-î la șcǔlă* (F2).

²² Pe care *Enciclopedia* (s.v. *coordonare adversativă*) o circumscrie graiurilor de peste munți. Acest conectiv cu valoare adversativă apare și la P. Galan (1906, p. 7): „...nici o istorie nu-i de ajuns cu compunerea întâi, **fără** mai trebue a 2-a”.

²³ Vezi și la P. Galan (1906, p. 22): „...imașului satului [...] a fost statornic, **numai cât** era în tot anul schimbător, un an pe față, un an pe dos”.

²⁴ Vezi și la P. Galan (1906, p. 7): „[...] istorii, date, documente nu se află nicăiri, **fără numai** ce spun bătrânii”.

²⁵ În *Tratat* (p. 380) se consideră că adversativa introdusă prin *că* se află „la limita dintre coordonare și subordonare”.

²⁶ Pentru o sinteză a teoriilor în această privință, vezi Sabina Teiuș (1980, p. 84-88).

3. Inerența

3.1. Unitățile sintactice de subiect și predicat la nivelul propoziției

3.1.1. Subiectul

Subiectul nedeterminat exprimat prin mărcile unui verb predicat de pers. 2 sg. poate fi explicitat perifrastic: *dacă vrej amú să-ț faș o căsă/ tú + ʷómulē* (IMa2); insistența vorbitorului asupra ideii că acțiunea nu este atribuită interlocutorului este justificată de identitatea mărcilor între subiectul nedeterminat și cel inclus.

3.1.2. Predicatul

Funcția predicativă a interjecției poate fi semnalată printr-o serie de mărci ale predicativității. Astfel, în afara desinenței de pers. 5 care, atașată interjecției *haida*, o transformă într-un verb defectiv la imperativ (*haidați!*)²⁷, există și alte posibilități (având arii mai restrânse) de a indica poziția sintactică a interjecției (și încadrarea ei morfologică, dacă avem în vedere că situațiile următoare par a caracteriza mai curând un verb decât o interjecție):

- interjecția primește un pronume reflexiv, odată cu terminația de imperativ -ă, care îi dă valoarea unui verb de conjugarea I: *huzdúpă-t'e*;
- auxiliarului *a avea* în forma de pers. 2 (*ai*) însoțește întotdeauna pronumele personal cu funcția de complement direct atașat interjecției *nită/ni, iată*²⁸.

O frecvență foarte mare au, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, construcțiile interpretate în multe lucrări de gramatică drept predicate verbale compuse²⁹, alcătuite dintr-un verb semiauxiliar (de modalitate sau de aspect):

- *a se da, a începe, a se lua, a prinde, a putea, a ști, a(-i) veni, a umbla*, construite cu infinitivul³⁰: *s-o dat a trăii rău* (SB2), *nîma-ț*

²⁷ Situație generală în limba română.

²⁸ Pentru exemple, precum și pentru o ipoteză privind originea acestei structuri, vezi capitolul 3, 10.2.

²⁹ Statutul acestor construcții este totuși contestat, în baza faptului că criteriul de delimitare a lor ar fi esențialmente semantic (cf. *Enciclopedia, s.v. predicat verbal compus*).

³⁰ Construcția infinitivală are „maximum de vitalitate într-o arie nordică (Maramureș, nordul Crișanei)”, conservatoare (Magdalena Vulpe, 1963, p. 141, Șt. Giosu, 1963, p. 106). *Enciclopedia* o consemnează „în nordul Moldovei și în Bucovina, dar și în Maramureș, Crișana și în mare parte din Transilvania”; pentru *a*

vin'-a rîd'e (IMa7), *ș-ăp-o-îñșepút a rîd'e* (L1), *șt'îje mîncă sîngur* (Ro3), *pôit'e-ñșercă* (F3), *îmbl-a colindă* (SB2);

– *a se pune, a se da, a se lua*, coordonate cu un verb la același mod, timp și persoană: *n'-am pu^s ș-an gustăt* (Re1), *m-oî da și m-oî însurá// zîșe//* (IMa3), *s-o da și l-o spălăt//* (N4), *s-o lua fișóru/ și s-o dus//* (L2), *s-o pu^s ș-o șínăt* (PI4);

– *a se da, a se pune*, urmate de un supin, de obicei cu formă de „plural”: *ș-ăpo s-o da la bă[#]út'î frát'ē* (Ș2), *n'-am pus amîndouă pe cîntát'e* (IMa6).

4. Subordonarea

4.1. Funcțiile sintactice la nivelul propoziției

4.1.1. Atributul

În graiurile populare în general, determinările atributive sunt puțin frecvente, aceasta ca urmare a faptului că accentul cade pe verb și grupul verbal³¹.

Atributul substantival prepozițional se extinde în defavoarea celui genitival (mai slab reprezentat) și asumă, pe lângă conținutul său fundamental (*felul* numelui determinat), și sensul posesiv al atributului genitival, pe care (cel puțin pentru substantivele nume de obiecte) l-a înglobat aproape integral. Mărcile formale predominante ale atributului prepozițional posesiv sunt prepozițiile *la* și *de la*, la care se adaugă *deasupra la*, *dinaintea la*, *în dosul la*, *în fața la*³²: *hăizășu la căsă* (M1), *mărzînuța d'i la șîpcă* (MI4), *trișca d'ē... d'ind'întea la úșa șûri* (IMa6) etc.

Atributul substantival genitival³³ rezistă încă în special în sfera genului personal, unde ponderea mai mare aparține structurilor analitice, cu articolul hotărât proclitic *lui*, care se extinde de la masculine la feminine: *môșa lu*

ști, aria se restrânge la Maramureș, Crișana, unele zone din Transilvania și din Banat (s.v. *predicat verbal compus*). Vezi și *Tratat* (p. 380).

³¹ Cf. I. Gheție (1976, p. 24-25).

³² Vezi și capitolul 3, 1.3.4.

³³ Vezi și capitolul 3, 1.3.2.

Anúca (M4), *clópu lu táta* (F1) etc. Această tendință se confruntă cu una diametral opusă, de conservare a articolului enclitic la numele proprii masculine³⁴ în *-u* și *-a* (ultimele asimilate femininelor și tratate asemenea acestora): *Ána Răbriánului* (SB2), *lěḷea Flórja Fók'i* (IMa1) etc.

Un aspect particular al atributului substantival genitival este reprezentat de construcția (*în*) *viața vieții mele* 'niciodată', echivalentă cu un superlativ.

Atributul exprimat prin adjectiv demonstrativ este de multe ori antepus³⁵: *ašēla t'erc* (L1), *ašēla "om* (LI2), *pe-aḷḷesta drum/ d'-aḷḷest'a căre îmblă* (prov., IMa1), *înt-ašēja cǎrt'ě scrijé* (M4).

4.1.2. Complementul

4.1.2.1. Complementul direct

Complementul direct (exprimat prin forma neaccentuată de acuzativ a pronumelui personal) care precedă un verb la perf. comp. poate fi reluat după verb, într-o structură menită să pună în evidență complementul. Construcția atinge nivelul maxim de frecvență la pers. 3, urmată de pers. 6³⁶: *l-am văzútu-l* (Re2), [rufele] *li-am púsu-le (pe sfóră)* (IMa5).

Pronumele personal feminin de pers. 3 cu funcție de complement direct poate preceda verbul predicat la perf. comp.: *o am văzut*³⁷ (F4).

Complementul direct exprimat prin substantiv [– animat] poate fi dublat (sau mai exact anticipat) prin formele neaccentuate de Ac. ale pronumelui personal: *n-o văzút-o cósă* (IMa4)³⁸.

Pronumele personal poate îndeplini funcția de complement direct pe lângă o interjecție: *n'í(tă)-l-aḷ, iátă-l-aḷ*³⁹.

4.1.2.2. Complementul indirect

Ca în toate graiurile dacoromâne, se preferă realizarea complementului indirect printr-o structură perifrastică; dacă structura cu conectivul primar *la*

³⁴ Arhaism morfosintactic (M. Sala, coord., 2001, s.v. *arhaism*). Vezi și Aida Todi (2001, p. 53).

³⁵ Antepunerea atributului în situații de acest gen este circumscrisă în *Enciclopedia* (s.v. *atribut*) subdialectului maramureșean.

³⁶ Vezi și capitolul 3, 4.1.

³⁷ Vezi capitolul 3, 4.1.

³⁸ Vezi și B. Köpeczi (1985, p. 165): *n-o răd'ikă talpa d'e la kasă*.

³⁹ Pentru discuții, vezi *supra*, capitolul 3, 10.2.

introducând un complement indirect exprimat prin substantiv este generală⁴⁰, nu același lucru se poate pune și despre complementul indirect pronominal construit cu aceeași prepoziție⁴¹: *i dau și la ie* (Ro4) și nici despre complementele indirecte care au ca regent un verb *dicendi* și sunt precedate de prepoziția *către*⁴²: *făse cătă iăpă zîșe* (N2), *spun 'e cîtă mă-sa* (SB5), *o da bîună zîua și cîtă moșn'ág* (§5). O altă marcă a complementului indirect este prepoziția *pe*, care îl substituie pe *la* atunci când regentul este unul dintre verbele *a striga* sau *a zbiera*⁴³: *i mîsaj să mai și zbgér' pe* ['la'] *băiét* (SB2) (dar și *o zbgérá la ii*, L1).

Un tip special de complement indirect este cel nedeterminat (vezi și *supra*, 3.1.1, cu referire la subiectul nedeterminat), exprimat prin pronume nehotărât: *ápoi or' lacăre fi grózá* [să mergi la înmormântări] (SB4).

4.1.3. Circumstanțialul⁴⁴

În contexte cu inventar finit: *'ó'ile să duc a mînt'e* (§3), [pânza] *o pîn'em a sóre* (IMa6), *și moráru ierá dus pe răzóre/ is puricá sóriși a sóre* (text folcloric, L2), circumstanțialul **de loc** poate fi introdus prin prepoziția arhaică *a*, aflată în variație liberă cu conectivul primar *la*, mult mai bine reprezentat. Circumstanțialele de loc nume de regiuni pot fi construite cu prepoziția *la*: *o plecát la Moldóva* (SB4), *mulț d'i la noi is duș la Banát* (IMa7), iar numele topice formate pe baza hidronimiei, cu prepoziția *pe*⁴⁵: *am avu d'e márs pînă pe Rășile* (IMa2), *trăbuié să... să márgá tătă zîua pe Géra* (Re3) etc.

Circumstanțialul **de timp** poate fi construit cu prepoziția *pe*: *pe săptămîna vîitóre* (SB6), *pe tómnă* (LI4), *is pî-a trîia* (M9), conectiv specializat pentru raporturi locale, conținând uneori un sens nedefinit: *pe sát'ě* (IMa3), *pe sár'ě* (SB2).

Prepoziția *a* nu este specializată pentru raportul local, ea marcând uneori un raport **final**: *îmblă pîsat a sêre* (Re4), *și/ merém în Lál-a brînză* (LI3). Alteori este foarte greu să discernem între circumstanțialul de loc și

⁴⁰ Și destul de veche, aflându-se (în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului următor) în expansiune în Transilvania, Banat și Moldova (I. Gheție *et al.*, 1997, p. 352).

⁴¹ Vezi și capitolul 3, 4.1.

⁴² Vezi și capitolul 3, 1.3.4 și 8.2.

⁴³ Vezi și capitolul 3, 8.2.

⁴⁴ Pentru toate exemplele discutate mai jos, vezi și capitolul 3, 8.2.

⁴⁵ Atestată și pe valea Bistriței, de către I. Gheție (1976, p. 26).

cel de scop construite cu prepoziția *a*: *dōmn'e mūl mai merēm și iō a zmn'e ură cîn ierān tînără* (IMa2).

În interogative, circumstanțialul **cauzal** poate fi exprimat prin pronumele interogativ *ce* fără prepoziție sau prin același pronume, precedat de prepoziția *după*: *după sē s-a tă văjetă?* (IMa2), *sē nu staț i loc?* (F5). Prepozițiile *dint(r)u*, *pint(r)u* introduc și ele un circumstanțial de cauză, articulat cu articol hotărât: *ā șăzūt acāsā pīntu fāta* (LI3), *și s-o sfād'i d'īntu avērile* (F3).

Circumstanțialul **concesiv** poate fi introdus prin locuțiunea conjuncțională *batăr cât de*, cu circulație regională⁴⁶: *trēbe sā taū amū ōm purselūt bātār cī d'e mn'ic* (L2).

Circumstanțialul **instrumental** cu nuanță cauzală este legat de regentul său reprezentat de un verb precum *a câștiga* sau de altele înrudite semantic prin prepoziția *după*: *dōrā cāpātā bān' după copīl* (Re2).

Mai rar se întâlnește circumstanțialul **de relație**, introdus prin prepoziții precum *de* sau *pe*: *dōrā sā mǎrgă d'e mīn'ē* ['din partea mea'] (SB6), *nū mn'i sā pāre pe iel* ['cred că este ceva în neregulă cu el (în special legat de starea sănătății)'] (L2).

4.2. Funcțiile sintactice la nivelul frazei

Relevantă pentru subordonarea în frază este dublarea elementului de relație care introduce subordonatele complete directe, indirecte și subiective (conjuncția *să*, pronumele sau adverbele relative) prin conectivul primar *că*, consecință a unei tendințe spre hipercaracterizarea subordonării⁴⁷. Cel mai evident (și mai frecvent) este acest fenomen la nivelul interogativelor indirecte, unde el se explică prin „nevoia de a se sublinia caracterul subordonat al interogativei, legătura ei cu regenta”⁴⁸. În plus, credem că această conjuncție „universală” este receptată ca un adevărat

⁴⁶ Ea apare și la începutul secolului XX, în „istoria” lui P. Galan (1906, p. 7): „[...] nici o istorie nu-i de ajuns cu compunerea întâi, fără mai trebuie a 2-a [...] dacă n-ai nici o scrisoare **batăr cât de** rea, după care să te întogmești”.

⁴⁷ „Specifică graiurilor vestice” (Magdalena Vulpe, 1980, p. 95-96; *Tratat*, p. 381). La rândul lui, I. Gheție (1976, p. 124) consideră că fenomenul este caracteristic Transilvaniei (și în special părților nord-vestice), unde *că* este folosit „excesiv”, „sub influență maghiară”. Vezi și I. Gheție (1961, p. 161), precum și *Enciclopedia* (s.v. *conjuncție*), unde se vorbește despre „cumulul de conjuncții subordonatoare”.

⁴⁸ GA (1963 II, p. 259).

element de relație, în condițiile în care celelalte conective cumulează de regulă funcția de marcă cu funcția sintactică pe care o îndeplinesc în cadrul subordonatelor. Datorită acestei caracteristici comune subiectivei, complementivei directe și celei indirecte, le vom trata la început, schimbând într-o câțva ordinea care s-a impus în literatura de specialitate.

4.2.1. Propoziția subiectivă

Subiectivele conjuncționale, predominante în raport cu cele relative în sintaxa populară în general⁴⁹, se extind în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare la noi contexte. Astfel, conjuncția *că* poate preceda alte conective (pronume și adverbe relative), putând fi interpretată ca redundantă (din moment ce singurul său rol este acela de a marca raportul de subordonare, funcție care ar putea fi foarte bine îndeplinită și de pronumele sau adverbul relativ; vezi și *supra*, 3.2): *să v'g' d' e că un' e z'ocă b'anu* (SB2). (Acesta este singurul exemplu pe care l-am identificat în textele înregistrate de noi, dar construcția se întâlnește cu siguranță și în alte contexte.)

În construcții relative de tipul: *î'jst' e sîn' e m'ere* (Re5), *nu-i d' i še mul'ămn' i* (IMa5), nucleul subiectivei este un verb la infinitiv.

4.2.2. Propoziția completivă directă

Completiva directă este cel mai bine reprezentată dintre toate subordonatele, fapt definitoriu pentru graiurile dacoromâne în general⁵⁰. Echilibrul între completiva directă conjuncțională și cea relativă, o realitate la nivelul graiurilor muntenești și al celor moldovenești, dispăre în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, balanța înclinându-se în mod evident spre completiva conjuncțională. Sursa principală a acestei evoluții este hipercaracterizarea subordonării invocată *supra* (3.2.2). Cele mai numeroase ilustrări trebuie căutate în structurile interogative indirecte, în cadrul cărora completivele directe au drept regent un verb *dicendi*, un verb de informare (cel mai frecvent *a vedea*), un verb *dubitandi* sau, în sfârșit, unul aparținând seriei *a se văita*, *a striga*, *a zbiera* etc.:

- interogative parțiale: *tăi* ['stai'] *să vid'ém că s-ă f'ășe?* (IMa6), *o spus că s'ē tād' vin la i'e?* (F4), *m-o sfād' i că d' i s'ē fur* [mere] (LI2), *m-o-ntrebăt că sîn' e sînt' e' mn' av'ostă* (L2), *n-ăm văzú că sîn'-o fost* (LI1), *m-am gîn' i că cări-a și aș'ēja* (F3), *nú șt' i'ien' că cît a s'ere*

⁴⁹ Pentru discuții și explicații, vezi Magdalena Vulpe (1980, p. 120-122).

⁵⁰ Cf. Magdalena Vulpe (1980, p. 88).

(IMa6), *n-ô şt'iuu că cum să-î pūje nūme (Re1), să tă cîntă [...] că ūn'e s-a dūşj iē amū (M3);*

– interogative totale: *mă tă^d gîn'ēs că dăcā m-oj dūs or nu (Ro2).*

Specific interogativelor totale este faptul că-şi pierde intonația interogativă, ceea ce nu se întâmplă întotdeauna în exemplele citate⁵¹, ca urmare a adoptării stilului direct legat.

4.2.3. Propoziția completivă indirectă

Propozițiile cu funcție de completive indirecte cunosc și ele fenomenul hipercharacterizării (vezi *supra*, 3.2 și 3.2.2), situație în care conectivul primar *că* va preceda pronumele și adverbele relative, precum și conjuncția *să*⁵²: *şî šē s-o gîn'it iel?// că s' să dūcā la o bābā să-î d'escînt'e (MI3), nū mn'-a^d... + nū mn'-adūc d'-amînt'e că ūn'e lī-am pus (IMa2).* (În al doilea exemplu, subordonata, interogativă indirectă, ar putea fi și completivă directă.)

4.2.4. Propoziția predicativă

Între conectivele care introduc subordonata predicativă se numără și *ca cum* și *ca cānd*⁵³: *[gaura făcută de glonț] ierā märe// ierā cā cum pui on d'ēzet (F1), iē cā cîn i-ai cîntā i šēt'erā (IMa5), unde prepoziția ca întărește ideea de comparație care se stabilește între subordonată și subiectul din regentă.*

4.2.5. Propoziția atributivă

Atributiva introdusă prin pronumele relativ *ce*⁵⁴ având ca regent un substantiv sau un pronume (adjectiv) demonstrativ – construcție care „pare să nu depășească partea de nord și de vest a teritoriului dacoromân”⁵⁵ – se întâlnește și în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare: *Savét-ašēia// ašēga še-î mōrtā (SB4).* Un alt conectiv care face arie în nord-vestul

⁵¹ Cf. Magdalena Vulpe (1980, p. 104, 108). Sanda Golopenția (1959, p. 595) arată că fenomenul caracterizează „vorbirea populară în general și... Transilvania în special”.

⁵² Construcție regională, apreciază GA (1963, II, p. 290).

⁵³ Cf. Magdalena Vulpe (1980, p. 125).

⁵⁴ Considerat în mod pripit a fi general în română (fie în limba scrisă, fie la nivelul limbii populare), este de părere Magdalena Vulpe (1980, p. 130-131), care trece în revistă discuțiile pe această temă.

⁵⁵ Magdalena Vulpe (1980, p. 131).

dacoromânei este *că să*⁵⁶, care este bine să fie interpretat în contextul tuturor celorlalte elemente subordonatoare ce intră în categoria hipercaracterizării (vezi *supra*, 3.2, 3.2.1, 3.2.2 și 3.2.3): *mn'-o foz vin'it órd'in că s̄... s̄ă mă du cātănă* (§1). Aria atributivelor introduse prin conjuncția *de*, a căror prezență este atestată pe un teritoriu vast⁵⁷, cuprinde și graiul de care ne ocupăm: *mn'-o da hăj'n'ě d'e m-am înșt'imbát* (L3). În ultimul caz poate fi adusă în discuție și o nuanță finală. Toate construcțiile citate sunt rarissime, dar faptul trebuie pus în legătură și cu proporția redusă de atributive la nivelul limbii vorbite.

4.2.6. Propozițiile circumstanțiale

4.2.6.1. Propoziția circumstanțială de timp

Conectivul primar *când* poate apărea într-un tip particular de temporală, alcătuită dintr-un circumstanțial de timp și verbul *a fi* la perf. comp.: *și cîn o fost o dátă/ núma s-am văzú cã-i pe noi* [ursul] (M3), *nq și cîn o fos pi la amn'ázî/ mn'-o murî váca* (F4)⁵⁸.

Alături de adverbul *când*, au curs în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare câteva elemente subordonatoare cu circulație regională:

- adverbul *cum* (un *cum* pe care l-am putea numi „ipotetic”): *cum iî az bot'ézû* [‘când e în ziua botezului’]... *môșa mēre la si... [k] la n'epôtă* (SB2);
- adverbul relativ *când* precedat de prepoziția *pe*⁵⁹ (realizând un raport de simultaneitate⁶⁰): *pe cîn o azîns/ l-o gășî acólû* (LI2), *pe cîn am ieșî din cásă/ mn'-o pćică^d lémnu sēla píst'ē pćōrē* (IMa1);
- conjuncția *până* ‘cât timp; în timp ce’ și locuțiunile conjuncționale *până când*, *până ce*⁶¹: *pîná sînt'ém sînătós/ tăt'e lî-om fáse* (L2);

⁵⁶ Atestat totuși și pe valea Bistriței (I. Gheție, 1976, p. 123).

⁵⁷ Atestată în Crișana, Banat, Oltenia, Muntenia, sudul și nord-estul Transilvaniei și valea Bistriței (Magdalena Vulpe, 1980, p. 136; M. Sala, coord., 2001, s.v. *propoziție atributivă*; pentru valea Bistriței, vezi și I. Gheție, 1976, p. 123).

⁵⁸ Magdalena Vulpe circumscrie această construcție ariei vestice a dacoromânei (1980, p. 148 și în special h. 9, p. 149). Cf. și *Enciclopedia* (s.v. *propoziție circumstanțială de timp*).

⁵⁹ Vezi și Magdalena Vulpe (1980, p. 151). Consemnat și pe valea Bistriței de I. Gheție (1976, p. 127).

⁶⁰ În condițiile în care acțiunea din temporală este momentană (cf. V. Țâra, 1976, p. 209).

⁶¹ Construcții considerate regionale de GA (1963, II, p. 298). Vezi și Mioara Avram (1960, p. 56). La rândul ei, Magdalena Vulpe (1980, p. 157 și în special h. 11, p. 158), referindu-se la subordonarea cu ajutorul conectivelor *până*, *până când*, *până cât* (mai puțin *până ce*, pe care nu l-a întâlnit în corpusul de texte

pînă se s-o strîns în cîșă/ mai una-álta/ io m-am da ș-am făcut o zámă (IMa1); *pînă cîn s-o strîns [borcut]/ s-o zúcă// ca băiță//* (IMa3);

- locuțiunea conjuncțională *cât ce* (care indică un raport de simultaneitate sau de posterioritate imediată)⁶²: *și cî se m-o văzút [câinele]/ s-o și dá să mă múșt'ę* (PI6);
- pronumele relativ precedat de prepoziția *din*⁶³: *și [gardul] l-am rub/ d'îy căre m-o l'q la bătăie* (F3).

Toate aceste conective ar putea fi interpretate în egală măsură ca elemente de coeziune (specifice comunicării orale) din aceeași categorie cu *și* narativ, *după aceea* etc.⁶⁴ (în contextul nevoii resimțite de indivizi de a stabili ierarhizări în plan sintactic între momentele narațiunii), precum și ca strategii de amânare din partea vorbitorului.

4.2.6.2. Propoziția circumstanțială cauzală

În legătură cu conectivele propoziției cauzale, remarcăm relativa frecvență cu care apar locuțiunile conjuncționale *că de ce* și *de ce că*, care nu au fost consemnate în literatura de specialitate⁶⁵ ca introducând cauzale: *m-o ocărît [...]/ că ęi sę n-am făcú cum o zís //* (SB2), *Măriuca nu să put'ę [...]/ duse// d'i se că nu cunoșt'ę pe n'ime* (F5). Conectivului *că de ce*, care introduce interogative indirecte, îi este specifică intonația interogativă, spre deosebire de celălalt conectiv citat, care face parte dintr-o enunțativă.

analizate), califică fenomenul ca „dialectal, specific graiurilor din vestul teritoriului daco-român”.

⁶² *Cât ce* este regional (cf. GA 1963, II, p. 297, Mioara Avram, 1961, V. Țara, 1976, p. 209), dar nu a fost identificat de Magdalena Vulpe (1980, p. 162) în corpusul de texte pe care și-a întemeiat studiul.

⁶³ Ultimele două tipuri de conective conținând și o nuanță cauzală.

⁶⁴ I. Gheție (1976, p. 31) interpretează aceste construcții ca fiind coordonate, adverbele de timp și locuțiunile adverbiale copulative aducând, în raport cu *și*, un plus de precizie temporală.

⁶⁵ Mioara Avram (1960), I. Gheție (1961, 1976), GA (1963 II), Magdalena Vulpe (1980) etc.

4.2.6.3. Propoziția circumstanțială concesivă

Deși puțin frecventă în vorbirea populară⁶⁶, subordonata concesivă cunoaște în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare o mare variație a conectivelor, dintre care le cităm pe cele cu arie mai restrânsă: *batâr că*, *barem, cât că*⁶⁷: *bătâr că i-o zîs să stăje-n loc/ iel tăt o-mblă lă... acólu* [la fântână] (SB3); *io îi eș la băietă tă še -i trébe// bărem să șt'iu că nu șt'u še* (IMa5); *ámu cît că m-o întrebát că vréu/ da ieu tăt nu m-am sîmfi bîn'e* (L3). În două dintre exemplele citate se remarcă utilizarea emfatică a corelativului *tăt*, destinat să scoată în relief raportul concesiv.

4.2.6.4. Propoziția circumstanțială cumulativă

Propoziția cumulativă se construiește cel mai adesea cu una dintre locuțiunile conjuncționale *necum să*⁶⁸, *decum să*⁶⁹: *n-o da n'is bûnă zîua zî tul/ n'écum să mai și grăiáscă șevá* (F5), *d'-abgê meré* [caii]/ *d'écum să má mai iéje și pe min'e* [cărúșul] (MI2). Dacă *necum să* este specializat pentru realizarea unui raport de subordonare într-o frază negativă, *decum să* apare atât în fraze afirmative, cât și negative. Subordonatele pot conține adverbele *mai* și *și* (vezi *supra*), care întăresc ideea de opoziție între acțiunea din propoziția cumulativă și acțiunea din regenta acesteia.

4.2.6.5. Propoziția circumstanțială de excepție

Conectivul primar utilizat pentru propoziția circumstanțială de excepție este *numai* 'decât'⁷⁰, mai rar *fără*⁷¹: *...să nu făcă núma cum l-o-mvătă mă-sa* (L3), *n-o cemá pe n'ime/ núma pe sín'-o foz músai* (IMi3)⁷².

⁶⁶ Cf. Magdalena Vulpe (1980, p. 219).

⁶⁷ GA (1963, II, p. 326) aduce în discuție locuțiunea conjuncțională *batâr că*, pe care o califică drept regională (cf. și M. Sala, coord., 2001, s.v. *propoziția circumstanțială concesivă*, unde se arată că *batâr că* are „caracter ardelenesc”); Mioara Avram citează în plus conjuncția *barim*. *Cât că* nu este consemnat ca element subordonator care introduce concesive.

⁶⁸ Construcție regională, după GA (1963, II, p. 337).

⁶⁹ Notat pentru prima oară de Magdalena Vulpe (1980, p. 225), care îl identifică însă într-o singură frază, afirmativă.

⁷⁰ Construcție circumscrișă, se pare, ariei graiurilor de tip ardelenesc (cf. Mioara Avram, 1980, p. 226).

⁷¹ *Fără* și *numai* introducând subordonate restrictive aveau curs și în limba veche (*Tratat*, p. 381).

⁷² Pentru distribuția adverbului *numai* în fraze negative, vezi capitolul 3, 7.2.2.

4.2.6.6. Propoziția circumstanțială consecutivă

Unul dintre conectivele destul de des întrebuințate pentru exprimarea raportului consecutiv este locuțiunea conjuncțională *cum să: ię și fă bîn'e cum să nŭ mai am io d'e lucră după t'în'ě* (M1) (subordonata are aici și o nuanță finală).

Capitolul 5

FORMAREA CUVINTELOR

1. Aspecte generale

În contrast cu lexemele primare, cuvintele „formate”¹ sunt analizabile sub aspectul formei lor interne, operație care permite degajarea procedului formativ care a stat la originea lor. Având în vedere că procedeele de formare a cuvintelor generează fie lexeme încadrate în aceeași clasă morfosintactică ca și cuvântul-bază, fie elemente lexicale care „se mută” la o altă parte de vorbire, putem afirma că ele se organizează în două mari serii: *procedee formative lexicale*, respectiv *procedee formative lexico-gramaticale*². Repartizarea în una sau alta dintre grupe se dovedește însă a fi o operație destul de dificilă, întrucât majoritatea procedeele (mai puțin prefixarea și conversiunea) oferă unele modele formative prin care se atașează primei categorii, dar și altele, care le recomandă ca ținând de a doua categorie. Dacă în ceea ce privește sufixarea lucrurile sunt relativ clare (eliminând sufixarea cu ajutorul așa-numiților formanți de clasă, ce ne rămâne va fi de domeniul strict lexical), nu la fel stau lucrurile și în cazul derivării regresive (pe care o vom trata atât la un capitol, cât și la celălalt) și al compunerii, pe care o vom include printre procedeele lexico-gramaticale în virtutea legăturilor sale cu sintaxa³, precum și ca urmare a faptului că

¹ Preferăm termenul „format” (cf. Mioara Avram, în *Formarea cuvintelor I*, p. X) celui de „derivat” (cf. D. Nica, 1988, p. 55) întrucât derivarea nu este singurul procedeu de formare a cuvintelor.

² Referindu-se la criteriile de delimitare a sufixării – „rezultatul morfologic al atașării sufixului la temă” și „rezultatul semantic (înțelesul derivatului)” –, I. Coteanu *et al.* (1985, p. 189) recunosc implicit caracterul mixt (atât lexical, cât și gramatical) al acestuia.

³ Vezi Mioara Avram, în *Formarea cuvintelor I*, p. XV.

puține dintre compuse aparțin aceleiași clase morfosintactice ca toți formații care le-au stat la bază.

Terminologia pe care o propunem are la bază delimitările conceptuale făcute de D. Nica⁴, cu deosebirea că profesorul ieșean vorbește exclusiv despre *derivare* (unde include și conversiunea, o „derivare” gramaticală nemarcată, în opinia autorului) și că numește a doua categorie de procedee formative „derivare gramaticală (s.n.)”, întemeindu-se pe ideea că, în acest caz, doar informația gramaticală se modifică, în vreme ce informația semantică a derivatului astfel obținut este identică cu cea a cuvântului de bază.

Totuși, în ceea ce ne privește, am optat pentru distincția *procedee formative lexicale/ procedee formative lexico-gramaticale* în efortul de a arăta mai clar: 1. că procedeele de formare a cuvintelor nu se reduc la derivare și 2. că a doua categorie de procedee nu este exclusiv gramaticală, dacă avem în vedere că ceea ce interesează aici este în primul rând „punctul de [...] de plecare și [...] cel de sosire, întrucât cuvintele noi se creează pe baza celor vechi cu scopul îmbogățirii vocabularului”⁵.

2. Procedee lexicale de formare a cuvintelor

Aici interesează prefixarea, o parte a derivării regresive și, în cadrul sufixării, doar derivarea cu ajutorul morfemelor care creează noi termeni în interiorul aceleiași părți de vorbire. Dată fiind această realitate, nu ne va interesa delimitarea pe clase morfosintactice și nu vom trata separat sufixele lexicale substantive de cele adjectivale și pe acestea de cele verbale etc.

Cel mai interesant și cel mai productiv dintre procedeele lexicale este, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, sufixarea cu ajutorul sufixelor diminutive.

2.1. Sufixarea lexicală

2.1.1. Sufixe diminutive

Diminutivarea pare a fi o trăsătură definitorie a graiului de care ne ocupăm⁶, dar, în lipsa unei cercetări statistice care să urmărească special

⁴ 1988, p. 56-57.

⁵ Mioara Avram, în *Formarea cuvintelor I*, p. XIV.

⁶ În condițiile în care s-a identificat o „înclinație deosebită [...] pentru diminutivare” (P. Zugun 2000, p. 111) la nivelul limbii române în general.

acest aspect, este foarte dificil să o raportăm ca pondere la ansamblul dacoromânei. Totuși, pe baza simplei observații, putem afirma că domeniul derivării cu sufixe diminutive este unul privilegiat⁷, (a) sub aspect cantitativ, (b) prin dubla diminutivare, precum și (c) din perspectiva faptului că sufixele diminutive se atașează nu numai substantivelor și adjectivelor:

- uc(ă)⁸: *albuc*, *Anucă*, *bădiucă*, *bătrânuț*, *bătuț* 'destul de beat, amețit', *ceiuc*, *Ducu* (<*Sandu*), *făinuț*, *fătucă*, *finucă*, *gălbănuț*, *Ionucă*, *lăptuț*, *Măriorucă*⁹, *Măriuț*, *Mitruț* (<*Dumitru*), *mâncăriuț*, *mănuț*, *mânzuț*, *mătuț*, *ochiuț*, *Păvăluț*, *picioruț*, *puiuț* 'sertar', *rochiuț*, *săruț* 'seară', *Silviuț*, *strânsuț* '(destul de) zgârcit', *finuț*, *Tinuț*, (o) *țăruț*, *Ucă* (<*Maria*, *Silvia*), *văsuț*, *verdiuț*, *vecinuț*, *vițeluț*;
- uț(ă)¹⁰: *acuț*, *buhuț* 'cucuvea', *bumbuț*, *bunuț*, *cănuț*, *cănuț* (<*cantă*), *cănuț*, *clopuț*, *cocuț*, *dărbănuț*, *fătuț*, *furcuț*, *găinuț*, *gălbenuț*, *glăjuț*, *godinuț*, *grădinuț*, *ierbuț*, *Iluța* (hidr.), *îngroșeluț* (<*îngroșeală* 'sos'), *lengănuț*, *Lenuț* (L), *măruț*, *Măriuț*, *mieluț*, *năfrănuț*, *năpuț*, *picuruț*, *pomuț*, *purceluț*, *Ravecuț*, *rânduț*, *Reghinuț*, *singuruț*, *Tituț*, *tânăruț*, *trebuț*, (o) *țăruț*¹¹, *Uțu* (<*Ion*);
- ic(ă): *băiețică*, *Ica* (<*Florica*), *frumușică*, *lăntic*, *ticu*, *mica*¹²;
- el (-ea): *buhățel*, *băiețel*, *fodorel*, *mânânel*, *mânurele* (L), *țacănel* (<*țacă* 'colțisor de dantelă'), *strugurei* 'coacăze roșii';
- iță: *colesită*, *Cormăița* (hidr.) (<*Cormaia*), *cruciță*, *Ioniță*, *oiță*, *Păștițe* (pl.), *ploiță*, *pomițe* 'fragi';
- cioară: *căpcioară* 'căpiță (mică)' (L1), *diminocioară*;
- ișor: *mărișor*, *podrișor*, *pomișori*, *prânzișor*;
- ișel: *blidișel*, *Feldrișel* (hidr.) (<*Feldru*);
- eș: *scăuneș*;

⁷ Dimpotrivă, unele cuvinte (ce-i drept, puține la număr) pot apărea în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare fără sufix: *arc* 'arcuș', *căpră* 'căprioară', *stînjîn* 'stânjenel, iris'.

⁸ Mai frecvent în nordul ariei ardelenesti (V. Rusu, 1962, p. 262; Lucreția Mareș, 1972).

⁹ Prima etapă a derivării fiind în acest caz sufixarea cu -o(a)r(ă).

¹⁰ În legătură cu care I. Coteanu *et al.* (1985, p. 200) arată că formează o serie de derivate „caracteristice zonei de vest și nord-vest a teritoriului lingvistic românesc”.

¹¹ În acest caz, ca și pentru *Măriuțuț*, trebuie să avem în vedere două etape ale derivării, dintre care prima cu sufixul -uc(ă).

¹² La ultimele două cuvinte trebuie adusă în discuție și haplogia.

ci şi pronomelor: *miniucă*, *tiniucă*, *nimicuţa*, numeralelor: *două(ă)*¹³, *amândouă(ă)*, adverbilor: *acoluţu*, *aiciuca*, *amuş*, *desărucă*, *hucuţ*, *încetucu*, *încocică*, *mintenaş*, *mereuţ* etc. şi chiar verbelor: *spălucă-î*¹⁴ (SB1), *îmbrăcuiţă-t'ă* (IMa2)¹⁴.

Cele mai reprezentative (din punctul de vedere al frecvenţei) dintre sufixele diminutive, *-uc* şi *-uţ*, se află în concurenţă, balanţa înclinând spre al doilea¹⁵. În afară de cazurile în care cele două sufixe se află în variaţie liberă, putând fi întâlnite în egală măsură la aceleaşi cuvinte: *Anucă/Anuţă*, *făinuc/făinuţ*, *încetuc/încetuţ*, *perinucă/perinuţă*, trebuie să remarcăm că *-uc* poate fi substituit cu *-uţ* în aproape toate derivatele, mai puţin în cele în care astfel s-ar ajunge la o poziţie de disimulare (*măţucă* etc.), în schimb, reciproca nu este valabilă.

În privinţa valorii formaţiilor diminutive citate, aceasta este coincidentă cu cea redată în general de diminutive¹⁶:

- redau ideea de ‘mai mic’: *băietucă*, *blidişel*, *buhăşel*, *fătucă*, *mânzuc*, *măţuc* etc.;
- sugerează aproximarea sau „atenuarea” conţinutului semantic exprimat prin cuvântul-bază: *bătrânuţ*, *bătuţ*, *strânsuc*, *tânăruţ*, *verdiuc* etc.;
- unele prezintă o valoare hipocoristică: toate formele pronominale citate, numerele şi verbele, unele dintre adverbale, diminutivele numelor de persoană etc.;
- altele au un evident sens peiorativ: *bădiucă* ‘(peior.) bade’;
- în toponimie, diminutivele reprezintă numele unor localităţi noi, formate de la termeni de bază denumind localităţi mai vechi, numele unor afluenţi ai unei ape curgătoare etc.: *Iluşa*¹⁷ (hidr.), *Cormăiţa* (hidr.), *Feldrişel* (hidr.) etc.

Să mai precizăm doar că sensul diminutival se poate neutraliza într-o serie de derivate care se despart astfel, din punct de vedere semantic, de termenul de bază: *albuc* ‘crem’, *cocuţ* ‘chiflă’, *furcuţă* ‘furculiţă’, *grădinuţă* ‘grădina din faţa casei (cu flori şi zarzavat)’, *mereuţ* ‘de o calitate îndoielnică’, *năfrămuţă* ‘batistă’, *podişor* ‘dulap de vase’, *pomişori* ‘soi de

¹³ Formă notată şi de D. Şandru (1938, p. 191).

¹⁴ Marea lor majoritate având valoare afectivă, ultimele folosite aproape exclusiv când interlocutorul este un copil.

¹⁵ Care este, de altminteri, cel mai productiv dintre sufixele diminutive în dacoromână (V. Rusu, 1962, p. 263). Pentru repartizarea derivatelor cu aceste două sufixe, vezi E. Contraş (1967, p. 143-162), Lucreţia Mareş (1972, p. 89-97), I. Faiciuc (1972, p. 99-109).

¹⁶ Cf. „situaţiile tipice” de care vorbeşte P. Zugun (2000, p. 111-114).

¹⁷ *Iluşa* sau *Iliuşa* (contaminare cu *Ilie*) este numele pe care-l are râul Ilva la izvoare.

fasole care nu urcă pe araci', *puiuc* 'sertar', *pomițe* 'fragi', *prânzișor* 'mic dejun', *strugurei* 'coacăze roșii' etc.

2.1.2. Sufixe moționale

Unele sufixe moționale (-*oaie*¹⁸, -*oancă*¹⁹) sunt vechi, iar „formatele” sunt receptate ca atare de către vorbitori. În afară de *găzdoae* și, parțial, de *săsoancă* și *unguroancă*, derivatele (cu aceste sufixe) citate *infra* au statutul unor arhaisme zonale, fiind înlocuite, în cele mai multe dintre cazuri, de corespondentele lor literare. Astfel, *iepuraoae* (oferit totuși ca răspuns la întrebarea corespunzătoare din chestionar de informatorul L1) și mai ales *lupoaie* și *ursoae* apar aproape exclusiv într-o poezie pentru copii: *ésta-î urs/ ásta-î ursôie//¹ésta-î lup/ + ásta-î lupôie// ésta-î pui d'î iepurôie!!* (L6), respectiv în toponimul *Ursôia* (LI5) și numele de familie *Lupôie* (IMa3)²⁰:

- -*că*: *borșancă*, *iluancă*, *moroșancă*, *sălăuancă*;
- -*oaie*: *găzdoae*, *iepuraoae*, *lupoaie*, *ursoae*;
- -*oancă*: *săsoancă*, *unguroancă*;
- -*iță*: *căimăniță*, *crăiță*, *burcășiță*, *socăciță*, *veltăriță*.

2.1.3. Sufixe augmentative

- -*alău*: *mutalău*, *pripalău*, *prostalău*;
- -*alaucă*: *mutalaucă*, *pripalaucă*, *prostalaucă*;
- -*ăraie*: *tinăraie*, *trohnăraie*;
- -*ătură*: *pănzătură*;
- -*ău*: *bogău*, *foltău*, *moșnegău*, *șarpău*;
- -*oc*: *mărioc*;
- -*oare*: *huțuțoare* (SB).

Valoarea augmentativă (dimensiunea mai mare a obiectelor, intensitatea superioară a însușirilor, supradimensionări față de care vorbitorii pot avea atitudini depreciative) se neutralizează²¹ atunci când cuvântul nou format evoluează spre un sens radical diferit de cel al cuvântului-bază, ca în *pănzătură* 'fotă', față de *pânză* (cu sensul cunoscut); *șarpău* 'frânghie', față de *șarpe* etc. sau atunci când baza nu se mai cunoaște: *foltău* (de la magh. *folt*).

¹⁸ Descendentul latinescului -*onea*, a cărui valoare augmentativă s-a neutralizat.

¹⁹ Care are la bază sufixul masculin -*on*' < -*oneus*, dispărut din grai, căruia i-a fost alipit sufixul -*că*.

²⁰ În același context am putea cita și toponimul *Fără'qñ'e* [Făuroane] (§3), care a conservat un stadiu mai vechi al acestui sufix, provenit din -*onia*. Pentru căderea în desuetudine a sufixului -*oaie*, vezi A. Philippide (1984, p. 115).

²¹ Cf. și P. Zugun (2000, p. 115).

2.1.4. Alte sufixe lexicale

- -aș: *căsaș, strungaș, stânaș* (L);
- -an: *bălan* (<băl), *golan* ‘sărac’, *lăturean*;
- -ar: *obrazar, răzar* ‘vânzător de raze (cârpe, haine vechi)’;
- -iște: *codoriște, mălaiște, toporiște*;
- -uș: *chiorcuș*;
- -os: *flămândos, mutos, scufundos* ‘(despre farfurii) adânc’ etc.

2.2. Prefixarea

Dincolo de creația lexicală propriu-zisă, ceea ce interesează în primul rând la prefixare este „instabilitatea” anumitor afixe²², caracteristică și altor graiuri de peste munți²³.

Astfel, unele verbe (marea lor majoritate eventive) nu prezintă prefixul *în-* (*îm-*) cu care apar în graiurile muntenești și în majoritatea graiurilor moldovenești: *a cărunți, a cerca* ‘a căuta’, *a bătrâni, a (se) bolnăvi, a (se) gălbeni, a (se) păinjeni, a pușca, a (se) tâlni*, la care se adaugă *a griji, a nădi, a (se) vineți, a țepeni, a se tâmpla*²⁴: *âm-o* [amu o] *cărunți* d’e tăt (Re3), *n’ime n-o mai șarcă* (IMa3)²⁵, *m-am bolnăzi* d’e supărare (F2), *s-o foz gălbin’it/ nū mai... sāmînă cu iș* (MI5), *așă mn’i s-o păinjan’it ôci* (IMa2) *o vru să-l pūșt’e* (Ro2), *și... pūșc o trîntă* (L3), *grijășt’e d’e mă-sa* (IMa1), *tăia s-o vin’efit* (M4), *i-o țăpin’it om pcor* (IMa4), *țăpin’i-u-ai!* (SB2) etc. Aceste forme nu sunt singurele aflate în circulație, după cum nu toate prezintă aceeași vitalitate, pe pozițiile cele mai „amenințate” aflându-se *a (se) bolnăvi, a (se) tâlni* și *a se tâmpla*. Pe de altă parte, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare au curs o serie de verbe prefixate cu *în-* (*îm-*): *a (se) înșchimba, a se împărea, a (se) înstrâmba, a (se) îmbucura*²⁶: *mn’-o da hăin’e d’e m-am înșt’imbât* (L3), *nu mn’i să-mpăre pi iel* (LI4), *da*

²² Vezi și *Tratat* (p. 382).

²³ Și destul de veche în toată aria nordică (cf. Al. Rosetti, 1926, p. 32, care pune în evidență exemple de la începutul secolului al XVII-lea).

²⁴ Unele dintre ele consemnate și de D. Șandru (1934, p. 207; 1936, p. 132; 1937, p. 142; 1938, p. 189), Gr. Rusu, V. Bidian (1971, p. 294), V. Frățilă (1993, p. 39-40), V. Văsieșiu (1994, p. 117).

²⁵ Vezi și P. Galan (1906, p. 5, 24): „...domni mari au cercat satul”; „...abea cearcă 20 prunci școala”.

²⁶ O parte dintre exemplele citate apar și la D. Șandru (1936, p. 132; 1937, p. 142; 1938, p. 189), *Mat. dial. I* (p. 259), *Formarea cuvintelor II* (p. 135-136), V. Frățilă (1993, p. 41), V. Văsieșiu (1994, p. 117).

să-nstrîmbă la min'ē (M9), *s-o-mbucurāt* (Ş2). Şi la această categorie asaltul formelor literare este evident, cei mai rezistenţi membri ai subsistemului fiind *a (se) înşchimba* şi *a (se) înstrîmba*.

Alt prefix „instabil” în aria de care ne ocupăm este *ne-*, care poate lipsi într-un cuvânt precum *ruşinat* ‘neruşinat’: *îi zîs: + ruşînatule!* (IMa1).

În *a coperi* şi *a se mesteca*, *a se stîmpăra* ‘(despre lichide fierbinţi) a se răci’: [casa] *o coperit-o cu tăblă* (PI4), *şe t'e mēst'is?* (SB4), *aşt'épt pînă să mai stîmpără* [leşia] (IMa6), *a-* dispăre ca urmare a unei false interpretări a lui ca fiind un prefix. Detaşat de cuvintele din care făcea parte, falsul prefix va fi alipit verbului *a grijă*, întâlnit nu de puţine ori în forma *a agriji* ‘a avea grijă (de cineva, de ceva)’: *am agrijî d'e frăţi mn'ēi* (Ş2), *agriji că căpeţ!* (IMa1).

Dintre prefixele privative, sunt preferate *dez-* şi *ne-* destul de productive: *a se dezgăta*, *dezgătat*(ul miresei), *a se dezbumba*, *a se dezbrobodi*, *a se dezîmfla*; *negata* ‘(despre oameni) insuficient dezvoltat’.

2.3. Derivarea regresivă de tip lexical

Prin derivare regresivă se pot forma substantive masculine pornind de la feminine: *bondră* ‘(despre femei) proastă, nebună’ (<*bondrăş*), *moş* ‘soţul moaşei, persoana care duce copilul la biserică, înainte de botez’ (<*moaşă*), *mâţ* ‘pisoar’ (<*mâţă*).

3. Procedee lexico-gramaticale de formare a cuvintelor

Formarea cuvintelor cu valori categoriale noi se realizează uzând de așa-numiții categorizatori sau formanți de clasă²⁷ (pe care gramaticile tradiționale îi consemnau sub numele de sufixe substantive, adjectivale, verbale sau adverbiale), dar și de alte procedee cum ar fi schimbarea categoriei gramaticale sau compunerea.

²⁷ Categorizatorii sau formanții de clasă sunt acele „morfeme care conferă unuia și aceluiași lexem valori categoriale distincte și le marchează ca atare” (D. Nica, 1988, p. 56).

3.1. Derivarea lexico-gramaticală

3.1.1. Sufixarea lexico-gramaticală

Se deosebește de sufixarea lexicală prin aceea că atașarea morfemelor care joacă rolul de categorizatori la cuvântul-bază are consecințe nu doar în plan lexical, ci și în plan gramatical, „operând [...] transformări de clasă”²⁸.

Vom cita derivatele cele mai interesante (categorizatorii fiind, în general, comuni cu cei întâlniți în toată dacoromâna):

a) Categorizatori substantivali²⁹:

- *-(e)ală/ială*: *agâmbală* ‘enervare extremă, violentă’ (<*a agâmba*), *albestreală*, *bolânzeală*, *buntuzuială*, *burculuială* ‘ceartă’ (<*a se burcului*), *chegahăleală*, *dârlăială*; *dubală*, *comânjeală*, *coteală*, *feșteală*, *îngroșeală* ‘sos’, *plămădeală*, *scuteală* ‘adăpost’, *sfeteală*, *sminteală* (*a fi de ~*) ‘a duce lipsă’;
- *-aș*: *duhănaș*, *gordunaș*, *mulgaș*, *pipaș* (F);
- *-ciune*: *îmbătăciune*, *îmbălăciune* (IMa) ‘cuvânt urât, licențios’, *îngropăciune*, *molcăciune*;
- *-ură*: *aitură*, *căzătură* ‘buștean, copac căzut’, *peritură* ‘mortăciune’, *strânsură* ‘adunare de oameni’;
- *-ie*: *cătunie*, *fetie*, *sucie* (<*suci* ‘cojocar’);
- *-tor*: *călcător* ‘fier de călcat; clanță’, *căpăluitor*, *stricător* ‘(despre bărbați) afemeiat’;
- *-ea*: *nebunea*, *toldea* (de la vb. magh. *told* ‘a înnădi’);
- *-are*: *arătare* ‘ciudățenie’;
- *-ău*: *mestecău*;
- *-oaie*: *fișcoaie*;
- *-șag*: *tărșag* ‘tărie de caracter’;
- *-șug*: *prieteșug*;
- *-uș(ă)*: *întigușă*;
- *-uț(ă)*: *huțuț(ă)*.

b) Categorizatori adjectivali:

- *-os*: *bobonșos*, *burenos*, *delos* ‘care dă deală, exigent, pretențios’, *dinșos*, *domnos*, *dungos* ‘(despre oameni) dificil, morocănos’, *heticos*, *îndămânos* ‘amabil’, *letioasă* ‘(despre pâine) necoaptă’,

²⁸ I. Diaconescu (198, p. 79). Vezi, în acest sens, și D. Nica (1988, p. 57), care numește derivarea lexico-gramaticală „o conversiune marcată de categorizatori”.

²⁹ Grupate, conform clasificării semantice propuse de P. Zugun (2000, p. 115-118), în: sufixe de agent (*-aș*, *-tor* etc.), sufixe care formează abstracte nominale (*-ie*, *-ură*, *-eală*, *-ciune*, *-ură* etc.), sufixe care formează denominative (*-ea*, *-tor* etc.) ș.a.

plămânos '(despre țesături) moale, fluid', *ponturos* 'mofturos', *scufundos*, *tânovos* 'mlăștinos', *toflor* '(despre păsări de curte) cu pene pe picioare', *umplucios* 'molipsitor', *zăbovos* '(despre treburile care ia mult timp';

- *-ariș*: *hănțariș* '(despre oameni) căruia îi place carnea', *pizmățariș*, *poftariș*;
- *-esc*: *omenesc* '(despre oameni) politicoș, cuviincios', *porcesc* '(despre porumb) cu știuletele abia format, având boabele foarte moi', *ciorască* '(despre pietre) moale, sfărâmicioasă';
- *-ar*: *domnar*, *scârțar* 'îndărătnic';
- *-it*: *uitit* 'uituc', *obrazit* 'obraznic';
- *-oș*: *cracoș*, *icsos*;
- *-an*: *horean*;
- *-aș*: *iscălaș*;
- *-etic*: *fîretic* [șirêț'ic] '(despre oameni) șmecher';
- *-eș*: *formeș* 'frumos, armonios';
- *-eț*: *purtăreț* '(despre haine) de purtat';
- *-oi*: *usturoaie* '(despre brânză) iute'.

c) Categorizatori verbali:

- *-i³⁰*: (*a*) *ai* 'a usturoia', (*a*) *borcuți* 'a bea multă apă' (<*borcut*), (*a*) *cătuni*, (*a*) *cocârli*, (*a*) *cogâlți*, (*a*) *cortili* (de la magh. *kortél*), (*a se*) *cotărci* 'a se îngășa (în special în zona soldurilor)' (<*cotarcă* 'coș mare de nuiele'), (*a*) *cotozi* (<*cotoz*), (*a se*) *cucoși* '(despre oameni) a sări la bătaie, a reacționa impulsiv', (*a se*) *cumpăni* 'a se apleca într-o parte, a sta într-o rână', (*a*) *dărăbi*, (*a se*) *desăgi* '(despre haine) a se lărgi', (*a*) *drăniți*, (*a*) *duhăni*, (*a*) *gorduni* 'a cânta la *gordună*; (fig.) a certa', (*a*) *nănăși*, (*a*) *obrazi* 'a certa tare, a ocări', (*a*) *ochi* 'a face cu ochiul', (*a*) *pologi* 'a face fânul' (<*polog*), (*a se*) *ponci* (de la magh. *ponk*), (*a*) *prești*, (*a*) *pupăzi* 'a pâri', (*a*) *soponi*, (*a se*) *șumeni*, (*a*) *urdi*;
- *-a*: (*a se*) *făța* '(despre pâine) a se rumeni (în cuptor)', (*a*) *măzăra* 'a croșeta colțișori de dantelă', (*a*) *pipa*, (*a se*) *sănia*, (*a*) *scărița* 'a micșora', (*a*) *șpesa*;
- *-ui*: (*a*) *băciui* 'a lucra din greu', (*a*) *dunstui* 'a fierbe la abur' (de la germ. *Dunst*), (*a*) *șmotrui* 'a face curățenie', (*a*) *țugui*, (*a*) *văcui* 'a sta mult într-un loc' (<*veac*), (*a*) *vremui*;
- *-ăli³¹*: (*a*) *dunstăli*, (*a*) *hibăli*, (*a*) *răzăli*, (*a*) *socrăli*, (*a*) *trebăli*;

³⁰ Arătând că radicalul acestor cuvinte este identic cu cel al formei-bază, P. Zugun (2000, p. 94) vorbește aici despre conversiune.

³¹ Sufix detașat din verbe de origine maghiară.

- -ălui: (a) bățălui, (a) contrălui (<contră ‘vioara a doua’), (a) trebălui;
- -ări: (a) bănări, (a) cocnări, (a) focări;
- -ăi: (a) cităi ‘a face să tacă’ (<cit ‘sst!’), (a se) morăi;
- -ului: (a se) burcului ‘a se certa’ (<burcă ‘țigan’), (a) puțului (de la germ. putzen);
- -ălui: a trebălui;
- -ori: (a) pișcori.

d) Categorizatori adverbiali:

- -ește: *cucoșește* (SB) ‘(despre femei, încălțate) cu opinci, fără ciorapii din pănură’, *desăgește* ‘ca pe desagi’, *morțește* ‘ca pe (după) mort’, *țiptărește* ‘ca țiptării, domnește’.

3.1.2. Derivarea lexico-gramaticală regresivă

Prin derivare regresivă cu schimbarea categoriei gramaticale se pot forma substantive de la verbe: *blizgai* ‘fulguială’ (< a *blizgăi*), *greș* ‘defect’ (<a *greși*), *cioroi* ‘jgheab’ (<*ciurui*).

3.1.3. Tipuri mixte de derivare lexico-gramaticală

Prin adăgarea simultană a mai multor afixe (derivare parasintetică) se formează relativ puține cuvinte: *dehămat* ‘(despre obiecte de îmbrăcăminte) lălău, lărgit’ (*de(s)+ham+-at*), *dezbrobodit* ‘fără broboadă’ (*dez- + brobod- + -it*), (a) *îmbruji* ‘a bate cu zăpadă’ (*îm-+bruji+-i*), *îmbulzit* ‘cocoșat’ (*îm-+bulz+-it*), *încerați* (SB) ‘(despre ochi) ațintiți în sus’ (*în-+cer+-ați*), (a) *încredinți* ‘a se logodi’ (*în-+credinț-+-i*).

Prin derivare regresivă și adăugarea unui sufix se formează substantive de la verbe: *cioacănă* ‘ciocnirea ouălor, la Paște’ (<*ciocăni*), *proașcă* ‘stropitoare’ (<*împroșca*), *pufău* (<a *pufăi* ‘a minți’), *zoală* ‘frământare, agitație’ (<a *zoli*) etc.

3.2. Compunerea

Deși nu este exclus ca termenii rezultați prin compunere să fie omogeni sub aspectul elementelor lor componente și să aparțină aceleași clase morfosintactice cu acestea:

- substantive: *berea mățului* ‘plâns (iron.)’, *lâna broaștei*, *barba ursului*, *Duminica Florilor*, *Măgura Ilvei* (top.), *Gura Lalei* (top.), *Leșu-Luncă*, *Sângeorz*;
- adverb: *cum-decum* ‘cu orice preț’; *mintenată* (*minten + îndată*);

- interjecții: *tiri-piri*, *nimăni* ‘ia te uită’, *haia-haia*, *tai-tai* ‘pa’ (în limbajul copiilor); *nemăne* (IMi3) ‘cuvânt folosit pentru a chema caii’,

pondera mai mare a cazurilor inverse, ca și legăturile dintre compunere și sintaxă (în special prin raporturile care se stabilesc între elementele cuvântului compus) recomandă compunerea ca fiind un procedeu lexico-gramatical de formare a cuvintelor.

Termenii compuși permit operarea unor clasificări după multiple criterii³², dintre care le-am reținut pe următoarele:

- a) apartenența/non-apartenența la aceeași parte de vorbire ca și termenul dominant;
- b) natura termenilor care intră în componența cuvântului compus (cuvinte întregi/cuvinte trunchiate);
- c) conținutul raportului sintactic între elementele componente.

3.2.1. *Compuse endocentrice/ compuse exocentrice*³³

Compusele pot face parte din aceeași clasă morfosintactică ca și termenul dominant din componența lor (situație în care vom vorbi despre compuse endocentrice):

- substantive: *ghiocel domnesc* (subst.+adj.), *facere de bine* (subst.+prep.+subst.), *mamă bună* ‘bunică’ (subst.+adj.), *Măgura Neagră* (top.) (subst.+adj.), *Miercuri Tari* (subst.+adj.), *Miercurea Celor Tari* (subst.+art.+adj.), *nap curechesc* ‘gulie’ (subst.+adj.), *os moale* ‘cartilaj’ (subst.+adj.), *tată bun* ‘bunic’ (subst.+adj.), *Vinerea Seacă* (subst.+adj.), *vinars* (subst.+adj.), *Joi Mari* (subst.+adj.);
- adjective: *verde bârgăonesc* ‘kaki’ (adj.+adv.);
- adverbe: *alaltămâni* (pron.+adv.), *cumsecade* ‘foarte, tare’ (adv.+vb.), *ia-așa* [iă-șa] ‘așa și așa’ (interj.+adv.), *într-acolo* ‘nesatisfăcător, de calitate proastă’ (prep.+adv.), *nicicacât* ‘nicidecum’ (pron.+prep.+adv.);
- prepoziție: *dingă* (prep.+prep.)³⁴, *pingă* (prep.+prep.).

Balanța înclină însă spre cealaltă categorie, a compuselor care fac parte din altă clasă morfosintactică decât formantul dominant și, de multe ori, chiar decât oricare dintre elementele lor componente (situație în care „formații” se vor numi *compuse exocentrice*):

³² Trimițând la Paul M. Loyd, Fulvia Ciobanu și Finuța Hasan (*Formarea cuvintelor I*, p. 29) vorbesc despre aplicarea, în literatura de specialitate, a nouă criterii.

³³ Terminologia îi aparține Georgetei Ciompec (1985, p. 59), care a preluat-o de la L. Bloomfield.

³⁴ Consemnată (cu specificația „regional”) și în *Formarea cuvintelor I* (p. 226).

- substantive: *Pate-rău* '(în limbajul copiilor) personaj imaginar, baubau' (vb.+adj.), *taie-fugă* 'persoană cu totul neînsemnată' (vb.+subst.), *Cel-cu-toartă* (nume eufemistic pentru diavol) (pron.+prep.+subst.);
- adjective: *forobrază* (prep.+subst.), *cuminte* 'copt la minte, înțelept' (prep.+subst.);
- adverb: *alaltămăine* [aláltămîn'] 'poimăine' (adj.+subst.), *amână* (prep.+subst.), *azi-iarnă* (adj.+subst.), *astară* (adj.+subst.), *bagseamă* (v.+subst.), *bunămintă* 'bunăoară' (adj.+subst.), *bunînțele* 'bineînțele' (adj.+subst.), *crecă*, *crică* (vb.+conj.), *dade* (<de+[ar] da, cu inversiune) (vb.+conj.), *de-a unelea* 'în mod prietenos' (prep.+subst.), *deolaltă* (prep.+pron.), *dupolaltă* (prep.+pron.), *fain-frumos* (adj.+adj.), *gânească* (vb.+conj.), *ia-seară* (adj.+subst.), *laolaltă* (prep.+pron.), *lângolaltă* (prep.+pron.), *mătemcă* (vb.+conj.), *măine-alaltă* [mîn'-aláltă] 'azi-măine' (subst.+pron.), *parică* (vb.+conj.), *peolaltă* (prep.+pron.), *poatică* (vb.+conj.)³⁵;
- interjecții: *da-da* (cuvânt prin care se exprimă neîncrederea) (adv.+adv.), *pom-pomuț* 'copăcel!' (subst.+subst.), *voie bună!* (formulă de salut) (subst.+adj.).

3.2.2. Termeni compuși din cuvinte întregi/din cuvinte trunchiate

În limba română în general, categoria termenilor compuși din cuvinte întregi³⁶, aglutinate sau nu, este cea mai bogată³⁷: *bârta-n cercuri* (joc de copii), *cuminte*, *mătemcă*, *Muntele Roș* (top.), *Pate-rău*, *poatecă*, *sârba cu fetele* (dans popular), iar compusele având la bază cuvinte trunchiate sunt mai puțin numeroase: *forobrază*, *lângolaltă* (cu asimilare vocalică regresivă), *pcică-na* (*purcică* + *na*), *pcel-na*.

3.2.3. Compuse rezultate prin juxtapunere/compuse rezultate prin joncțiune

Juxtapunerea pare a fi raportul privilegiat în cadrul compunerii: *bunînțele*, *cumsecade*, *cuminte*, *Vinerea Seacă*, însă joncțiunea este și ea reprezentată: *Cel-cu-toartă*, *facere de bine*.

³⁵ *Laolaltă*, *deolaltă*, *dupăolaltă* și *lângăolaltă* („foarte frecvente în nordul și centrul Transilvaniei”, vezi *Tratat*, p. 382); *alaltămăine* și *măine-alaltă* (care apar foarte frecvent în aria anchetată de noi) sunt calificate în *Formarea cuvintelor I* (p. 221) ca „învechite și regionale”. Pentru *bagsamă*, *crică*, *mătemcă* (și alte adverb compuse din vb.+conj.), vezi *Formarea cuvintelor I* (p. 221-222), precum și D. Nica (1988, p. 157).

³⁶ C. Dimitriu (1999, I, p. 66) vorbește în acest caz de perifrazare.

³⁷ Cf. *Formarea cuvintelor I* (p. 36).

3.3. Conversiunea

Prin conversiune, domeniu de graniță aparținând în egală măsură lexicului și morfologiei, apar cuvinte noi în condițiile conservării unităților lingvistice originare, prin schimbarea valorii lor categoriale³⁸. Prin aceasta, conversiunea este prin excelență un procedeu formativ lexico-gramatical. Prin reîncadrarea în altă clasă morfosintactică (de cele mai multe ori nemarcată³⁹), se obțin:

- substantive din adjective: *biată*: în *băta lui!* (L2), *dă-mă-n băta mea!* (IMa2), *ducă-să-mă băta lui!* (SB5) (expresii prin care se exprimă compătimirea sau disprețul, în funcție de context și intonație); *bun*: *buna* ‘bunica’, *bunu* ‘bunicul’; *să-l ieși năma năma cu buna* ‘să-l ieși cu binișorul’ (F7); *greu*: *i cū... grēu d’i ie* ‘este deranjată, incomodată de ea’ (M3); *gros* ‘scândură groasă’: *scîrțăie [podelele] că d’i s-o pus grōș pi d’id’isūpt* (IMa3); *mândru*: *mîndru mami*; *rău*: *n’emn’ica nu faș cu iel dăcă-l ieși cu rău* ‘dacă te porți aspru (de obicei cu un copil)’ (Re3); *no//, ē ie cu rău?* ‘o ieși razna?’ (SB6); *rondionșă* (<*rondioș* ‘murdar, vechi’) ‘haină veche, la mână a doua’;
- substantive din pronume: (*un*) *iestale* ‘un nimeni’; *sinea*: *om fāșe d’e sîn’a nōstră* ‘vom face după cum ne taie capul’ (LI1); *totul*: *dōră nū-s cu tāt’u* [despre o familie din sat] ‘nu sunt în toate mințile’ (S4);
- substantive din participii: *căpăluit* ‘prăsit’; *făcute* ‘treabă’: *fă-ț făcūt’ile!* ‘fă-ți treaba’; *făgădui* ‘moment din ceremonialul nunții când se închină’; *împinsă*: *șî cîn i-o dat o-mpînsă* (L2); *mers, venit*: *mn’-o fož mārșu pînt’u vin’itu* ‘am mers degeaba, am făcut un drum inutil’ (IMa2), *ș-ăpo i-o dāt iel vin’itu* ‘l-a bătut tare’ (IMi4);
- substantive din adverbe: *târziu*: *hăi//+ că n’-apūcă tîrzi’u* ‘întârziem, pierdem vremea’ (L1);

³⁸ Ne referim aici exclusiv la conversiunea intermorfologică, cea mai bine reprezentată în limba română în general (pentru diferitele tipuri de conversiune, vezi P. Zugun, 2000, p. 138-139).

³⁹ Totuși, sursa principală a substantivizării (spre exemplu) este articularea, articolul dovedindu-se astfel un categorizator de clasă.

- adjective din substantive: *stăpân* ‘capabil, în stare de ceva’⁴⁰: *dă ră nă-î stăpîn să lăcre* (IMa6);
- adjective din participii: *întrecut* ‘mândru, cu nasul pe sus’; *învăluit* ‘preocupat, aferat’; *mădărit* ‘(despre copii) alintat, răzgâiat; (despre culori) pastelat’; *măritat* ‘(despre bărbați) care se stabilește după căsătorie în casa soției’; *obrăzit* ‘(despre copii) obraznic’; *prăpădit* ‘(despre copii) șmecher, obraznic’; *sfârșitor* ‘rușinos, care se stresează’;
- adjective din adverbe: *sus* ‘înalt’;
- adverbe din adjective: *mândru* ‘frumos’;
- adverbe din din pronume: *altu* ‘niciodată, altă dată’;
- adverbe din substantive: *veac*, *veci* ‘niciodată’, *pomuț*: *a sta pomuț* ‘a sta copăcel’ etc.
- interjecții din adverbe: *anume* ‘zău’;
- interjecții din substantive: *ceas* ‘cuvânt prin care se îndeamnă vacile să stea liniștite la muls’; *greș* ‘(în limbajul copiilor) cuvânt prin care se semnalează o greșeală la șotron’;
- interjecții din verbe: *crede* ‘zău’.

⁴⁰ Cu sensul acesta apare și în Maramureș (Șt. Giosu, 1963, p. 103).

Capitolul 6

LEXICUL

1. Arhaisme în lexicul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare

1.1. Localism arhaic și arhaism local. Delimitări conceptuale

Eticheta de „arhaic” (și ne referim aici exclusiv la arhaismele lexicale) se poate atașa cuvintelor și sensurilor care reflectă stadii mai vechi din dezvoltarea unui idiom, aflate în contrast cu norma și/sau cu uzul actual¹. Astfel formulată, definiția se aplică atât din perspectiva normei și a uzului literar, cât și din aceea a normei dialectale (inevitabil implicită)² și a uzului corespunzător acesteia. Problema arhaismului lexical are așadar, la nivel dialectal, același fundament teoretic ca și la nivelul limbii literare, însă, în mod logic, inventarele de lexic arhaic nu vor coincide la cele două niveluri ale limbii.

Pe de altă parte, există posibilitatea ca un cuvânt (sau un sens) să fie arhaic și în același timp local, în sensul că anumite fapte revoluate, specifice epocilor anterioare din evoluția limbii, s-au putut păstra în graiurile populare. Faptul, remarcat de mulți specialiști, a primit interpretări diferite:

¹ Cf. *Enciclopedia* (s.v. *arhaism*).

² Dacă norma reprezintă „tot ceea ce este de uzaj comun și curent într-o comunitate lingvistică” (J. Dubois *et al.*, 1994, s.v. *norme*), atunci la nivelul oricărei unități diatopice poate fi decelat un sistem de reguli (nescrise, decurgând din utilizarea codului) la care vorbitorii se raportează. Existența unei norme orale opuse celei scrise a fost semnalată de B. Cazacu încă din 1966 (p. 29) și readusă în discuție de către M. Vulpe (1980, p. 8). Pentru ideea de normă implicită, vezi și E. Coseriu (1995, p. 58).

dacă G. Istrate³ este de părere că, în acest caz, ar fi indicat să vorbim pur și simplu despre regionalisme, iar nu despre arhaisme, P. Zugun⁴ le numește istorisme (și le definește ca „fapte de limbă comune atât limbii vechi, cât și limbii populare și regionale”), distingându-le de arhaismele propriu-zise. Diferențele de interpretare sunt date de perspectiva de abordare – reprezentată în primul caz de limbă în ansamblul ei, iar în al doilea de limba literară. În ceea ce ne privește, vom lua ca reper limba literară, din perspectiva căreia un fapt de limbă este arhaic în măsura în care el nu se *mai* regăsește în sistemul (norma, uzul) acesteia. Dacă respectiva realitate lingvistică continuă să funcționeze, chiar marginal (la nivel dialectal), fiind așadar actuală, ea nu mai poate fi catalogată drept „arhaică”, ci doar cu caracter „local”. Ajungem astfel la sintagma *localism arhaic*, concept delimitat din perspectivă supraregională și lipsit de relevanță pentru varietățile teritoriale în interiorul cărora funcționează, cu mai multă sau mai puțină vitalitate. Un număr variabil (cu cât mai mare, cu atât mai favorizant) de condiții lingvistice și extralingvistice (regiuni izolate geografic, închise influențelor, conservatorismul vorbitorilor⁵, nivelul scăzut de dezvoltare socio-economică, ocupații tradiționale ale vorbitorilor, impactul redus al limbii literare) converg pentru a favoriza conservarea, în anumite arii, a unor forme dispărute din alte graiuri sau din limba literară.

În al treilea rând, trebuie să remarcăm faptul că, în afara localismelor arhaice, forme care supraviețuiesc în anumite graiuri (în special în ariile laterale sau în cele izolate) (vezi *infra*, 2.1), există la nivel regional cuvinte și structuri lexicale învechite sau chiar arhaice (ce-i drept, foarte dificil de inventariat) care, întrucât nu au fost niciodată selectate de limba literară, având o circulație limitată la o arie relativ restrânsă, nu pot fi socotite drept arhaisme ale acesteia (vezi *infra*, 2.2). Le vom numi *arhaisme locale* și le vom concepe ca pe o altă subclasă a arhaismelor, alături de localismele arhaice. Aceste fapte, absolut irelevante pentru limba literară, putând fi definite exclusiv la nivelul unității diatopice pe care o caracterizează, au reținut prea puțin atenția specialiștilor.

Deosebiri între cele două categorii de fapte arhaice rezultă din tabelul de mai jos.

³ 1984, p. 133-141.

⁴ 2000, p. 182-183.

⁵ „Spiritul particularist” (fr. *l'esprit de clocher*) despre care vorbea F. de Saussure (1998, p. 208-210), prin opoziție cu „forța intercourse”.

Perspectivă	localisme arhaice	arhaisme locale
Regională	–	[– general] [– actual] [± normat]
Supraregională	[– general] [± actual] [– normat]	–

Tabelul 6.1. Trăsăturile distinctive ale localismelor arhaice și ale arhaismelor locale

În conformitate cu trăsăturile limbii literare actuale, localismul arhaic poate fi definit drept [– general], [± actual] și [– normat]:

- [– general] pentru că nu apare în toate varietățile limbii,
- [± actual] pentru că se regăsește totuși în cel puțin una dintre unitățile ei diatopice și
- [– normat] întrucât norma, care într-un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat îl conținea, l-a eliminat.

Arhaismul local permite și el categorizarea după aceleași criterii. Funcționând la nivelul unui grai văzut ca realitate în sine, pentru arhaismul local se dovedesc relevante următoarele trăsături: [– general], [– actual] și [± normat]. Dacă primele două se referă la uz (deci la un domeniu prin excelență instabil), ultima privește norma (implicită a) graiului, din perspectiva căreia anumite fapte de limbă mai sunt încă „valabile”, deși nu mai primesc girul uzului, fiind astfel condamnate să cadă în desuetudine, dacă nu au și făcut-o deja.

Se impune astfel o ierarhizare a arhaismelor locale (ca, de altfel, a oricăror arhaisme definite ca atare), de la elementele *complet ieșite din uz* (și dispărute din normă) la cele doar *învechite* (prezente în normă și funcționând, marginal, în vorbirea indivizilor mai conservatori), iar elementele în funcție de care stabilim limita între aceste două subclase sunt furnizate de anumite semne „patologice”⁶ pe care le vom analiza *infra*.

1.2. Actualizare și decodare. Ilustrări din graiul de pe valea superioară a Someșului Mare

Elementele fundamentale de care trebuie să se țină seama pentru a face operațională distincția despre care vorbeam mai sus țin de **actualizare** (în zona emițătorului) și de **decodare** (în zona receptorului). Mai exact, în situația în care faptele de limbă susceptibile de a fi arhaice sunt actualizate

⁶ Pentru principiile patologiei (între care coliziunea omonimică și atracția paronimică, vezi *infra*, 2, g, h) și ale terapauticii în evoluția cuvintelor și a formelor, vezi J. Gilliéron (1919).

(de fapt dacă există *virtual*, cu alte cuvinte dacă sunt actualizabile), ele fac parte din sistem și pot fi cel mult învechite. Tot doar învechite trebuie considerate și lexemele sau sintagmele cu statut marginal, al căror sens receptorul se dovedește capabil să-l decodeze, prin identificarea elementelor constitutive ale mesajului și interpretarea corectă a semnificației.

Dimpotrivă, în cazul în care respectivele elemente nu (mai) apar în lexicul idiomului avut în vedere (nefiind nici actualizate, nici decodate) decât poate în structuri petrificate (eventual în onomastică), în care sensul lor original s-a pierdut, considerăm că pot fi etichetate drept arhaice.

Simptomele stării patologice care afectează cuvintele și sensurile:

- a) „goluri” în paradigmă: vorbitorii nu folosesc, uneori nici nu cunosc singularul sau (mai ales) pluralul unor substantive (*olas*; *scuteală*; *stavă* etc.), anumite forme verbale (pers. 4 și 5 ale verbului *a se la*, trecutul și viitorul verbului *a-și bănu*) etc.;
- b) identificarea termenilor ca fiind caracteristici vorbirii generației mai în vârstă, ceea ce echivalează cu atribuirea unui statut de arhaism⁷: la „nevastă”, *mojn' éži-î zîc boreásă* (L1); *bôldă să zîșé// da amú să spún' e magazîn* (IMi3), *râis zîșéu bábile* (SB1), *mînge orⁱ hapúc cûm zîșé mai d'emúl'* (IMa5), *očerⁱ// da mai nou ocelărⁱ* (F1), *bătăie 'război' zîg moșn' éži* (Ro2);
- c) „reciclarea” termenilor din fondul vechi care au sinonime mai noi, prin restrângerea sensului și/sau specializarea semantică (eventual pentru terminologii mai arhaice): *rânză* ‘stomac (în general)’ este în prezent doar stomacul de miel folosit drept cheag; *botegiune* este folosit mai curând cu sensul de ‘petrecere’ care se organizează cu acest prilej, față de *botez* ‘ritual religios de încreștinare’ (LI2);
- d) pierderea capacității productive (cuvintele respective nu mai servesc drept bază pentru formarea derivatelor sau a compuselor) sau disoluția conexiunii între membrii aceleiași familii lexicale: de exemplu, vorbitorii nu fac legătura între termenul *vintre* (vezi și *infra*, e, g), pe care nu îl cunosc, și derivatele sale; or, simpla pronunțare a cuvântului ar trebui să declanșeze automat la subiecții vorbitori întreaga serie lexicală: *vintrîcel* ‘abdomenul inferior’, *suvîntret* ‘subțire, zvelt; cu poalele (mânele) suflecate’, *a suvintra* ‘a tunde (oile) pe burtă’;

⁷ Cf. Dubois *et al.* (1994, s.v. *archaïsme*), unde se arată că „[...] într-o comunitate lingvistică există simultan, în funcție de grupuri sociale și de generații, mai multe sisteme lingvistice; mai precis, există forme care nu aparțin decât locutorilor mai în vârstă și pe care locutorii mai tineri le consideră niște arhaisme în raport cu norma comună” [*trad. n.*].

- e) utilizarea lor preferențială (chiar exclusivă) în anumite contexte care tind să devină sintagme încheiate: termenul *vintre*, care nu mai este cunoscut în aria anchetată (vezi și *supra*, d), apare doar în expresii, precum *du-t'e-n vîntre*] (F2) sau *căi d'e vîntre* (N3), sintagmă explicată de informator (care nu știa sensul termenului izolat!) prin 'ceai pentru dureri de burtă'; cuvintele *năpârcă* 'viperă' și *gândac* 'șarpe' (al căror sens este identificat doar de anumiți subiecți) nu mai sunt folosite ca atare decât în expresii: *a sta ca năpârca de om*, *a bea lapte ca un gândac*;
- f) folosirea improprie (prin aproximarea sensului sau prin alterarea formei): *pedestru* 'șchiop, debil (fizic)' este explicat de F1 (care susține că, deși nu se mai află în circulație, termenul îi este familiar) prin '(om) singur'; despre (a) *leşui* '(a) pândi', Ro1 mărturisește că nu îi cunoaște sensul exact, dar intuiește că *leşuiéșt' cîn stai mûlt înt-ô lîoc*, în vreme ce IMa2 îl explică prin '(a se) ascunde'; LI3 vorbește despre *poiana cotîrsôs* (pentru Poiana cu Târsoci);
- g) atracția paronimică, termenii vechi (a căror legătură cu semnificația s-a pierdut) fiind asimilați altora, cu formă fonetică asemănătoare⁸; astfel, când am încercat să obținem sensul cuvântului *vintre*, IMa1 ne-a corectat: *vêtre! ai vêtre bună (a avea vetre bună 'a avea un bun simț al orientării')*;
- h) coliziunea omonimică dintre două cuvinte cu aceeași formă, unul (cel mai puțin susținut de aportul limbii literare, cel mai asaltat de sinonime literare etc.) fiind condamnat să dispară: *leş* 'polonez' (termenul mai cunoscut) și *leş* 'pândă' (termenul mai puțin cunoscut, care va fi eliminat)⁹.

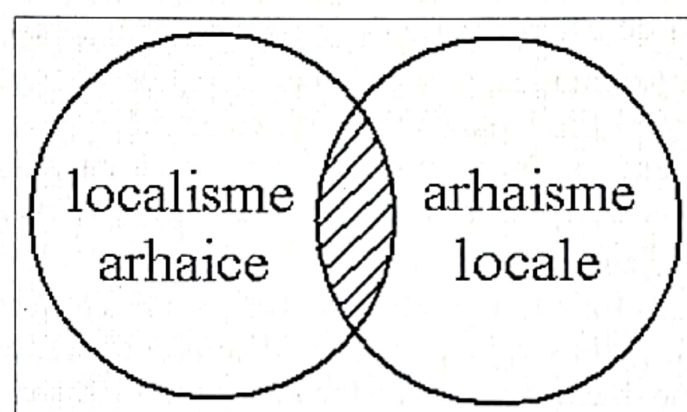
Conștientizate (a, b) sau nu (c-h) de vorbitori, aceste simptome sunt cu atât mai concludente cu cât se asociază într-un număr mai mare pentru unul

⁸ Din efortul de a elimina caracterul nemotivat al semnului (cf. A. Meillet, 1948, p. 138).

⁹ În unele „subarii” ale spațiului de care ne ocupăm, primul cuvânt câștigase bătaia cu cel de-al doilea încă de pe la începutul secolului XX. Astfel, la G. Galan (1906, p. 8, notă) găsim o evidentă confuzie între cei doi termeni atunci când, explicând toponimul *Piatra Leșului*, preotul I. Slăvoacă (editorul monografiei) glosează fără rezerve (reproducem textul întocmai, cu punctuația originală): „Piatra Leșului spunea fostul notariu Lupșai cumcă are numirea de acolo, că pe timpul, când Leșii (Polonii) erau tributari la Turci, aveau în tot anul să deie anumit număr de capete de șoimi. Deci veniau Leșii *la vînat* [subl. n.] de șoimi la piatra aceasta, unde spun vecinii, că și acum ar fi”. Faptul că în încercarea de a motiva toponimul se face trimitere la vânătoare (vezi sublinierea), implicit la ideea de pândă, poate indica un transfer semantic.

și același cuvânt. prezentate aici în mod ierarhizat, de la cele mai puțin importante la cele mai severe, aceste mărci pot servi la diagnosticarea stadiului în care se află un termen/sens susceptibil de a fi învechit sau arhaic. Cauzele acestei stări de fapt țin fie de dispariția termenilor odată cu realitățile extralingvistice corespondente, care nu mai sunt de actualitate (*bîrău* 'primar', *căsarăș* 'casier', *hardău* 'paznic la pădure' etc.), fie de instalarea unor fenomene de polimorfism¹⁰ ca urmare a pătrunderii în varietatea lingvistică avută de vedere a unor termeni sinonimi, mai vii, mai puternici (eventual susținuți de prestigiul limbii literare și/sau de o familie lexicală dezvoltată etc.).

Coroborând grila de analiză astfel delimitată cu schema trăsăturilor distinctive (vezi *supra*, 1, tabelul), vor rezulta în mod evident două serii de arhaisme: localismul arhaic și arhaismul local, cu inventare evident diferite, care se pot intersecta doar în zona arhaismului (să-i spunem) cu caracter general¹¹:



(Precizăm că vom adopta drept sistem de referință limba literară, respectiv graiul de pe valea Someșului Mare, pe care îl considerăm conservator.)

1.2.1. Localisme arhaice

În această categorie intră cuvinte, sintagme, sensuri, care apar în dicționare cu precizarea „învechit și regional” sau chiar numai „arhaic” (în

¹⁰ Vezi G. Tuaillon (1976, p. 79-82).

¹¹ În fapt, zona comună, de interferență, se definește prin aceea că arhaismele limbii literare, care se prelungesc în anumite arii conservatoare, ar putea să fie receptate ca învechite chiar la acest nivel. De exemplu, termenul *păcurăr*, al cărui sens este cunoscut în toate punctele ariei, este folosit *păcurăr* (IMa3), și exclusiv de către generația în vârstă: *núma moșn' eži mai zic păcurăr* // *amú să zîșe mai mul' șobăn* (L3).

ultimul caz considerându-se, în absența unor atestări relevante, că avem de-a face cu elemente care și-au încheiat existența în limbă¹²). O asemenea distincție presupune că autorii respectivelor lucrări lexicografice sunt de părere că faptele avute în vedere, care au făcut parte din lexicul limbii vechi, fie sunt vestigii ale acestor etape mai vechi (în primul caz), fie au dispărut din limbă (în al doilea caz).

Vom trece în revistă în cele ce urmează o parte dintre cele mai reprezentative localisme arhaice, fără a ne propune însă o analiză exhaustivă a acestei categorii de fapte. Identificarea și comentarea termenilor s-a făcut cu respectarea principiilor formulate de P. Zugun¹³, îndeosebi a celei referitoare la „dubla citare a aceluiași fapt de limbă, o citare din textele de limbă actuale, și altă citare din limba veche”. Ilustrările din limba actuală se sprijină pe materialul cules în anchetele de teren menționate *supra*.

a, *prep.* 1. (Indică un raport local) La. 2. (Indică un raport final) După. ♦ (Precedând pron. *ce*, în enunțuri interogative) De ce, pentru ce?

Din punct de vedere etimologic, *a* este descendentul prepoziției latinești *ad* (DA, CADE, CDER, Scriban), al cărei sens principal era cel local, însă sensul final este și el etimologic; dicționarele și glosarele îl consemnează, cu specificația „învechit și regional” (DA) sau numai „învechit” (TDRG, CDER), mai ales marcând un raport final (TDRG, CV II, Lex.reg. II, TDG-BN; cf. CDER, „sens cauzal”), dar cuvântul apare și cu sensul local (DA, Șăineanu, Pașca, TDG-BN).

Atestările din limba veche sunt numeroase, atât pentru sensul local¹⁴, cât și pentru cel final¹⁵.

Prepoziția *a*, răspândită prin nord-estul Transilvaniei și Maramureș, se folosește îndeosebi pentru exprimarea unui raport final (ALR II sn, 6, h. 1818, p. 219: *a apă*; vezi și DA, care consemnează utilizarea finală a prepoziției în Sălaj, în contextul *a ce?*), dar și pentru marcarea unui raport local, introducând un circumstanțial de loc (ALR II sn, 3, h. 785, p. 219: *se pun a soare*; vezi și DA, unde se precizează că forma *a umeri* caracterizează Transilvania și Maramureșul).

¹² Uneori se dovedește totuși că unele arii laterale în general – în cazul nostru graiul de pe valea superioară a Someșului Mare – conservă o serie de fapte de limbă despre care se credea că sunt dispărute.

¹³ 2000, p. 183.

¹⁴ „Ședzând *a* vamă” (Dosoftei, *V.S.*, 129/2); „[...] cu cădealnița *a* mînă” (Dosoftei, *V.S.*, 12/1).

¹⁵ „I-au dus *a* ierbi” (Dosoftei, *V.S.*, 70/11), „Mearsă [...] *a* leamne” (Dosoftei, *V.S.*, 26/2), „*A* ce-l ascultă?” (Dosoftei, *V.S.*, 30/30).

Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare conservă ambele sensuri ale prepoziției arhaice *a*, care apare atât adverbial: *îmblă pî sat a șere* (Re4), cât și adnominal: *merem în Lál-a brînză* (LI3); [copiii] *îmbl-a quă* (F1); **óile să duc a munt'e* (Ș3); [pânza] *o pún'em a sóre* (IMa6), [sâmbrașul] *îi cemá' să márg-a brînză* (IMa3). Prepoziția *a* precedând pronumele interogativ *ce* are tot sens final: *apú-a še s-o mai duz la iě?* (M4). Prin urmare, contextele acestei prepoziții sunt încă destul de numeroase (vezi *supra*, e), ea aflându-se în aria anchetată de noi doar în primul stadiu al „arhaizării”: este receptată ca aparținând vorbirii persoanelor mai în vârstă (vezi *supra*, b).

aréte, *s.m.* 1. Berbec de prăsilă; (p. ext.) orice animal ținut pentru reproducție. 2. (fig.) Element de valoare.

DA propune pentru acest termen etimonul *aries*, **aretem* (cf. CADE, Scriban, *aries*, *arietem*; Arvinte, *St.l.Fac.*, p. 85, *aries*, *arietem*; CDER, *ăries*, *-etem*) și îl glosează cu sensul 1, propriu, *s.v.*, cu precizarea „învechit, Banat, Oltenia, Transilvania”. Și în alte dicționare și glosare, termenul apare cu primul sens, etimologic, cu (în DLRLM, „învechit”; la Șăineanu, „învechit și regional”; la Scriban, „Oltenia”) sau fără (Arvinte, *Gl.*, CADE) extensia semantică menționată la sensul 1.

Numărul relativ redus de atestări ale termenului în limba veche¹⁶ (care, conform DLRLV, avea circulație regională (Mold., Trans. de SV) nu trebuie pus pe seama faptului că *aréte* n-ar fi caracteristic pentru vocabularul acesteia, ci poate fi explicat prin faptul că sfera semantică căreia îi aparține nu intra decât accidental în perimetrul de interes al cărturarilor de atunci.

Termenul *aréte* este încă destul de viabil în anumite graiuri din Transilvania, Banat și Oltenia, unde conservarea lui se explică în bună parte prin realitatea concretă (păstoritul reprezintă ocupația de bază în ariile menționate). DA vorbește despre Banat ca despre o arie primară, de unde cuvântul s-ar fi infiltrat în zonele învecinate din Oltenia și Transilvania. DLRLV îl prezintă ca fiind caracteristic limbii române vechi, astăzi cu circulație în Moldova și Transilvania.

Dovadă a relativei sale vitalități în aria de care ne ocupăm, termenul *aréte* nu numai că nu involuează, ci cunoaște chiar o dezvoltare semantică; de la sensul propriu de ‘berbece; animal de prăsilă’, prin semul¹⁷ ‘frumos,

¹⁶ „[...] aduceț lui Dumnezeuț feț de areț, adecă miei” (Dosoftei, *Ps.V.*, 191); „În fruntea a tuturor areților ieși” (Cantemir, *Istoria ieroglifică*, cf. DLRLV).

¹⁷ Pentru termenul *sem*, vezi DGSL, *s.v.*

selecționat, valoros¹⁸, s-a putut ajunge la sensul figurat de 'element de valoare', trimițând la subiecți [+ umani], de obicei copii. Pe de altă parte, cuvântul apare exclusiv în contextul verbelor *a fine* sau *a lăsa* (vezi *supra*, punctul e): *berbêșile-l fîn'ém d'e arêl'ě și cucôșu-l fîn'én d'e arêl'e* (§7), *l-om lăsă d'e arêl'ě* (Ro5), *dōmn'-o pos fîn'ě d'e arêl'e* [pe fetița unei vecine] *că-ș pîn'e nîme* [de frumoasă ce e] (IMa1).

bănuî, vb. IV Refl. A fi mâhnit, îngândurat; a regreta.

Românescul dialectal (a) *bănuî* îl continuă pe ungurescul *bánni* '(a) regreta', păstrând sensul primitiv al etimonului (DA, CADE, Scriban, DLRLV; cf. CDER *bánom* 'regret, îmi pare rău'), în contrast cu accepția actuală din limba literară.

În secolul al XVI-lea termenul intrase deja în limbă¹⁹, avea circulație regională (cu sensul menționat apărea în Moldova, Banat, Crișana, Transilvania de SV, conform DLRLV) și cunoștea sensul care astăzi se mai păstrează doar în plan dialectal²⁰.

Verbul a(-și) *bănuî* are o repartitie teritorială restrânsă la aria ardelenască (CDER) și câteva puncte din Moldova (DA) sau este circumscris doar Transilvaniei și Maramureșului (CADE), fiind din ce în ce mai rar utilizat cu sensul menționat mai sus.

În arealul Someșului Mare, cuvântul în chestiune are încă o relativă frecvență, dar prezintă și unele mărci ale căderii sale în desuetudine: prezintă goluri în paradigmă (funcționând aproape exclusiv la prezentul indicativului, vezi *supra*, punctul a) și „se retrage” în vorbirea generației mai în vârstă, mai conservatoare (în ceea ce ne privește, l-am notat o singură dată, la un singur informator, L1, în vârstă de 65 de ani; vezi *supra*, punctul b). În această ordine de idei este de menționat de asemenea că, alături de forma înregistrată mai sus, în vorbire mai apare și participiul, utilizat alături de verbul copulativ *a fi* într-o structură sinonimică (*a fi bănuit* 'a fi mâhnit': *núma să nu și bănu'îță*, PI2), precum și substantivul *bănat*. Acesta din urmă tinde însă spre statutul de arhaism: el intră doar în construcția fixă reprezentată de imprecția *du-te-n bănat* și, mai mult, întrucât sensul său este doar aproximat de vorbitori, este dublat de un termen sinonim care tinde chiar să i se substituie: *dú-t'e-n jăle și-m bănât* (SB4) sau numai: *dú-t'e-n jălě* (LI3).

¹⁸ De altfel, DA, s.v., înregistrează (la Năsăud) sensul de „berbec mare și frumos” [subl. n.].

¹⁹ Ne informează Al. Rosetti (1966, p. 328).

²⁰ „De nu le va da [...] giupănesele [...], apoi să nu-și bănuască” (Letopiseșile țării Moldovii, III, 154/12, cf. DA), „Că-ș[i] cunoaște păcatele și-ș[i] bănuiaște de eale” (Psaltirea 1651, cf. DLRLV).

botegiune, s.f. 1. Ceremonialul religios al botezului. 2. Petrecerea de după botez.

Din punct de vedere etimologic, *botegiune* derivă din lat. pop. **baptīdīo*, -ionem (DA); CADE îl consideră a fi continuator al latinescului **baptizionem*; Scriban îl dă ca provenind din **botezăciune*, prin analogie cu *răpegiune*, *putregiune*. Lucrările lexicografice îl prezintă ca „arhaic și dialectal” (CADE, DA) „vechi” și (rar) regional, Bucovina (Scriban).

În limba veche, cuvântul *botegiune* era, se pare, mai răspândit (și ca frecvență, dar și din punct de vedere teritorial) decât în zilele noastre, după cum arată atestările sale relativ numeroase²¹.

Cuvânt rar în limba contemporană (după Scriban; CADE), *botegiune* este plasat de CADE (unde primul sens este dat ca fiind dispărut din limbă) în Bucovina, iar de DA în Bucovina și Moldova de nord.

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, *botegiune* se salvează de statutul marginal printr-o specializare (concomitentă cu o restrângere) semantică (vezi *supra*, punctul c): *bot' ežun'a-i petrșșerjall* / *bot' ežu-i la pōpa* (LI2). Totuși, aceasta nu este singura întrebuințare, unii vorbitori, dintre cei mai conservatori, având acces și la primul sens: *cî să duc la bot' ežun'ē/ măma băiētului rāmîn'-acāsă* (PI1).

ciudī, vb. IV Refl. 1. A se mira. 2. A se frământa, a se zbuciuma.

În privința etimonului, dicționarele propun sl.v. *čuditi* ‘a se minuna’ (DA, Scriban, CDER, s.v. *ciudă*) și atașează termenului calificativul „vechi” (Scriban), „arhaic și regional” (DA) sau îl consideră pur și simplu dispărut din limbă (CADE).

Ambele sensuri, care nu se mai păstrează în limba literară contemporană, au atestări numeroase din limba veche²².

Aria actuală a verbului *a se ciudi* este reprezentată, conform principalelor lucrări lexicografice, de Transilvania, dar chiar și aici termenul se află într-un stadiu involutiv. Glosarele regionale și diverse alte lucrări ilustrative îl înregistrează sau îl atestă doar cu primul sens (Frâncu-Candrea; GN; Șezătoarea; Țiplea; Papahagi, 1925).

²¹ „Cu **botejunea** ce eu amu mă voiu boteza” (Coresi, *Tetraevanghel*, 235, cf. DA); „Și pre toți [...] cu sfânta **botejune** împreunând” (Coresi, *Carte cu învățătură*, III/9, cf. DA); „[...] svânta și mântuitoarrea **botegiuni**” (*Pravila lui Lucaci*, 216^f, cf. *Crestomația*, p. 115).

²² Pentru primul sens: „Mira-se toți și **ciudia-se**” (*Apostolul popii Bratu*, 15, cf. *Crestomația*, p. 63); „Suflete, **să nu te ciudești**” (*Cuvente den bătrâni*, II, 423, cf. DA); „Lumea de dâșii **să să ciudească**” (Dosoștei, *Ps.V.*, 423). Pentru al doilea sens: „Iar Solomon mult **s-au ciudit** de aceasta” (*Hronograf*, 71, cf. M. Gaster, 1891, p. 39).

În aria studiată de noi, sensul cel mai frecvent cu care apare în vorbire (în special la vorbitorii mai conservatori; cf. *supra*, punctul b) este cel de-al doilea: *mă tă șud' ȝm ȝo// că ũn' ȝ l-am pus [acul]* (L1).

deală, s.f. (În expr.) *A da deală* 'a găsi defecte, a critica'.

Etimonul acestui termen este sigur: la originea românescului *deală* se găsește sl.v. *dělo* (CADE)²³.

În privința repartiției dialectale actuale a construcției, singura formă de supraviețuire a cuvântului care avea curs în limba veche²⁴ am găsit-o în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare.

Substantivul *deală* este considerat a fi dispărut din limbă (CADE), dar și în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare este arhaic, el circulând și fiind cunoscut în această arie doar în construcția stabilă citată (cf. *supra*, punctul e). Interesant rămâne semantismul cuvântului cuprins în sintagmă, care continuă unul dintre sensurile originare ale etimonului slavon, acela de 'proces, cauză, pricină, caz, litigiu, acțiune' (sens care se găsește și în rusă: vezi DRR, s.v. *дело*). La origine, *a da deală* va fi însemnat 'a da în judecată, pentru o anumită pricină', înțelesul expresiei extinzându-se treptat în afara domeniului juridic: *ȝo nu șt' ũ n' imn' ȝc lucră// da cum ȝ-oȝ da ȝo^u d' ȝlă* (PI2).

De la *deală* 'cusur' (așa cum apare în expresia citată) s-a format adjectivul *delos* 'exigent, pretențios, care dă deală'.

îndemână, s.f. (În expr.) *A face (cuiva) o îndemână* 'a face (cuiva) un serviciu, a ajuta (pe cineva)' (adesea utilizat ironic, cu sens opus).

Substantivul *îndemână*, centrul semantic al expresiei citate, s-a format pe teritoriul limbii române, din *în + de + mână* (DA, CDER), iar vechimea sa nu poate fi pusă la îndoială dacă avem în vedere atestările destul de numeroase din limba veche²⁵.

Sensul de 'favoare, înlesnire, hatâr' al cuvântului *îndemână* fie lipsește din dicționare (CADE, Scriban), fie este calificat drept „învechit” (CDER,

²³ Cât despre forma fonetică (cu diftong, ca în slava veche), explicația ne este furnizată de analiza lui G. Reichenkron cu privire la interesul pe care-l prezintă ALR pentru slavistică, în studiul recenzat de E. Petrovici (1941c, p. 124-125): în teritoriul comun de limbă slavă, formele au evoluat, pe când în ariile izolate, ele au rămas petrificate.

²⁴ Cuvântul apărea în limba veche cu sensul primar de „lucru, faptă”: „[...] certarea ucigătorilor de oameni ce li să cade după **deala** lor” (*Pravila lui Vasile Lupu*, cf. CADE). Vezi, în acest sens, Al. Rosetti (1966, p. 325), care citează o atestare a termenului din Câmpulung (Suceava), datând de la începutul secolului al XVII-lea.

²⁵ „Facem cuiva bine vreodată sau vreo **îndemână**” (Antim Ivireanul, *Predice*, 81, cf. DA).

DA), așadar repartitia sa actuală este dificil de stabilit. La rândul ei, expresia este dată ca dispărută din limbă (DA).

Dimpotrivă, în graiul de pe valea Someșului Mare, cuvântul (cuprins exclusiv în sintagma citată, ceea ce constituie totuși un semn de „devitalizare”; cf. *supra*, punctul e) nu este deloc marginal: *d'e gîn'êș' că-m fășe mn'îie vo-ndămînă* (IMa2). Dovadă stă și faptul că de la substantivul *îndemână*, care are aportul semantic fundamental în expresia menționată, s-a format (și continuă să se utilizeze frecvent) adjectivul *îndemânos*, -oasă, care are sensul de 'amabil, serviabil' (deseori utilizat ironic, cu sens opus), adjectiv pe care nu l-am găsit notat în niciun dicționar sau glosar regional: *atîta-î și éta d'e-ndămînôs* (IMi3).

leş, s.n. 1. Loc de pândă. 2. Pândă, acțiunea de a pândi.

Din punct de vedere etimologic, *leş* este descendentul magh. *les* 'pândă' (Scriban, Tamás, DLRLV).

Cuvântul *leş* și familia sa lexicală sunt consemnate în LB (forma cu *a* protetic), în DA (forma etimologică), CADE (forma cu *a* protetic, considerată dispărută din limbă), Scriban (ambele forme, sensul etimologic primind atributul „vechi”), în DL I (ambele forme).

Numeroasele atestări din limba veche (unde substantivul apărea, regional, în Moldova și Banat, verbul fiind înregistrat și în Transilvania de SV, conform DLRLV) ale acestei familii de cuvinte nu fac decât să întărească ideea că, în trecut, cuvântul cunoștea o mare răspândire²⁶.

Cuvântul *leş* și-a pierdut aproape cu totul vitalitatea de care se bucura în aria de peste munți într-o perioadă nu foarte îndepărtată, după cum o dovedesc atestările relativ recente din literatură (I. Agârbiceanu, de exemplu²⁷), dar și familia sa lexicală destul de bine reprezentată: *a leșui*, *leșuire*, *leșuitor*.

Singurele forme cunoscute pe cursul superior al Someșului Mare sunt *leş* și *a leșui*, fără proteza lui *a*, dar trebuie să remarcăm că întreaga familie lexicală (pe care am putut-o pune în evidență doar prin întrebări directe, IMa3, Ș1 și M3 fiind singurii informatori absolut siguri de existența cuvintelor respective și de sensul lor) este „devitalizată”. Astfel, se pierde legătura între semnificant și semnificat (Ro1 aproximează sensul lui *a leșui*, vezi *supra*, punctul f), cuvântul *leş* fiind confundat adesea cu omonimele sale (vezi *supra*, punctul h).

²⁶ „Ereticii lui Navot [...] puși în leș la strâmtori” (Dosoței, VS, cf. DLRLV). Tot la Dosoței (în Ps.v.) apare atât verbul (*a leșui* (p. 77, 375), cât și substantivele *leșuitură* „pîndă” (p. 395) și *leșnic* „ascunzătoare” (p. 77, 383): „Ca leu în ogradă ascuns leșuiește” (p. 77).

²⁷ Vezi G. Istrate (1981, p. 61); a se vedea și idem (1980, p. 228).

Este de remarcat, de asemenea, că termenul pe care îl avem în vedere continuă să supraviețuiască într-o serie de nume topice (*Valea Leșului, Piatra Leșului, Leșu Ilvei, Leșu-Luncă*).

păcurár, s.m. Cioban.

Descendent al lat. *pecorarius*, care avea același sens (DLR, Scriban, CADE, CDER), cuvântul atestă, pentru ariile în care se păstrează, continuitatea păstoritului ca ocupație de bază a locuitorilor. Dicționarele îl înregistrează cu precizarea „vechi” (Scriban) sau „învechit și regional” (DLR) și consemnează supraviețuiri ale termenului în aria transilvăneană (CDER), mai ales în zonele montane (CADE).

Numărul scăzut de atestări ale termenului pentru limba veche nu trebuie să ne ducă la concluzia că el ar fi de dată recentă²⁸; de altminteri, G. Istrate (1950) citează o atestare veche a lui *păcurar*²⁹.

Termenul, care face parte din aria semantică a păstoritului, apare încă destul de frecvent în unele graiuri de tip ardelenesc (în special în nordul Transilvaniei, TDRG), dar și în Oltenia (Scriban).

Fără îndoială că regresul în care se găsește actualmente substantivul *păcurar*, chiar în ariile unde altădată era singurul cuvânt cunoscut pentru respectiva realitate³⁰, se datorează presiunii din partea sinonimelor *păstor*, apoi *cioban*, care au intrat în grai prin limba literară (primul, mai vechi, pe filieră religioasă). În al doilea rând, în zona din imediata vecinătate a Moldovei, la înlăturarea treptată a lui *păcurar* în beneficiul lui *cioban* a concurat și influența graiurilor moldovenești³¹. Cu toate acestea, *păcurar* nu a făcut decât să se refugieze în vocabularul pasiv, practic oricare vorbitor fiind în măsură să-l decodeze: *păcurár îi șobăn* (PI7), și mai este încă folosit de subiecții mai conservatori: *primăria alêze stăpîn'i d'e păcurár*¹ (IMa3).

pedéstru, adj. 1. Șchiop, olog. 2. Slab, debil.

În privința etimonului, s-a propus lat. *pedēster*, -*ēstris* (admițând intrarea recentă în limbă a cuvântului – DLR, Scriban, CADE);

²⁸ G. Istrate (1981, p. 66) aducea în discuție, ca explicație a cvasi-absenței termenului în literatura veche, posibila „lipsă de preocupare a cărturarilor de atunci pentru domeniul păstoritului căruia îi aparține *păcurar*”.

²⁹ „Și Avel fu **păcurariu**” (*Palia de la Orăștie*, 23/18, cf. DLR). În perioada Școlii Ardeleni, cuvântul se bucură de un interes crescând, care se datorează, fără îndoială, preferinței reprezentanților acestui curent pentru cuvintele de origine latină (Gh. Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, II, 328/12; P. Maior, *Istoria pentru începuturile românilor în Dachia*, 265/15; I. Budai-Deleanu, *Țiganiada*, 364, cf. DA).

³⁰ La P. Galan (1906) este singurul care apare din întreaga serie sinonimică (de ex.: „Cifor Strugariu era păcurar în Lala”, p. 6).

³¹ Vezi G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 197).

O. Densusianu³² consideră că am putea presupune un **pedēster* care ar justifica actuala formă fonetică, CDER propune lat. *pēdestrem*, iar T. Teaha³³ aduce în discuție posibilitatea ca termenul să fi fost influențat în structura sa fonetică de un alt cuvânt, de exemplu *pedeapsă*.

Ca urmare a faptului că *pedestru* prezintă un *d* neprefăcut în *z*, unele surse (TDRG, Scriban) îl consideră, dacă nu un element neologic, cel puțin nu moștenit. Totuși, răspândirea termenului într-o arie conservatoare din punct de vedere lexical, precum și mulțimea de sensuri pe care acesta le-a dezvoltat sunt tot atâtea argumente la care apelează alte lucrări (CADE, DEX, DLRM, CDER) pentru a susține faptul că avem de-a face cu un termen moștenit din latină. De altfel, chiar dacă este vorba despre un împrumut, acesta trebuie să fie timpuriu, din moment ce găsim termenul atestat deja la jumătatea secolului al XVI-lea³⁴.

Aria de răspândire a termenului cuprinde, în afară de Banat și Transilvania (DLR, CADE), și puncte din Crișana și Maramureș (ALR II/I, h.115; ALRM I/I, h. 97). În Transilvania, aria lui *pedestru* definește o fâșie care pornește din Apuseni, continuă cu zona Turda-Cluj și ajunge în zona de nord-est (Bistrița-Năsăud)³⁵. Înregistrat mai întâi de Șt. Pașca și semnalat, printre alții, de E. Petrovici³⁶ și S. Pușcariu³⁷, termenul cunoaște, în afara sensului primitiv de '(om) care are un defect fizic', și pe acela de 'amărât, necăjit' doar în zona Hațegului³⁸.

În aria de care ne ocupăm, cuvântul prezintă două sensuri (ca în DLR, Scriban, CADE; la D. Șandru³⁹, apare menționat doar al doilea), ambele implicând ideea de debilitate fizică (vezi *supra*), dar este foarte rar: astfel, el nu apare deloc în textele pe care le-am înregistrat, iar în chestionar a putut fi pus în evidență doar prin întrebare directă. În afara inf. Ro1, toți subiecții principali au fost în măsură să ofere cel puțin unul dintre sensurile menționate.

scădere, s.f. Neplăcere, aspect deranjant.

Derivat al verbului (*a*) *scădea* (DLR), substantivul *scădere* este însoțit în dicționare de mențiunea „învechit” (DLR; cf. Scriban, unde apare s.v. *scădere* ‘vătămare’, cu precizarea „vechi”).

³² 1961, I, p. 59-60.

³³ 1961, p. 113.

³⁴ În *Apostolul* popii Bratu (cf. G. Istrate, 1981, p. 26).

³⁵ Așa cum rezultă din harta 27 alcătuită de S. Pușcariu (1940).

³⁶ 1941 a și 1941 b.

³⁷ 1940, p. 339.

³⁸ O. Densusianu (1915, p. 328)

³⁹ 1938, p. 180-181.

Termenul era bine reprezentat în limba veche⁴⁰, unde apărea mai ales cu primul sens consemnat de DLR, acela de 'pieire, dispariție'.

Scădere este cunoscut în aria anchetată de noi cu un sens întru câtva diferit de cel înregistrat de Pașca ('ofensă'); DLR îl consemnează (și) cu sensul notat de noi, pe care îl consideră o extensie semantică a sensului 'pieire, dispariție' (!). În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, el se întâlnește foarte frecvent (și nu doar în vorbirea subiecților mai conservatori), în schimb nu apare decât la singular (vezi *supra*, punctul a) și este utilizat aproape exclusiv în contextul verbului *a avea* (vezi *supra*, punctul e): *și se scăd' ăre ăre j'e?* (Re4).

sfeteală, s.f. (În expr.) *A ține (ceva) de sfeteală* 'a ține la loc de cinste'.

Termenul este un derivat al verbului (de obicei) pronominal *a (se) sfeti* 'a (se) arăta, a (se) manifesta' (<sl.v. *světiti, svitěti, svietiti* 'a arăta', DLR, CADE, CDER, Scriban, TDRG). Legătura semantică, nu prea evidentă la prima vedere, devine mai clară dacă avem în vedere faptul că *a ține la loc de cinste* înseamnă, în ultimă instanță, 'a ține pentru *a arăta* (altora)' (să precizăm și faptul că DLR înregistrează termenul *sfetire*, cu sensul 1. 'arătare, manifestare, revelare').

Substantivul *sfeteală* apare în aria de care ne ocupăm numai în expresia consemnată, iar dicționarele și glosarele regionale nu îl înregistrează.

De bună seamă că substantivul *sfeteală*, actualmente în regres în aria Someșului superior (din moment ce el nu apare niciodată izolat), era în trecut mai bine cunoscut, chiar cu sensul propriu, dacă avem în vedere faptul că face parte dintr-o familie lexicală, în care intră în primul rând termenul-bază *a (i se) sfeti*, cu sensurile: 1. (La jocul de cărți) *A da cărțile pe față, a i le arăta partenerului de joc* (sens „vechi”, cf. Scriban⁴¹). 2. (În expr.) *A i se sfeti* 'a reuși, a izbuti' („învechit și regional”: DLR consemnează o atestare din Frata, Turda). După lucrările lexicografice mai importante, expresia, construită pe aportul semantic al verbului *a sfeti*, este „învechită și regională” (DLR). Interesant este că graiul studiat de noi cunoaște o expresie sinonimică, pe care o invocăm, dincolo de cvasi-identitatea semantică cu sintagma înregistrată, pentru faptul că poate să furnizeze indicii clare în privința semantismului acesteia: este vorba despre *a i se arăta*, în care s-a produs o operație de substituție, între termenul vechi al cărui sens începea să

⁴⁰ „Că scădearea-i pre firea năravului iaste și sănătatea” (Coresi, *Carte de învățătură*, 276, cf. DLR), „[...] sultan Suleiman [...] cu oastea sa [...] multă pradă și scădere făcând țării” (Grigore Ureche, cf. CADE).

⁴¹ „[...] era să vină un pașă la Moldova, că de domnie nu se sfetea nime” (Nicolae Costin, cf. CADE).

se piardă, și sinonimul său mai nou: *nô jă că nŭ i s-o sfet'it//* (și, în continuare, la semnalele nonverbale ale anchetatorului care mima că nu a înțeles cuvântul) *nŭ i s-o arătât* (§2). Ambele expresii se află în legătură cu actul de divinație, cu sfera premoniției, *a i se arăta* sau *a i se sfeti* însemnând, în ultimă analiză, 'a avea semne favorabile'.

Cu toate că în prezent vorbitorii nu ar putea identifica sensul cuvintelor *sfeteală*, *a sfeti* (în afara utilizării lor specializate, condiționate de context; cf. *supra*, punctul e), când sunt chestionați în legătură cu expresiile menționate, ei le identifică fără probleme echivalentul semantic.

sâi, vb. IV Refl. A se jena.

Verbul *a se sâi* este descendental sl.v. *svĕniti sen*, *svĕniti sen*, cu același sens (DLR, Scriban, CDER).

Atestările din limba veche ale termenului sunt destul de numeroase⁴².

Verbul *a se sâi* circulă în Moldova (CADE, TDRG, CDER) și în Transilvania de nord cu sensul de 'a se jena, a se sfii' (vezi repartitia termenului în ALR II sn, 3, 728/551, 784), ceea ce ne face să credem că termenul menționat nu este decât o variantă fonetică ce a circulat o vreme în paralel cu forma astăzi literară *a se sfii*, căzând ulterior în desuetudine (vezi DLR, care îl consemnează s.v. *sfii*, cu precizarea că forma înregistrată de noi este „învechită și regională”; cf. Scriban, care însoțește forma fonetică *siesc* de mențiunea „vechi”, și CADE, unde forma este considerată a fi pur și simplu regională, circulând în Moldova).

În graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, termenul este cunoscut și utilizat practic de toți vorbitorii (chiar de către cei pe care i-am identificat ca fiind mai deschiși influențelor limbii literare, de pildă SB4: *dôră nŭ t'e sîiěj d'e noi*).

stâlpăre, s.f. Creangă, ramură (de obicei mai groasă) de copac (în special de pom fructifer).

Etimonul este, după Scriban, bg. *stŭlpar*, iar după CADE, lat. **stirparia*, influențat de *stâlp*; cât despre DLR, acesta trimite la *stâlp*. Toate lucrările noastre lexicografice îl consideră un cuvânt învechit (Scriban, „vechi”; DLR, „învechit și popular”).

Substantivul *stâlpăre*, destul de răspândit în limba veche⁴³, apare astăzi cu totul sporadic, ALR înregistrându-l în doar trei puncte din Brașov, Suceava și Hunedoara (ALRM II, 1, h. 261; vezi și ALR I, h. 926); cu toate acestea, cuvântul este cunoscut și în graiul de pe valea superioară a

⁴² „[...] s-au siit a merge împotriva leșilor” (M. Costin, O., p. 167), „Răutăț să facă și nu să sâiește” (Dosoftei, Ps. V., p. 243).

⁴³ „[...] stâlpări mai înghimpoase” (*Cuvente den bătrâni*, I, 390/29, cf. DLR). Cuvântul apare și la Dosoftei: „[...] stâlpări de masline” (Ps. V., p. 939).

Someșului Mare (unde l-am identificat doar pe baza chestionarului, nu și în textele înregistrate), aici făcând parte, ce-i drept, din vocabularul pasiv al vorbitorilor⁴⁴. Informația referitoare la specializarea cuvântului (vezi *supra*, c) pentru a desemna *crânzile ȧst' a nŃ// mai grŃsă* ne-a fost oferită de informatorul F1 și a fost confirmată de alți subiecți (L2, M3). În unele „subarii” ale zonei anchetate și la mulți vorbitori (în special la cei mai tineri, aflați în contact cu limba literară, dar și la cei mai în vârstă), cuvântul nu mai este cunoscut și folosit decât în sintagme de tipul *stŃlpăre d'e măr* (pe care M1 o cunoaște, dar nu o mai poate decoda) sau *stŃlpăr' la pŃmn'* (pentru al cărei sens IMi2 ezită). Iată deci un tablou destul de cuprinzător de semne critice care indică „arhaicizarea” termenului în chestiune (vezi, în afară de punctul c, deja menționat, punctele b, e, f).

trăisti, s.f. (pl.) Slujbă religioasă care se ține în Săptămâna Patimilor.

Cuvântul este de origine slavă, provenind din sl.v. *strastŃ* ‘patimi’ (DA, cf. Arvinte, *Gl.*; Scriban, s.v. *straste*; CDER, s.v. *straste*).

Dicționarele și glosarele regionale semnalează conservarea termenului în ariile menționate mai sus: în zona Blajului⁴⁵, în părțile Orăștiei (Lex.reg. II), în Bistrița-Năsăud⁴⁶ sau în Maramureș⁴⁷ (TDRG; DLR, s.v. *straste*, înregistrează acest sens ca fiind arhaic, dispărut). La Scriban s.v. *straste*; Coman, *Gl.d.*, s.v. *traste*; Lex. reg. II s.v. *trastie*, *traistă*; Cihac s.v. *trastie*, cuvântul este înregistrat doar cu sensul original, acela de ‘patimi, suferințe’.

Termenul este uzual, în forme fonetice diferite și cu sensurile înregistrate, în aria sud-vest (*trăstie*) și nord-est ardelenescă (*trăisti*, *trăste*), dar și în Maramureș, unde apare ca în limba veche (*straste*)⁴⁸.

Substantivul *trăisti*, aparținând terminologiei religioase, este cunoscut în graiul de pe valea Someșului Mare mai ales de către vorbitorii mai în vârstă (și este utilizat aproape exclusiv de către aceștia; vezi *supra*, punctul b). Forma este explicată de V. Arvinte (*Gl.*) prin contaminarea cu substantivul *trăistă*. Interesantă este explicația dată de LI2: slujbele din Săptămâna Patimilor se numesc *trăisti* întrucât se referă la suferințele lui Iisus Cristos atunci când acesta *o foz bătut cu trăist'* ‘trestii’ (cf. *supra*, punctul h). Coliziunea omomonimică se limitează la termenul menționat și nu cuprinde și pluralul substantivului *trăistă*, care are forma *străiță/străiți*.

⁴⁴ Vezi G. Istrate (1981, p. 66-68).

⁴⁵ V. Frățilă, 1987, p. 88.

⁴⁶ G. Istrate (1950, p. 287-289); G. Istrate, A. Turculeț (1971, p. 213), V. Văsieșiu (1996, p. 144-145).

⁴⁷ G. Istrate (1950, p. 287-289); cf. O. Densusianu (1961, II, p. 338).

⁴⁸ „Și rădică-me den groapa **strastilor**” (*Psalt.* 75/13, cf. DLR).

val, s.n. 1. Lucru, treabă. 2. Necaz.

Cuvântul *val* este descendentul sl.v. *valŭ* 'val, talaz' (DLR, CADE, Scriban, CDER), fiind considerat în dicționare „vechi” (CADE, Scriban) sau „învechit și popular” (DLR).

Substantivul *val* era mai bine reprezentat în lexicul limbii vechi decât în cel actual; o altă diferență față de lexicul graiului de care ne ocupăm ar fi atenuarea treptată a componentei semantice negative a cuvântului⁴⁹, dacă avem în vedere că primul sens are o circulație mai largă, acesta fiind și sensul comun pentru întreaga familie lexicală.

Cuvântul intră într-o serie de sintagme, și ele învechite din perspectiva limbii literare (cf. DLR, expresii comunicate din Năsăud), dar prezente în graiul de pe valea superioară a Someșului: *a avea val* 'a avea neplăceri'⁵⁰, *a face val (cuiva)* 'a pricinui (cuiva) neajunsuri': *las-o-m páse// că núm-qm avé vâl cu ȝe* (IMi4)⁵¹.

În graiul de pe valea Someșului Mare, familia lexicală a lui *val* este destul de bine reprezentată și are un statut relativ solid (ea nu este afectată practic de niciuna dintre mărcile menționate *supra*, a-h), pe lângă substantivul menționat apărând verbul *a se învălui* 'a fi foarte ocupat, a avea multe treburi pe cap': *atá [atâta] să mai învăluje cu tă feliu și ȝe* (M2), *mă tât învălui cu puii ȝeșt'a* (Ro1), precum și participiul adjectivat *învăluit*, -ă 'ocupat, aferat': *nq ș-eșt' așá-mvăluită?* (IMa1). Lucrările lexicografice consemnează de obicei substantivul, mai rar verbul și niciodată adjectivul; oricum, sensul înregistrat de noi, comun familiei lexicale care pornește de la cuvântul de bază *val*, nu apare niciodată; singurul sens mai apropiat cu care putem face comparația fiind 'a se sili', despre care autorii DLR consideră că este „învechit, dispărut din limbă”.

Lista ar mai putea continua cu termeni ca *a adăvâsi* (și *adăvâsit*), *agest*, (*a*) *ajuna*, *alean*, (*oaie*) *aplecătoare* 'care alăptează', *balț*, *barz*, *blem*, *corn* 'căprior (la case)', *gută* 'apoplexie', *haznă*, *ine* (și *inos*), (*a se*) *istrăvi*, *păioară*, *vintre*, *vipt*, *zgău* etc., dar nu intră în intențiile noastre să epuizăm posibilele exemple de arhaisme și cuvinte învechite pentru sistemul limbii,

⁴⁹ În limba veche, sensul lui *val* era acela de „dificultate, adversitate, necaz, zbucium”: „[...] moartea iaste odihnă omului, că treace [...] din *valuri* în liniște” (*Cuvînt de înmormîntare*, 2^v, cf. *Crestomația*, p. 208).

⁵⁰ Care apărea ca atare și în limba veche: „[...] vindea tot cu preț și de nime **nici un val nu avea**” (Muste, în *Letopiseșile țării Moldovii*, cf. CADE).

⁵¹ A doua expresie nu apare în textele noastre, însă o cunoaștem din graiul de acasă și știm că este destul de frecventă și cu certitudine înțeleasă de toți vorbitorii.

care în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare sunt încă în circulație⁵².

1.2.2. Arhaisme locale

Termenii, sintagmele, sensurile care intră în categoria arhaismelor locale, precum și termenii, sintagmele, sensurile cărora li s-ar putea atașa epitetul de „învechite” sunt, după cum am mai spus, dificil de inventariat; totuși, o serie de lucrări lexicografice (îndeosebi dintre cele mai vechi) le consemnează, nediferențiat (arhaic/învechit), de obicei cu precizarea „regional”; ele pot apărea apoi în unele culegeri de texte folclorice; pe de altă parte, informații substanțiale și valoroase se obțin prin chestionare, eventual chiar prin înregistrări de texte (în cazul arhaismelor, doar în cadrul unor sintagme).

Există mai multe categorii de termeni, sintagme, sensuri învechite/arhaice, delimitate în funcție de criteriile formulate anterior (vezi *supra*, 2, și în special punctele a-h), într-o clasificare stratificată, mergând gradat de la straturile de lexic arhaic, practic inaccesibile locutorilor, până la cele mai recente categorii de cuvinte învechite, ale căror mărci ale căderii în desuetudine se reduc la descompletarea paradigmei (vezi *supra*, punctul a) și la utilizarea lor restrânsă din ce în ce mai mult la generațiile mai în vârstă (vezi *supra*, punctul b). Prin tratamentul aplicat arhaismelor locale (în marea lor majoritate rezultatul unor influențe aloglote, maghiare sau germane-săsești), graiul de pe valea superioară a Someșului Mare se înscrie într-o tendință generală la nivelul graiurilor populare, aceea de uniformizare, sub influența nivelatoare a limbii literare⁵³.

1.2.2.1. Cuvinte/construcții învechite ±actualizate/+decodeate. Folosite încă de majoritatea vorbitorilor (mai cu seamă de cei mai conservatori), cuvintele din această categorie cedează terenul în fața perechilor lor sinonimice din limba literară: *badóc/cutie*; *bândor/stâlp*; *a căpără/a junghiá*; *cípcă/dantélă*; *a cutrului/a scotoci*; *dechilín [d'ečilín]/séparat*; *a demică/a mărunți*; *făgădău/bufét*, *bar*; *födor/volănăș*; *a se forgătuí/a se grăbi*; *găliți/animále*; *hăizăș/acoperiș*; *a (se) hătrăși/a piérde*, respectiv *a se strică de cap*; *hólcă/gălăgie*; *înțânát/impulsív*⁵⁴; *mărhăi/vite*; *mócicoș/murdâr*; *nap*,

⁵² Pentru această caracteristică a graiurilor ardelenesti, precum și pentru alte exemple, vezi și *Tratat*, p. 383.

⁵³ Așa-numita „forță *intercourse*” de care vorbea Saussure (v. și *supra*, nota 5).

⁵⁴ Informatorul F1 nu a putut să ne furnizeze corespondentul din grai al acestui neologism; mărturisind că știe că așteptăm altceva de la el, un cuvânt de altfel folosit de comunitatea lingvistică din care face parte, conchide că, de când cu *televizórále ést'a*, a început să vorbească „altfel”.

pîrciôc/cartôf; ningél/neg; părădăisă/rôșie; ploiér/umbrélă; právăt/ apropiére; a prădă/a vărsă (d. lichide); a puțului/a curăță; răghită/ridiche; revénturi/scandál; ráză/cárpă; șfébál/chibrít; a ticăzuí/a curăță; a se zbocoti/a bate (d. inimă) etc.

Interesantă este situația dubletelor etimologice, formate din câte un termen din fondul lexical tradițional (și aparținând categoriei *a* de cuvinte învechite), de obicei de origine germană sau maghiară, și un termen intrat în grai mai recent, pe filiera limbii literare. Astfel, cuvinte ca *părade* (< germ. *Parade*, magh. *paráde*, cf. DLR), *maistăr* (< germ. *Meister*, cf. DLR), *maltăr* (< germ. *Malter*, cf. DLR), *mode* (< germ. *Mode*, magh. *móde*, cf. DLR), *tălant*⁵⁵ (< germ. *Talent*, cf. DLR) sunt concurate de termenii romanici *paradă*, *maistru*, *mortar*, *modă*, *talent*, care au intrat în grai pe filieră literară. Altădată mult mai frecvente, unele dintre cuvintele vechi din cadrul perechilor etimologice se refugiază în structuri fixe (vezi *supra*, punctul e), de tipul *sanie de părade* ‘sanie de plimbare, comodă și bogat împodobită cu covoare țesute’, *cameră de părade* ‘camera curată, de oaspeți’. În al doilea rând, același termen, aflat în regres, a început să fie înlocuit cu alte cuvinte, în baza atracției paronimice (vezi *supra*, punctul g). Astfel, secvenței *în părade* din versurile: „Ș-așa-s clăile-nșirate/ Ca cătanele-n *părade*” (Ilva Mare, 1931)⁵⁶ i se substituie, prin etimologie populară, o formă pur fantezistă, izolată, adjectivul *împărate* (simțit probabil ca având sensul ‘împărătești’): „Ș-așa-s clăile-nșirate/ Ca cătanele-*mpărate*” (Poiana Ilvei, 1987)⁵⁷.

La rândul lor, în condiții de polimorfism (vezi *supra*, 1.2), sinonimele mai cunoscute atrag în sfera lor termenii mai vechi: astfel, în locul lui *mode*: „Și vo zăce fișiorași/ Să ne-nvârtă pi su mână/ C-așa-i *modia* la cunună” (Poiana Ilvei, 1987)⁵⁸ apare cuvântul *rând* ‘obicei’: „Și vo zăce fișiorași/ Să ne-nvârtă pi su mână/ C-așa-i *rându* la cunună” (Leșu, 1987)⁵⁹.

1.2.2.2. Cuvinte/construcții învechite –actualizate/+decodate. Unei prime subclase de arhaisme locale care nu se mai folosesc din cauza concurenței cu sinonimele literare: *boreasă/nevastă*, *budelarăș/portofel*; *a se libovi/a se distra*; *ghezăș/tren*; *a gomonii/a gânguri* (despre copiii mici): *gureț/dâmb*; *fligăr/ochi (de geam)*; *a se prevești/a se suprapune*; *sălaș/sicriu*; *strujeluță*, *strujăcă/felie (de pâine)*; *șpur/(copil, băiat) din flori*; *a se tălăhui/a se*

⁵⁵ Substantivul *tălant* are cu totul alt sens decât perechea sa etimologică din limba literară, desemnând vicii, trăsături negative.

⁵⁶ Vezi *Cununa* (1988, p. 215).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 229.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 229.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 230.

înțelege, a cădea la învoială; țiptărește/domnește; vășcălan/fărăș; vernică/cearșaf; hetică/tuberculoză sau chiar regionale: togmală/credință 'logodnă'; ticlazău/călcător 'fier de călcat'; jumătăți/păpuci; oiagă/glajă; hâlbura/hâlboană; hâgă/bai etc. i se adaugă o alta, unde se încadrează termenii a căror învechire se poate explica referențial: fie realitatea la care trimiteau a dispărut, astfel că, treptat, au început să dispară și termenii care desemnau respectiva realitate: (*terc* 'petrecere cu mâncare și băutură la care participau și părinții alături de tineri'; *bere* 'petrecere organizată la începutul câșlegilor, la ieșirea din postul Crăciunului'), fie contextul socio-cultural care le-a generat (în cazul de față administrația austro-ungară și contextul cultural al acelei epoci) s-a schimbat radical, nemaifiind de actualitate: *solgăbirău* 'viceprimar' (<magh. *szolgabíró*); *birău* 'primar' (< magh. *biro*); *bărbunc* 'dans bărbătesc, constând în executarea de către toți participanții în același timp a unor sărituri cu sau fără bătaie din palme sau pe carâmbul cizmei' (< germ. *Werbung* 'recrutare'); *urlab* 'permisie' (< germ. *Urlaub*); *bild* 'poză, fotografie' (< germ. *Bild*); *hozândroage* 'bretele (la pantaloni)' (< germ. *Hosenträger*) etc.

Unii dintre acești termeni învechiți apar din ce în ce mai frecvent aproape exclusiv în sintagme (vezi *supra*, punctul e), unde sensul lor nu mai este decodat decât cu aproximație: IMa2 nu știe ce înseamnă *chepeneag* 'haină groasă' (termenul nu este cunoscut nici de PI1, IMi1, Ro1, Fl, Re1 etc.), dar își amintește zicala: *dúpă plôie k'epen' ág/ dúpă sôre clôp în cap// ++ la^u on om care să-mbrăc-ăiúria* [adică nepotrivit cu vremea].

1.2.2.3. Arhaisme locale –actualizate/–decodate. Acest tip de cuvinte fie au dispărut fără urmă (în care caz este cu neputință să le identificăm), fie s-au refugiat în structuri stabile care păstrează ceva din sensul termenului actualmente arhaic pe baza căruia s-au construit: *ca jămnea* 'care este foarte moale', *ca sporgația* 'care este foarte acru', *atâta sări* 'atât de puțin, doar atât', *a se pune pe răpușie* 'a face întrecere la lucru, a lucra într-un ritm foarte susținut', *a bate ștaierul* 'a umbla fără rost', *de dîra cuiva* 'la insistențele (cuiva)', *a-i fi hia* 'a avea nevoie, a-i trebui, a simți lipsa', *a umbla hatra* 'a pierde vremea, a umbla fără rost', *într-un mondur*⁶⁰ 'în același fel, în mod uniform', *a-și lua mândășul* 'a-și lua gândul, a-i pieri speranța', *ca tocila* 'care este murdar', *cum îi helgea* 'care este de un alb strălucitor', fie s-au fixat în nume topice inițial nearbitrare, actualmente imposibil de decodat pentru marea masă de locutori: Poiana Căstăi⁶¹ (cf.

⁶⁰ *Mondurul* era uniforma militară, în Austro-Ungaria.

⁶¹ În Poiana Căstăi sau Poiana Căstăuarului (de pe teritoriul comunei LI) se făceau în perioada administrației austro-ungare execuții prin spânzurare. Toponimul este atestat la 1778 în planurile austriece ca *Pojana A Kasteilor* (informația ne-a fost

căstău 'spânzurătoare'), Colun (cf. *colun* 'măgar sălbatic'), La Zăpode (cf. *zăpod* 'podis, platou'), Poiana cu Târsoci (cf. *târsoc* 'plantă din flora spontană montană, cu frunze late și aspre'). O dovadă și mai palpabilă că legătura cu semnificatul s-a pierdut este „alterarea” fonetică (vezi *supra*, punctul f): astfel, toponimul *Poiana cu Târsoci* este tratat ca și cum ar fi construit prin juxtapunerea a două substantive la N, dacă avem în vedere faptul că majoritatea locutorilor de pe valea Ilvei îl cunosc sub forma *poiăna cotîrsôs* (LI3).

2. Influențe aloglote

Toate studiile care, într-un fel sau altul, s-au ocupat de lexicul graiurilor ardelenesti au relevat, în afara aspectului arhaic al acestuia, influența lexicală a limbilor maghiară și germană (în special prin dialectul săsesc). Este cert faptul că o asemenea realitate se explică prin condițiile istorice obiective, date, pe de o parte, de conviețuirea autohtonilor cu maghiarii și cu sașii⁶² și, pe de altă parte, de presiunea administrativă și culturală exercitată de administrația maghiară (care, până în 1918, a impus limba maghiară ca limbă oficială), respectiv (de pe la sfârșitul secolului al XVII-lea) de stăpânirea austriacă. Dacă împrumuturile (să le spunem) oficiale au avut o viață inevitabil scurtă, dispărând odată cu realitatea pe care o denumeau: *birău*, *căsarăș* 'casier', *hardău* 'paznic la pădure', *notarăș*, *vicarăș* (vezi și *supra*, 1.2), prezența masivă în vocabularul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare (ca și în alte graiuri ardelenesti) a termenilor preluați prin contact direct ne-ar putea conduce la stabilirea unui raport procentual între cuvintele de diverse origini (mai ales în interiorul masei vocabularului) foarte favorabil împrumuturilor maghiare și germane de dată relativ recentă (prin urmare nu și acelea care sunt generale în dacoromână)⁶³.

oferită de prof. D. Moldovanu, de la Catedra de limbă română a Universității „Al.I. Cuza”, Iași), ceea ce implică o formă mai veche *acăstău* < *akasztó*, cu contragere vocalică (*Poiana Acăstăi* > *Poiana Căstăi*) sau o falsă analiză (a este perceput ca prepoziție: *Poiana Acăstăi* > *Poiana a Căstăi* > *Poiana Căstăi*).

⁶² În a doua jumătate a secolului al XII-lea, „elementul german apare [...] și în nordul Transilvaniei, la Rodna, Bistrița și în alte locuri”; „grupat în jurul celor trei mari centre, Sibiu, Brașov și Bistrița, [el] s-a păstrat neîntrerupt în tot cursul evului mediu și până astăzi” (V. Arvinte, 1968, p. 20).

⁶³ Totuși foarte puțin însemnate în comparație cu elementele latinești sau chiar vechi slave (situație remarcată chiar în zonele unde interacțiunea românilor cu maghiarii sau sașii a fost foarte intensă; cf., în acest sens, R. Todoran, 1965, p. 927).

2.1. Influența maghiară

Dacă am alcătui o listă a împrumuturilor maghiare (eliminându-le pe cele generale în dacoromână), acestea ar putea părea foarte numeroase⁶⁴: *acăstău*, (a) *adăvăsi*, a *aldui*, *alegădaș*, *alean*, *ardău*, *arșău*, *badoc*, *bagău* ‘tutun de pipă’, *bai*, *barșon*, *batâr*, *bănat*, *bărbântă*, *beteșug*, *bicaș*, *birgă*, *birgoș*, *bistoș*, *bogajă*, *boldă*, *bolfă*, *bolând*, *bondrâș*, *borcut*, *borzoș*, *bosorcoale*, *botei*, *budelarăș*, *budigăi*, (a) *buntuzui*, *burcuș*, *but*, *canceu*, *cantă*, *caladauă*, *călbaș*, (a) *căpălui*, (a) *căpăra*, *căput*, *cătană*, *ceapță*, *cheheș*, (a) *chehăli*, *chepeneag*, *chindeu*, *chișafău*, *ciled*, *cimede*, *cinaș*, *ciocoladă*, *ciont*, *cipcă*, *ciorcuș*, *cit* ‘sst’, *ciucă*, (a) *ciufului*, *ciuiș*, (a *se*) *ciumurli*, *ciurdă*, a *ciufului*, *clop*, *colduș* (*culduș*), *conci*, (a) *contrălui*, *copârșău*, *corajă*, (a) *costăli*, *coșarcă*, *cotarcă*, *cuc* ‘săritură’, *curvușag*, (a) *cutrului*, *dărab*, *decilin*, *deț(i)*, *diac*, *dircoș*, a *dobzăli*, *dohan*, *drot*, *ducucit*, (a) *durgălui*, *farto*, *făgădaș*, a *făgădui*, *fărtai*, (a *se*) *fărtărlui*, *făt* ‘paracliser’, *fedeleș*, *fedeu*, *feldeț*, *fele*, a *fești*, *fircăi*, (a) *fircăli*, *fodor*, *forgauă*, (a *se*) *forgătui*, *formeș*, *fotoghin*, *franț*, *fuicaș*, (a *se*) *furdului*, *gazdă*, *găzdac*, *găzdușag*, (a) *gândului*, *gealău*, *ghezăș*, *gilău*, *gomboț*, *gordună*, *gordunaș*, *goz*, *gută*, *halău*, *hamiș*, *hașme*, *haptac*, *hapuc*, *harampauă*, *hatijac*, *hatra*, *haznă*, *hăitaș*, a *se* *hătrăși*, *hecempece*, *helge*, *heredie*, *herleș*, *hibă*, (a *se*) *hibăli*, *hie*, *hintă*, *hiriș*, *hitiuan*, *hofer*, a *homni*, a *honca*, (a *se*) *hondrăli*, (a) *horpoti*, *hozate*, *hreabăn*, (a) *hrentui*, (a *se*) *hubăni*, *hunsfut*, *ic*, *iergălaș*, *ileu*, *iosag*, (a) *încăpui*, *jarnău*, *jeb*, *jib*, *jimblă*, *laboș*, *lașcă*, *lepedeu*, *ler*, *leș*, (a) *leșui*, *leti*, *lom(uri)*, *lopitău*, *mai* ‘ficat’, *mandulă*, *mărhaie*, (a) *mădări*, *măndaș*, *mărhaie*, *mătăhuie*, *meceleu*, *mejdie*, (a) *melestui*, *mierță*, *minten*, (a) *mocicoli*, *mocicoș*, *mocicoșag*, a *se* *mocicofăli*, *moimă*, *mont*, *musai*, *naclău*, *ni*, *nimuruc*, *no*, *ocăș*, *paclă*, *pancovă*, *paprică*, *pămândă*, (a) *păsăli*, *pârcioci*, *pihă*, (a *se*) *pingăli*, *piscoș*, *plăivaz*, (a *se*) *ponci*, *pontoș*, *poticarăș*, *pup*, *pupoș*, (a) *puțului*, (a *se*) *răcădui*, *răgută*, (a) *răncălui*, (a) *rântăhui*, (a) *rășpăhui*, *recăl*, *rât* ‘fânaț’, *rondioș*, *rudă* ‘prăjină’, *săcri*, *sălaș*, *sămădaș*, a *se* *sămăhui*, *sări*, *sărsamuri*, *sălvoiță*, *scorbaci*, *sopon*, *suci*, *șafăr*, *șaitău*, *șireglă*, (a) *ștrofăli*, (a) *ștropăli*, *șurlău*, (a) *șurlui*, *tai-tai*, *tăhui*, (a *se*) *tălăli*, *tărhat*, *tău*, *tăhui*, *teglă*, *terc*, (a) *ticăzui*, *ticlazău*, *ticsuguri*, *tintă*, *titi*, *toc* ‘dos de pernă’,

⁶⁴ I. Pătruț (1953, p. 215-216) identifică o parte dintre aceste cuvinte doar în nord-vestul Transilvaniei (dar iată că aria lor cuprinde și graiurile nord-est-ardelenesti), unde influența maghiară este foarte puternică și afectează și alte compartimente ale limbii în afară de lexic (de fapt și în zona investigată de noi, influența magiară se resimte și la nivel fonetic și – izolat – chiar la nivel morfologic: vezi capitolele 1 și 3). Să precizăm că termenii de origine maghiară au fost selectați prin confruntarea cu TEWUR.

*tolcer, toldea, tromf, tulai (tuluai), tuluc, țâdulă, țenti, țincușă, vandralău, vașpor, vâcălaș, (a) vâcălui, vâșcălan, vidără, zar etc.*⁶⁵.

Prin filieră maghiară⁶⁶ au pătruns în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare o serie de cuvinte de origine germană, slavă, latină, romanică etc.: *acăț* (<magh. *akác*<germ. *Akazie*<lat. *acacia*), *bocs* (<magh. *boksz* <germ. *Wachs*, cf. TEWUR), *cărărabă* (<magh. *kalaráb*<germ. *Kohlrübe*), *ciuf* (<magh. *csúf*<it. *ciuffo*), *cocne* (<magh. *kohnya*<slv. *kuhina*), *ferhang* (<magh. *firhang*<germ. *Vorhang*), *jumalț* (<magh. *zomalc*<germ. *Schmallz*), *modru* (<magh. *mod*<lat. *modus*), *musai* (<magh. *muszaj*<germ. *mussen*), *piaț* (<magh. *piac*<it. *plazza*), *plev* (<magh. *pleh*<germ. *Blech*), *notarăș* (<magh. *nótárius*<lat. *notarius*), *parapleu* (<magh. *paraplé* <fr. *parapluie*), *a probăului* (<magh. *próbal*<lat. *probare*), *raf* (<magh. *ráf*<germ. *Reif*), *rudă* (<magh. *rud*<srb. *ruda, rudo*), *țuric* (<magh. *curikk*<germ. *zurük*), *verș* (<magh. *vers*<lat. *versus*) etc.

Calcurile după maghiară sunt puțin numeroase: *văr dulce* 'văr primar' (cf. magh. *édes unokatestvér*), *drumul țării* 'șoseaua națională' (cf. magh. *országút*), *ochi de găină* 'bătătură' (cf. magh. *tyukszem*, germ. *Hühnerauge*)⁶⁷.

2.2. Influența germană

Influența germană s-a manifestat în mai multe etape, definind la nivel lexical, potrivit lui V. Arvinte⁶⁸, trei straturi suprapuse: un strat vechi (destul de slab reprezentat), general în dacoromână (strat care ne interesează mai puțin), apoi stratul constituit din împrumuturile săsești (conturat în evul mediu, începând cu secolul al XII-lea, prin contactul direct cu sașii) și, în sfârșit un al treilea strat, care se definește odată cu „întinderea stăpânirii austriece asupra Transilvaniei, la sfârșitul secolului al XVII-lea”⁶⁹.

⁶⁵ Originea anumitor lexeme este foarte dificil de stabilit, ea putând fi foarte bine maghiară sau germană: *cărărabă* (<magh. *kalarábé, karalábé*, dial.săs. *Kalarâbi*), *ciuhă* (<magh. *csóva, csuha*, germ. *Scheuche*), *cugle* (<magh. *kugli*, germ. *Kugel*), *maltăr* (<magh. *malter*, germ. *Malter*), *rețept* (<magh. *recept*, germ. *Rezept*), *șafăr* (<magh. *sáfár*, germ. *Schaffer*), *șlaier* (<magh. *slájer*, germ. *Schleier*), *știomp* (<magh. *stömp, stomp* germ. *Stempel, Stömpel*), *țucăr* (<magh. *cukor*, germ. *Zucker*) etc.

⁶⁶ Se poate întâmpla ca filiera (prin care, în cazurile de față, vocabularul s-a îmbogățit cu o serie de cuvinte de origine latină) să nu fie prea sigură: *lităr* (<magh. *liter*, germ. *Liter*), *metăr* (<magh. *meter*, germ. *Meter*), *potică* (<magh. *patika*, germ. *Apotheke*), *reumă* (<magh. *reuma*, germ. *Rheuma*) etc.

⁶⁷ Vezi și I. Pătruț (1953, p. 216), *Tratat*, p. 384, V. Văsieșiu (1996, p. 149).

⁶⁸ 1968, p. 13-27.

⁶⁹ V. Arvinte, 1968, p. 23

Sub aspect semantic, împrumuturile lexicale germane aparțin, în marea lor majoritate, sferei culturii materiale: diverse meșteșuguri și meserii (și unele acțiuni circumscrise acestui domeniu), nume de unelte, obiecte casnice, obiecte de îmbrăcăminte, materiale de construcție, unități de măsură, noțiuni din domeniul alimentației, al medicinei populare⁷⁰, la care se adaugă o serie de cuvinte ținând de terminologia militară, însușită de populația băștinașă „în cadrul regimentelor grănicerești de la Năsăud și Făgăraș”⁷¹: *asântare, belțigăr, bild, braun, castăn, căpușan, chit, cobăr, damf, dunst, farbă, fest, firnais, flăfluctăr, (a) flecui, fligăr, floaștăr, frai, gardină, gălendăr, he(p)tică, holendăr, hozăndroage, izițir, lavor, lila, linghișpir, madrață, maistăr, maltăr, marșută, mușcatăr, nimuruc, pantoafle, părăde, părădaisă, poștă ‘scândură groasă’, rais, rașpă, revil, ruc, știuc, șfetăr, stălajă, strujac, struț, stroh, șcarpă, șfebăl, șfung, șlag, șlaidăr, șopru, șpese, șpilăr, șpoancă, ștaier, șterț (sterci), ștraif, ștrampi (ștrimpî), ștrec, ștrecăni, ștropație, șuba, șurț, tălant, tintă, toafle, țacăn, țaignă, țifără, țigă, țiglu, țucăr, țug, urlab, vandăl, vaservag, vincăl, zaft, zăhelbe, ziț etc.* Vechimea acestor cuvinte în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare și implicit delimitarea elementelor săsești de cele germane recente este un demers foarte dificil, chiar beneficiind de criteriile de determinare a împrumuturilor săsești formulate de V. Arvinte⁷². S-ar părea totuși că o serie de termeni mai bine adaptați sistemului fonetic al limbii române precum *castăn, he(p)tică, madrață, stălajă, strujac, stroh, șcarpă, șpoancă* etc. sau care aparțin unor terminologii profesionale mai vechi: *șlag, șlaidăr* etc. ori cunosc evoluții semantice radicale, ca în cazul lui *holendăr* ‘domnos’, *ștraif* ‘căruță’⁷³, aparțin stratului de împrumuturi săsești.

Calcurile după germană sunt și mai slab reprezentate decât cele după maghiară: *vinars* (după germ. *Brantwein*).

2.3. Ponderea împrumuturilor maghiare și germane în stadiul actual al graiului

Pentru a ajunge însă la un raport obiectiv privind structura etimologică a vocabularului unui idiom (în cazul de față a celui vorbit pe valea superioară a Someșului Mare), evaluarea poate avea ca punct de plecare relația dintre limbaj și realitate, dintre competența idiomatică și cunoașterea obiectivă a realității. Această relație este una organică, întrucât „limba nu este doar expresie și comunicare, ci creează o lume spirituală intermediară,

⁷⁰ Cf. V. Arvinte (1968, p. 21, 24).

⁷¹ V. Arvinte (1968, p. 24).

⁷² 1965, p. 99-101.

⁷³ Toate aceste evoluții semantice presupun o perioadă de timp mai îndelungată (cf. V. Arvinte, 1965, p. 99).

care se strecoară între eu și lumea exterioară, este o *imagine a lumii*" [subl. n.]⁷⁴. Pentru decelarea elementelor de bază ale raporturilor om – mediu așa cum sunt ele reflectate în limbaj, sistemul de organizare a vocabularului⁷⁵ propus de R. Hallig și W. von Wartburg⁷⁶ trebuie coroborat cu punctul de vedere al „lingvisticii integrale” (a lui E. Coșeriu), potrivit căreia limbajul se află într-o relație indisolubilă cu munca, pe trei coordonate fundamentale: locuința, îmbrăcăminte și hrana⁷⁷.

Esențial pentru caracterizarea lexicului unei limbi sau al unei sub-unități a limbii este așadar discursul organizat pe aceste coordonate; astfel, am ales pentru analiză texte (înregistrate în toate punctele de anchetă) pe următoarele teme, circumscrise perspectivei etnolingvistice (axată pe evidențierea specificului local, tradițional⁷⁸):

- a) [cum construim o casă] și [descrierea unei case tradiționale];
- b) [costumul tradițional];
- c) [sâmbra oilor], [cultivarea cartofului] și [făcutul fânului].

Datele la care am ajuns sunt semnificative în privința aportului pe care îl au cuvintele de origine maghiară și germană în lexicul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare, neînsemnate în comparație cu termenii comuni cu cei din lexicul general al dacoromânei.

Iată lista acestor cuvinte, cu precizarea, între paranteze, a numărului de ocurențe în textele reținute pentru analiză:

a) locuință:

- termeni de origine maghiară: *bicaș* (4) ‘piatră de râu, folosită la fundația caselor’, *ferhang* (2) ‘perdea’, *a vâcălui* (3) ‘a tencui’, *vôșpor* (1) ‘substanță (neagră) cu care se unge soba’, *hăizaș* (5) ‘acoperiș’;
- termeni de origine germană: *(casă de) pârade* (4), *castăn* (1), *poște* (2), *fligăr* (1), *maltăr* (3);

b) costum:

- termeni de origine maghiară: *cipcă* (3) ‘dantelă’, *barșon* (2) ‘catifea’;
- termeni de origine germană: *șurț* (5), *k’it* (2) ‘un fel de palton (croit drept) din pănură neagră’, *ștrimpi*;

⁷⁴ R. Hallig și W. von Wartburg (1963, p. 77).

⁷⁵ Lexicul fiind un prim strat al limbii în care se reflectă realitatea imediată.

⁷⁶ Care consolidează teoria formulată de E. Otto, conform căruia, în măsura în care cuvintele reflectă realitatea, la baza organizării lor trebuie să se afle principiul ordinii, tot așa cum lumea nu este un haos, ci un cosmos organizat (R. Hallig și W. von Wartburg, *Introducere*, 1963, p. 33).

⁷⁷ E. Coșeriu (1996, p. 100).

⁷⁸ „...echivalat de vorbitori, pe plan lingvistic, cu aspectul conservator al limbajului” (S. Dumistrăcel, 2003, p. 3).

c¹) **sâmbra oilor:**

- termeni de origine maghiară: *boteu* (3) 'turmă mai mică de oi', (*oaie*) *cheheșă* (1) 'bolnavă de plămâni', *halău* (2) 'jgheab', *tărhat* (3) 'inventarul unei stâne', *tolcer* (2) 'pâlnie';
- termeni de origine germană: *cobăr* (1) 'coviltir', *revil* (1) 'teritoriu', *țigă* (1), *zăhelbe* (2) 'desiș';

c²) **cultivarea cartofului:**

- termeni de origine maghiară: *a căpălui* (9);

c³) **făcutul fânului:**

- termeni de origine germană: *ștraif* (1) 'căruță cu roți de cauciuc'.

În textul [sâmbra oilor] (IMa3), din totalul de 109 cuvinte-tip, cele 4 cuvinte de origine maghiară reprezintă 3,66 de procente, iar cele două cuvinte de origine germană, 1,83 de procente. Datele sunt și mai relevante dacă ne raportăm de data aceasta la numărul total de cuvinte (322, unele dintre cele 109 cuvinte-tip având mai multe ocurențe), ponderea termenilor de origine maghiară sau germană cu circulație regională (Transilvania, eventual nord-estul Transilvaniei) este și mai redusă: 1,24% în primul caz, respectiv 0, 31% în al doilea.

Remarcând faptul că, în descrierea componentei etimologice a vocabularului unui text (cum este cel discutat mai sus), trebuie să avem în vedere și condițiile de anchetă, precum și originalitatea fiecărui locutor în parte (în speță atașamentul acestuia față de o zonă a lexicului considerată a fi învechită, arhaică: vezi și *supra*, secțiunea 1), conchidem că analiza realizată *supra* este indiciul stării de fapt a nivelului lexical al graiului de pe valea superioară a Someșului Mare: împrumuturile maghiare și germane sunt limitate numeric și puțin importante calitativ, plasându-se la periferia masei vocabularului și fiind asociate (în general) cu un anumit tip de discurs, mai conservator.

Capitolul 7

ASPECTE SOCIOLINGVISTICE

1. Coeziune și diversitate lingvistică

Data fiind stratificarea socială minimă care caracterizează populația de pe valea superioară a Someșului Mare și în condițiile în care, într-adevăr, eterogenitatea lingvistică merge mână în mână cu eterogenitatea socială, s-ar putea formula ipoteza unei comunități omogene din punct de vedere lingvistic. O asemenea ipoteză este (doar parțial) adevărată, în măsura în care, fără a ajunge totuși la o dialectologie structurală¹, procedăm la o schematizare și descriem regulile invariabile ale idiomului, privindu-l ca pe o unitate abstractă a variabilului². În descrierea unei varietăți a limbii (în cazul de față graiul de pe valea superioară a Someșului Mare), este inevitabil să se ajungă (cum am procedat și noi în capitolele precedente) la prezentarea fenomenelor cu un anumit grad de generalitate, reținându-se doar sporadic diferențele de ordin diafazic, diagenerațional și diastratic³ (care constituie obiectul capitolului de față și mai ales al secțiunii 2, vezi *infra*), din grija de a nu intra în domeniul inovației individuale (al variabilității absolute), irelevante pentru profilul de ansamblu al graiului. Dar o comunitate lingvistică nu se definește niciodată prin uniformitate locuțională, ci se prezintă ca o sumă de indivizi care, în conformitate cu o normă implicită

¹ Un nonsens, potrivit lui E. Coșeriu (1994, p. 106).

² Vezi Tatiana Slama-Cazacu (1999, p. 523).

³ Pentru terminologia utilizată, vezi E. Coșeriu (1994, p. 91-128; p. 129-156) și detalierile propuse de discipolul acestuia, H. Thun (*Géolinguistique*, p. 171-176).

(decurgând din utilizarea codului⁴), își pun în aplicare propriile practici de comunicare⁵.

Astfel, văzând obiectul investigației mai puțin ca pe o suprafață și mai curând ca pe un *spațiu* lingvistic complex⁶, am completat cercetarea clasică (descriptivă și areală) cu ancheta de tip sociopsiholingvistic. Mai exact, pentru a evidenția aspectele variaționale ale acestei comunități lingvistice aparent coerente, am urmărit vorbirea *reală*, de obicei în timpul activităților cotidiene⁷, și am avut în vedere trei dintre dimensiunile cultivate de sociolingvistică:

- a) **dimensiunea diastratică**, definită în funcție de criteriul sociocultural al școlarizării (pe care l-am substituit indicatorului socioeconomic, foarte puțin reprezentativ în aria investigată): clasa socioculturală „superioară”, alcătuită din subiecți care au studii liceale sau universitare și clasa socioculturală „inferioară”, reprezentată de indivizii cu mai puțin de 10 clase;
- b) **dimensiunea diagenetională**, pentru care am procedat la delimitarea a două categorii de vârstă: generația a II-a (persoane de peste 50 de ani, subiecții cu siglele VIII și VII din lista informatorilor⁸, la care s-a presupus și, în linii mari, s-a și confirmat existența unui sentiment conservator, tradiționalist) și generația I (subiecți cu vârste cuprinse între 9 și 40 de ani, așadar cei desemnați prin siglele I-VI);
- c) **dimensiunea diafazică**, urmărită pe trei paliere: lectura unui text în fața microfonului, răspunsul la chestionar (doar pentru informatorii principali) și conversații libere, cu *outsideri*, dar în special cu *insideri*.

Prin apartenența lui la comunitatea de locutori, orice subiect dobândește accesul la sistemele circumscrise acesteia⁹, dar numai la cele definite în funcție de variabila diafazică, nu și cele ținând de palierul diastratic (care sunt un dat obiectiv și nu admit opțiunea). Corelarea deprinderilor comunicaționale (condiționate de apartenența la un anumit „sociostrat”) cu adecvarea situațională dă măsura competenței idiomatice și a

⁴ Norma implicită despre care vorbeam în *Introducere* (secțiunea 2.1, în special nota 15).

⁵ Cf. C. Baylon, X. Mignot (2000, p. 251).

⁶ Cf. H. Thun (*Géolinguistique*, p. 169).

⁷ Coordonate care, alături de surprinderea comunicării între membrii ai aceleiași comunități de locutori (de preferință cunoscându-se între ei), se constituie în tot atâtea reguli ale anchetei de tip psiholingvistic (vezi Tatiana Slama-Cazacu, 1999, p. 505, 508).

⁸ Vezi *Introducere*.

⁹ Cf. C. Baylon, X. Mignot (2000, p. 251).

flexibilității, a puterii adaptative, mai evidentă, pe de o parte, la indivizii instruiți și, pe de alta, la generațiile tinere (care au acces, prin școală, la sistemul limbii literare).

2. Variație individuală vs variație supraindividuală

Așadar, variabilitatea în interiorul graiului studiat de noi se manifestă atât situațional (deci individual), cât și stratigrafic (deci supraindividual, în funcție de generație și de nivelul de școlarizare, coordonatele pe care le-am reținut ca variabile sociale relevante). Toate delimitările și interpretările vizând această problemă pornesc de la acceptarea unei a doua generalizări (după cea care ne-a condus la conturarea trăsăturilor repetitive ale idiomului, descrise în capitolele 1-6), vizând schematizarea comportamentului lingvistic al majorității subiecților vorbitori. Este evident că unii bătrâni pot folosi în vorbire variante mult mai sofisticate sau mai apropiate de limba literară decât tinerii, iar intelectualii pot adopta comportamentul lingvistic al persoanelor mai puțin instruite etc.¹⁰, dar vom conveni, și de această dată, să reținem doar faptele cu un anumit caracter de generalitate.

O ultimă generalizare la care consimțim în mod inevitabil este cea legată de sistemele lingvistice care constituie obiectul opțiunii (în cazul variației diafazeice) sau care sunt condiționate diastratic și diagenerațional. În condițiile actuale ale asaltului limbii literare asupra graiurilor populare – asalt susținut de școală și de mass-media –, alături de sistemul (fonetic, fonologic, morfosintactic și lexical) propriu graiului s-a impus, funcționând din ce în ce mai eficient, și sistemul limbii literare¹¹. Coexistența celor două sisteme nu presupune o suprapunere, ci (de obicei) o funcționare paralelă, ele acoperind variante diafazeice diferite; astfel, dacă sistemul propriu graiului va corespunde necesităților de comunicare la nivelul limbajului familiar (în relațiile care se desfășoară într-un cadru circumscris limitelor comunității lingvistice și cu parteneri în general cunoscuți), cel al limbii literare va interveni în comunicarea cu caracter oficial (desfășurată într-un context puțin familiar și cu interlocutori *outsideri*). Cunoașterea celor două sisteme este o noțiune relativă, întrucât subiecții operează cu un subcod „înalt” (reprezentat

¹⁰ Aspect pus în evidență de J. Gumperz, *Asupra etnologiei schimbării lingvistice* (Sociolingvistica, p. 214).

¹¹ Gr. Rusu (1957, p. 123-143), E. Petrovici, I. Stan (1958, p. 131).

de o variantă regională a limbii literare) cu puternice infiltrații regionale¹². La rândul său, subcodul „jos”¹³ (sistemul graiului local) va „absorbi” din sistemul paralel o serie de elemente, ambele aspecte fiind consecința interferenței dintre cele două sisteme. Astfel, situația pe care am găsit-o cel mai frecvent în teren a fost aceea a unor sisteme mixte, eteroclite, cu predominarea caracteristicilor unuia dintre ele¹⁴. În stadiul actual al graiului de care ne ocupăm, subcodul „jos” cunoaște o influență mai puțin evidentă din partea subcodului „înalt”, în vreme ce aceasta din urmă „colectează” un număr impresionant de trăsături ale celui dintâi, practic nerealizându-se niciodată în stare „pură”. Apoi, între cele două subcoduri apare și funcționează o varietate lingvistică „medie”, curentă, reprezentată de vorbirea populară (vezi *infra*, 2.3).

2.1. Diferențe diastratice

Variația condiționată sociocultural tinde să definească două niveluri, limita (din punct de vedere sociolingvistic) dintre ele fiind foarte aproximativă: marea masă (alcătuită în general de țărani) și o minoritate de indivizi cu studii medii și superioare (intelectualitatea sătească: învățători, profesori, preoți etc., dar și alte categorii de vorbitori, care au urmat cel puțin 12 clase), având studii medii și superioare. Ca observație generală, se înregistrează o oarecare nivelare lingvistică, în sensul că vorbitorii aparținând stratului sociocultural „superior” recurg în situații de o majoritate covârșitoare tot la sistemul graiului, diferența esențială fiind dată de mai marea flexibilitate a celor dintâi în ceea ce privește adaptarea la contextul situațional.

Modelul „înalt” la care se raportează vorbitorii instruiți (al căror acces la limba literară este facilitat de contactul mai prelungit cu această variantă a limbii, prin școală), este cel al unei anumite variante regionale a limbii standard vorbite¹⁵, și anume standardul cu „coloratură” ardelenască, caracterizat prin:

¹² Realitate pentru care B. Cazacu a propus termenul „interdialect”, formă de comunicare situată între aspectul standard și aspectul regional al limbii (1966, p. 33-40).

¹³ Pentru conceptele de „subcod înalt” și „subcod jos”, am adaptat terminologia aplicată de J. Gumperz, *Tipuri de comunități lingvistice* (în *Sociolingvistică*, p. 119) comunităților bilingve: acesta vorbea despre un cod *high* (limba grupului dominant) și un cod *low* (limba restului populației).

¹⁴ Cf. Lidia Sfârlea (1957, p. 143-158).

¹⁵ Pentru variantele regionale ale românei literare, vezi E. Petrovici (1961, p. 329-336), Lidia Sfârlea (1963, p. 597), A. Turculeț (1999, p. 153-157) etc.

- accentuări diferite față de cele caracteristice graiurilor muntenești și celor moldovenești: *lik'id* (M8), *prócură* (IMa2), *séparat* (F2), *séver* (SB4) etc.;
- anumite particularități intonaționale, practic aproape imposibil de controlat (în special aspectul „cântat”, „emfatic”¹⁶);
- lungirea vocalelor accentuate și a celor din silabele posttonice: *cărtiā*, *mônstrū* (F6); *sătē*, *nuăstrē*, *bîn ē* (SB9);
- păstrarea deprinderii de a articula palatal dentalele în poziție prepalatală (palatalizarea nefiind însă la fel de avansată ca în subcodul „jos”): *t'imp*, *lăpt'e* (IMa2); *n'-am întâlnit*, *d'impotrivă*, *d'intr-o dată* (SB4); *sîntēm n'ămur'*; (PI7); *camîon'ele*, *bîn ē* (F7); *scōt'ē*, *put'ēā*, *nîșt'e* (F6); *uamen'i*, *bîn ē* (SB9) etc.;
- ocurența vocalei *ē* (rezultat al monoftongării diftongului *ea* sau al deschiderii lui *e* sub accent¹⁷): *acēia*, *se t'ēme* (IMa13); *piērsic* (IMi3); *povestē*, *pornēm*, *mă gîndēm*, *prē*, *cēre* (F6), *sērvus* (SB4); *rēlele*, *îmvî'ērē* (SB9), *inteliģēn' scrîsă* (IMa13);
- pronunțarea cu *ô* în locul diftongului *oa* (mai nou sau mai vechi¹⁸): *prosôpe*, *sôre* (SB4); *ôuă* (SB9); *dôuăzej* (de păgin'), *dômnă*, *apropē* (F6); *frumôsă* (F7). Vocala este de multe ori rediftongată (chiar la vorbitorii din clasa socioculturală „inferioară”, dar în special la categoria vorbitorilor instruiți, care conștientizează caracterul dialectal al fonetismului *ô*), realizându-se sub diverse forme: *â*, *uă*, *ô*, *uô*, *a*, *ua*, ca în exemplele: *să dormă* (IMa13); *âie* (M2); *suăre* (F7); *cobuôre*, *c'ădă* (F6); *uăceșă* (Ro2); *uăuă* (Re4); *uômin'* (IMi5, Re4); *uămin'* (L1);
- semivocalele *ē* și *ô* se închid de cele mai multe ori, fiind alofone ale fonemelor /i/ și /u/¹⁹: *lucriăză*, *vînerîa*, *lîmîa*, *tuătă*, *uămen'i* (SB9); *sîāmă*, *vedîām* (F6);
- în încercarea de a reface diftongii *ea* (care, în graiul local, își poate pierde elementul palatal prin velarizare sau se poate monoftonga la *ē*) și *oa* (monoftongat în conformitate cu norma graiului),

¹⁶ Pentru detalii, vezi capitolul I, secțiunea 1.2.

¹⁷ În condiții analizate în capitolul I, 2.1.2.1.

¹⁸ Vezi și *supra*, capitolul I, secțiunea 2.2.1.4.

¹⁹ Vezi și *supra*, capitolul II, secțiunea 3.

vorbitorii pot realiza diftongi cu elemente egale: *siacă*, *curgătuăre*, *sărbătoărea* (SB9); *siără* (IMa3); *doărmă* (F6); *cosiăscă* (M6); *suqre* (Ro3), *omoăra* (SB6) etc.²⁰;

- dubla negație cu *nu* și *numai*: *nū vediām nūma că nu-î în romîna* (F6);
- utilizarea unor cuvinte, sintagme, expresii etc. regionale: *bai*, *borcut*, *joj*, *povestim* 'vorbit, discutăm', *ne îmbrujim*, *nq*, *strânsuc*, *tuluaie*; *(nu) mi se arată*, *stau tot într-un gând* etc.

Alte manifestări ale polimorfismului în interiorul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare pe variabila diatopică privesc tendința (activă mai ales la clasa socioculturală „superioară”) spre eliminarea anumitor fapte (fonetice, gramaticale sau lexicale) conștientizate și privite ca fiind strident dialectale. Faptul se produce în special în registrul public formal, în contexte comunicaționale diferite de cel familiar și cu parteneri de dialog necunoscuți (vezi *infra*, 2.3).

2.2. Diferențe diageneraționale

Diferențele diageneraționale se organizează pe două clase de vârstă, corespunzătoare celor două generații urmărite de noi în anchetă: generația a II-a (subiecți de peste 50 de ani) și generația I (subiecți cu vârste cuprinse între 9 și 40 de ani).

Am remarcat în capitolele anterioare, de câte ori a fost cazul, astfel de diferențe, care se exprimă, în general, prin conservatorismul vorbitorilor din generației a II-a, mai atașați tradiției lingvistice (reprezentate de subcodul „jos”), și, în replică, prin dinamismul care caracterizează generația I, mai deschisă influențelor (în special celor venite dinspre limba literară). Divergențe, mai mult sau mai puțin marcate, mai mult sau mai puțin relevante (având în vedere faptul că dimensiunea diagenerațională se intersectează cu cea diastratică și cu cea diafazică, făcând ca situația să difere uneori de la individ la individ și de la caz la caz), se observă la toate nivelurile limbii:

a) în fonetică:

- accentuarea oxitonă la verbe: *dușēm*, *fășēm*, *înșepēm*, *rămîn'ēm*, *spărzēm*, *șerēm*, *treșēm*, *țin'ēm*; *dușēt*, *fășēt*, *înșepēt*, *rămîn'ēt*, *spărzēt*, *șerēt*, *treșēt*, *țin'ēt* etc. apare în special la generația mai în vârstă;

²⁰ Pentru detalii în legătură cu acest subiect, vezi capitolul I, 2.2.1.

- un *ă* vechi din cuvintele *mulțămesc, păreche, părete* este înlocuit din ce în ce mai frecvent de generațiile mai tinere prin sunetul corespondent din limba literară: *mulțumesc* (L5; Re4), *perék'e* (IMa7), *rid'ic* (PI9);
- africata dentală *ɟ* apare exclusiv la vorbitorii mai conservatori (pronunțarea cu africată în locul fricativei *z* fiind sporadică chiar și la acest nivel);
- velarizarea după labiale caracterizează, în principiu, vorbirea generației a II-a: *lipăscă, lipăsc; scîlpăscă, scîlpăsc; stopăscă, stopăsc* (L1), *stropăscă, stropăsc* (Re3), *albăță, bat, călbăză, izbăscă, zdrobăscă, să "orbăsc* etc.;
- pronunțarea cu *ț* a unor neologisme intrate în grai pe filieră germană: *bițicăl* (și *bițiclétă*, SB2), *luțărănă, țifră, țiment, țirculă, țircus* etc. apare aproape exclusiv la vorbitorii mai în vârstă, cei tineri adoptând în proporție mai mare fonetismul literar;
- diverse fonetisme izolate, precum *fomeție, lompă (lompă să se* ['se zice'] *mai răr// bătrîn'i zic mai ales*, L1) se întâlnesc mai ales la generația a II-a;

b) la nivel morfosintactic:

- substantivele *slugă* și *gazdă* pot fi la generația a II-a de genul masculin;
- o serie de substantive se încadrează, în special la vorbitorii conservatori, la altă declinare decât corespondentele lor din graiurile muntenesti și din cele moldovenești: *fiară, funingină, margină, soarte, lăture, hore, mure, corajă, lăcată, litără, plumână* etc.
- pluralele *ai 'ani, căsi, mânuri, pălmi* etc. sunt înlocuite de generația I de *ani, case, mâni (mâini), palme*;
- pronumele personal de pers. 3, feminin, având funcția de complement direct, poate preceda verbul la perfect compus în vorbirea generației mai în vârstă: *o am văzut* (F4);
- la rândul ei, dublarea complementului direct exprimat prin pronume personal: *l-am văzutu-l* (Re2), [rufele] *li-am pusu-le (pe sfîră)* (IMa5), *i-am datu-i* (Ro3) apare tot la vorbitorii mai în vârstă;
- exprimarea orei prin calcul după germană: *zîmătat'e la pătru* 'trei și jumătate' (F1), *zîmătat'e la úna* 'douăsprezece și jumătate' (IMa2) se întâlnește doar la generația a II-a;
- la vorbitorii conservatori se înregistrează extinderea analogică a formelor conjugării a II-a la verbele de conjugarea a III-a: *băt'ém, băt'et; dușém, dușet; fășém, fășet; împlém, împlét; înșepém, înșepet*;

- *rămîn'ém, rămîn'et; rîd'ém, rîd'et; spărzém, spărzét; șerém, șerét; treșém, treșét; fîn'ém, fîn'et etc.;*
- diferențierea pers. 3 de pers. 6 la Ind. imperf. este o inovație adoptată în special (dar nu exclusiv) de tineri: *meréu* (*d'estúl d'e d'es la Dórna*) (L16); *lucráu* (*la pológ*) (P15); *povest'éu* (*nést'e femej*) (N2), *i să cîntáu* (*băjétf*) (Re6);
- mai mult ca perfectul analitic apare rarism la reprezentanții generației I: *am fo mǎrs* (*la tîrg*) (Re4), *am fost a^uuzîta* (*că nu-î pus la rînd*) (M2), *m-am fo^s spăr'et* (Ro2), *a și fôstă bat* (IMa1);
- participiul în formă 'feminină' caracterizează vorbirea subiecților mai în vârstă: *să și mǎrsă mai bîn'e la Chuj* (L2), *să și a^uuzîta cum o gră'it!* (M3), *nú cre^d să și zîsă că vrę* (N4);

c) la nivel lexical:

- o serie de cuvinte, expresii, sensuri nu mai sunt folosite (câteodată nici măcar nu mai sunt înțelese) de tânăra generație, vorbitorii fiind uneori în măsură să facă observații cu privire la repartizarea elementelor lexicale pe generații: *mojn'êzi-î zîc boreásă* (L1); *bôldă să zîșe// da amú să spún'e magazîn* (IMi3), *răis z^sîșeu bábile* (SB1), *mînge orⁱ hapúc cum să zîșe mai d'emúlt* (IMa5), *očerⁱ// da mai nou ocelărⁱ*; (F1), *bătăje* ['război'] *zîg mošn'êzi* (Ro2).

În afara acestor elemente care delimitează vorbirea celor două generații, alte deosebiri între cele două clase pot fi transferate în plan diafazic, întrucât, în comunicarea de zi cu zi, vorbitorii (indiferent de generația căreia îi aparțin) se subordonează de regulă normelor graiului local.

2.3. Diferențe diafazice

Variația lingvistică diastratică nu poate fi delimitată radical de cea diagenarațională și ambele se subordonează variației diafazice (vezi și *supra*, 2.1 și 2.2).

Schematizând, repartizarea funcțională a varietăților lingvistice la vorbitorii de pe valea superioară a Someșului Mare prezintă trei varietăți:

- standardul cu coloratură regională, corespunzând subcodului „înalt”;
- limba populară, corespunzând subcodului „mediu”;
- în sfârșit, graiul, corespunzând subcodului „jos”.

Totuși, să remarcăm faptul că nu toți vorbitorii au acces egal la toate aceste varietăți. O parte dintre vorbitori (din categoria celor mai instruiți, în

general tineri, din generația I) prezintă un repertoriu mai bogat decât al altora, recurgerea la una sau alta dintre varietăți fiind dictată de context²¹. Astfel, ei utilizează varietatea standard (cu semnificative infiltrații locale, vezi *supra*, 2.1) în situațiile formale, vorbirea populară în cele neformale și, în sfârșit, graiul în circumstanțe familiare. Graiul local este utilizat de păturile mai puțin instruite (mai ales de către vorbitorii din generația a II-a aparținând acestor pături) în majoritatea împrejurărilor. Mulți vorbitori care continuă să trăiască, după terminarea studiilor, în mediul tradițional, cunosc incomplet subcodul „înalt” (pe care îl exersează doar în perioada școlarității) și nu utilizează decât graiul (în situații familiare) și cel mult (în situațiile formale) limba populară. La această varietate a limbii se recurge în situații de comunicare mai puțin obișnuite, „dezechilibrate” sub aspectul nivelului sociocultural al participanților sau/și având un subiect „oficial” (vezi, spre exemplu, controlul fonetismelor dialectale la IMa1, în textul 2.1 din *Anexa 2*).

Unii vorbitori din clasa „inferioară” nu au acces nici măcar la subcodul „mediu”, astfel încât repertoriul lor lingvistic este „monocolor”, cuprinzând o singură varietate, utilizată consecvent, indiferent de contextul situațional și de partenerii de comunicare. Ancheta a relevat faptul că acestor vorbitori le este imposibil să recurgă la varianta locală a limbii literare într-un enunț chiar atunci când li se cere în mod special acest lucru, ei nefiind în măsură să aplice normele ortoepice în mod consecvent nici măcar în cuvinte izolate²².

Dacă subcodul „înalt” a fost definit, în trăsăturile sale esențiale, *supra* (2.1), iar subcodul „jos” s-a bucurat de o amplă descriere în capitolele 1-6), este momentul să delimităm trăsăturile subcodului „mediu”. Subcodul „mediu”, curent, rezultă din eliminarea din varietatea „joasă” a unor trăsături dialectale sau regionale, care, fiind percepute de vorbitori ca stridente (prin punere în contrast cu limba literară, dar și cu alte graiuri cu care vorbitorii intră în contact), sunt supuse autocenzurii²³:

- palatalizarea labialelor *p, b, m, f, v...* este de multe ori evitată: *om fî* (IMa1), *plivim'* (M2), rezultatul fiind uneori o formă hibridă, în care fonetismul original nu este recuperat întocmai: *să mă pŭpt' în...* (IMa3), *pt'ê* (SB3), *bd'êtu* (MI2), *fer* (Ro4);
- fricativizarea (la *ș, ž*) africatelor alveolopalatale *č, ĝ*. Etapa intermediară („nuanțe” fonetice, între fricativă și africată), înregistrată uneori de noi în anchetă, este semnul efortului conștient de refacere a africatelor primare: *č'evá* (IMa1), *č'ě* (IMa10), *š'in'e*

²¹ Cf. I. Ionică, P. Lăzărescu, Magdalena Vulpe (1973, p. 19-30).

²² Cf. A. Turculeț (2002a, p. 307-308).

²³ Cf. A. Turculeț (2002a, p. 311).

(F6), *porun^ēesc* (L5), *g^ēme* (SB4). Când modelul literar lipsește²⁴, regresivitatea spre forma originală este considerată ca nefirească: *șîpcă nu cîpcă* (M5), în schimb *cer* (M5). Tot astfel, Ro8 râde de un coleg de clasă care, atunci când vrea să vorbească *domn'êșt'e*, spune *cîpcă* 'dantelă', ceea ce i se pare cu totul ridicol;

– pronunțarea cu fricativă alveolopalatală muiată *ž* în locul fricativei palatoalveolare *j* este și ea adesea cenzurată: *ajutó (h) ajutóru* (IMa1), *joc* (SB9), *juniŋcă* (M8, F6) etc., față de dialectalele *zoc*, *žuniŋcă*;

– africativizarea mediopalatalelor, trăsătură propriu-zis dialectală, este controlată în cuvinte care beneficiază de modelul literar: *k'em* (LI2), *g'ăță* (Re3), nu însă și atunci când acest model lipsește: *corc*, *cîp*. Uneori se înregistrează confuzii ale palatalelor primare cu cele secundare: *d'ib*, *d'em* (S5), *t'eltu'im* (SB4) sau nuanțe intermediare: *k'ar* (Re2);

– africativizarea dentalelor muiate apare ca un fenomen foarte strident, având în vedere că se înregistrează izolat la nivelul unui singur punct al ariei (SB). De altfel, pentru vorbitorii din alte puncte de anchetă această trăsătură a graiului local se constituie în obiect de deriziune, ei poreclindu-i pe sângeorzeni *lápce-n cîndă*. În aceste condiții, mai cu seamă în situații de comunicare mai oficiale, s-a remarcat la subiecți o încercare de reconstituire a dentalei (pe care o realizează de multe ori în formă palatalizată sau chiar muiată): *t'e mēst'ic* (SB4), *d'int'e* (SB6).

Așa cum se poate observa, vorbitorii au tendința să imite, în situații mai oficiale de comunicare, pronunțarea literară, fapt posibil în baza unui sistem de corespondențe pe care le stabilesc între fonetismul dialectal și cel literar²⁵ și care îi conduc uneori la false regresii, precum: *d'em* (S5), *t'eltu'im* (SB4), *pt'ele* (SB3), *bd'etu* (MI2) etc. Africatele secundare (reflexul în graiul local al mediopalatalelor și ocurente și în grupurile consonantice *pĉ<p...iot* și *bĝ<b...iot*), receptate ca extrem de stridente, sunt echivalate de vorbitori cu palatalele *k'/t'*, *g'/d'*, între care nu există o distincție prea clară. Confuzia dintre cele două serii de palatale este și mai evidentă la SB, punct al ariei unde paralelismul între africativizarea mediopalatalelor, palatalizarea

²⁴ Vezi și A. Turculeț (2002a, p. 299), care subliniază că „se păstrează consecvent fonetismul unor cuvinte [...] care nu există în limba literară sau pe care vorbitorii nu le pot raporta la corespondente literare”.

²⁵ Cf. B. Cazacu (1966, p. 38), S. Dumistrăcel (1997, p. 124-126), A. Turculeț (2002a, p. 299).

dentalelor și palatalizarea labialelor este perfect, toate aceste fenomene producând africată secundare.

O serie de fonetisme dialectale sunt mai puțin conștientizate, ele trecând chiar în subcodul „înalt” utilizat de unii vorbitori în situații formale (vezi *supra*, 2.1). Faptul se verifică prin înregistrarea unor texte citite de vorbitori în fața microfonului²⁶, variantă care ar trebui să reflecte subcodul „înalt” (mai ales atunci când subiecții experimentului sunt dintre cei instruiți și/sau de generația I). În general, s-a observat că grafia are o influență evidentă asupra pronunției, în sensul adoptării fonetismului literar; totuși, anumite trăsături (dintre cele foarte puțin conștientizate de vorbitori) trec și în aceste „prestații” ale subiecților²⁷, conturând exact profilul stantardului vorbit pe valea superioară a Someșului Mare așa cum l-am delimitat *supra* (2.1). La elementele enumerate în respectiva secțiune, se adaugă un fenomen general dacoromânesc – velarizarea vocalelor anterioare după consoane pronunțate dur –, care, numărându-se printre trăsăturile nonperceptibile sau greu perceptibile, se poate infiltra (accidental) în subcodul „înalt”. Fenomenul se produce (izolat) după *s, z, ș, j, ț*, este inexistent după *f, v, p, b, m, t* și *d* și nu se manifestă în contexte neologice (*serviț, șef, șifonată*, SB4). Într-o ierarhie a frecvenței de realizare a velarizării, primul loc aparține amușirii lui *i* scurt final²⁸: *să-ț vād, controléz* (F6); *te cūreț, cūrt* (SB9); *accidentăț* (IMA13); *colorăț* (IMA2, F7), urmează velarizarea semivocalei palatale din cadrul unui diftong ascendent : *ț-o dau, ș-o făcūt* (F6) și, mult mai rar, trecerea lui *e* la *ă* și a lui *i* la *î* după consoane pronunțate dur: *și, (să) să (cūlce)* (F6).

²⁶ Experimentul nostru a fost inspirat de cel realizat de autorii TD-Mold., Bucov., I/2, 1995 (vezi p. 259-270).

²⁷ Cf. S. Dumitrăcel, Doina Hreapcă, I.-H. Bîrleanu (1997, p. 138-140).

²⁸ Cf. A. Turculeț (2002a, p. 301).

Capitolul 8

LOCUL GRAIULUI DE PE VALEA SUPERIOARĂ A SOMEȘULUI MARE ÎN CADRUL DACOROMÂNEI

Date fiind remarcabila unitate a dacoromânei și varietatea criteriilor aplicate de specialiști în stabilirea configurației acestui dialect, este de la sine înțeles că problema repartiției graiurilor dacoromâne a cunoscut soluții dintre cele mai diverse. În strânsă legătură cu această chestiune și în mare măsură subordonată ei, problema graiurilor din Transilvania este, de asemenea, un subiect extrem de controversat.

1. Opinii care nu admit un statut de sine stătător al graiurilor ardelenesti

Majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de situația dialectală a Transilvaniei, de la G. Weigand încoace, sunt de părere că graiurile ardelenesti nu se constituie într-o unitate lingvistică de rangul celor din Moldova, Muntenia sau Banat, pe motiv că această arie nu ar avea trăsături care să o caracterizeze exclusiv.

Susținută mai întâi de G. Weigand¹, ideea că Transilvania nu formează o arie dialectală independentă, ci se prezintă ca o vastă arie de tranziție sau se grupează cu unitățile vecine a fost reluată ulterior, într-o formă nouă și cu argumente ținând de geografia lingvistică, dar și de domeniul istoriei culturii, de É. Picot²,

¹ În studiul său din 1908 (p. 441–448), autorul definește Transilvania ca pe o sumă de „dialecte” mărunte de tranziție (numite, în *Introducerea* la WLAD, coloana 11, *Übergangsdialekte*), între Moldova (cu care se grupează aria estică), Muntenia (cu care se aseamănă partea de sud) și Banat (ale cărui trăsături iradiază în sud-vestul Transilvaniei).

² În *Documents pour servir à l'étude des dialectes roumains* (apud G. Ivănescu, 1980, p. 40), acesta arată că, spre deosebire de Muntenia, Moldova, Banat și Maramureș, care au fiecare un „dialect” propriu, Ardealul rămâne neindividualizat din punct de vedere lingvistic, fiind caracterizat de un „dialect” de tranziție.

S. Pușcariu³, S. Pop⁴, E. Petrovici⁵, R. Todoran⁶, I. Coteanu⁷, care s-au exprimat, uneori în termeni radicali, cu privire la absența unei arii dialectale ardelenesti care să poată fi definită ca independentă. Acesta pare a fi și punctul de vedere al autorilor manualului de dialectologie din 1977⁸, care nu rezervă graiurilor ardelenesti un capitol aparte.

Cercetătorii care împart graiurile dacoromâne în două grupuri dialectale includ graiurile ardelenesti în aria nordică. Teoria, formulată de A. Philippide în legătură cu împărțirea dacoromânei în două ramuri principale, corespunzătoare valurilor de migrație a populației protoromânești la nord de Dunăre⁹, a fost reluată de I. Iordan (1968), Al. Rosetti¹⁰ și, mai

³ Autorul afirmă răspicat: „*Transilvania n-a constituit niciodată o unitate diferențiată de celelalte regiuni românești, ci s-a înglobat întotdeauna în ansamblul românesc*”, iar „*românii din Transilvania au gravitat întotdeauna spre compatrioții lor de dincolo de munți de care-i uneau credința, limba, interesele economice și un sentiment de solidaritate mereu treaz* [subl. a.]” (S. Pușcariu, 1974, p. 402-403). Cf. și idem, 1994, p. 311.

⁴ „Se face adesea aluzie la un dialect transilvan. *La drept vorbind, așa ceva nu există* [subl. a.]. Pe fiecare din hărțile atlasului se poate constata că vorbirea din vechiul regat ocupă parte considerabilă din Transilvania” (S. Pop, 1933, p. 235).

⁵ Pentru a demonstra absența unui subdialect ardelenesc, E. Petrovici (1941, p. 102-106) propune un model de analiză bazată pe argumente de ordin lexical: repartitia noțiunilor „zăpadă” și „os” (termenii corespunzători acestor noțiuni divizând teritoriul Transilvaniei în trei părți, grupate fiecare cu aria dialectală cea mai apropiată) și repartitia noțiunii „burtă” (în funcție de termenii – comuni cu cele proprii subdialectelor învecinate – folosiți pentru această noțiune, distingându-se patru arii ardelenesti). Pentru mai multe detalii, vezi și E. Petrovici, 1970, p. 44, unde autorul invocă și argumente de ordin fonetic: „În ceea ce privește Transilvania, constatăm că și palatalizarea labialelor o împarte în mai multe zone: una de sud-vest, care păstrează labialele ca Banatul și Oltenia, una de nord-vest care prezintă aceleași stadii de palatalizare ca nordul Crișanei, și una de est și sud-est, care palatalizează labialele ca Moldova și estul Munteniei”.

⁶ 1998, p. 9-24.

⁷ Care împarte Transilvania în trei arii, asociate cu unitățile învecinate: graiurile ardelenesti sudice sunt atașate „dialectului” muntenesc, cele nord-estice „dialectului” moldovenesc, iar cele vestice „dialectului” crișean (I. Coteanu, 1961, p. 24).

⁸ Ne referim la volumul *Dialectologie română*.

⁹ Astfel se delimitează două mari tipuri dialectale, care urcă până în epoca românei primitive: ramura banato-transcarpatină și ramura muntenească (A. Philippide, 1924, p. 30).

¹⁰ În încercarea sa de a stabili repartitia dialectală a textelor din secolul al XVI-lea, dar fără a-și propune în mod explicit o delimitare teritorială a graiurilor dacoromâne, lingvistul bucureștean se plasează pe aceleași poziții ca A. Philippide: „[...] unui grup dialectal alcătuit din Moldova, nordul Ardealului și Maramureșul i se poate opune un grup dialectal alcătuit din Țara Românească și sudul Ardealului; Banatul ocupă un loc

târziu, din alte puncte de vedere și cu alte criterii, de I. Gheție¹¹ și Em. Vasiliu¹².

Criticând caracterul neunitar și incoerent al criteriilor aplicate în stabilirea repartiției dialectale a dacoromânei, I. Gheție propune un demers bazat pe distincția dintre ceea ce el numește trăsături *tipice*, care nu se regăsesc în ariile învecinate (*trăsături tipice relative*), eventual în nicio arie a unității dialectale superioare ierarhic (*trăsături tipice absolute*), și trăsăturile *atipice* (care creează arii continue) ale unităților dialectale de analizat (aceste trăsături pot fi decelate printr-o analiză riguroasă, uzând de principiile geografiei lingvistice). Prin aplicarea unei asemenea metode, autorul citat ajunge la concluzia că modul în care se combină trăsăturile tipice și cele atipice în dacoromâna actuală nu ne permite să delimităm mai mult de două arii (nordică și sudică), indiferent dacă procedăm inductiv sau deductiv¹³.

Este interesant de remarcat că unii dintre cercetătorii menționați *supra* au făcut, mai devreme sau mai târziu, unele observații care relativizează afirmațiile categorice citate, în legătură cu statutul lingvistic al Transilvaniei. Astfel, A. Philippide¹⁴, când vorbea despre cele două ramuri ale dacoromânei, se referea în primul rând la momentul formării acestui dialect (secolele al VI-lea – al VII-lea); observând că în ramura banato-transcarpatină au apărut la un moment dat diferențieri regionale, lingvistul ieșean admite că în cadrul acesteia tind să se contureze trei unități – Moldova, Banatul și *Transilvania*. În ceea ce-l privește pe S. Pușcariu, acesta notează: „Mai ales caracteristic este însă *e* deschis în rostirea unor cuvinte ca *fețe, iubeste...* *E una din rostirile regionale după care poți recunoaște mai repede pe un ardelen* [subl. n.] (căci foarte puțini izbutesc să se dezbrace de ea). Un *o* deschis se aude de asemenea [...] prin Transilvania de miazănoapte”¹⁵, recunoscând implicit existența unor particularități ardelenesti (de altfel foarte rezistente, din moment ce de multe ori transpar în varianta locală a limbii literare). În încercarea sa de a reconsidera structura actuală a dacoromânei după criterii mai unitare și, implicit, mai științifice,

aparte: el prezintă particularități fonetice care îl alătură când primului grup, când celui de-al doilea” (Al. Rosetti, 1978, p. 601).

¹¹ Care, realizând un dialog profitabil cu A. Philippide, se socotește îndreptățit să dea credit opiniei acestuia, împărtășită și de I. Iordan (I. Gheție, 1994, p. 162-168).

¹² În analiza configurației actuale a dacoromânei, autorul adoptă un model generativ-transformațional, care îl conduce la concluzia existenței a două tipuri dialectale, denumite convențional „grupul dialectal moldovean”, respectiv „grupul dialectal muntean” (Em. Vasiliu, 1968, p. 140-193).

¹³ Pentru distincția trăsături tipice – trăsături atipice, vezi și I. Gheție, 1964, p. 317-346, unde găsim forma primară a problematicii discutate în 1994.

¹⁴ 1924, p. 30.

¹⁵ 1994, p. 79.

I. Gheție admite că, dacă avem în vedere „aria mare”, „ar trebui să acceptăm existența unei unități dialectale întinse (căreia i s-ar putea spune subdialectul ardelenesc)”¹⁶, aceasta în ciuda faptului că „subdialectul” menționat este într-o câțva diferit de celelalte prin aria sa extinsă și coerența sa relativă. Această unitate dialectală s-ar caracteriza printr-un *o* deschis și prin palatalizarea dentalelor, trăsături la care s-ar adăuga evoluția africanei *g* la *j* (ultimul fenomen neapărând însă la scara întregului idiom, ci numai în Crișana, care reprezintă, în opinia specialistului bucureștean, o „unitate destul de puternic individualizată” în cadrul grupului dialectal ardelenesc).

2. Opinii în favoarea individualizării unor graiuri/unui grai de tip ardelenesc

Puțini dintre cercetătorii care s-au ocupat de aria ardelenescă au fost de părere că aceasta ar putea constitui o unitate dialectală aparte. H. Tiktin¹⁷ și M. Gaster¹⁸ au fost primii care au susținut ideea existenței unui grai („dialect”) ardelenesc, argumentarea lor fiind ulterior ținta unor critici dure care, catalogând-o drept incompletă, o acuzau de o excesivă valorizare a delimitărilor de ordin teritorial și administrativ.

Pomind de la ideea că Transilvania este o arie geografică mult prea întinsă pentru a fi considerată o simplă arie de tranziție, G. Ivănescu¹⁹ susține că zona în chestiune reprezintă o unitate dialectală independentă de cele învecinate, chiar dacă mai puțin individualizată decât acestea. În

¹⁶ I. Gheție, 1964, p. 339.

¹⁷ Aplicând criterii fonetice și lexicale, dar de fapt făcând implicit apel și la împărțirea politico-administrativă a teritoriului României, lingvistul german identifică patru grupuri de graiuri: muntean, moldovean, *transilvănean* și bănățean („Die rumänische Sprache”, apud *Dialectologie română*, p. 120).

¹⁸ În *Introducerea* la M. Gaster, 1891, p. XC-CVIII, se afirmă că „dialectele” din *Transilvania* ocupă o poziție intermediară, atât în din punct de vedere topic, cât și ca trăsături lingvistice, situându-se între „dialectele” de nord, din Moldova, și „dialectele” de sud, din Muntenia; în ciuda numeroaselor elemente comune ale „dialectelor” din *Transilvania* cu cele din Moldova și cu cele din Muntenia, autorul vorbește despre coeziunea ariei dialectale ardelenesti, care ar fi o unitate de același rang cu celelalte două.

¹⁹ Vezi 1976, p. 167-178. Vezi și idem, 1980, p. 38-39, unde sunt calificate drept inacceptabile atât teoria lui Weigand și Pușcariu (care socoteau „pe nedrept un teritoriu extrem de întins și cu fenomene proprii ca unul de tranziție”), cât și cea a lui E. Petrovici (în lucrările căruia „un teritoriu destul de întins, cuprins între Munții Rodnei, linia Dej-Alba Iulia, linia Dej-Miercurea Ciucului și Carpații moldovenesti, a rămas în fond nerepartizat la vreun dialect dacoromân”).

conformitate cu ideea că „subdialectele slab caracterizate [...] sunt și subdialecte de tranziție, mixte sau mozaic”²⁰, autorul reconsideră statutul „dialectului” vorbit în aria cuprinsă, geografic, între Alba-Iulia, Dej, Munții Rodnei, Miercurea-Ciuc, Brașov și Sibiu, care, dincolo de trăsăturile specifice unui „dialect de tranziție”, prezintă o individualitate ce cu greu ar putea fi ignorată. Unitatea diatopică astfel delimitată ar avea patru subdiviziuni: „ardelean cu t' (k') > $\hat{c}$, ardelean central cu te , ti , ardelean de sud și ardelean dinspre Moldova” (*ibidem*)²¹.

În ultimele decenii, dezbaterile în jurul graiurilor ardelenesti a înregistrat o nouă direcție, prin studiile cercetătorilor timișoreni V. Frățilă și V. Țâra. În vederea unei împărțiri dialectale riguroase a teritoriului dacoromân, în condițiile unității acestui dialect, autorii citați sunt de părere că se impune ca logică (și aproape obligatorie) luarea în considerare nu numai a trăsăturilor „tipice” pentru o anumită arie, ci și a modului (adesea original) în care se combină trăsăturile „atipice”²² (trăsături comune mai multor arii învecinate). Rezultatul unui asemenea demers îl constituie o structură organizată pe trei niveluri ierarhice, în mare parte coincidentă (mai puțin terminologic cât referențial) la cei doi autori.

În opinia lui V. Frățilă, unitatea de rang superior (dialectul dacoromân) cunoaște o împărțire în patru subunități – „grupul dialectal transilvănean” opunându-se „atât subdialectului bănățean, cât și celui muntean, respectiv celui moldovean” –, în vreme ce grupul dialectal ardelenesc se diferențiază, la rândul lui, în „patru graiuri mari: crișean, maramureșean, nord-est ardelenesc și ardelenesc de centru și sud”²³.

Și la V. Țâra²⁴ graiurile de tip ardelenesc apar la același nivel ierarhic cu celelalte mari subdiviziuni ale dacoromânei (subdialectele de tip moldovenesc și subdialectele de tip muntenesc), cu precizarea că în cadrul

²⁰ 1980, p. 44.

²¹ Ca unică soluție pentru o analiză completă a graiurilor dacoromâne, autorul propune aici o clasificare mai detaliată, pe graiuri, și renunțarea la încercarea de a împărți dacoromâna în câteva „dialecte” mari.

²² Terminologia îi aparține lui I. Gheție (vezi supra, nota 13).

²³ V. Frățilă (1993, p. 103). Aceeași opinie este susținută în studiul *Repartiția dialectală a dacoromânei (istoricul problemei, cauzele și vechimea ariilor dialectale)* (V. Frățilă, 2002, p. 313-371), unde, într-un context lingvistic și istoric larg, profesorul timișorean susține existența a „patru arii [ale «grupului dialectal transilvănean», n.n.]: una cuprinzând Crișana, alta Maramureșul, alta Transilvania de nord-est și alta Transilvania de centru și sud” (p. 370). Vezi și idem, 2005, p. 202, unde se vorbește despre „grupul graiurilor transilvănene”, structurat, în conformitate cu delimitările operate anterior, în „patru arii: una crișeană, alta maramureșeană, alta ardelenescă de nord-est și, în sfârșit, una ardelenescă de centru și sud”.

²⁴ 1975, p. 23.

„tipului ardelenesc”, V. Țâra distinge trei graiuri individualizate – bănățean, crișean și maramureșean – și două mai puțin individualizate – graiul transilvănean de centru-sud și graiul transilvănean de nord-est²⁵.

Admițând, ca premisă teoretică, necesitatea de a accepta drept criteriu al repartiției dialectale, alături de particularitățile lingvistice absolute, și faptele comune cu ariile învecinate, Maria Marin și B. Marinescu²⁶ ajung la concluzii parțial diferite în ceea ce privește varietățile teritoriale ale grupului dialectal transilvănean. După autorii citați, în cadrul acestui grup „se disting ca subdiviziuni puternic individualizate graiul crișean, graiul oșean și graiul maramureșean”²⁷; cât privește unitatea dialectală corespunzătoare Transilvaniei propriu-zise, cercetătorii citați uzează de termenul „graiuri din Transilvania [subl. n.]”, opțiunea pentru forma de plural fiind motivată prin „unitatea relativă [subl. n.] a zonei descrise” (*ibidem*)²⁸.

La rândul său, în manualul de dialectologie română publicat în 2002, profesorul ieșean A. Turculeț²⁹ înclină spre acordarea unui statut de sine stătător graiurilor transcarpatine, pe care le desemnează prin sintagma „graiurile din Transilvania”, plural sugerând același caracter fragmentar al unei arii ce „s-a deprins din grupul dialectal nordic” și în interiorul căreia s-au conturat, în timp, „subdialectele crișean și maramureșean”³⁰.

²⁵ Vezi și idem, 1979, p. 353, unde profesorul timișorean, fără a vorbi explicit de acest tip de repartiție dialectală, o sugerează opunând graiul studiat celorlalte unități dialectale transcarpatine („un grai de tip transilvănean cu mai puține particularități proprii decât cele vorbite în Crișana și Maramureș, dar mai bine individualizat decât graiul din centru și sud”).

²⁶ Autorii secțiunii *Graiurile din Transilvania* din *Tratat*, p. 355-390.

²⁷ *Tratat*, p. 357.

²⁸ După cum se observă însă din simpla consultare a sumarului cărții, unități care în secțiunea citată sunt subsumate unui (teoretic) „subdialect transilvănean cu o arie întinsă și cu o unitate relativă” (*Tratat*, p. 357), fiind numite în consecință („graiul crișean”, „graiul maramureșean”), apar aici (și, evident, și în capitolele corespunzătoare ale *Tratatului*) sub denumirea de „subdialecte” – neomogenitate în abordare care putea fi evitată, încercându-se o armonizare între modurile personale în care s-au poziționat semnatarii față de chestiunea în discuție.

²⁹ 2002b, p. 146-153.

³⁰ A. Turculeț, 2002b, p. 146.

3. Problema graiului din nord-estul Transilvaniei, reflectată în cercetările anterioare

Atât cât a intrat în sfera de preocupări a dialectologilor, problema graiului transilvănean de nord-est a fost la fel de viu disputată ca și cea a existenței unei unități dialectale individualizate pe teritoriul Transilvaniei. Opiniile se înscriu pe două direcții, autorii fie remarcând anumite trăsături prin care graiul în chestiune se apropie de subdialectul moldovenesc (G. Istrate, A. Turculeț), fie încadrându-l în mod hotărât în vasta și fărâmițată arie ardelenescă (G. Ivănescu³¹, D. Șandru, V. Frățilă, V. Țâra, V. Văsiesiu).

3.1. Încadrarea graiului nord-est ardelenesc în subdialectul moldovenesc

În studiul consacrat graiului din județul Bistrița-Năsăud, G. Istrate și A. Turculeț³² remarcă o serie de convergențe între idiomul cercetat și graiurile moldovenești și punctează variațiile (de natură fonetică, în primul rând) ce se înregistrează chiar și în cadrul acestei arii dialectale restrânse; astfel, autorii citați consideră că estul extrem al ariei (punctul de anchetă Lunca Ilvei) se articulează cu graiurile moldovenești învecinate prin fenomenul închiderii vocalelor de apertură medie aflate în poziție finală: „Frecvența relativ ridicată a închiderii vocalelor finale *e* și *ă* *apropie* [subl. n.] graiul din Lunca Ilvei de graiurile din Moldova”³³. În acest context, cercetătorii ieșeni aduc în discuție relația directă dintre închiderea vocalelor *e* și *ă* aflate în final de cuvânt și tendința de afonizare a vocalelor finale (fenomen care pare a fi o caracteristică a multor graiuri nordice în general, deci și a graiului analizat), fapt semnalat de S. Pop și E. Petrovici³⁴ și aprofundat de A. Avram³⁵.

³¹ Vezi 1948, p. 89. Să notăm că G. Ivănescu se referă în primul rând la perioada „vechii române literare” și, implicit, la dialectul literar care s-a conturat în această zonă.

³² Vezi G. Istrate, A. Turculeț, 1971, p. 207 și, pentru același subiect, G. Istrate, 1937, p. 50-97.

³³ G. Istrate, A. Turculeț, 1971, p. 196-197. Spre deosebire de punctul de vedere mai nuanțat exprimat aici, în studiul său din 1937, profesorul G. Istrate îngloba mai hotărât graiul menționat în aria moldovenească.

³⁴ 1931-1933, p. 98.

³⁵ 1961, p. 33.

3.2. Graiul din nord-estul Transilvaniei, componentă a ariei ardelenesti

D. Șandru își argumentează poziția cu privire la apartenența acestui grai la aria lingvistică transilvăneană pornind de la unitatea geografică a zonei, care forma altădată și o unitate administrativă – regimentul de graniță cu centrul la Năsăud. Înainte de a face o descriere completă a idiomului, Șandru punctează ceea ce, în opinia sa, conturează particularitățile graiului din Năsăud în contrast cu graiurile învecinate³⁶, precizând apoi din ce motive includerea acestui grai printre graiurile moldovenești îi pare inacceptabilă. Argumentele invocate erau: „1. palatalisation des occlusives labiales et des fricatives labiodentales: *bğ, pč, j, ś, mñ* à Năsăud; *g', k', y, h', n'* en Moldavie; 2. *ă* et *e* en fin de mot à Năsăud, tandis qu'en Moldavie on a *â (î)* et *i*; 3. altération de *l, r* et surtout de *t, d, n* (à Năsăud: *l', r', d', t', n'*; non-altération de ces consonnes en Moldavie); 4. traitement de *a* accentué (*a* à Năsăud, *ă, ą* et *a* en Moldavie); 5. traitement de *qa* (*q* à Năsăud; *qa* en Moldavie); *č, ģ* (à Năsăud); *k', g'* (en Moldavie). [...] Quant aux traits qui rapprochent le parler de Năsăud des parlers moldaves (*k, g + e, i > ś, j; ya > ye: băyèt, înkuyèt* etc.), ils sont peu significatifs et peuvent s'expliquer par des relations de voisinage”³⁷.

Graiul nord-ardelenesc dinspre Moldova, care era, în perioada „vechii române literare”, în opinia lui G. Ivănescu³⁸, un grai românesc foarte asemănător cu cel rotacizant, dar avea și trăsături proprii, își păstrează individualitatea și în prezent³⁹.

În monografia consacrată graiului din Transilvania de nord-est, V. Țâra (1979) ajunge la concluzia că unitatea dialectală vizată, „un grai ardelenesc mai puțin individualizat decât cel crișean sau maramureșean”, are totuși trăsături proprii, prin care se diferențiază, pe de o parte, de celelalte graiuri ardelenesti, și, pe de altă parte, de subdialectul moldovenesc (în ciuda trăsăturilor comune și cu primul tip, și cu cel de-al doilea). Demersul,

³⁶ „Certaines particularités du parler de Năsăud le séparent du parler des régions avoisinantes (Maramureș, région du Mureș, de Dej et Moldavie). Ce sont: *q* (*rqtă, ikqnă*; correspond à la diphtongue *qa*, de la langue commune), *k, g + e, i > č, ģ* (*oč, urèce, unģe*) et le traitement des fricatives labio-dentales et des occlusives labiales” (D. Șandru, 1938, p. 179).

³⁷ D. Șandru, 1938, p. 179-180.

³⁸ 1948, p. 110-117.

³⁹ Cf. idem, 1980, p. 44, unde autorul îl analizează ca pe o subdiviziune a „dialectului” ardelenesc (el însuși cu un statut incert, între „dialect de tranziție” și „dialect” propriu-zis), numindu-l grai ardelenesc „dinspre Moldova”; vezi și *supra*, secțiunea 2 și nota 19.

diacronic și sincron, fonetic și lexical, este construit pe ideea că graiul în chestiune se individualizează prin combinația inedită de trăsături, tipice sau atipice.

Pe aceeași linie merge și V. Văsiesiu, care, fără a aduce argumente noi, pledează pentru ideea că „graiul năsăudean” nu este un grai mixt și nici unul de tranziție, după cum nu este nici un grai de tip moldovenesc, ci „se integrează în aria lingvistică mai largă a Ardealului de (centru și) nord”⁴⁰.

4. Statutul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare

Pentru stabilirea statutului graiului de care ne ocupăm, esențială este determinarea repartiției dialectale a dacoromânei, posibilă prin două căi⁴¹: fie dinspre general (limba) spre particular (dialecte, subdialecte, graiuri), fie dinspre aspectele particulare (graiurile), de la care se ajunge, treptat, prin cuprinderea lor în unități tot mai largi, spre generalul reprezentat de limbă. În ceea ce ne privește, optăm pentru prima variantă, urmărind faptele care caracterizează graiul de pe valea superioară a Someșului Mare și răspândirea lor în cadrul dialectului dacoromân, în cercuri concentrice, din ce în ce mai restrânse. Am reținut pentru aceasta în primul rând fapte de natură fonetică, semnificative prin caracterul lor repetitiv⁴², dar am selectat și trăsături de ordin morfologic și chiar lexical, în măsură să consolideze delimitările realizate deja. Regretabilă din acest punct de vedere este absența, din „repertoriul” de fapte cu care operăm, a tiparelor intonaționale sau a anumitor aspecte de ordin sintactic, a căror proiecție cartografică (care ar putea avea implicații decisive în stabilirea profilului dialectal al Dacoromaniei) ar fi o operație utopică în condițiile în care cea mai mare parte a teritoriului dacoromânei nu este acoperită de astfel de cercetări. Am reușit totuși ca, prin comparația cu materialul înregistrat și interpretat în

⁴⁰ 1996, p. 165.

⁴¹ Cf. I. Gheție, 1994, p. 163, unde se vorbește despre principiul deductiv, în opoziție cu cel inductiv.

⁴² Și pe care majoritatea specialiștilor le consideră a fi cele mai relevante în definirea profilului dialectal al unei limbi (E. Petrovici, 1954, p. 13, arăta că „pentru stabilirea granițelor dintre dialecte sunt [...] mai indicate ariile fonetice”; vezi și R. Todoran, 1998, p. 9–11; I. Gheție, 1964, p. 326–327; Șt. Giosu, 1968, p. 27, unii chiar absolutizându-le (Em. Vasiliu, 1968, p. 190).

studii sau monografii dedicate acestor aspecte⁴³, să facem unele comentarii în legătură cu eventualele continuități între ariile studiate anterior și aria Someșului superior.

Pornim, în analiza noastră, de la constatarea elementară că graiul de pe valea superioară a Someșului Mare verifică toate trăsăturile reținute de I. Gheție⁴⁴ ca fiind definitorii pentru nordul dacoromânei:

a) la nivel *fonetic*, 20 de fapte primare:

1. *é...e* > *ę*;
2. *ęá* final > *ę*;
3. *já* în poziție moale > *je*;
4. *já* în poziție tare > *je*;
- 5–9. palatalizarea labialelor;
- 10–14. velarizarea după labiale;
- 15–17. velarizarea după *s*, *z*, (*đ*) și *ř*;
18. *r* moale în finalele *-ar*, *-er*, *-or*;
19. *ġ* (< lat. *g* + *e*, *i*) se fricativizează;
20. în *ġ* se confundă descendenții lat. *g* + *e*, *i* cu descendenții lat. *j* + *o*, *u*;

și 5 secundare:

1. *ă* etimologic în *păreche*, *părete*, *năsip*, *rădica*, *mulțami*;
2. *â* în *câne*, *mâne*, *mâni*, *pâne*;
3. *două*, *nouă*;
4. *n* în *genunchi*, *mănunchi*;
5. fonetisme izolate: *tăt*, *tulbura*, *fereastă*.

b) la nivel *morfologic*, 6 fapte de mai mare însemnătate:

1. articolul posesiv invariabil *a*;
- 2–3. forme verbale neiotacizate: *aud* (să *audă*), *trimit* (să *trimită*);
4. la vb. de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a, pers. 3 diferă de pers. 6: *el aude*, *ei aud*;
5. auxiliarul pf. comp. (pers. 3) *o*;
6. auxiliarul viitorului (pers. 3) *a*;

și 5 mai puțin importante:

1. forme verbale cu accentul pe tulpină: *măsura*, *împresura*, *înconjura*, *înfășura*, *strecura*;
2. formele de conjunctiv *să beie*, *să deie*, *să ieie* etc.;
3. imperativele *adă!*, *vină!*;
4. conjunctivul *să ploaie*;

⁴³ Vezi, în special, A. Avram, 1973; Laurenția Dascălu, 1975; I. Gheție, 1976; V. Țara, 1976; Magdalena Vulpe, 1980; Sabina Teiuș, 1980.

⁴⁴ 1994, p. 165–167.

5. forma „scurtă” a verbului *a fi* la pers. 3 Ind. prez. *îi*.

c) la nivel lexical: *sudoare*, *arin*, (*a*) *bate* ‘a lătra’, *ciubăr*, *cocostârc*, *colb*, *coteț*, *curechi*, *dobă*, *fluier*, (*femeie*) *grea* ‘însărcinată’, *înconjura*, *sudui*, *sudalmă*, *jugăni*, *mai*, *mire*, *mâță*, *nănaș*, *nănașă*, *neam*, *nigel*, *oloi*, *plămân*, *rade*, *rărunchi*, *rânză*, (*a se*) *schimba*, *sfadă*, *spinare*, *turea(t)c(ă)*.

4.1. Trăsături ale ariei nordice a dacoromânei

Graiul din zona studiată se încadrează în aria dialectală nordică a dacoromânei printr-o majoritate covârșitoare de particularități.

4.1.1. Fapte de ordin fonetic

– cuvinte accentuate diferit în raport cu situația din graiurile muntenesti: *blăstăm(i)/bléstem(i)* în Banat, Maramureș, Transilvania, Moldova, Bucovina, prin Oltenia, N Dobrogei, un punct din E și unul din S Munteniei (ALR II s.n., 7, h. 1881, 1882); *încónjur/încúnjur* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără zona de SE), Bucovina, Moldova (mai puțin un punct din S) (ALR II s.n., 7, h. 1895); *înfășur* în Banat (fără un punct din NE), Crișana, Maramureș, Transilvania (mai puțin un punct din SE), Bucovina, Moldova (fără un punct din S), V Olteniei, S Munteniei, un punct din N Dobrogei (ALR II s.n., 7, h. 1896); *măsur* în NV Banatului, Crișana, un punct din Maramureș, Transilvania (mai puțin SE), Bucovina, jumătatea de N a Moldovei, prin S Moldovei (ALR II, s.n., 7, h. 1897); *strécură* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, N Moldovei, un punct din NV Olteniei (ALR II s.n., 2, h. 411); *gingină* în N Crișanei, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, Moldova (ALR I/1, h. 32); *mijloc* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (mai puțin un punct din SE); Bucovina, Moldova, prin E Munteniei și S Dobrogei (ALR II s.n., 5, h. 1594); *ștéfan* în Banat, Crișana (fără V), Maramureș, Transilvania, Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 5, h. 1537);

– *ă* în cuvinte precum: *n[ă]caz* în N și S Banatului, N Crișanei, E Maramureșului, E și S Transilvaniei, N Moldovei (ALR II s.n., 5, h. 1451); *n[ă]sip(os)* în Banat, S Crișanei, Maramureș, Transilvania, Bucovina, Moldova, Oltenia, N Dobrogei (ALR II s.n., 1, h. 10); *p[ă]rete* în E Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania, Moldova, S Olteniei, V Munteniei (ALR II s.n., 7, h. 1876); *p[ă]reche* în E Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania, Moldova, S Olteniei, V Munteniei (ALR II s.n., 7, h. 1877); (*mă*) *sp[ă]rii* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Bucovina, Moldova (mai puțin câteva puncte din S), NV Olteniei (ALR I/1, h. 99; ALR II s.n., 7, h. 1878);

– *i* < *a* în poziție prenazală, fără anticiparea timbrului palatal: *m[i]ne*, *c[i]ne*, *p[i]ne* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Moldova,

Bucovina, vestul Olteniei (ALR II/1, h. 48; ALR II s.n., 3, h. 662, 663; ALR II s.n., 4, h. 1066, 1067; ALR II s.n., 6, h. 1654);

– *u* în contexte ca: *înconj[u]r* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova (fără partea de S) (ALR II s.n., 7, h. 1895); *înşăş[u]r* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova (fără S) (ALR II s.n., 7, h. 1896); *măs[u]r*, *măs[u]ră* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (fără S) (ALR II s.n., 7, h. 1897, 1898);

– reducerea diftongului vechi *ea*: *căm[e]şă/căm[ɛ]şă* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (mai puţin SE), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 4, h. 1219);

– reducerea diftongului *ea*, în poziţie finală, la *ɛ* (mai deschis în aria ardelenască): *av[ɛ]*, *b[ɛ]* în Crişana, Maramureş, jumătatea de N a Transilvaniei, Moldova, Bucovina (ALR II, s.n., 7, h. 2177, 2242); *st[ɛ]* prin Banat, în Crişana, Crişana, Maramureş, Transilvania (mai puţin S), Bucovina, jumătatea de N a Moldovei (ALR II s.n., 6, h. 1587); *m[ɛ]* prin Banat, în Crişana, Maramureş, Transilvania (fără partea de S), Bucovina, jumătatea de N a Moldovei, NV Olteniei (ALR II s.n., 6, h. 1666);

– diftongul *ia* > *iɛ* în poziţie moale, dar şi în poziţie tare: *tă[iɛ]t* în N Banatului, Crişana, Maramureş, jumătatea de N a Transilvaniei, Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2000); *[iɛ]* (pron. pers., 3) în SE şi N Banatului, Crişana, Maramureş, Transilvania (mai puţin câteva puncte în V şi SE), Bucovina, jumătatea de N a Moldovei (ALR I/1, h. 105);

– *ea* după *ş*, *j* > *ɛ*, *ă*: *aş[ɛ]/aş[ă]* în Crişana (fără S), Maramureş, Transilvania (mai puţin SE), N Moldovei, Bucovina (ALR I/2, h. 302);

– *i* scurt final după *-ar*, *-er*, *-or*: *cenuşar[i]* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova, prin Oltenia (ALR II s.n., 4, h. 1225); *cer[i]* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova, Oltenia (fără SE), prin V Munteniei (ALR II/1, h. 185); *grădinar[i]* prin Banat, în E Crişanei, Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova, Oltenia (ALR II s.n., 1, h. 185); *plugar[i]* prin Banat, în Crişana (mai puţin un punct din N), Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova, Oltenia (fără NV) (ALR II s.n., 1, h. 14); *stupar[i]* în Banat, E Crişanei, Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova, Oltenia (ALR II s.n., 1, h. 266); *sucitor[i]* prin Banat, în Crişana, Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova, prin Oltenia (ALR II s.n., 4, h. 1054);

– *ă* în *t[ă]lhar*: Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Bucovina, Moldova (mai puţin câteva puncte din S) (ALR II s.n., 4, h. 981, 983);

– *ă* posttonic > *î*: *deap[î]n* în N Crişanei, Maramureş, V Transilvaniei, prin Bucovina, prin N Moldovei, un punct din Oltenia (ALR II s.n., 7, 1888); *galb[î]n* în Banat, Crişana, prin Maramureş, Transilvania (la nord de linia

Reghin – Deva), Bucovina, Moldova (ALR II/1, h. 20; ALR II s.n., h. 1216); *sam[i]n* prin Crişana, în Maramureş, V Transilvaniei, Bucovina, Moldova, un punct din Oltenia (ALR II s.n., 5, 1444, 1445);

– pronunţarea dură a consoanei *r*, neinclusă în grupuri consonantice (mai ales în pluralul substantivelor neutre cu tema în *r* sau al adjectivelor la f.pl., cu tema în *r*): *amar[ă]* în Banat, Crişana, Maramureş, V şi NE Transilvaniei, Bucovina, Moldova, prin Oltenia (ALR II s.n., 1, h. 209); *ulcioar[ă]* în NE Moldovei, prin Oltenia (ALR II s.n., 4, h. 1037); *cur[ă]/cur[ă]* ‘curea’ în N şi E Banatului, Crişana, Maramureş (fără V), Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova, prin Oltenia (ALR II s.n., 4, h. 1172);

– pronunţarea dură a lui *r* în grupul consonantic *str*: *str[ă]curătoare* în Banat, N Crişanei, Maramureş, Transilvania (mai puţin partea de SE), Bucovina, NV Moldovei, prin NV Olteniei (ALR II s.n., 2, h. 412); *str[i]g(at)* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (mai puţin colţul dinspre SE), Bucovina, Moldova, V Olteniei (ALR II s.n., 6, h. 1727; şi în ALRR Trans., I, h. 84 velarizarea după *r* în grupul consonantic *str* apare în cea mai mare parte a teritoriului, mai puţin părţile de SE şi CV); *str[i]c(ată)* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (mai puţin extremitatea sudică), NV Olteniei (ALR II s.n., 1, h. 149; ALR II s.n., 7, h. 1341);

– velarizarea după grupul consonantic *st*, pronunţat dur: *blast[ă]m*, *blast[ă]mi*, *blast[ă]mă*, (să) *blast[ă]me* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, C şi N Moldovei, Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 1881, 1882, 2046); *st[a]rpă* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără S-SE, în toate punctele în care s-a înregistrat termenul), Bucovina (fără un punct din N), Moldova (ALR II/1, h. 142); (*focul se*) *st[i]nge* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II/1, MN [3880]);

– propagarea lui *n*: *genu[n]che* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Moldova, Bucovina, prin Oltenia, NE Munteniei, Dobrogea (mai puţin partea de V) (ALR I/1, h. 57); *mănu[n]chi* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Moldova, Bucovina, prin Oltenia, prin Dobrogea (ALR I/1, h. 55); *răru[n]chi* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Moldova, Bucovina, prin Oltenia, prin Dobrogea (fără N) (ALR I/1, h. 48);

– *h > v* în *vâr[v]*: Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Bucovina, jumătatea nordică a Moldovei (ALRM I, h. 47);

– fonetisme lexicalizate: *b[e]şică* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALRM I, h. 92); *cú[r]ă* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania, Bucovina, prin N-NV Moldovei, prin Oltenia şi V Muntenei (ALR II s.n., 2, h. 245; ALR II s.n., 7, h. 1931); *reţe[pt]* în Banat, Crişana, Maramureş, Transilvania (fără SE), Bucovina,

prin Moldova (ALR II/1, h. 111); *s[o]pon*, *s[o]ponim* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 4, h. 1224; din NALR-Mold. Bucov., II, MN, pl. 120, reiese că fonetismul ar caracteriza mai curând aria nord-moldovenească); *tu[l]bură* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (mai puțin câteva puncte din S), Bucovina, Moldova și, izolat, prin Oltenia, Muntenia, N Dobrogei (ALR II s.n., 3, h. 834).

O serie de fapte de natură fonetică delimitează o arie nordică din care se exclud (jumătatea sud-estică a Transilvaniei și) treimea sudică a Moldovei (uneori chiar două treimi din S):

– *é...e > ɛ*: *fi[ɛ]re* în Banat, Crișana, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, Bucovina, Moldova (mai puțin S), NV Olteniei (ALR I/1, h. 47); *pi[ɛ]le* în Banat, Crișana, Maramureș, N și V Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei, prin V Olteniei (ALR I/1, h. 3); *ur[ɛ]che* în Banat, Crișana, Maramureș, N și V Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei, prin V Olteniei (ALR I/1, h. 53; în ALRR Trans., I, h. 60 și XX, deschiderea a fost notată în toată Transilvania, mai puțin în SE); NALR-Mold. Bucov. I (p. 236, h. „Sunetul *e* în poziție *e*”) consemnează deschiderea lui *e* în toată Bucovina și în jumătatea de N a Moldovei, precum și în unele arii izolate din jumătatea sudică, unde s-au înregistrat stadii mai puțin avansate de deschidere;

– *ɔ* urmat de diftongul *uă*: *d[ɔ]uă* în Banat, Crișana, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei (ALR II s.n., 6, h. 1778); *n[ɔ]uă* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, N Moldovei, prin Oltenia (ALR II s.n., 6, h. 1641); *v[ɔ]uă* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, N Moldovei, Oltenia (ALR II s.n., 6, h. 1646); *pl[ɔ]uă* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, N Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 2245);

– *i* în *[i]mblu*, *[i]mblă* în S Banatului, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, prin N Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 1902; ALR II s.n., 5, h. 1249; ALR II s.n., 6, h. 1822); *[i]ntru*, *[i]ntră* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Bucovina, prin N Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 1900, 1901; ALR II s.n., 5, h. 1316 și 1353, acolo unde nu s-au dat alți termeni); *[i]nflu* în S Banatului, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, prin N Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 1903);

– *ě* după consoană palatală: *dege[t']/[ě]* în Banat, N Crișanei, Maramureș, Transilvania (fără SE), puncte din Bucovina și C Moldovei (ALR I/1, h. 50); *pie[l']/[ě]* în C Crișanei, Maramureș, NE Transilvaniei, un punct din V Bucovinei (ALR I/1, h. 3);

– palatalizarea dentalelor: *[d']eget/[đ]eget* în Banat, N Crișanei, prin Maramureș, Transilvania (fără SE), prin Bucovina și (izolat) N și C Moldovei (ALR I/1, h. 50); *[d']in[t']e/[đ]in[c']e* în Banat, Crișana,

Maramureș, Transilvania (fără SE), prin Bucovina și (izolat) N și C Moldovei (ALR I/1, h. 29); *fra[t']e/fra[c']e* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), prin Bucovina și (izolat, cu stadii de palatalizare mai puțin avansate) N Moldovei (ALR I/2, h. 159); *părin[t']e/părin[c']e* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), prin Bucovina și (izolat) N Moldovei (ALR I/2, h. 151); *[n']epot, [n']epoată* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (la N de linia Reghin – Deva), prin Bucovina și două puncte din N Moldovei (ALR I/2, h. 171, 172; în ALRR Trans., I, h. XLV *n'* a fost înregistrat în jumătatea teritoriului aflată la N de linia Alba Iulia – Târgu-Mureș, precum și în colțul dispres SV);); *[n']evastă* în Banat (mai puțin V), Crișana, Maramureș, Transilvania (la N de linia Reghin – Deva), câteva puncte prin Bucovina (ALR I/2, h. 171, 270);

– anumite fonetisme lexicalizate: *desc[u]lța* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), unele puncte din Bucovina și NV Moldovei, izolat în jumătatea de N a Olteniei⁴⁵; *me[r]i, me[r]e* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE și un punct din C) (ALR II s.n., 7, h. 1933, 1934), Bucovina și patru puncte din NV Moldovei (NALR-Mold. Bucov., I, h. 132); *t[ă]t* prin Banat, în Crișana, Maramureș, N și V Transilvaniei, N Moldovei, Bucovina (ALR II s.n., 5, h. 1328, 1392, 1433, 1482; 6, 1691, 1747);

– calcuri după maghiară: *văr dulce* ‘văr primar’ într-un punct din Banat, în Crișana, prin Maramureș, Transilvania (mai puțin în S), prin NV Olteniei (ALR I/2, h. 175; NALR-Mold. Bucov., II, h. 120, înregistrează sintagma într-o arie compactă din V Moldovei, precum și în patru puncte din Bucovina).

Alte fenomene lasă pe dinafară Crișana:

– ocurența fonetismului arhaic *ḑ*: *botea[ḑ]ă* în SE Banatului, jumătatea de E a Maramureșului, NE Transilvaniei, prin Bucovina (ALR I/2, h. 213); *[ḑ]i(uă)* în S Banatului, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei, NV Olteniei (ALR II s.n. 3, h. 761, 762, 763); *[ḑ]estre* ‘zestre’ în Banat (fără N), Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei, NV Olteniei (ALR I/2, h. 269); *spân[ḑ]ur* în Banat (fără N), Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei, NV Olteniei (ALR I/2, h. 216); *vis[e]ḑ* în Banat, Maramureș, NE Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei (și zona de CE), puncte izolate din Oltenia (ALR I/1, h. 73); *ur[ḑ]ic* în Banat (fără N), Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei, NV Olteniei (ALR II s.n., 5, h. 1453); în ALRR Trans., I, h. LVII și LVIII, africata apare într-o arie destul de compactă în NE Transilvaniei, în câteva puncte grupate în C și câteva în SV; în NALR-Mold. Bucov., I (p. 232, h. „Sunetul *ḑ*”), sunetul apare înregistrat cu cea mai mare frecvență în Bucovina și N

⁴⁵ Cf. A. Turculeț, 2002a, p. 403.

Moldovei (mai puțin în NE) și, în arii mai puțin compacte, în CE și S (în poziție finală, când are rol morfologic, fonetismul este mai rezistent), iar altele nu se produc în Banat:

– palatalizarea labialelor: *p* în *piept* în Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SV), Bucovina, Moldova, Dobrogea, prin E Munteniei și prin Oltenia (ALR I/1, h. 39), *picioar* în N Crișanei, Maramureș, Transilvania (mai puțin în S-SV), Bucovina, Moldova, Dobrogea, NE Munteniei, un punct din NE Olteniei (ALR I/1, h. 55), *pipăi* în Maramureș, Transilvania (fără S-SV), Bucovina, Moldova, prin Dobrogea, NE Munteniei (ALR I/1, h. 91), *scarpin* în Maramureș (fără V), Transilvania (fără S-SV), Bucovina, Moldova, prin Dobrogea, prin NE Munteniei (ALR I/1, h. 92); *m* în *mic* în Maramureș, Transilvania (fără S-SV) Bucovina, Moldova, un punct din N Munteniei (ALR I/1, h. 61), *miros* în Crișana (mai puțin V), Maramureș, Transilvania (fără S-SV), Bucovina, Moldova, N Dobrogei, NE Munteniei (ALR I/1, h. 76); *f* în *fiere* în Maramureș, Transilvania (fără S-SV), Bucovina, Moldova, Dobrogea (fără S), prin NE Munteniei, prin S Olteniei (ALR I/1, h. 47); *v* în *visez*: puncte din N Crișanei, Maramureș, Transilvania (fără S-SV), Bucovina, Moldova, Dobrogea, prin E Munteniei (ALR I/1, h. 73);

– velarizarea după labiale: *alb[a]ță* în două puncte în Crișana (unul în V, altul în N), Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, jumătatea de N a Moldovei (ALR I/1, h. 111); *(se) iub[ă]sc* în Crișana, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, prin Bucovina (ALR I/2, h. 248), *m[ă]rg* în Crișana, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina, prin N Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 1933);

– *șk', sk' > șt'*: *de[șt']ide* în Crișana, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, Bucovina, un punct din vestul Moldovei, un punct din nordul Olteniei (ALR II/1, h. 248); *[șt']iop* în N Banatului, prin Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), prin Bucovina, la care se adaugă punctul 542, Tătăruși, din nordul Moldovei (ALR I/1, h. 71); *[șt']iopez* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), prin Bucovina, două puncte din NV Moldovei (ALR I/1, h. 95) (aria este mult restrânsă în contextul *Para[șt']ivă* în N Transilvaniei și un punct din V Moldovei, ALR II s.n., 5, h. 1558);

– fonetisme lexicalizate: *c[a]t* prin Maramureș, în jumătatea estică a Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei (și câteva puncte din S), prin Oltenia (ALRM II/1, h. 12; ALR II s.n., 2, h. 371); *pu[n]oi* în E Crișanei, Maramureș (mai puțin o mică arie din V), Transilvania (fără SE); Bucovina, N Moldovei (ALR I/1, h. 130).

4.1.2. Fapte de ordin morfologic

– vocativul în -ă al numelor proprii feminine în Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), prin N și V Moldovei (ALR II s.n., 5, h. 1545–1547, 1550, 1552, 1554, 1558, 1566);

– articolul posesiv (genitival) invariabil *a* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (fără S) (ALR II s.n., 6, h. 1665–1672);

– forme verbale neiotacizate: *fin* în Banat, Crișana (mai puțin câteva puncte din E), Maramureș (fără partea de V), Transilvania (fără SE și două puncte din CV), Bucovina, jumătatea de N a Moldovei, prin NV Olteniei (ALR I/1, h. 106); *spun* în Banat, Crișana (fără N și E), prin Maramureș, NE și SV Transilvaniei, Bucovina, jumătatea de N a Moldovei, V Olteniei, un punct din NE Munteniei, N Dobrogei (ALR I/1, h. 107);

– forma scurtă a verbului *a fi*: *îs, îi* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Bucovina, Moldova, N Dobrogei (ALR II s.n., 6, h. 1636; ALR II s.n., 7, h. 2156, 2157);

– morfemul *o* al perfectului compus, la pers. 3 și pers. 6: *o cîntat, (s-)o spălat* prin Banat, prin Crișana, în Maramureș, Transilvania (mai puțin NV), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 1997, 1998, 2001, 2002);

– diferențierea pers. 3 de pers. 6 la Ind. prez. al unor verbe: *duce – duc* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Moldova (fără S), Oltenia, V Munteniei, N și S Dobrogei (ALR II s.n., 7, h. 1919); *vede – văd* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Moldova (fără S), Oltenia, V Munteniei, N și S Dobrogei (ALR II s.n., 7, h. 1912);

– morfemul *a* al viitorului la pers. 3: *a cânta* în Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S), Bucovina (mai puțin un punct din V), Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2022);

– conjunctivele: *să beie* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2239); *să deie* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2208); *să ieie* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2220); *să vrie* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2187); *să steie* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2228)⁴⁶;

– conjunctive analogice de tipul *să lese* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S), Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 7, h. 2043);

⁴⁶ Pentru repartitia formelor refăcute de conjunctiv *să beie, să deie, să ieie, să steie*, vezi și C. Frâncu, 2000, p. 235 (harta I).

- sufixul flexionar *-esc* la unele verbe de conjugarea a IV-a: *simțesc* în C și N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără partea de S), Bucovina, Moldova (mai puțin zona de S-SE și un punct din CV) (ALR I/1, h. 104; ALR II s.n., 7, h. 1953); *înghițesc* în Crișana, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina (ALR I/1, h. 83);
- imperativele: *adă!* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (mai puțin SE), Bucovina, Moldova, un punct din N Dobrogei (ALR II s.n., 7, h. 2090); *vină!* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără colțul dinspre SE), Bucovina, Moldova (mai puțin S), un punct din N Dobrogei (ALR II s.n., 7, h. 2101); *gâci!* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără C), prin Bucovina, prin NE Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 2102);
- pers. 3 și 6 ale Ind. imperf. sunt omonime: *era* prin Crișana, în Maramureș, Transilvania (fără S), prin Bucovina, Moldova, un punct din N Munteniei (ALR II s.n., 7, h. 2160);
- trecerea analogică a lui *a* la *ă* în conjugarea anumitor verbe: *l[ă]s* în N Banatului, S Crișanei, Maramureș, NE Transilvaniei, prin Bucovina și N Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 1871); *îngr[ă]ș* în Banat (fără E), Crișana, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, Bucovina, jumătatea de N a Moldovei (ALR II s.n., 7, h. 1873);
- adverbul *amu* în Crișana, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei (ALR II s.n., 3, h. 780; 5, 1489; 6, 1721).

4.1.3. Fapte de ordin lexical

- (*câinele*) *bate (la om)* ‘latră’ în Crișana, Maramureș, N și V Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei (ALR II s.n., 3, h. 667); *dobă* ‘tobă’ în Banat (fără S), Crișana, Maramureș, Transilvania, Bucovina, Moldova (mai puțin S) (ALR II s.n., 4, h. 962); *mai* ‘ficat’ în Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR I/1, h. 46; ALR II s.n., 4, h. 1123); *nănaș, nănașă* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania, Bucovina, jumătatea de N a Moldovei (ALR I/2, h. 216, 217, 268, 269); *a pica* ‘a cădea’ în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S), Bucovina, jumătatea de N-NV a Moldovei (ALR II s.n., 5, h. 1350); *rărunchi* ‘rinichi’ în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, Bucovina, Moldova, prin Oltenia (ALR I/1, h. 48); *a se sfădi* ‘a se certa’ în Banat, prin Crișana, E Maramureșului, Transilvania (fără SE), Bucovina, Moldova (ALR II, s.n., 4, h. 970); *strune* ‘coarde (la instrumente muzicale)’ în NE Crișanei, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 5, h. 1280).

4.2. Arii în nordul dacoromânei

Acceptând segmentarea nord – sud a dacoromânei, considerăm totuși că o delimitare care ar merge mai în profunzime, ținând seama de unele trăsături mai puțin importante cantitativ (implicit și calitativ), nu poate fi

irelevantă⁴⁷. Ne raliem opiniei formulate de profesorul A. Turculeț, care, în concordanță cu alți dialectologi, arată că, în ciuda caracterului ei indiscutabil, „această perspectivă globală nu este [...] suficientă pentru aprofundarea cercetării”⁴⁸. Astfel, dincolo de distincția primară între particularitățile de tip nordic și cele de tip sudic, se poate discuta, în cadrul ariei nordice (mult mai fragmentată decât cea sudică), cu evidente beneficii pentru rigurozitatea demersului (care, pentru a fi exact, trebuie să ajungă la detalii), despre limitarea progresivă a particularităților nordice la anumite arii subordonate acesteia, de importanță diatopică și dialectală diferită:

a) graiurile transcarpatice în general (Banat, Crișana, Maramureș și cea mai mare parte a Transilvaniei);

b) nordul extrem al dacoromânei (Crișana – eventual numai N Crișanei –, Maramureșul, N Transilvaniei și Bucovina, la care se adaugă insule în N și/sau V Moldovei);

c) graiurile moldovenești;

d) graiul din Transilvania de N și, în sfârșit,

e) graiul nord-est-ardelenesc, cu infiltrații în Bucovina (și Tătăruși – Iași). Toate aceste aspecte schițate aici se vor regăsi în repartiția stabilită *infra*, pe baza hărților ALR și NALR/ALRR. Este de la sine înțeles că grupările realizate astfel sunt mai curând relative, întrucât isoglosele nu coincid în mod absolut, ci se prezintă în forma unor fascicule (vezi, între altele, *Tratat*, p. 757) care delimitează diversele varietăți teritoriale ale limbii, granița dintre acestea nefiind niciodată formată „dintr-o singură linie precisă așa zisă linie de isoglosă, ci dintr-un mănunchi, mai strâns sau mai larg, de linii de isoglosă care delimitează ariile mai multor fenomene linguistice”⁴⁹.

Unitățile subordonate ierarhic mării arii nordice care ne vor interesa aici corespund acelor grupări care includ graiul de pe valea superioară a Someșului Mare. Dată fiind concentrația de particularități tipice absolute care despart aria nordică de cea sudică, orice subîmpărțire se va face, în mod logic, cu acceptarea ca relevante și a particularităților tipice relative⁵⁰ și, în orice caz, în baza unor trăsături mai puțin importante cantitativ. Multe dintre faptele pe care le-am reținut pentru această etapă a analizei sunt doar realizări particulare ale unora dintre fenomenele discutate *supra*, sub 4.1. De pildă, pentru palatalizarea labialelor, trăsătură a grupului dialectal nordic (exclusiv graiurile bănățene), vom avea în vedere în a doua etapă a

⁴⁷ Cf. I. Gheție, 1994, p. 163.

⁴⁸ 2002a, p. 441.

⁴⁹ E. Petrovici, 1941, p. 553. Vezi și B.P. Hasdeu, 1881, p. 59: „[...] centrul fiecărui dialect e pronunțat, *hotarele sunt echivoce* [subl. n.]”.

⁵⁰ Nu doar a celor absolute (în terminologia lui I. Gheție; vezi *supra*, nota 13).

demonstrației aria care conservă labiala (alături de elementul palatal dezvoltat din iot). Tot astfel, palatalizarea dentalelor (enumerată printre trăsăturile nordice) îmbracă aspecte specifice în nordul extrem al dacoromânei (unde ca reflexe ale dentalelor în poziție prepalatală apar consoanele muiate t' și d' , spre deosebire, pe de o parte, de aria africativă (Banat, S Crișanei și Hunedoara, unele puncte din N Transilvaniei, din Bucovina și V Moldovei) și, pe de altă parte, de Moldova nordică, unde palatalizarea este mai puțin avansată) etc.

4.2.1. Trăsături specifice graiurilor de peste munți

În baza unora dintre particularitățile sale, graiul de pe valea superioară a Someșului Mare se subordonează ariei transcarpatice (o serie de fenomene prelungindu-se în Bucovina):

- $q < q\acute{a}$: *subsu[q]ră* în Crișana, Maramureș, Transilvania, două puncte din Bucovina (ALR I/1, h. 54); *c[q]dă* în Crișana, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei și un punct din Bucovina (ALR I/1, h. 10); *d[q]re* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără câteva puncte din SE și SV), un punct din Bucovina (ALR I/1, h. 139; ALR I/1, h. 139); *m[q]șă* în Crișana, Maramureș, Transilvania (prin S q apare intercalat cu $q\acute{a}$), un punct din Bucovina (ALR I/2, h. 212; ALRR Trans., II, h. XXIII, înregistrează sunetul $o7$ în toată Transilvania, mai puțin treimea sudică, unde apare izolat); *nep[q]tă* în Crișana, Maramureș, Transilvania (mai puțin colțul dinspre SE), un punct din Bucovina (ALR I/2, h. 172); *r[q]tă* în Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE) (ALR II s.n., 3, h. 805);

- trecerea lui a protonic la $\acute{a}$, fenomen care, în conformitate cu hărțile ALR, ar părea că afectează doar graiurile transcarpatice: *d[\acute{a}]tor* prin Banat, prin Crișana (mai ales în N), Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, un punct din N Moldovei (ALR II s.n., 4, h. 1006); *p[\acute{a}]puci* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără câteva puncte din SE și SV) (ALR II s.n., 4, h. 1190); *p[\acute{a}]rade* în Banat, Crișana, prin Maramureș, Transilvania (ALR II s.n., 4, h. 959); *t[\acute{a}]bac* în Maramureș, S și E Transilvaniei (peste tot unde s-a înregistra termenul) (ALR II s.n., 4, h. 1145); totuși, NALR-Mold. Bucov., vol. II, înregistrează $a > \acute{a}$ în S și, sporadic, în E Moldovei, precum și în puncte izolate din Bucovina: *c[\acute{a}]pac* (h. 188) în SE Moldovei, cu infiltrații spre centru; *s[\acute{a}]ltea* (h. 199) prin S Moldovei, un punct din V Moldovei și izolat în Bucovina;

- închiderea lui *ă* protonic⁵¹: *s[î]nătos* în C și E Banatului, E Crișanei, Maramureș, Transilvania (la N de linia Reghin – Deva) (ALR I/1, h. 132);
- reducerea grupului consonantic *str* la *st*: *no[st]*, *vo[st]* în Banat (fără S), Crișana, Maramureș, jumătatea Transilvaniei de la nord de linia Reghin – Deva, prin N Olteniei (ALR II s.n., 5, h. 1382; 6, 1596, 1669–1972);
- lungirea vocalelor accentuate și aspectul cântat, emfatic al vorbirii⁵²;
- fonetisme lexicalizate: *a[k']eți*, *să a[k']ețe* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, un punct din Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 1868; ALR II s.n., 7, h. 2042); *bur[ə]nă*, *bur[e]ne* în Maramureș, Transilvania (mai ales NE și SV); *cr[e]p* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE), câteva puncte din Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 1855, 1856); *d[u]rmi* în Banat, Crișana (cu excepția unui punct din C), Maramureș, Transilvania (fără SE), prin NV Olteniei (ALR II s.n., 2, h. 548; ALR II s.n., 7, h. 2014); *pl[u]mâni* prin E Banatului, S Crișanei, prin Maramureș, NE și SV Transilvaniei, un punct prin C Moldovei (ALRM II s.n., 3, h. 941; ALR II, sn 4, h. 1122); *sur[u]pa* în N Banatului, Maramureș, prin centrul Transilvaniei, prin V și S Olteniei, izolat prin Bucovina⁵³ (în ALR II/1, h. 257, fonetismul este înregistrat doar doar în NE Transilvaniei);
- substantive de alte genuri decât corespondentele lor din graiurile muntenesti și moldovenești: *cafei* (n.) în Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S) (ALR II s.n., 4, h. 1132); *slugă* (m.), ca în limba veche, Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (ALR II s.n., 3, h. 882);
- forme analogice de plural: *belți* prin Banat, Crișana (mai puțin zona centrală), prin Maramureș (acolo unde s-a înregistrat termenul), N Transilvaniei, un punct din V Bucovinei (ALR II s.n., 3, h. 830); *pălmi* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, un punct din V Bucovinei (ALR II sn 5, h. 1408; în ALR II/1, MN [2171], forma este înregistrată în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, două puncte din V Bucovinei, un punct din N Olteniei și un punct din S Munteniei);
- pluralul în *-(e)auă* al substantivelor neutre terminate în *-eu*, *-ău*⁵⁴: *copârșauă* (ALR I/2, h. 297), *fedeaauă* (ALRR-Mar., 2, h. 304) în Crișana, Maramureș, N Transilvaniei, un punct din Bucovina;
- negația simplă cu *nici*: *nici mi-e foame* în Crișana, Maramureș, N Transilvaniei (și un punct din S) (ALR II s.n., 6, h. 1847);

⁵¹ Fenomen despre care G. Istrate și A. Turculeț (1971, p. 197) afirmă că nu se întâlnește în graiurile moldovenești.

⁵² Cf. *Tratat*, p. 358; V. Frățilă, 1993, p. 106 etc.

⁵³ Cf. A. Turculeț, 2002a, p. 406.

⁵⁴ V. Arvinte (1959, p. 227) este de părere că „prezența pluralelor de tipul *pârșauă*, *ilauă*, *hârdauă* în graiul românesc nord-vestic constituie o trăsătură morfologică remarcabilă a acestuia [...], la fel de importantă ca și forma de conjunctiv cu *și*”.

- formele sincopate de indicativ și conjunctiv prezent: *usc*, *uști*, *să uște* în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, unele puncte din NV Olteniei și din Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 2197, 2198, 2200, 2201);
- conjugarea fără sufix flexionar: *lucru* (pers. 1) în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, puncte din Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 1904);
- căderea prefixului *în-* la anumite verbe: *pușc* ‘împușc’ în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S), izolat în V Bucovinei (ALR II s.n., 7, h. 1866, 2040);
- conjunctive analogice de tipul *să îngreșe* în N Banatului, N Crișanei, Maramureș, prin N și E Transilvaniei, un punct din Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 2044);
- imperativul *feri!* în E Banatului, Crișana, Maramureș, prin N și S Transilvaniei, unele puncte din Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 2111);
- la formele verbale compuse, forma „feminină” a participiului: *am fost cântată* în Crișana, Maramureș, prin N Transilvaniei (ALR II s.n., 7, h. 2017); *să fi cântată*, *să fi văzută* prin Crișana, Maramureș, N Transilvaniei (ALR II s.n., 7, h. 2070); *aș fi văzută* prin Crișana, puncte din Maramureș și N Transilvaniei (ALR II s.n., 7, h. 2081);
- calcuri după germană: *jumătate la patru* ‘trei și jumătate’ în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S), prin Bucovina (ALR II s.n., 3, h. 758); *vinars* ‘țuică’ în E Crișanei, Transilvania (fără câteva puncte în S și în NV) (ALR II s.n., 4, h. 1130);

Transilvaniei de N și Maramureșului le este comună:

- prepoziția *a* ‘la, după’: (*merg*) *a apă* (ALR II, s.n., 6, h. 1818), (*se întind*) *a soare* în E Maramureșului, NE Transilvaniei (ALR II s.n., 3, h. 785).

Lexeme specifice graiurilor transcarpatice: *afundă* ‘adâncă’ în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (ALR II s.n., 3, h. 837); *ajun* ‘post negru’ în Banat, izolat prin Crișana, Maramureș, prin Transilvania, un punct din V Bucovinei, prin Oltenia și prin Muntenia (ALR II/1, h. 194); *beteag/betegos* ‘bolnav’ în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SV și câteva puncte din S, la N de Sibiu); *bumbi* ‘cercei’ în N Crișanei, Maramureș, N Transilvaniei (ALR II s.n., 4, h. 1201); *mă cânt* (*după mort*) ‘plâng’ prin Banat (cu excepția părții de S), E Maramureșului, Transilvania (fără SE) (ALR I/2, h. 294) (cf. *copilul se cântă*: numai jumătatea de N a Transilvaniei, ALR I/2, h. 231); *ciurdă* ‘cireadă’ în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (ALR II s.n., 2, h. 319); *copârșău* în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (ALR I/2, h. 297); *fedeu* ‘capac’ în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S) (ALR II s.n., 2, h. 304); *feștește* ‘vopsește’ în Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S) (ALR II s.n., 2, h. 506); *furcuță* ‘furculiță’ în N Crișanei, Maramureș, Transilvania (ALR II

s.n., 4, h. 1048); *gută* 'apoplexie' în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania, unele puncte din Bucovina (ALR I/1, h. 128); *hetică* 'oftică' în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE) (ALR I/1, h. 122); *lavor* 'lighean' prin Banat (în general în N), Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S) (ALR II/1, h. 292); *motor* 'mașină' în Banat, prin Crișana (mai ales în E), Maramureș, Transilvania (fără S), prin Bucovina (ALR II s.n., 3, h. 862); *păcurar* 'cioban' în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S) (ALR II s.n., 2, h. 394); *parade* în Banat, Crișana, Transilvania (ALR II s.n., 4, h. 959); *piaț* 'piață' în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S), un punct din V Bucovinei (ALR II s.n., 3, h. 904); *poticarăș* 'farmacist' prin Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (ALR II/1, h. 112); *raf* 'șină' în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania, un punct din Bucovina (ALR II s.n., 2, h. 339); *rățept* 'rețetă' în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania, un punct din V Bucovinei, un punct din N Olteniei (ALR II/1, h. 111); *sărsamuri* 'unelte' în Banat, Maramureș, Transilvania (mai ales NE și SV) (ALR II s.n., 1, h. 17); *sclept* 'muscă-de-cai' prin Banat, S Crișanei, E Maramureșului, NE Transilvaniei, prin V Bucovinei (ALR II s.n., 3, h. 753); *stavă* 'herghelie' în N Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (mai puțin un punct din S) (ALR II s.n., 2, h. 320); *șlaier* 'voal' în S Banatului, prin Crișana, E și V Maramureșului, Transilvania (fără câteva puncte din V, C și S), prin Bucovina (ALR II/1, h. 160); *tină* 'noroi' în Crișana, Maramureș, Transilvania (ALR II s.n., 4, h. 1220); *tîrnat* 'cerdac, pridvor' în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără SE) (ALR II/1, h. 234); *țarmure* 'mal' prin Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania (mai puțin prin S) (ALR II s.n., 3, h. 824); *țâp* 'arunc' în E Banatului, Crișana, Maramureș, Transilvania (fără S), un punct din V Bucovinei (ALR II s.n., 3, h. 855); *vidără* 'găleată' în N Crișanei, Maramureș, N Transilvaniei (ALR II s.n., 4, h. 1040) etc.

4.2.2. Trăsături specifice treimii nordice a dacoromânei (Crișana, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina)

Treimea nordică a Dacoromaniei, în care graiul de pe valea superioară a Someșului Mare se include geografic și lingvistic, se caracterizează prin:

– palatalizarea dentalelor *t* și *d* în stadiul de *t'*, *d'*: *fra[t']e* în Crișana (fără S), Maramureș, Transilvania (mai puțin S–SE și câteva insule, prin N, unde se produce africativizarea), prin Bucovina, un punct din V Moldovei, la care se adaugă punctul 542. Tătăruși (ALR I/2, h. 159; în ALRR Trans., I, h. XLII; II, h. 221, reflexul *t'* este notat în jumătatea teritoriului de la N de linia Alba Iulia – Târgu-Mureș, cu două insule în C și CN, precum și una în SV, unde palatala se africativizează); *[d']in[t']e* în Crișana (fără S), Maramureș, N Transilvaniei, prin Bucovina, prin N Moldovei (ALR I/1,

h. 29; în ALRR Trans., I, h. 91 și XLIV, *t'* și *d'* apar în jumătatea aflată la N de linia Alba Iulia – Târgu-Mureș, cu două insule în C și una în SV, unde palatalele se africitizează);

– palatalizarea bilabialei *m* în stadiul *mn'*: (*om*) [*mn'*]*ic* în Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, două puncte din Bucovina și un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 61; în ALRR Trans., I, h. 81 și XXXV, labiala apare păstrată, alături de sunetul palatal, în N și NV teritoriului); [*mn'*]*ire*, [*mn'*]*ireasă* în N Crișanei, Maramureș, Transilvania de N, prin Bucovina, un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/2, h. 256, 257; în ALRR Trans., I, h. XXXVI, II, h. 275, reflexul *mn'* al bilabialei sonore este înregistrat în N și NV teritoriului; NALR-Mold. Bucov. I, h. 48, înregistrează *mn'* în V Bucovinei, în continuitate cu aria nord-est ardelenască, într-o arie situată la V de Suceava, precum și, izolat, în două puncte din N Bucovinei și din S Bucovinei); [*mn'*]*iros* în N Crișanei, Maramureș, Transilvania (la N de linia Reghin – Deva), prin Bucovina (în jurul orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 77); în NALR-Mold. Bucov. I (p. 234, h. „Palatalizarea lui *m*”), s-au înregistrat stadii de palatalizare a lui *m* la *mn'* în toată Bucovina, precum și în unele puncte din V extrem al Moldovei (cu diferențe substanțiale în funcție de context);

– reducerea grupului consonantic *nd* la *n*: *cântă[n]*, *stă[n]* în E și S Maramureșului, N și SV Transilvaniei, două puncte din Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 2144); *tăi[n]*, *apropii[n]*, *sperii[n]* în E Maramureșului, N și SV Transilvaniei, prin Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 2146); *gă[n]ești* prin Maramureș, în NV Transilvaniei (ALR II s.n., 6, h. 1690) și două puncte din Bucovina (NALR-Mold. Bucov.); *bucură[n]u-mă* în E Crișanei, NE și S Transilvaniei și două puncte din S și E Maramureșului: (ALR II, s.n., 7, h. 2146);

– fonetisme lexicalizate: *a[i]* ‘ani’ în Apuseni, Maramureș, NE Transilvaniei, Bucovina (NALR-Mold. Bucov. [1544]; ALRR-Mar., h. 650); *ru[m]pe* în N Crișanei, Maramureș, N Transilvaniei, izolat prin Bucovina (ALR II s.n., 7, h. 1921); *zvâ[r]* în N Crișanei, E Maramureșului, NE Transilvaniei (și două puncte din V) (ALR I/1, h. 94; în ALR II/1, h. 66 apare în E Maramureșului și, izolat, prin N și S Transilvaniei), în Bucovina și un punct din NV Moldovei⁵⁵;

– pluralul vechi *mânuri* în Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei, prin Bucovina (puncte grupate în preajma orașului Siret) (ALR I/1, h. 49);

⁵⁵ Cf. A. Turculeț, 2002a, p. 406.

- opoziția de plural la substantivele feminine *-ie/-i* scurt: *ungh[i]* ‘unghii’ în Crișana, V Maramureșului, NE Transilvaniei (izolat, și prin S), prin Bucovina (ALR I/1, h. 52);
- sufixul diminutival *-uc(ă)*⁵⁶: *Ionucă* în NE Transilvaniei, prin Maramureș (ALR II s.n., 5, h. 1511); *Păvăluc* în Transilvania (în special prin N), Maramureș (ALR II s.n., 5, h. 1518); *Ștefănuț* în Maramureș, N Transilvaniei (și un punct din S), Bucovina, puncte din N Moldovei (ALR II s.n., 5, h. 1538); *Anucă* în Maramureș, N Transilvaniei, prin Bucovina (ALR II s.n., 5, h. 1547);
- păstrarea formei etimologice de Ind. prez. pers. 3 (*el*) *ști* în N Crișanei, Maramureș, Transilvania (la N de linia Reghin – Deva), Bucovina (ALR II s.n., 5, h. 1400; 7, 1956);
- construcții infinitivale frecvente⁵⁷;
- lexeme specifice: *cocoș* (*cucoș*) ‘cucui’ în Crișana, Maramureș, jumătatea de N a Transilvaniei și un punct din S, prin Bucovina (ALR I/1, h. 6); în ALRR Trans., I, h. 8 și I, termenul este înregistrat compact în N, NE – mai puțin o arie din E, unde s-a notat *cocoloș* – și NV Transilvaniei – cu excepția unei zone din V extrem, unde s-a notat *corn*; *gâltan* ‘beregată’ în Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina (mai ales în zona orașului Siret) (ALR I/1, h. 38); *gemănări* ‘gemeni’ în Maramureș (mai puțin V), NE Transilvaniei, prin Bucovina (în jurul orașului Siret) (ALR I/2, h. 210); *mădăresc* ‘alint’ în Maramureș, N Transilvaniei, câteva puncte prin Bucovina (ALR I/2, h. 236); *mătrici* ‘varice’ în Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina (ALR I/1, h. 126); (*dă*) *obie* ‘fulguiește’ prin Maramureș, NE Transilvaniei și un punct din Apuseni, V Bucovinei (ALR II s.n., 3, h. 799); *ochesc* ‘fac cu ochiul’ în Maramureș, N Transilvaniei (un triunghi cu vârful în jos ajungând până în apropiere de Cluj), prin Bucovina (ALR I/1, h. 76); *păioară* ‘pânză fină’ în E Maramureșului, NE Transilvaniei, două puncte din Bucovina (ALR I/2, h. 296); *scociorăște* ‘scurmă’ în N Crișanei, prin Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina (ALR II s.n., 2, h. 369); *țepenit* ‘amorțit’ în Maramureș, N Transilvaniei, două puncte din Bucovina (ALR I/1, h. 150); *uncheș* ‘unchi’ în E Maramureșului, N-NE Transilvaniei (plus două puncte din S, în apropiere de Sibiu), izolat prin Bucovina (ALR I/2, h. 165).

4.2.3. Trăsături de tip moldovenesc

Între graiul de pe valea superioară a Someșului Mare și graiurile moldovenești există o serie de continuități:

⁵⁶ Vezi I. Faiciuc, 1972, p. 100, 106-107.

⁵⁷ Pentru aria construcțiilor cu infinitivul, vezi Magdalena Vulpe, 1963, p. 123-155.

– fricativizarea africatelor prepalatale *č*, *ǵ* în stadiul *š*, *ž* (în sunetul *ž*, descendenții lui *g* + *e*, *i* latin se confundă cu descendenții lui *i* + *o*, *u* latin): *pi[š]or* ‘picior’ în Transilvania de NE (un triunghi cu vârful în jos, ajungând până la NE de Cluj), prin Bucovina, în Moldova (fără S) (ALR I/1, h. 55); *sprân[š]eană* în Bucovina, C și N Moldovei, Transilvania de NE (ALR I/1, h. 21; în ALRR Trans. I, h. 58, *č* se fricativizează la *š* în două arii: o arie în Transilvania de N, definind un triunghi cu vârful în jos, care merge până la N de Alba Iulia, și una în SV; vezi și NALR-Mold. Bucov. I, h. 29, de unde reiese că *š* apare în Moldova – mai puțin S și SV, în câteva puncte din C și N – și prin Bucovina, unde *č* face arie compactă în V, mai puțin V extrem); *[ž]ene* în Bucovina, C și N Moldovei, Transilvania de NE (ALR I/1, h. 20; în ALRR Trans. I, h. 57, *ž* apare într-o bandă diagonală care traversează Transilvania de la NE la SV; vezi și NALR Mold. Bucov., h. 28, unde *ž* este înregistrat în Moldova – cu excepția zonei de S-SV și a unor insule în N – și în Bucovina, unde apare intercalat cu *ǵ*, mai cu seamă spre V, mai puțin V extrem);

– palatalizarea labiodentalelor *f*, *v* înaintea de *i* și *o* la *š*, *ž*: *[š]ere* ‘fiere’ în C și N Moldovei, Bucovina (cu câteva insule în care apare *h'*), NE Transilvaniei (ALR I/1, h. 47; în ALRR Trans., I, h. 149 și XXXVII, aria lui *š* definește un triunghi cu vârful în jos, care ajunge până la NV de Alba Iulia); *[š]ert* în Moldova (fără S), prin Bucovina, Transilvania (fără partea de V și S) (ALR II s.n., 7, h. 2137); *[š]in*, *[š]ină* în jumătatea de N a Moldovei, Bucovina (unde apare în alternanță cu *h'*), Transilvania (un triunghi cu vârful în jos, care ajunge până la N de Sibiu) (ALR I/2, h. 218, 219; în ALRR Trans., I, h. XXXVIII și II, h. 262, *ž* este înregistrat în treimea nord-estică a Transilvaniei, aria fricativei ajungând până la NV de Alba Iulia); *[ž]in* prin Moldova, prin Bucovina, N Transilvaniei (ALR II s.n., 6, h. 1641); *[ž]isez* în C și N Moldovei, Bucovina (mai puțin câteva puncte, cu *g'*, *y*), N Transilvaniei (un triunghi răsturnat, cu vârful la NE de Deva) (ALR I/1, h. 73; în ALRR-Trans., I, h. XXXIX; II, h. 188, fricativa este notată într-o treime din teritoriul Transilvaniei, definind un triunghi cu vârful la NE de Alba Iulia); *[ž]iu* în Transilvania (mai puțin S și V), prin Bucovina și Moldova (fără S) (ALR I/2, h. 282; în ALRR Trans., I, h. XL; II, h. 284, aria lui *ž* este mai largă în Transilvania de NE și traversează tot teritoriul transcarpatic spre V-SV, într-o fâșie ce se îngustează progresiv, ajungând cu vârful la N de Alba Iulia; din NALR-Mold. Bucov. I, p. 233, h. „Palatalizarea lui *f*”, „Palatalizarea lui *v*”, reiese că stadiile *š*, *ž* caracterizează Moldova – mai puțin treimea sudică – și apar, discontinuu, și prin Bucovina);

– lexeme comune (date ca specifice subdialectului modovenesc⁵⁸): *ciolan* ‘os’ în NE Transilvaniei, Bucovina, N Moldovei (ALR II s.n., 2, h. 326; ALR II/1, h. 89, 90); *cori* ‘pojar’ în Moldova, Bucovina, NE Transilvaniei, un punct din N Munteniei, un punct din N Dobrogei (ALR I/1, h. 115); *pântece* ‘burtă’ în Moldova (mai puțin S, unde apare punctual), Bucovina, jumătatea de N a Transilvaniei, puncte din NE Munteniei (ALR I/1, h. 42; ALRR Trans., I, 146 și XVI înregistrează termenul în toată jumătatea de N a Transilvaniei, mai puțin o arie nord-vestică, unde apare metateza: *pâncete*); *ciobote* ‘cizme’ în NE Transilvaniei, Bucovina, Moldova (ALR II s.n., 4, h. 1194); *țintirim* (*țințirim*) ‘cimitir’ în jumătatea de N a Moldovei, Bucovina, Transilvania (fără S), cu prelungiri în E Maramureșului (ALR I/2, h. 301) etc.

La aceste fapte de limbă, G. Istrate și A. Turculeț adaugă închiderea vocalelor de apertură medie *ă* și *e*, aflate în poziție finală. Așa cum am mai precizat, cercetătorii ieșeni operează o segmentare a graiului studiat, distingând între estul extrem al ariei (Lunca Ilvei), unde fenomenul este mai frecvent, și restul teritoriului, unde închiderea vocalelor *e* și *ă* se înregistrează cu totul sporadic⁵⁹.

4.2.4. Trăsături ale graiului din NE Transilvaniei

– africatizarea oclusivelor palatale *k'*, *g'*, care trec în *č*, *ğ*: *genun[č]* în SV și NE Transilvaniei (un triunghi răsturnat, cu vârful spre Cluj), unele puncte din Bucovina, un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 57; ALRR-Mar., I, h. 117); *ingenun[č]et* ‘ingenuncheat’ în NE Transilvaniei, un punct din V Bucovinei (ALR II s.n., 7, h. 2134); *prive[ğ]* în SV și NE Transilvaniei, puncte prin Bucovina (în jurul orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/2, h. 295); *ră[č]ită* ‘răchită’ în NE Transilvaniei, prin SV Transilvaniei (ALR II s.n., 3, h. 627); *un[č]eș* în NE și SV Transilvaniei, puncte prin Bucovina (în jurul orașului Siret) (ALR I/2, h. 165); *ure[č]e* ‘ureche’ în SV și N Transilvaniei, unele puncte din Bucovina (grupate pe lângă orașul Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 53; ALRR Trans., I, h. 60 și XLVIII, înregistrează africata *č* în NE Transilvaniei, într-un triunghi care coboară la S de Cluj; în NALR-Mold. Bucov., I, MN [136], *č* apare în două arii: una în V Bucovinei, una la V de Suceava, precum și într-un punct din partea de CE a Moldovei); *in[ğ]it* în NE Transilvaniei, izolat prin Bucovina (în zona orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 83); *un[ğ]ie* ‘unghie’ în NE Transilvaniei, un punct la S de Cluj, prin Bucovina (în zona orașului Siret),

⁵⁸ E. Petrovici, 1970, p. 39; R. Todoran, 1998, p. 19-20.

⁵⁹ „Fenomenul apare rar în graiul din Zagra [...] și mult mai frecvent în textele din Lunca Ilvei” (G. Istrate, A. Turculeț, 1971, p. 196).

precum și în punctul 542. Tătăruși (județul Iași) (ALR I/1, h. 52; în ALRR Trans., I, h. L și II, h. 169, *g* a fost notat în NE Transilvaniei, într-o arie care se prelungește până la S de Cluj; în NALR-Mold. Bucov., I, h. 84, *g* este înregistrat în V Bucovinei, într-o arie, de la V de Suceava, aflată în continuitate cu NE Transilvaniei, precum și în alte două puncte din N Bucovinei);

– africativizarea oclusivelor dentale palatalizate (*t'*, *d'* trec în *č*, *g*): *fra[č]e* în partea de CN a Transilvaniei, un punct din Bucovina și două puncte din V Moldovei (cu stadii intermediare de africativizare) (ALR I/2, h. 159; în ALRR Trans., I, h. XLII; II, h. 221, *č* definește două mici insule, în C și CN); *[g]in[č]e* în trei puncte în Transilvania, situate între Cluj și Reghin, un punct din N Transilvaniei, un punct din Bucovina și două puncte din V Moldovei (cu stadii intermediare de africativizare) (ALR I/1, h. 29; în ALRR Trans., I, h. 91 și XLIV, africativele au fost notate în două insule din C și una în SV; în NALR-Mold. Bucov., I, h. 52, africativele apar într-o arie compactă situată la V de Suceava, precum și, în stadii intermediare, prin V Moldovei și, izolat, în CE);

– palatalizarea oclusivelor bilabiale orale *p*, *b* la stadiul de *pč*, *bč* (labiala se conservă, excepție făcând situația în care aceasta apare în poziție de disimilare): *o[pč]inci* în NE Transilvaniei și un punct din CV (unde s-a notat un sunet intermediar între *č* și *t'*) (ALR II s.n., 4, h. 1186); *[pč]icior* în NE Transilvaniei (și prin SV), puncte din Bucovina (în zona orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 55; în NALR-Mold. Bucov., I, h. 85, *pč* apare în două arii izolate, una în V Bucovinei, aflată în contact cu cea a graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, cealaltă situată la NV de orașul Suceava, precum și într-un punct din N); *[pč]ele* în NE Transilvaniei, puncte din Bucovina (grupate în jurul orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 3; în ALRR Trans., I, h. 116 și XXXI acest stadiu al palatalizării bilabialei este înregistrat în NE Transilvaniei, definind o arie care se extinde până la S de Cluj, precum și într-o zonă central-vestică, situată la N de Hunedoara; distribuția lui *pč* reiese și din NALR-Mold. Bucov., I, MN [275]: prin V Bucovinei, la V de Suceava, un punct din N Bucovinei și punctul 555. Tătăruși, unde apare în alternanță cu forme nepalatalizate); *[pč]er* în NE Transilvaniei, puncte din Bucovina (în jurul orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/2, h. 286); *[pč]ersic* în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 1, h. 210); *[č]ipăi* în NE Transilvaniei, puncte din Bucovina (ALR I/1, h. 91); *s[pč]inare* în NE Transilvaniei, puncte din Bucovina, un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 40); *s[pč]in* 'măceș' în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 3, h. 630); (*mă*) *scar[pč]in* în SV și NE Transilvaniei, prin Bucovina (trei puncte în zona orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 92); *sus[pč]in* în NE Transilvaniei, puncte din Bucovina (în

jurul orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 85); *[pĉ]ișc* în NE Transilvaniei, puncte din Bucovina (în jurul orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 93); *sla[bĝ]* în NE Transilvaniei, unele puncte din Bucovina (ALR I/1, h. 63; din NALR-Mold. Bucov., I, h. 47, reiese că *bĝ* apare în Bucovina, la V de Suceava și în două în puncte din partea de N, precum și în punctul 555. Tătăruși, din Moldova); *știr[bĝ]* în NE Transilvaniei, câteva puncte din Bucovina (grupate în apropierea orașului Siret), un punct din Moldova (542. Tătăruși) (ALR I/1, h. 69L; în ALRR Trans., I, h. 99 și XXXIV, acest reflex al bilabialei este notat în NE Transilvaniei, ajungând până la S de Cluj);

– *n* în: *lea[n]găn* în NE Transilvaniei, un punct Bucovina (ALR I/2, h. 238); *fa[n]sule* în E Maramureșului, NE Transilvaniei, V Bucovinei (ALR II s.n., 4, h. 1096); *ni[n]gel* în NE Transilvaniei, două puncte din Bucovina (ALR I/1, h. 51; în ALRR Trans., I, h. 118 și XIII, fonetismul este înregistrat în NE Transilvaniei, precum și într-o arie centrală, situată la NE de Alba Iulia);

– palatalizarea lateralei lichide *l*: *[l']imbă* în NE Transilvaniei, într-un triunghi al cărui vârf coboară până la S de Cluj (ALRR Trans., I, h. XLVI);

– grupul consonantic *ps* evoluează la *pt*: *tă[pt]âie*, *pede[pt]ât* în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 4, h. 997), *pedea[pt]ă*, *li[pt]ăsc*;

– singularul analogic *pum* în NE Transilvaniei (ALR II/1, MN [2169]);

– lexeme specifice: *ardău* ‘paznic’ în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 3, h. 903); *băiată* ‘copilă’ în NE Transilvaniei, un punct din Bucovina (ALR I/2, h. 190; vezi și NALR-Mold. Bucov., II, h. 124, unde termenul nu apare deloc); *buhaș* ‘molid’ în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 3, h. 623); *bujală* ‘zăpușeală’ în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 5, h. 1502); *(merge) cățel, de-a cățelii* ‘de-a bușilea’ în NE Transilvaniei, un punct din S Maramureșului (ALR I/2, h. 240); *căpăluim* ‘prășim’ în NE Transilvaniei, un punct în Apuseni (ALR II s.n., 1, h. 100); *cliposesc* ‘moțăiesc’ în NE Transilvaniei (ALR I/1, h. 75); *miritei* ‘însurăței’ în N Transilvaniei, prin E Maramureșului (ALR I/2, h. 258); *paisăc* ‘buboi’ în NE Transilvaniei (ALR I/2, h. 4185); *papă* ‘urdori’ în NE Transilvaniei (ALR I/1, h. 15; ALRR Trans., I, h. 54 și VIII); *piruiesc* ‘piuie’ în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 2, h. 373); *poamă* ‘mărul lui Adam’ în NE Transilvaniei (ALR I/1, h. 37; în NALR-Mold. Bucov., h. 62, termenul a fost notat într-un singur punct din V Bucovinei); *racateț* ‘brotac’ în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 3, h. 732); *șpur* ‘copil din flori’ în NE Transilvaniei, prin E Bucovinei (ALR I/2, h. 211); *vandăl* ‘albie’ în NE Transilvaniei (ALR II s.n., 4, h. 1223), *vintrișel* ‘vintre’ în NE Transilvaniei (ALR II/1, h. 61) etc.

4.3. Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare

Înainte de a stabili statutul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare în cadrul dacoromânei, se impune o minimă discuție în legătură cu trăsăturile de tip moldovenesc (analizate *supra*, 4.2.3), care au fost considerate, de-a lungul timpului, tot atâtea fapte și mărturii în sprijinul subordonării graiului din nordul Transilvaniei față de grupul dialectal moldovenesc (vezi *infra*, a), precum și în legătură cu relevanța trăsăturilor care caracterizează graiul din NE Transilvaniei (vezi 4.2.4) și cu granițele acestuia (vezi *infra*, b).

a) Nu este deloc în intenția noastră să respingem, pe linia lui D. Șandru⁶⁰, convergențele dintre graiurile moldovenești și cele nord-ardelenesti. Cercetătorul de la *Laboratoire de phonétique expérimentale* din București nu avea la dispoziție, la data apariției studiului său, hărțile ALR (și cu atât mai puțin volumele din seria NALR/ALRR), care atestă că majoritatea trăsăturilor reținute de el ca fiind caracteristice pentru graiurile transilvănene, respectiv pentru cele moldovenești depășesc cu mult, în stânga și în dreapta, linia Carpaților. Pe de altă parte, încadrarea graiului de pe valea superioară a Someșului Mare în aria moldovenească în baza unor trăsături fonetice, eventual fonologice⁶¹, care nu sunt privite în contextul general al faptelor de ordin lingvistic și sociolingvistic pe care le evidențiază cercetarea de teren, poate conduce la concluzii forțate⁶².

Faptele comune ariei nord-est ardenești și celei moldovenești sunt o realitate, însă ele sunt, în parte, relativizate de o serie de aspecte de ordin diacronic (preeminența anumitor fenomene în graiurile adelenesti de N), precum și de unele elemente ținând de dimensiunea diatopică (și ne referim aici la ariile foarte extinse ale unor fenomene considerate a fi caracteristice tipului dialectal moldovenesc):

– aria de răspândire a fonetismelor *ș, ž* (< *ê, ĝ*), cea mai largă dintre ariile fenomenelor moldovenești, depășește cu mult „frontierele” subdialectului menționat, isofonele *ș, ž* delimitând o zonă ce cuprinde, alături de Moldova, o mare parte din jumătatea nordică a Transilvaniei propriu-zise, precum și Țara Hațegului și Banatul (aceasta dacă acceptăm, asemenea lui

⁶⁰ Vezi 1938, p. 179-180.

⁶¹ Cum procedează, de exemplu, Em. Vasiliu (1968, p. 190).

⁶² În acest sens, A. Turculeț (2002a, p. 337) arată că o asemenea încadrare pur și simplu „contrazice simțul lingvistic al vorbitorilor moldoveni și ardeleni”.

E. Petrovici⁶³ și Em. Vasiliu⁶⁴, similitudinea fonetică și identitatea fonologică dintre cele două serii de fricative alveolopalatale). Să notăm de asemenea că, în graiul de pe valea superioară a Someșului Mare, fricativizarea nu este generală, în sensul că ea nu afectează: a) africatele aflate în poziție de asimilare, ca, de exemplu, în [g]enun[ç]: NE Transilvaniei, un punct din N și unul din V Bucovinei (ALR I/1, h. 57; în NALR-Mold. Bucov., I, h. 86, g apare conservat și în V Bucovinei și în unele puncte aflate la V și NV de Suceava); [g]un[g] 'junghi' (conform NALR-Mold. Bucov., I, h. 72, g apare conservat în V și NV Bucovinei, precum și în precum și în trei puncte aflate la N de Suceava, precum și în punctul 555. Tătăruși) și b) africatele din neologisme, spre deosebire de aria modovenească, unde fenomenul este mult mai consecvent (faptul că din sistemul fonetic al majorității graiurilor moldovenești africatele ç, ȝ lipsesc ar putea constitui o explicație). În plus, în registrul public formal, vorbitorii (mai cu seamă cei mai înstruiți), evită fricativele palatale, simțindu-le ca stridente;

– în privința fenomenului de palatalizare a labiodentalelor având ca reflex fricativele palatale ș, ž, unii lingviști, printre care G. Ivănescu⁶⁵, I. Gheție⁶⁶ și V. Țăra⁶⁷ sunt de părere că acesta ar fi mai vechi în Transilvania

⁶³ Care remarca apropierea dintre fricativele palatale moldovenești ș, ž și corespondentele lor bănățene: „În Moldova și Banat, în locul africatei se pronunță o fricativă apropiată de ș, dar cu un puternic timbru palatal (în transcriere fonetică š)” și „în Moldova, Bucovina și estul Ardealului, în locul africatei se rostește o fricativă apropiată de j, dar având un puternic timbru palatal, în transcrierea fonetică ž. *Aceeași fricativă* [subl. n.] se aude și în Banat și sud-vestul Ardealului” (E. Petrovici, 1970, p. 42, 43).

⁶⁴ Em. Vasiliu (1968, p. 178, 179) vorbește chiar de o identitate fonologică perfectă a consoanelor în discuție: „[...] distincția [š – š̌], [ž – ž̌] nu are nicio semnificație la nivel fonologic”, chiar dacă aceste fricative „sunt diferite ca realizare fonetică în raport cu două arii dialectale [Banat și Moldova, n.n.]”.

⁶⁵ În opinia lingvistului ieșean, fenomenul avut în vedere este caracteristic „dialectului” ardelenesc de aici, apariția lui în Moldova datorându-se migrațiilor ardelenesi: „[...] acest fapt nu se mai găsește pe toată aria dialectului, dar e și în afara lui, și trebuie să admitem, și în cazul acesta, că altă dată fenomenul a avut loc pe o arie compactă, că a fost dus în afară prin migrații” (G. Ivănescu, 1980, p. 42). Vezi și idem, 1948, p. 170–171, unde autorul arată că fenomenul este caracteristic „dialectului” ardelenesc, din zona transcarpatică propagându-se în Moldova.

⁶⁶ Fără să vorbească explicit de preeminența fenomenului în Transilvania, I. Gheție (1994, p. 86–87) aduce în discuție o serie de atestări care ar susține că palatalizarea lui f în stadiul ș, respectiv a lui v în stadiul de ž a avut loc mai întâi în zona de nord-est a Transilvaniei; confuzia dintre fricativele ș, ž rezultate din palatalizarea labiodentalelor și aceleași sunete rezultate din pierderea elementului oclusiv al africatelor ç, ȝ a generat apariția la un moment dat a unor forme hipercorecte, ilustrate în documente de epocă: „să cii (= să fii; Urmeniș – Mureș, c. 1650)” sau „Gicovanul (= Vicovanul; *Harghita, c. 1730)”.

⁶⁷ Tot în favoarea anteriorității fenomenului în aria ardelenescă de nord-est se pronunță și V. Țăra (1975, p. 8), care semnalează grafiile hipercorecte Nagy Csilipes

decât în Moldova. Suntem, se pare, în prezența unui fenomen care fie s-a petrecut paralel și independent în cele două arii dialectale, fie s-a extins dinspre nordul Transilvaniei spre Moldova;

– închiderea vocalelor *e* și *ă* în poziție finală nu este un proces atât de consecvent și nici pe departe atât de avansat ca în aria moldovenească (printre variantele înregistrate, majoritare sunt acelea intermediare, care au fost consemnate de ALR și în Maramureș: *e*, *i*, în vreme ce Crișana cunoaște chiar stadii mai avansate de închidere). Mai mult, închiderea vocalelor de apertură medie aflate în poziție finală are loc în primul rând în cuvinte neaccentuate în frază, ceea ce face ca respectivele vocale să apară ca mediane, iar închiderea vocalelor în poziție mediană este un fenomen de și mai largă răspândire decât închiderea vocalelor în poziție finală;

– cât privește elementele lexicale comune, aria unora dintre ele (*țintirim*, *pântece*, *cori*, *omăt*) cuprinde și Maramureșul sau măcar o parte a acestuia, fără ca faptul să fi constituit vreodată un argument pentru contestarea statutului său de arie dialectală independentă. Apoi, cuvântul *țintirim* este de origine maghiară (< magh. *cinterem*), așadar în mod logic mai vechi în Transilvania, direcția propagării fenomenului fiind, după toate probabilitățile, de la vest spre est. Chiar dacă avem în vedere lexemele din acest grai care sunt comune cu Moldova și nu se regăsesc în alte graiuri ardelenesti, nu suntem de părere că am fi îndreptățiți să înglobăm unitatea în chestiune, pe baza acestui criteriu, în aria dialectală moldovenească. Coocurențele respective pot fi rezultatul unor influențe reciproce (sensul iradierii fiind adesea foarte dificil de stabilit), al surselor comune de împrumut (în care caz adoptarea unui anumit termen în două arii diferite este rezultatul unor evoluții paralele și independente) sau al migrațiilor ardelenesti în Moldova⁶⁸. În sfârșit, deși criteriul lexical nu poate fi luat în considerare ca reprezentativ, ar putea fi avute în vedere și lexemele ale căror isoglose delimitează net Moldova de Transilvania (în unele situații, arhaisme de origine latină, dar în special cuvinte de origine germană sau maghiară) (vezi *supra*, 4.2.1) etc.

b) De-a lungul timpului, faptele de limbă care au reținut atenția specialiștilor ca fiind caracteristice graiului nord-est-ardelenesc au fost în primul rând africatizarea mediopalatalelor și palatalizarea bilabialelor *p*, *b* în stadiul *pĉ*, *bĝ*⁶⁹, însă la o examinare a limitelor acestor fenomene se observă că ele nu pot intra în categoria trăsăturilor tipice *absolute*, din moment ce se

[= Filipașul Mare] sau *Csile* [= Filea] – toponime în grafie maghiară –, care apar în două documente ardelenesti de la începutul secolului al XVIII-lea.

⁶⁸ Vezi monografia dedicată subiectului de I.-H. Bîrleanu (1998).

⁶⁹ Vezi, în principal, V. Țăra, 1979, p. 352–353; referindu-se la aceste fapte de limbă, profesorul timișorean le numește „particularități fundamentale” ale graiului din nord-estul Transilvaniei.

regăsesc, în aceeași formă, în SV Transilvaniei, în Bucovina și în cel puțin un punct din Moldova (Tătăruși). Mai mult, ele nu pot fi reținute nici măcar ca trăsături tipice *relative* ale Transilvaniei de NE, întrucât aria africantizantă nord-ardelenească formează un continuum cu vestul extrem al Bucovinei, unde s-au notat consecvent $p\hat{c}$, $b\hat{g} < p$, b și $\hat{c}$, $\hat{g} < k'$, g' . Faptul că în vestul Bucovinei fonetismele menționate sunt infiltrații dinspre aria ardelenească învecinată nu schimbă cu nimic datele problemei, în sincronie: astfel, dacă acceptăm existența graiului din Transilvania de NE, va trebui să „mutăm” „frontiera” idiomului menționat⁷⁰ (a cărei denumire devine astfel improprie) mai la est, în așa fel încât ea să cuprindă și aria din vestul Bucovinei cu care se află în continuitate. Operând această corecție, trăsăturile reținute ca fiind tipice pentru graiul nord-est-ardelenesc devin cu adevărat tipice (deși doar „relative”), iar fenomenele de coocurență notate la V de Suceava și la N de orașul Siret, precum și la Tătăruși (jud. Iași) sunt, după toate probabilitățile, rezultatul unor migrații ardelenești⁷¹.

4.3.1. Observații de ordin lingvistic

Așa cum precizam și *supra* (4.2), suntem de acord că orice analiză exactă a situației prezente a dacoromânei trebuie să pornească de la distincția primară între graiurile de tip nordic și cele de tip sudic, întrucât cele mai multe (și cele mai importante) dintre trăsăturile dialectale actuale susțin o asemenea delimitare. Totuși, distincția nord – sud se impune să fie detaliată, demarcându-se astfel (așa cum am procedat mai sus), unitățile subordonate ierarhic mării arii nordice. Prin această operație de subcategorizare se conturează o serie de arii care se încrucișează și se suprapun (parțial); fapt care ne interesează cu preponderență, intersectarea principalelor mănunchiuri de isoglose definește o zonă nord-est ardelenească în cea mai mare parte coincidentă cu arealul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare, care se dovedește astfel a ocupa un loc privilegiat între graiurile nordice prin aceea că reprezintă o placă turnantă între diferite idiomuri avându-și ariile de o parte și de alta a Carpaților. Astfel, semnificativ pentru statutul graiului de pe valea superioară a Someșului

⁷⁰ Care, în consecință, nu se poate opri la „coroana Carpaților Orientali”, limita estică a graiului așa cum a fost ea trasată de V. Țăra (1979, p. 353).

⁷¹ În legătură cu care vezi G. Ivănescu, 1980, p. 36: „[...] dacă aceste fenomene [$\hat{c}$, $\hat{g}$ proveniți din t' , d' sau din k' , g' , n.n.] se găsesc și în Moldova pe alocuri, ele se explică aici numai ca aduse prin migrații din Ardeal [subl. n.]”. Fenomenul, considerat de G. Ivănescu unul dintre cele mai importante pentru aria nord-est ardelenească, unde „altă dată [...] a avut o arie unitară, existentă numai acolo” (*ibidem*, p. 41), apare astăzi, în arii izolate, și în unele zone din Moldova nordică și din Bucovina, aspect explicabil prin aceea că „în alte regiuni el a fost dus prin migrații”; vezi și p. 547, cf. *passim*.

Mare este, în opinia noastră, tocmai faptul că, prin anumite trăsături ale sale, el „merge” cu graiurile de peste munți, prin altele, se atașează ariei moldovenești, altele îl includ în aria nordului extrem al dacoromânei și, în sfârșit, altele îl atașează graiului nord-est ardelenesc. Important este să nu absolutizăm niciuna dintre grupurile de trăsături astfel delimitate, pentru că specificitatea graiului de care ne ocupăm rezidă în simultaneitatea atașării lui la arii diferite și, astfel, în caracterul său de *grai de tranziție* între Moldova și Bucovina, pe de o parte, și Transilvania și Maramureș, pe de altă parte. Concomitent⁷² cu calitatea sa de grai de tranziție, idiomul de pe valea superioară a Someșului Mare trebuie definit ca *parte componentă a grupului dialectal ardelenesc, mai exact a graiului din NE Transilvaniei*, așa cum a fost el delimitat de V. Țâra⁷³, cu unele precizări necesare în legătură cu limitele acestui grai și cu particularitățile acestuia (pentru care vezi *supra*, 4.2.4 și 4.3b).

Atribuirea statutului de arie de tranziție unui grai precum cel de pe valea superioară a Someșului Mare apare ca un fapt mai plauzibil și mai puțin paradoxal decât atașarea aceleiași etichete unei arii precum Transilvania propriu-zisă, mai extinsă chiar decât unele dintre subdialectele delimitate de școala dialectologică de la Cluj. Aspectul foarte fragmentat al ariei ardelenesti (care a constituit și principalul motiv al contestării statutului ei de arie independentă în cadrul Dacoromaniei) nu mai are relevanță absolută în condițiile în care, la o examinare riguroasă a trăsăturilor fiecărui subdialect în parte, putem observa că nu rareori acestea sunt fărâmițate, în cadrul fiecărei unități conturându-se două sau mai multe graiuri, fără îndoială, mai slab caracterizate, dar de bună seamă mai omogene. Astfel, așa cum remarca G. Ivănescu, pentru o descriere riguroasă, detaliată a configurației dialectului dacoromân, este necesar să avem în vedere posibilitatea împărțirii acestui dialect în graiuri, care vor reprezenta arii mai închegate decât subdialectele, oferind posibilitatea unei analize complete⁷⁴.

4.3.2. *Observații de ordin sociolingvistic*

Este un fapt demonstrat că, prin orientarea grupurilor umane către anumite centre administrative (care sunt de obicei și *centre de iradiere*

⁷² Despre dublul statut al unor idiomuri, care pot fi simultan graiuri de sine stătătoare și graiuri de tranziție, a vorbit pentru prima dată, la noi, G. Ivănescu (vezi *supra*, secțiunea 2).

⁷³ V. Țâra, 1979. Vezi și *supra*, notele 25 și 69.

⁷⁴ G. Ivănescu propune astfel douăzeci de graiuri și, pentru paternitatea ideii, trimite la I. Iordan, care, revenind asupra unei păreri formulate anterior (vezi *supra*, secțiunea 1), arăta că „graiurile dacoromâne nu se pot clasifica în patru, cinci sau șase dialecte, ci într-un număr cu mult mai mare de dialecte, de ordinul zecilor” (G. Ivănescu, 1980, p. 44–45 și nota 1, p. 45).

*socio-culturală*⁷⁵), împărțirea administrativ-teritorială are o certă influență în conturarea și consolidarea ariilor lingvistice. Dinspre aceste centre se propagă spre zonele învecinate inovațiile lingvistice și tot ele asigură și coerența faptelor de limbă dintr-un anumit teritoriu. Rolul de factor de coeziune pentru zona de care ne ocupăm a fost îndeplinit în trecutul mai îndepărtat de Năsăud, centrul regimentului de graniță (înființat la 1762); satele de pe valea Someșului s-au orientat și după desființarea „milităriei” spre această arie focală, Năsăudul păstrându-și și în prezent statutul de centru economic și (mai ales) cultural al zonei.

Dacă admitem existența unei solidarități regionale consolidate prin graiul local⁷⁶ și, în directă legătură cu aceasta, a unei conștiințe a apartenenței lingvistice a vorbitorilor⁷⁷, s-ar impune ca, în stabilirea configurației dialectale a unei regiuni, să ținem cont și de aceste date care se pot dovedi relevante⁷⁸. I s-ar putea reproșa metodei amintite caracterul subiectiv al oricărei informații obținute astfel; factorul psihic joacă aici, într-adevăr, un rol decisiv, dar, dacă se poate întâmpla ca granițele subiective să nu coincidă cu cele obiective, nu putem totuși considera a priori că aceasta este regula generală. Pe de altă parte, ar fi interesant de urmărit în ce măsură orientarea explicită spre o anumită arie dialectală și convingerea de a face parte din aceasta îi determină realmente pe locutori să se „alinieze” la norma dialectală a ariei la care se raportează, acest fapt contribuind, în timp, la întărirea coeziunii lingvistice a zonei. În toate punctele de anchetă, răspunsurile subiecților la întrebările directe privind aria lingvistică din care fac parte au fost aceleași (remarcabilă unanimitate!): toți au afirmat că vorbesc ardeleneste și că sunt năsăudeni. În plus, atunci când năsăudenii ajung în Bucovina (chiar la o distanță foarte mică de „limita” estică a graiului, la târg în Vatra Dornei, de exemplu), ei sunt îndată recunoscuți ca

⁷⁵ În *Tratat* (p. 140–141) se arată că „[...] orașe ca Năsăud, Bistrița, Sibiu, Brașov, Bacău, Iași, Suceava, Craiova etc. au fost *centre de iradiere* [subl. a.] socio-culturale, în jurul cărora s-au format unități etnografice și lingvistice (spre exemplu, ținuturilor Năsăud, Bistrița, Sălaj, Mărginimea Sibiului etc. le corespund, pe plan lingvistic, arii dialectale)”. Existența în Transilvania a unor centre de focalizare care să coaguleze în jurul lor graiurile din regiune (semnalată, pentru teritoriul limbii franceze, și de J. Gilliéron, pe baza datelor din ALF) a fost contestată de S. Pușcariu (1974, p. 398–403), care vorbește, în consecință, despre absența unui „dialect” specific în Transilvania: „Niciunul dintre orașele Transilvaniei n-a constituit pentru români un puternic centru de atracție, nici Sibiul, cetate saxonă, nici Clujul, cetate ungurească; *dimpotrivă, românii din Transilvania au gravitat întotdeauna spre compatrioții lor de dincolo de munți* [subl. a.]” (vezi și *supra*, nota 3).

⁷⁶ Cf. S. Pușcariu, 1994, p. 311.

⁷⁷ Vezi V. Rusu, 1969b, p. 220; V. Țăra, 1979, p. 348.

⁷⁸ Vezi Marilena Tiugan, *Granițe și arii subiective*, în *Tratat*, p. 36–38.

vorbind „altfel” și etichetați ca „ardeleni”, „de pe Ilve”, „iluani”, „ilveni”, „de pe Someș”, „someșeni”, „năsăudeni” etc.

Semnificativă este, din această perspectivă, și varietatea de limbă literară la care recurg vorbitorii instruiți în situații mai oficiale sau în comunicarea cu *outsideri*: modelul „înalț” la care se raportează această categorie de vorbitori este standardul cu „coloratură” ardelenască.

*

Ținând seama de aspectele expuse *supra*, graiul de pe valea superioară a Someșului Mare ne apare ca prezentând un dublu statut: acela de grai de tranziție între graiurile moldovenești și cele transcarpatice (ca arie delimitată prin intersectarea liniilor de isoglosă ale principalelor arii nordice care îl includ) și acela de varietate subordonată ierarhic graiului din Transilvania de NE, a cărui arie a suferit o necesară redefinire.

Anexa 1

CHESTIONARUL PENTRU ANCHETA PROZODICĂ*

1. Nevasta spală vasele.
2. Nevasta spală cămașa.
3. Nevasta spală o perdea.
4. Nevasta harnică (la negative: leneșă) spală vasele.
5. Nevasta săracă (la negative: bogată) spală vasele.
6. Nevasta de la sat (negativ: din oraș) spală vasele.
7. Nevasta spală vasele repede.
8. Nevasta spală vasele murdare.
9. Nevasta spală vasele în cazan.
10. Nevasta harnică spală o perdea.
11. Nevasta săracă spală o perdea.
12. Nevasta de la sat spală o perdea.
13. Nevasta spală o perdea repede.
14. Nevasta spală o perdea pătată.
15. Nevasta spală o perdea de vopsea.

16. Doctorul vede un bolnav (beteag).
17. Doctorul vede o femeie.
18. Doctorul vede un oaspete.
19. Doctorul satului vede un bolnav.
20. Doctorul cu cravată vede un bolnav.
21. Doctorul cu ochelari vede un bolnav.
22. Doctorul satului vede o femeie.
23. Doctorul cu cravată vede o femeie.
24. Doctorul cu ochelari vede o femeie.
25. Doctorul vede un bolnav de inimă.
26. Doctorul vede un bolnav de picioare.
27. Doctorul vede un bolnav de stomac.
28. Doctorul vede o femeie văduvă.
29. Doctorul vede o femeie bolnavă (beteagă).
30. Doctorul vede o femeie pe canapea.

* Redăm aici chestionarul fix aplicat de noi pentru realizarea anchetei prozodice. Enunțurile reprezintă corpusul alcătuit de prof. A. Turculeț pentru domeniul românesc al AMPER (vezi capitolul 1, 1.2).

31. Un călător vede o peșteră.
32. Un călător vede o cascadă.
33. Un călător vede un elefant.
34. Un călător vede o peșteră la Orșova.
35. Un călător vede o peșteră în pădure.
36. Un călător vede o peșteră în Retezat.
37. Un călător vede o cascadă repede.
38. Un călător vede o cascadă lăptoasă (spumoasă).
39. Un călător vede o cascadă în Făgăraș.
40. Un călător din Orșova vede o peșteră.
41. Un călător din Constanța vede o peșteră.
42. Un călător din Calafat (Dorohoi) vede o peșteră.
43. Un călător din Orșova vede o cascadă.
44. Un călător din Constanța vede o cascadă.
45. Un călător din Calafat (Dorohoi) vede o cascadă.



Anexa 2

GRAFURI*

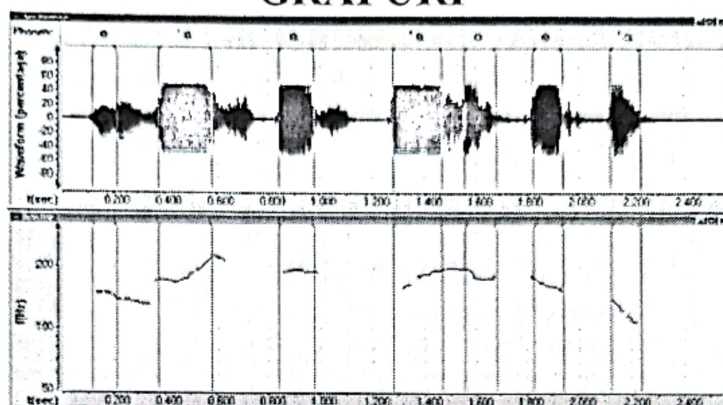


Fig. 1_3a1: *n'evăsta spāl-o perdē.*

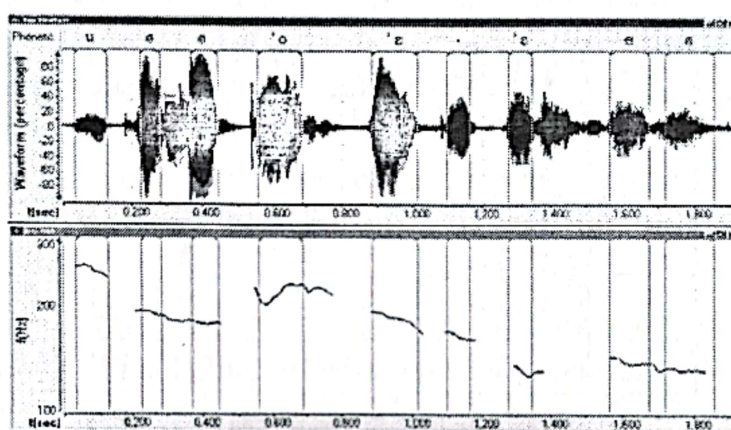


Fig. 1_31a2: *uñ cālătōr vēd'î-o peșt'eră.*

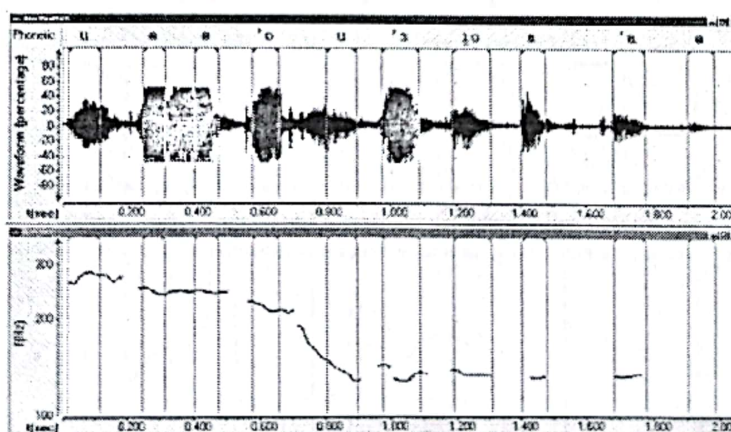


Fig. 1_32n1. *uñ cālătōr nu vēd'î-o cascādă.*

* Pe baza grafurilor prezentate în această secțiune, care redau oscilograma (în partea de sus) și curba frecvenței fundamentale (în jumătatea de jos a grafului), s-au făcut descrierile din secțiunea dedicată prozodiei (1.2) în primul capitol (vezi).

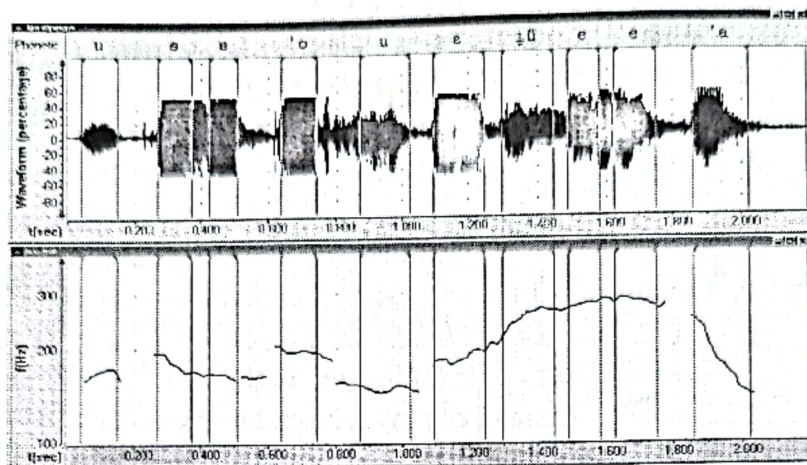


Fig. 1_331l. *un călător nu vedea un elefant?*

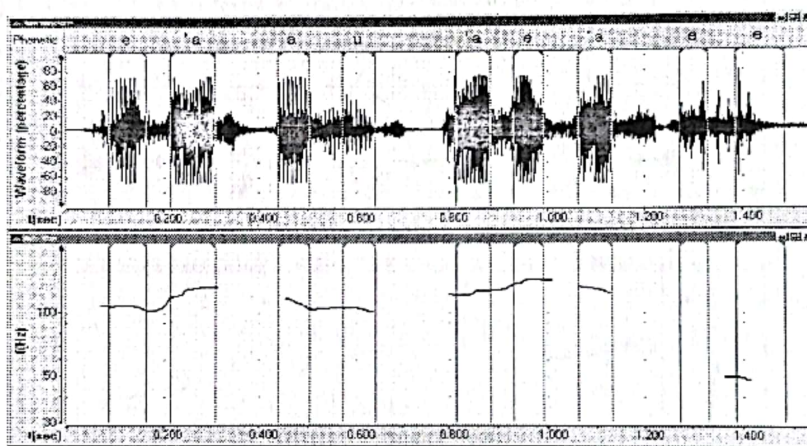


Fig. 2_1in2. *n'evasta nu spală vasele?*

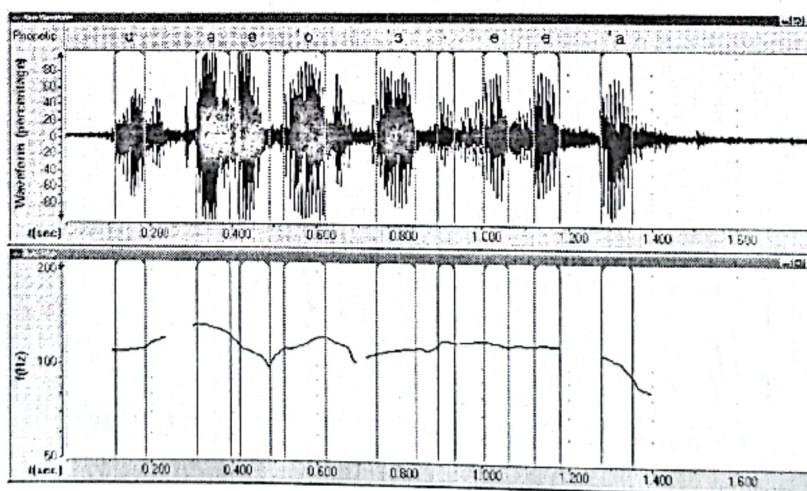


Fig. 2_33a1: *un călător vede un elefant.*

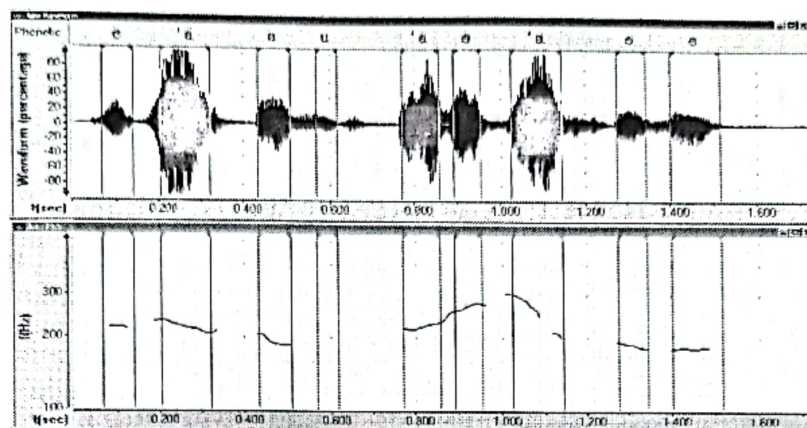


Fig. 3_1in2. *n'evasta nu spală vasele?*

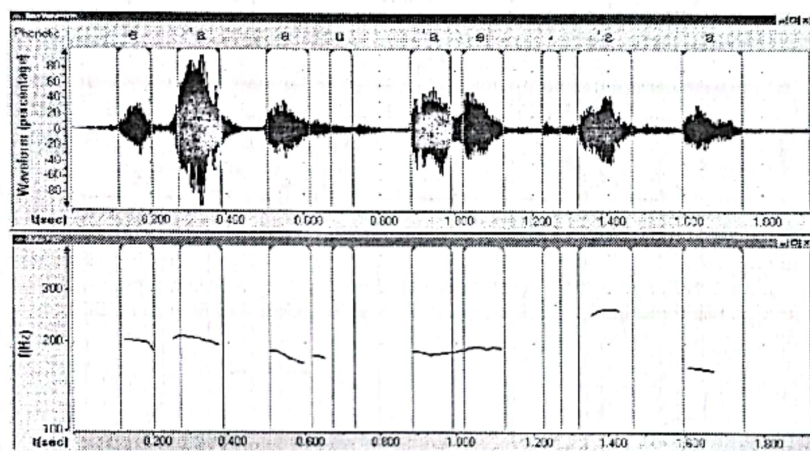


Fig. 3_2in2. *n'evasta nu spală cămeșă?*

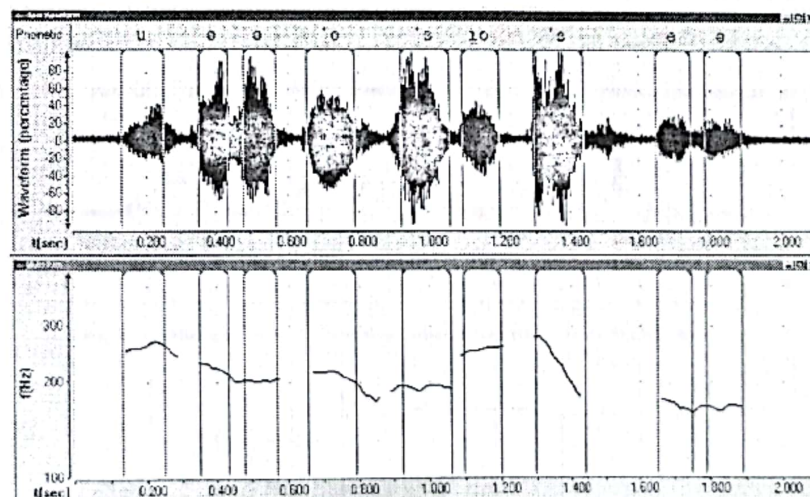


Fig. 3_3in2. *un călător vedea-o peșteră.*

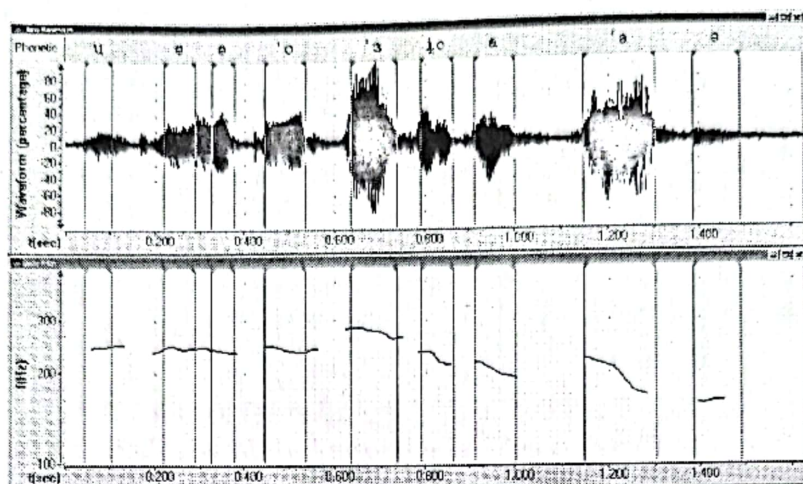


Fig. 3_32a3: un călător vede-o cascadă.

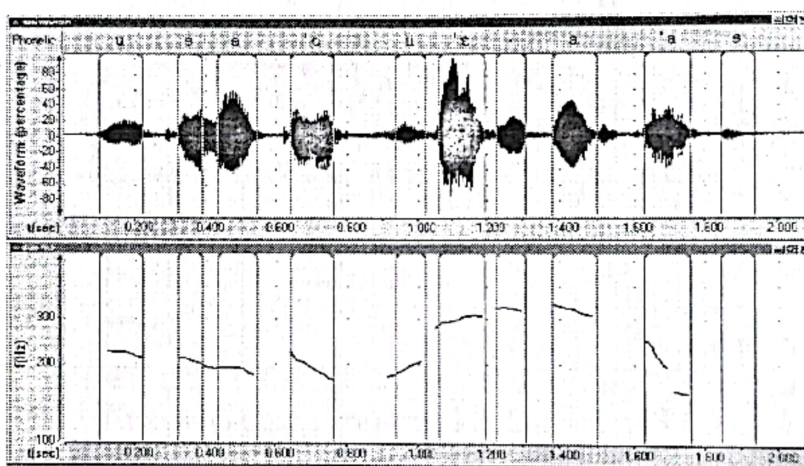


Fig. 3_32in2. un călător nu vede-o cascadă?

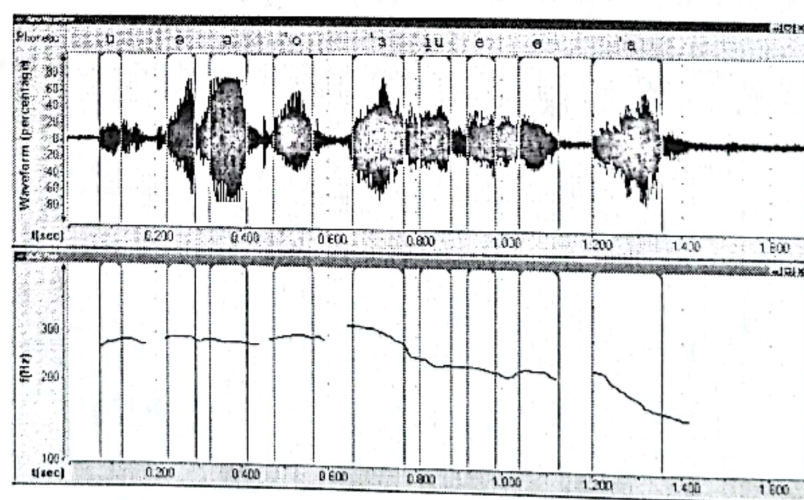


Fig. 3_33a1: un călător vede-un elefant.

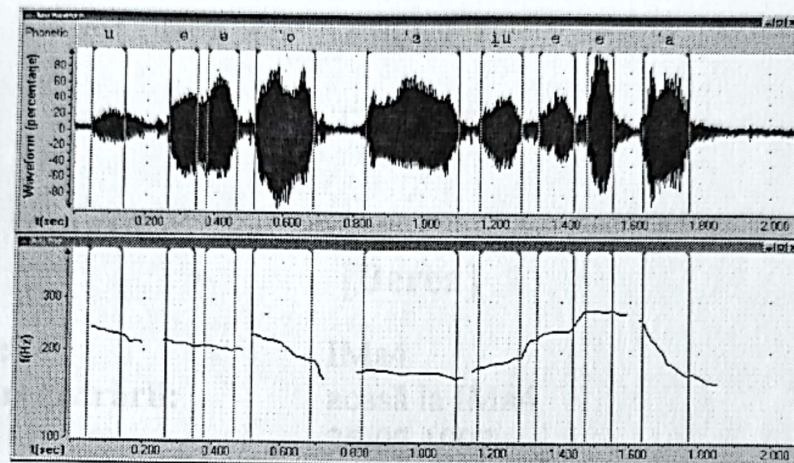


Fig. 3_33i3. un călător vede un elefant?

Anexa 3

TEXTE¹

1. Text tematic

[Berea]

Subiecți:

IMa4

Locul înregistrării:

acasă la IMa4

Data:

25.07.1997

éerā nouă/ + nouă sārⁱ d'e zoc// nouă s'ārⁱ d'e zoc// próst^uobişéjⁱ ierá
ş-áşe^{la} sã ş'titⁱ // + şî [dūşé fîşōrî + fēt'il'ē] *lento* / [frēcāre-j] duşé cît'-o fătă]
allegro // + acól^u fătă/ după şe ā + cáre mer'ē / + apăi trābuiē sã (h) dúcă
mîncāre // + fāşē un t'erc^u zāşē t'ercu cu fēt'ilē şî t'ercu cu bătrîn'i// + la
t'erc^u cu fēt'ilē/ îj duşé [fāta mîncāre] *lento* şî ūōmin'i [cît' iş cēmă] *allegro* / iē
cēmă pe veşîn/ + n'āmurⁱ / + sã mǎrg-acól^u // + [ş-ápo fāgăduiē
cum fāgăduiē^z la nūnt] *allegro* // + aşā fāgăduiē ōmin'i// (h) şî ápu duşé + duşé
+ [că lî-am spūz^u l-a mn'ej] *allegro* // + tăiē p^uor^s ş-ápo spét'ile/ + dōuă spét'ē
d'i la ōm pōrc// [aşā sã duşé] *allegro* la bēre// ++ le şerbē/ ş-ápo le pun'ē aşā
fāin rūmen'ē//

şî nō// cēmă + ūōmin'i/ + fătă/ + [că ierá-ntîj t'ercu cu fēt'ilē] *lento* //
ş-apōiⁱ ierá cu bătrîn'i// + ş-ápu cēmă fāta + şîn şāsă zāşe// ápo car' d'e

¹ Până la publicarea volumului de texte la care lucrăm în prezent, redăm aici doar patru texte: 1. un text tematic; 2. o conversație liberă între vorbitori aparținând clasei socioculturale „inferioare”; 3. un dialog între locutori din clasa socioculturală „superioară”; 4. un text citit în fața microfonului.

căre cemă mai mult' ă cã + ăi't' ę sã cápit' e bãn' dúpã + [nø io ş't'iu] *allegro* /
dúpã fáta lu cutáre/ [şĩ atĩã bãn'] *lento* ʰo avút fişóru-aiésta + dúpã ię//

nø ʰápo/ dúpã şe + sã gătă ašela t'erc/ ápo + vin' ę t'erc^u cu bătrĩn' i//
aşel-apó cemă + părĩnți fişórilor// + cemă ʰqmin' şĩ ăĩ rĩ d'e + vesălię// +
şĩ iără fãgăduię cum fãgăduięz la noi la nũt// aşã fãgăduię//

nø// + ápo dúpã şe + sã gătă ş-ăšela t'erc/ (h) ápo + vin' ę t'ercu cu
bătrĩn' i// ++ aşel-apó cemă + părĩnți fişórilor// + cemă ʰqmin' şĩ ăĩ rĩ d'e
vesălię// + [şĩ iără fãgăduię cum fãgăduięz la noi la nũt aşã fãgăduię] *allegro* //

şĩ mai ierã la terminár' ę/ [i'erã spártũ bėri] *lento* // + aşã-i zĩşć // spártu bėri//
+ atũn^s strĩnzę ++ părĩnți fět' ilõr// + tãs cári-o foz la t'ercu d'ĩntũ ş'ĩ la
t'ercu d'-a dóĩliã// + merę atũnş la spártũ bėri// + nø atũş la spártu bėr' i/ +
ápũ sã vesăl' ę grătis//

2. Conversații libere²

[2.1]. [În grădină]

Subiecți: M2, M4, M8, M*
Locul înregistrării: acasă la M4, în grădină (se plantează niște flori)
Data: 12.04.1999

M2: nò hãrnișe sînt'et?// + v-aț apucãt?/

M8: amũ//

M4: + [dúpã șẽ ț-ai adú sãpã?] *allegro* // +++ cã-z dãm noi//

M2: ápu-așã ++ s-învãțãtã cu iẽ//

M8: +++ tũluuãie//

M4: șẽ-i báiu?//

M8: am dat înt-o pãtrã//

M2: + d'í ũn'ẽ sã m-apúc?//

M4: ^uorⁱ d'í ^un'ẽ lẽ lenúțã// ++ hãid-aⁱșã// sã le l^uom d'-õ cãpãt// +++ nò șĩ
 + șẽ mai lucrãt?//

M2: + po mãi n'imn'ic//

² Conversațiile sunt transcrise în sistem „partitură”: suprapunerile dintre discursurile a doi (sau mai mulți) parteneri de dialog sunt marcate prin alăturarea celor două discursuri și alinierea secvențelor suprapuse, iar alternarea mesajelor este semnalată prin spațiere pe verticală.

M4: [10 sec.] [șě-ț mai fâșē cūschrā?] *lento* //

M2: șě să făcă?//

M8: + pŭn'i-le-ŋ cotărcă// + iă-șa nŭ//

M2: [15 sec] nŭ șt'u îm familia șēja// + că nŭ-i ūnu cu ūnu// ++ d-ápo șě?//
atŭta scŭrbă ș-át'tă// + nŭ șŭ-i pŭt'ē + nu șŭ pŭt'e tŭn'e laoláltă//

M8: [iŭ cŭŋ să fac a'íșa?] *allegro* //

M2: po i-ășă dă-ŋcólŭ// + [că a'íș pŭn'ē trandafŭru// nŭ mărŭcă?] *allegro* //

M4: dă da//

M2: +++ nŭ p-o māmă// + cŭm nu ŭ dra cŭm vŭn'-ŋ copŭl?// șŭ i mǎ!// +
nŭmă// ++ dăc-o mǎrs ŭon'icǎ d'e cŭn ŭ vŭn'í d'e dŭqǎ orŭ// +++ [că-l
fâșe-n tǎt'ē fěŭrŭlŭ] *lento* / șŭ nŭ grăŭșt'e cu noi// + n'íș cu noi nu
grăŭșt'e//

M4: + vǎŭ vai//

M2: i bǎgǎ cŭt'e-ŋ cab la trǎŭán/

M4: [7 sec.] dŭmn'e dŭ^{mn'}ē//

M2: nŭ!// [15 sec.] așǎ!//

M4: [25 sec.] dă-ŋcŭșe sílve// dǎ că ŭp iŭ//

M2: [6 sec.] ș-ápo nŭma bŭgǎta mǎrŭána// + fǎ d'e mŭncárē/ + spǎlǎ bǎŭtŭ// ++
c-o zŭs că „dŭrǎ șě// + așéla-i lŭcru?“// șŭ iŭ sǎrǎca-ŭŭ...

M4: +++ nŭ!//

M2: ȳo nŭ ŝt'u dŏmn'e ȳártă-mă// + cǎ cúscru nu vĕd'e vĕŝ ban' d'i la ȳe// +
ȳel núma ŝe pŏt'ĕ furá un' k'il d'e ȳŭcǎ sǎ vĭndǎ/ sau o mn'értǎ d'e
mǎlǎi sǎ vĭn^{dǎ}/ cĭn ȳe nu-ȳ acǎsǎ// + ȳel ^{n'i}ŝodǎtǎ n-áre ban'/ cǎ ȳĕ... +++
or' sǎ-ȳ spŭȳe// „mǎ ^oŏmule// [dǎcǎ faŝ ástǎ/ faŝ áŝǎ "] ^{lento} / cǎ ȳe nŭ// sǎ
t'e-nŭlǎlĕz cum t'e-nŭlǎlĕz ĩm famíȳe//

M4: + po nŭ-ȳ áptǎ// ++ dǎ-m ȳo ȳĭrǎ cotǎrca// dǎ-^o mai ĩncŏ!//

M2: ásta-ȳ ŏre flŏre ŏr' buriǎnǎ?//

M8: zmŭlĝ-o// dǎ-^o m pŏznǎ//

M4: +++ dǎ-ȳ ĩm bĝáta lor bán'// + ŝ-ǎfaŝeril-est'ȳa// +++ [da-ȳ ŝĭ scumb ȳa
ȳi acŏlu-m magazĭn] ^{allegro} //

M2: [6 sec.] dǎ-t'-om pic// +++ o vru sǎ báze pe mǎ-sa//

M4: + dǎ// + pe máma ȳi?//

M2: + dǎ// ++ zĭŝe cǎ + [s-o sfǎd'ĭ c^u frát'i-so ŝ-o ȳĭpǎt-o frát'i-so] ^{allegro}
//++ da vǎ cǎ ȳǎrǎ s-o-mpǎcǎ cu ȳel/ + c-ápo pe fǎtǎ n-ŏ pŏt'ĕ ŝufulu'í
n-o pŏt'ĕ-ŝǎlá cum ĩnŝǎlá sǎ le-mvĭrtǎ cum ĩmvĭrt'e pe tǎt// + dǎcǎ
mĕrȳ-acŏlŭ...

M4: dŏmn'e sǎ ŝiȳ + cúm sǎ-s ĕufuluȳĕŝ copĭlu tǎu?//

M2: ŏ!// + po ȳe báĝǎ mǎrfǎ strǎĭnǎ ŝ-a luȳ ĩ rǎmĭn'e pe rǎft//

M8: + sǎ dúc ęst'a?//

M4: cǎre?// + mhm!//

M8: şî sã + îî bîn'-aşã?//

M4: dũ-t'e fã bîn'ē ş-adũ pãşē + panselũţãle şēlja//

M2: [12 sec.] [şã vrę s-ō bázē pĩ-a lũ + pe anũcã] *lento* //

M8: vĩĩ d'e mĩn'e!// + d-ápo cã tã pĩ-a lũ + vãi cã tã mn'i ud sfētãru!//

M4: dã-tĩ-l žõs// + cã-ĩ cãld!//

M8: îl pun ĩşa pe gãrd//

M4: ĩo n-ãñ cunoscut-o pĩ-aşēĩã// ++ nō//

M2: da-ĩ şĩ + nu vez cã-ĩ núma arãtãrĩ d'e ʷom?//

M4: tũluuãĩē slãbũţã-ĩ!//

M2: po mãĩ cumãtrã// + d'i la õb la õb lucrã//

M4: +++ da cũm o cãmã?//

M2: cũm?// ++ ăănã// +++ a lu sõra lũ...

M4: gãta!// [la cã şt'u şt'iu şt'iu] *allegro* //

M2: [7 sec.] s-o mãritã cu sãndu// + bãĩetũ ĩel i ĩn armãtã bãĩē [k]
bãrbãtã-so// ++ şĩ ĩē d'i la ob-la õpt!//

M4: [15 sec.] vãi slãbũţã-ĩ!//

M2: lucrã tãtã zĩua// +++ ş-ápo c-õ cafēĩ
ş-om biscuĩt'e// şē po sã mĩnĩş?//

M2: [10 sec.] nɔ̌-z₁ dǎi sáma// +++ d'i la ob₁ la o^{pl}!//

M4: +++ aĩ d'e mín'ě ş d'e min'!//

M2: +++ ámu n-ő mai₁ putú₂ fáta// [30 sec.] pînă vîn'e iel d'in armată// (h)
c-ápo n-ő mai₁ lásă// d₁oră iel cîntă la n₁unt₂ i₁ m₁vățător'!// ++ și cîntă la
n₁unt!//

M8: [20 sec.] nọ gǎta sînt'ěm!// [10 sec.] dǎ bóta šejā!//

M2: [16 sec.] să stai tu c-om_biscu'i't/ cu șe poz mîncá d'-acólo?//

M4: [12 sec.] dõmn'ě bğáta!!!

M8: nọ męrem i cāsă!//

M2: [15 sec] amú ^uórⁱcum î₂ vaj d'e súfletu ⁱi!// +++ la_sápa ²à-²îs!// ++ nò
n^íî še fain!//

M4: multám fajn// ++ háíðaz la õ caféi!//

M2: [10 sec] ș-ápo șé mai fáșez d'e mîncáre// cá io nú mai șt'iu ní nu mai șt'iu șé să fac?//

M4: d-ápo nú şt'iu// + ntrăţ aşă dōră nú-î murdăr!/
 I have been waiting for you for a long time and you are still here!

[2.2]. [Întâmplări din tren]

Subiecți: IMa13, IMa*
Locul înregistrării: acasă la IMa*
Data: 22.08.1999

IMa*: cūm aț călătorit atūcēa?//

IMa13: ā + înapóĭ?// + [vǎĭ de căpu méu] *lento* // ++ d'e nū...

IMa*: a fost aĭŭriā?//

IMa13: așă m-am distrăt!// [da sílvĭu-n-sk'im delóc!] *allegro* //

IMa*: d'e cē?// da de cē?//

IMa13: țĭ-o zĭs sílvĭu că n'-am întĭlnĭ cu bogdǎn//

IMa*: dǎ!//

IMa13: nō deĉ/

IMa*: pĭnă-n ā/ +++ nășă^uud am întelés că s-o dūs//

IMa13: ĭel pĭnă-n nășă^uud//

IMa13: dǎ!//

IMa*: așă!//

IMa13: da să vĕz care-o fos fáța// deĉ pĭnă-n nășă^uud// (h) ĭerám noi āștiā
în ā ++ ā + adícă sílvĭu/ bogdán ĭúleă și ĭo// + ș-ĭnc-o típă// ++ mǎre
grășă// + așă//

IMa*: șĭ frumôșă// [!]

IMa13: nŭ pre// ŝi + deĉ + ă ĵerá am povestít ĵeu cu bogdán/ ĉéjlaĵ nŭ priá o povestít// ŝi am povestí cu bogdán ŝi + mĭ-an scos + ă cartĭ-ája sǎ ĉitēs^c//

IMa*: + cu intersĉĉĵia?//

IMa13: nŭ intersĉĉĵia//+ ăĵalaltǎ//

IMa13: + áĵa-ĭ fájnǎ// nŭ/ ++ mĭ^e-acĉĉĵia k'ár mi s-o pǎrút fájnǎ// + fŏrt^e inteligĉĉn scísǎ//

IMa*: mhm// o foz destúl de drǎgúĵǎ//

IMa13: nŏ// ŝi + ăm ++ [deĉ am ĭncepú sǎ ĉitĉsc] *allegro* / am ĉitĭ vrĭo dóuǎzej de páĵin[~]/

IMa*: + aŝǎ//

IMa13: bógdǎ s-o da jos/ ŝi ĵeu mĭ-am pus cártĭa sus// + sílvĭu s-o dus ŝi ĵel sǎ-ŝ ĵa níŝt^e ĵigǎr^l/

IMa*: + o coborĭt?//

IMa13: + dǎ// + nŏ bĭne ŝi ++ [tĭpa respectĭvǎ avĭǎ ĉevǎ cártĕ] *lento* cáre mĭ^e [mi s-o pǎrút ĉevǎ d'e límb^l] *allegro* deĉ mǎ ĵĭndĉm cá-ĭ ĭm francĉz-aŝǎ ĉevǎ//

IMa*: ĭm francĉzǎ?//

IMa13: dǎ cá nŭ ĵerám aŝǎ aprŏpĕ// ŝi nŭ vedĭám núma cá nu-ĭ ĭn romĭnǎ// + ĉevǎ dínt^r-o límbǎ strǎĭnǎ or^lcŭm// + [ŝi dúpǎ áĵǎ deĉ ĵo mĭ-ă pus cártĭa sŭs] *lento* / ŝi zíĉe „dǎ-m puĵĭn cártea áĵa”//

IMa*: ĵĭ-o zis ĵĭĭ?//

IMa13: mhm//+ dă// i-o dau/ se uita prin ia/ și zice „făin!”// „im dai și tu?”// „dă!”//+ [și șt'i ce ieră?// dreptu român// [!]

IMa*: cē?

IMa13: dreptu român aveă gațica// [!]

IMa*: + ahă!// [!]

IMa13: + adic-am loat-o/am +++ da nō șt'i că iera cēvā-n latină/ și mi s-o pă ++ am văzūt iō

IMa*: și-ai crezūt că-i în + franțeză!// a!//

IMa13: că nu-i romîna cēvā// și cum cunosc iō latină/ + nō//

IMa*: nō bîn'ē//

IMa13: da!// și zig „mersi!”// [!] și i-o dau/ + venise și silviu/ + silviu nō// + [că noi am povestit ști?] *allegro* // + cu tîpa dúp-ája// silviu vria să să cúlce și se-nțînde/ și-ncep iō să povestēs cu ája// + atît-ām + adică cē?// + că ieu núma o pornēm// zicân că + mă făcām interesă_dē +

IMa*: + ʰo provocăi// așă-i?/

IMa13: + vai de căpu meu cît povestē!// + și silviu căre voia să duarmă/ la um_mómen dat s-o enervát și se ridică/ că nú mai nú mai puteá z_dóarmă-z_dăi siáma// ája povestē/ (h)

IMa*: núma nu mai tăcîă// șa-i?/ silviu nu s-o distra deloc îm_îñ'k'ípui//

IMa13: ă + iē// + silviu păi dă// că nú put'ea să dórma// (h) vîni-o gaț [k] vîn'-o tîpă pe (h) trēn/ cū

[îŋ'g'eŋtă de vînzăre și nu știu cîe șt'i?] *allegro* / + și sîlvîu-î cîere și/ +
[tîpă mai avê de-î dat reșt o sûtă de lîi] *lento* // + ăsta nŭ voîă să lăse// +
[„dîmnă!// mîe-n dai o sûtă de lîi!] *lento* și d'pă ăia dăcă vreî îd dău//
[k] [dăcă vreău îz dău"] *allegro* ș-o făcŭt ŭ scandă!//

IMa*: tŭlu^uai! [!]/

IMa13: îo vreŭ suta + mîa de lîi!// + n-ai d'ecî să mî-o dăi!// + cîe ++ nŭ
știu//

IMa*: n-ăvîa!//

IMa13: da ăia „cîe!// că nu ȝ-o dau/ că nu știu cîe”/ + da zîcê „îă arătă-m
dumneată ++ ăsta// legîtimăȝia ta d'ē...” [!] la cāre ăia + ăia „da cîne
îeș tu să mă controlêz pe mînē?”// ști și-ncêp ășȝia/ și la
um mōmen dat îeșe un tip dînr-un compartîmē/ [îeșî-un tip
dîŋ compartîmē și zîcê] *allegro* + făcê „așă așă
să-d vād legîtimăȝea!”//

IMa*: îîi [!]/

IMa13: scîț'ē legîtimăȝia/ și zîcê „da!// + nŭ-î valābilă”// la cāre ăia vî! +++
încêpe fŭge să cobuŭre// ntre tim mai cumpārăse (h) cînevā cêvā/ și
î-o dă sŭta lu sîlvîu// [d-a făcŭt ŭ scandă! mōnstrŭ] *lento* // nŭ și așă o
fost//

3. Lectură

Subiecȝi: SB9
Locul înregistrării: acasă la SB9
Data: 10.04.1999

obićêiurile de pașt'î/ + păște// păstrăte îŋcā la sātē/ + ă dezvālŭjē

[vek'îmeă credîŋȝei nŭăstrē] *lento* // ++

curățénja în_casă și afără/ trebuie termⁱnată pînă miércurⁱ// pένtru că
î_jója mare nú se lucrîáză și nú se frămîntă pîině// se bo [k] + se vopsésc
óuă/ și se-aprî_fócurⁱ în_cúrt și prin cimitíre// + vínérja siacă se țíne
pos_něgru// + pένtru purificăre//

î_símbăta îmvîⁱéri/ + tuată lúmja se m_băiáză/ + [se-mbăiáză] *allegro* //
dácă vrémea îș + îⁱ îngăduiē/ je bín'ē/ + să te scalz-intr-ū_rîu/ + de trej orⁱ//
+ așa te cúreț simbólic// + pένtru că núma [k] + númai_ápa curgătuărē dúce
relele și păcátēle de la + ^uóm//

de îmvîⁱerē/ uămen'í mer_la biserică/ și a (h) apoi la cimitír// + únde/
aprin_lumînáⁱ la mormínte// (h) acúma-nčépe sərbătoăreă//

LE PARLER DE LA VALLÉE SUPÉRIEURE DE SOMESUL MARE

(RÉSUMÉ)

Comme toute monographie dialectale, le livre ci-présent se construit sur une démarche descriptive et analytique, développée sur plusieurs plans et ayant comme point de départ les enquêtes entreprises dans l'aire étudiée; le profil dialectal de la région est complété par une approche géolinguistique, qui apporte l'image de la place de cet idiome au sein des variétés territoriales dacoroumaines.

Toute analyse exacte de la situation dialectale présente du dacoroumain doit se fonder sur la distinction primaire entre les parlers de type nordique et les parlers de type méridional, car la plupart (et les plus importants) des traits dialectaux actuels soutiennent une telle démarcation. Toujours est-il que la distinction Nord – Sud doit être détaillée, avec une délimitation des unités subordonnées hiérarchiquement à la grande aire nordique. Par cette opération de catégorisation on a défini toute une série de sub-aires qui s'entrecroisent et se superposent (partiellement); l'intersection des principaux faisceaux d'isoglosses détermine une zone transylvaine de nord-est qui coïncide de manière quasi-parfaite à l'aire du parler de la vallée supérieure de Someșul Mare, qui nous apparaît par la suite comme ayant une place privilégiée parmi les parlers nordiques parce qu'il représente une plaque tournante entre les différentes idiomes situées d'une part et de l'autre des Carpates. Ce qui est significatif, de ce point de vue, pour le statut du parler de la Vallée Supérieure de Someșul Mare est la simultanéité de ses attaches à des aires différentes et, par cela, son caractère de *parler de transition* entre la Moldavie et la Bucovine, d'une part, et le Maramureș et la Transylvanie, d'autre part. Simultanément à ce caractère de parler "de transition, l'idiome de la vallée supérieure de Someșul Mare doit être défini comme partie composante du groupe dialectal transylvain, à savoir du parler du nord-est de la Transylvanie, avec certaines précisions pour ce qui est des limites de ce parler et de ses particularités.

Bibliografie*

A. Lucrări istorice și documentare

- Berengea, Ana (1988), *Obiceiurile populare din Ilva Mare* [lucrare susținută în vederea obținerii gradului didactic I].
- Bistrița-Năsăud = *Județul Bistrița-Năsăud*, București, 1972.
- BN. Monografie = *Județul Bistrița-Năsăud. Monografie*, București, 1979.
- Boca, P. (1972), *Portul popular din Ilva Mare și Lunca Ilvei*, în „Arhiva Someșană”, Năsăud, p. 213.
- Bojan, N.G. (2000), *Carpații Orientali*, vol. I, București.
- Buzilă, Șt. (1910), *Monografia comunei Sâniosif (Poiana)*, Bistrița.
- Daroși, Mircea (2004), *Nepos – vatră de legendă*, Bistrița.
- Galan, P. (1906), *Istoria parohiei Ilva Mare*, Bistrița.
- Grapini, P. (1907), *Monografia comunei Rodna nouă*, Bistrița.
- Ilva Mică = S. Lupșan, O. Onofreiu, O. Brumă, O. Dan, E. Dănilă, *Ilva Mică. O veche așezare de pe Someș și Ilva. Repere monografice*, Bistrița, 2003.
- Istoria = *Istoria României în date*, București, 1972.
- Meruțiu, V. (1929), *Județele din Ardeal și Maramureș*, Cluj.
- Mureșan, Elena (1988), *Toponimia comunei Ilva Mare* [lucrare susținută în vederea obținerii gradului didactic I].
- Pascu, Șt. (1972), *Voievodatul Transilvaniei*, ed. a 2-a, vol. I, Cluj-Napoca.
- Pascu, Șt. (1983), *Ce este Transilvania*, Cluj-Napoca.
- Pop, Ștefan (1947), *O pagină de istorie*, Tipografia Minerva, Bistrița.
- Șotropa, V. (1925), *Districtul Năsăudului*, în „Arhiva Someșană”, nr. 1, p. 121-127.
- Șotropa, V. (1975), *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj-Napoca.
- Tanco, T. (1977), *Virtus Romana Rediviva*, vol. III, Bistrița.
- Ureche, I.N. (2001), *Monografia comunei Ilva Mare*, Cluj-Napoca.

* Lucrările ilustrative, la care s-a făcut trimitere de mai multe ori, precum și dicționarele și alte lucrări colective au fost siglate.

- Avram, A. (1955), *Asupra clasificării vocalelor românești*, în SCL, VI, nr. 3-4, p. 209-222.
- Avram, A. (1957), *Constituirea corelației consonantice de timbru palatal în limba română*, în SCL VIII, nr. 1, p. 55-62.
- Avram, A. (1959), *Despre cauzele dispariției lui -l final articol hotărât*, SCL, X, nr. 3, p. 457-464.
- Avram, A. (1961), *Cercetări asupra sonorității în limba română*, București.
- Avram, A. (1963), *Observații asupra fonologiei graiului din Scărișoara*, în CL, VIII; nr. 2, p. 215-228.
- Avram, A. (1966), *Durata vocalelor și perceperea accentului în România*, în SCL, XVII; nr. 2, p. 263-269.
- Avram, A. (1973), *Particularități ale intonației interogative în graiul din Muscel*, în FD, vol. VIII, p. 43-64.
- Avram, A. (1990), *Nazalitatea și rotacismul în limba română*, București.
- Avram, A. (1997), *Contribuții etimologice*, București.
- Avram, Mioara (1960), *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București.
- Avram, Mioara (1986), *Gramatica pentru toți*, București.
- Baylon, C.; Mignot, X. (2000), *Comunicarea*, Iași.
- Bârlea, O. (1981), *Folclorul românesc*, vol. I, București.
- Beltechi, E. (1973), *Limbă literară și grai. Pe marginea unei anchete dialectale*, în CL, XVIII, 1, p. 49-61.
- Bîrleanu, I.H. (1998), *Emigrări ardelenesti la est de Carpați. Consecințe lingvistice*, Iași.
- Bîrleanu, I.H. (2000), *Curs de dialectologie românească*, I. Probleme teoretice, Suceava.
- Bochmann, K.; Dumbravă, V. (2000, 2002), *Limba română vorbită în Moldova istorică*, vol. I (2002); vol. II (2000), Leipzig.
- Brâncuș, Gr. (1955), *Cercetări asupra unui grai de tranziție*, în „Revista Universității C.I. Parhon”, seria Științe sociale, nr. 2-3, p. 197-225.
- Brâncuș, Gr. (1962), *Graiul din Oltenia*, în LR, XI, nr. 3, p. 248-260.
- Brâncuș, Gr. (1983), *Vocabularul autohton al limbii române*, București.
- Bugnariu, I. (1887, 1888), *Dicționar poporal. Cuvinte românești din zona Năsăudului*, în „Gazeta Transilvaniei”, nr. 261-265/1887, nr. 48-54/1888.
- Byck, J. (1967), *Studii și articole*, București.
- Byck, J., Graur, Al. (1967), *Influența pluralului asupra singularului substantivelor în limba română*, în J. Byck, 1967, p. 49-92.
- CADE = I.-A. Candrea, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, partea I, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, București, 1931.
- Calotă, I. (1996), *Dicționar ortografic, ortoepic și morfologic școlar al limbii române*, Craiova.

- Dascălu, Laurenția (1975), *Observații asupra intonației graiului din Maramureș*, în FD, vol. IX, p. 77-92.
- Dascălu-Jinga, Laurenția (2001), *Melodia vorbirii în limba română*, București.
- Dănilă = L. Dănilă, *Dor din poarta Bistriței*, Bistrița, 1971.
- DDRF = F. Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français*, Bucarest, 1893-1895.
- Densusianu, O. (1915), *Graiul din Țara Hațegului*, București.
- Densusianu, O. (1961), *Istoria limbii române*, vol. I-II, București.
- DEX = /Academia Română./ *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, 1996.
- DGSL = Angela Bidu-Vrănceanu, Cristina Călărășu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu; Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicționar general de științe. Științe ale limbii*, București, 1997.
- Diaconescu, I. (1989), *Probleme de sintaxă a limbii române actuale*, București.
- Dialectologie română* = Matilda Caragiu-Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română*, București, 1977.
- Dimitriu, C. (1965), *Observații în legătură cu diateza reflexivă și verbele pronominale, în limba română contemporană*, în AUI III e. XI, p. 125-169.
- Dimitriu, C. (1999), *Tratat de gramatică a limbii române*, vol. I. *Morfologia*, Iași.
- Dimitriu, C. (2002), *Tratat de gramatică a limbii române*, vol. II. *Sintaxa*, Iași.
- Dinu, T. (1923), *Graiul din Țara Oltului*, GS, I, fasc. 1, p. 107-139.
- DL = *Dicționarul limbii române literare contemporane*, București, 1955-1958.
- DLR = /Academia Română./ *Dicționarul limbii române* (serie nouă), București: VI, litera M, 1965-1968; VII/1, litera N, 1971; VII/2, litera O, 1969; VIII/1-5, litera P, 1972-1984; IX, litera R, 1975; X/1-5, litera S, 1986-1994; XI/1, litera Ș, 1978; XI/2-3, Litera T, 1982-1983; XII/1, litera Ț, 1994; XII/2, litera U, 2002; XIII/2, litera V (venial-vizurină), 2002.
- DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, București, 1987.
- DLRM = *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958.
- Dosoftei, Ps.V. = *Psaltirea în versuri* (1673), ediție critică de N.A. Ursu, Iași, 1974.
- Dosoftei, V.S. = *Viața și petrecerea svinților... cu poslușeniia a smereniei noastre a lui Dosoftei*, Mitropolitul Sucevei, vol. I-IV, Iași 1682-1687.
- DR = *Dacoromania*, Cluj, 1920 și urm.
- Dragoș, Elena (1995), *Elemente de sintaxă istorică românească*, București.

- Frâncu, C. (1970), *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, nr. 2, p. 205-227.
- Frâncu, C. (1971), *Vechimea și răspândirea formelor să deie, să steie, să beie, să ieie în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXII, nr. 3, p. 261-276.
- Frâncu, C. (1974), *Din istoria „genului personal” în limba română: genitiv-dativul femininelor în -ca, -ga*, în LR, XXIII, nr. 5, p. 409-418.
- Frâncu, C. (2000), *Conjunctivul românesc și raporturile lui cu alte moduri*, Iași.
- Frâncu, T., Candrea, G. (1886), *Rotacismul la moți și istrieni*, București.
- GA 1963 = *Gramatica limbii române*, București, vol. I, II, 1963.
- GA 2005 = *Gramatica limbii române*, București, vol. I. Cuvântul și vol. II. Enunțul, 2005.
- Gaffiot = E. Gaffiot, *Dictionnaire latin-français*, Paris, 1995.
- Gaster, M. (1891), *Chrestomație română*, Leipzig-București, vol. II.
- Gâlcescu, T. (1931), *Cercetări asupra graiului din Gorj*, GS, V, fasc. 1, p. 64-124.
- GD-Olt. = Galina Ghiculete, P. Lăzărescu, N. Saramandu, Magdalena Vulpe (coord. B. Cazacu), *Glosar dialectal. Oltenia*, București, 1967.
- Géolinguistique = *La Géolinguistique en Amérique latine*, număr special (nr. 2) al revistei *Géolinguistique*, Centre de dialectologie, Université Stendhal – Grenoble 3, 2001-2002.
- Gheție, I. (1961), *Observații asupra folosirii conjuncțiilor subordonatoare circumstanțiale în graiurile dacoromâne*, în FD III, p. 151-176.
- Gheție, I. (1962), *Pe marginea unei hărți din ALR (spûnem – spuném)*, în FD, IV, p. 243-250.
- Gheție, I. (1963), *Și, semn al conjunctivului în graiul crișean*, în LR XII, nr. 3, p. 247-260.
- Gheție, I. (1964), *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în SCL, XV, nr. 3, p. 317-346.
- Gheție, I. (1969), *Evoluția africatelor ȕ și Ȗ la fricative în Transilvania după 1700*, în FD, vol. VI, p. 43-48.
- Gheție, I. (1973), *În legătură cu a protonic în cuvintele de tipul barbat, ca(d)zut*, în SCL, XXIV, 5, p. 545-549.
- Gheție, I. (1975), *Baza dialectală a românei literare*, București.
- Gheție, I. (1976), *Sintaxa graiurilor din valea Bistriței (Bicaz)*, în SCL XXVII, nr. 1, 2, 3, I, p. 21-32, II, p. 121-135, III, p. 221-230.
- Gheție, I. (1994), *Introducere în dialectologia istorică românească*, București.
- Gheție, I., Mareș, Al. (1974), *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București.
- Gheție, I., Teodorescu, M. (1965), *În legătură cu desinența -u a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*, în SCL, XVI, nr. 1, p. 87-101.

- Pop, S. (1948), *La dialectologie*, Partea I, *Dialectologie romane*, Duculot, Gembloux.
- Pop, S.; Petrovici, E. (1931-1933), *Mână cu pluralul*, în DR, VII, p. 95-102.
- Popescu, Radu Sp. (1980), *Graiul gorjenilor de lângă munte*, Craiova.
- Precup, E. (1926), *Păstoritul în Munții Rodnei*, Cluj.
- Pușcariu, S. (1931-1933), *Considerațiuni asupra sistemului fonetic și fonologic al limbii române*, în DR, VII, p. 1-55.
- Pușcariu, S. (1940), *Limba română*, vol. I. *Privire generală*, București.
- Pușcariu, S. (1974), *Cercetări și studii*, București.
- Pușcariu, S. (1994), *Limba română*, vol. II. *Rostirea*, București.
- Roceric, Alexandra; Golopenția, Sanda (1961), *Observații asupra intonației în limba română*, în SCL, XII, nr. 1, p. 29-34.
- Roceric-Alexandrescu, Alexandra; Copceag, Dumitru (1966), *Sugestii pentru cercetarea structurală a intonației*, în SCL, XVII, nr. 3, p. 271-284.
- Rosetti, Al. (1924), *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris.
- Rosetti, Al. (1926), *Lettres roumaines de la fin du XVI^e et du début du XVII^e siècle. Tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)*, publiées par..., București.
- Rosetti, Al. (1937), *Sur l'origine de l'ă au participe roumain*, în BL, V, p. 38-42.
- Rosetti, Al. (1942), *Slavoromanica. VII. Sur la palatalisation des occlusives dentales dans des parlers roumains de Transylvanie*, în BL, X, p. 122-125.
- Rosetti, Al. (1956), *Despre sistemul fonologic al limbii române*, în SCL, VII, nr. 1-2, p. 21-25.
- Rosetti, Al. (1956), *Limba română în secolele al XIII-lea – al XVI-lea*, București.
- Rosetti, Al. (1957a), *Considerații asupra sistemului fonologic al limbii române literare*, în SCL, VIII, nr. 1, p. 43-48.
- Rosetti, Al. (1957b), *Introducere în fonetică*, București.
- Rosetti, Al. (1966), *Istoria limbii române*, vol. IV. *Româna comună*, vol. V. *Limbile vecine: maghiara, ucraineana, polona, slovaca, albaneza, bulgara, sârbo-croata. Expansiunea limbii române*, vol VI. *Istoria limbii române din secolul al XIII-lea până la începutul secolului al XVII-lea*, București.
- Rosetti, Al. (1967), *Introducere în fonetică*, București.
- Rosetti, Al. (1968), *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, București.
- Rosetti, Al. (1978), *Istoria limbii române*, București.
- Rositzke A. H. (1939), *La durée des voyelles accentuées du roumain*, în BL, VII, p. 83-95.
- Rusu, Gl. = Gr. Rusu, *Glosar dialectal din comuna Șieu Măgheruș*, în „Materiale și cercetări dialectale”, București, 1960.

- Turculeț, A., Luminița Botoșineanu, Ana-Maria Minuț (2004a), *L'intonation du roumain au sein du projet AMPER*, în „Bolletino dell'Atlante Linguistico Italiano”, III Serie, 27/2003, Torino, p. 269–274.
- Turculeț, A., Luminița Botoșineanu, Ana-Maria Minuț (2004b), *Cercetări acustice asupra unor aspecte regionale ale intonației literare românești*, în AUI, IIIe., XLIX-L, *Studia linguistica et philologica in honorem D. Irimia*, p. 557–576.
- Turculeț, A., Luminița Botoșineanu, Ana-Maria Minuț (2006a), *Atlasul multimedia prozodic român (AMPRom). Chestionarul și rețeaua de puncte*, în *Limba și literatura română. Regional–Național–Universal* (actele Simpozionului internațional omonim, Iași-Chișinău, 24-27 noiembrie 2005) Iași, p. 283-293.
- Turculeț, A., Luminița Botoșineanu, Ana-Maria Minuț, A. Romano (2005), *Recherches acoustiques sur quelques aspects régionaux de l'intonation du roumain littéraire*, în *Actes du II-ème Séminaire International du projet AMPER (Atlas Multimédia Prosodique de l'Espace Roman)*, „Géolinguistique”, hors série, 3/2005, Centre de Dialectologie de Grenoble – Université Stendhal Grenoble III, Grenoble, 2005, p. 281-303.
- Turculeț, Adrian, Luminița Botoșineanu, Ana-Maria Minuț (2006b), *Atlasul multimedia prozodic român (AMPRom) – un nou proiect de integrare în dialectologia romanică*, în *Comunicare interculturală și integrare europeană* (actele Simpozionului internațional omonim, organizat de Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași, 11-12 noiembrie 2005), Iași, p. 283-290.
- Țăra, V. (1975), *Graiul de pe valea superioară a Șieului (Transilvania)*, rezumatul tezei de doctorat, Timișoara, [multigrafiat].
- Țăra, V. (1976), *Construcții sintactice în graiul de pe valea superioară a Șieului (Transilvania)*, în *Studii de lingvistică*, Timișoara, p. 207-213.
- Țăra, V. (1979), *Graiul din nord-estul Transilvaniei*, în *AnICED*, 1, p. 347-356.
- Țiplea = A. Țiplea, *Poezii populare din Maramureș*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare”, seria a III-a, București, 1906.
- Urițescu, D. (1973), *Originea lui ȣ (ă) precedat de consoane cu timbru palatal și de ȣ în limba română*, în *SCL*, XXIV, nr. 4, p. 449-454.
- Urițescu, D. (1987), *Sincronie și diacronie. Fonetismul unor graiuri din nordul Banatului*, Timișoara.
- Vasiliu, Em. (1954), *O mutație analogică: u > o sub accent*, în *SCL*, V, p. 87-91.
- Vasiliu, Em. (1956), *Câteva observații asupra sistemului fonologic al limbii române*, în *SCL* VII, nr. 1-2, p. 27-35.
- Vasiliu, Em. (1957), *Asupra corelației de muiere a consoanelor în limba română*, în *SCL* VIII, nr. 1, p. 49-54.
- Vasiliu, Em. (1965), *Fonologia limbii române*, București.

CUPRINS

<i>Prefață (G. Istrate)</i>	5
Argument.....	11
INTRODUCERE	13
1. Coordonate geografice, istorice și etnografice.....	13
1.1. Delimitare geografică.....	13
1.2. Relief, climă; floră, faună.....	13
1.3. Scurt istoric al zonei.....	14
1.4. Aspecte etnografice.....	17
1.4.1. Locuința.....	17
1.4.2. Ocupații și meșteșuguri tradiționale.....	18
1.4.3. Portul popular.....	19
1.4.3.1. Descriere.....	19
1.4.3.2. Perspective.....	21
2. Aspecte metodologice.....	21
2.1. Culegerea materialului.....	21
2.2. Selectarea și interpretarea materialului.....	25
<i>Lista localităților anchetate</i>	27
<i>Lista informatorilor</i>	28
 CAPITOLUL 1	
FONETICA	41
1. Prozodia.....	41
1.1. Accentul. Tipologie, exemple.....	42
1.1.1. Accentul dinamic.....	42
1.1.1.1. Trăsături generale. Accentul și cantitatea vocalică.....	42
1.1.1.2. Fluctuații accentuale.....	42
1.1.1.3. Diferențe față de accentuarea din graiurile de tip muntenesc.....	45
1.1.2. Accentul sintactic.....	48
1.2. Intonația.....	50
1.2.1. Aspecte generale.....	50
1.2.2. Metoda de lucru.....	53
1.2.2.1. Culegerea datelor.....	53
1.2.2.2. Metodele de analiză.....	55
1.2.2.3. Prezentarea datelor.....	55
1.2.3. Analiza tonului nuclear.....	55
1.2.3.1. Tonul nuclear al enunțiativelor.....	55
1.2.3.1.1. Enunțatiivele afirmative.....	55
1.2.3.1.2. Enunțatiivele negative.....	57
1.2.3.2. Tonul nuclear al interogativelor totale.....	58
1.2.3.2.1. Interogatiivele totale afirmative.....	58
1.2.3.2.2. Interogatiivele totale negative.....	59
1.2.4. Concluzii.....	61
2. Vocalismul.....	64
2.1. Vocalele.....	65
2.1.1. Vocala <i>a</i>	65
2.1.1.1. <i>a</i> accentuat.....	65
2.1.1.2. <i>a</i> neaccentuat.....	66
2.1.2. Vocala <i>e</i>	67
2.1.2.1. <i>e</i> accentuat.....	69

2.1.2.2. <i>e</i> neaccentuat.....	71
2.1.3. Vocalea <i>ă</i>	75
2.1.3.1. <i>ă</i> accentuat.....	75
2.1.3.2. <i>ă</i> neaccentuat.....	76
2.1.4. Vocalea <i>o</i>	79
2.1.4.1. <i>o</i> accentuat.....	80
2.1.4.2. <i>o</i> neaccentuat.....	81
2.1.5. Vocalea <i>i</i>	81
2.1.5.1. <i>i</i> accentuat.....	82
2.1.5.2. <i>i</i> neaccentuat.....	83
2.1.6. Vocalea <i>î</i>	83
2.1.6.1. <i>î</i> accentuat.....	84
2.1.6.2. <i>î</i> neaccentuat.....	84
2.1.7. Vocalea <i>u</i>	84
2.1.7.1. <i>u</i> accentuat.....	85
2.1.7.2. <i>u</i> neaccentuat.....	85
2.2. Diftongii.....	86
2.2.1. Diftongi ascendenți.....	86
2.2.1.1. Diftongul <i>ea</i>	87
2.2.1.2. Diftongul <i>ia</i>	90
2.2.1.3. Diftongul <i>ie</i>	91
2.2.1.4. Diftongul <i>oa</i>	92
2.2.1.5. Diftongul <i>uă</i>	94
2.2.2. Diftongi descendenți.....	94
2.2.2.1. Diftongul <i>ai</i>	94
2.2.2.2. Diftongul <i>ei</i>	95
2.2.2.3. Diftongul <i>ii</i>	95
2.2.2.4. Diftongul <i>oi</i>	95
2.2.2.5. Diftongul <i>ău</i>	95
2.2.2.6. Diftongul <i>eu</i>	96
3. Consonantismul.....	96
3.1. Labialele.....	96
3.1.1. Oclusivă bilabială surdă <i>p</i>	98
3.1.2. Oclusivă bilabială sonoră <i>b</i>	100
3.1.3. Nazală bilabială <i>m</i>	101
3.1.4. Fricativă labiodentală surdă <i>f</i>	102
3.1.5. Fricativă labiodentală sonoră <i>v</i>	102
3.2. Dentalele.....	105
3.2.1. Oclusivă dentală surdă <i>t</i>	107
3.2.2. Oclusivă dentală sonoră <i>d</i>	108
3.2.3. Sonantă nazală dentală <i>n</i>	108
3.2.4. Fricativă dentală surdă <i>s</i>	110
3.2.5. Fricativă dentală sonoră <i>z</i>	112
3.2.6. Africată dentală surdă <i>ț</i>	112
3.2.7. Africată dentală sonoră <i>Ț</i>	113
3.3. Alveolarele.....	114
3.3.1. Sonantă apicală alveolară <i>r</i>	114
3.3.2. Sonantă laterală alveolară <i>l</i>	115

3.4. Alveolopalatalele.....	115
3.4.1. Africata alveolopalatală surdă <i>č</i>	117
3.4.2. Africata alveolopalatală sonoră <i>ġ</i>	118
3.5. Palatoalveolarele.....	119
3.5.1. Fricativa palatoalveolară surdă <i>ʃ</i>	119
3.5.2. Fricativa palatoalveolară sonoră <i>j</i>	120
3.6. Mediopalatalele.....	120
3.6.1. Oclusivă palatală surdă <i>k'</i>	122
3.6.2. Oclusivă palatală sonoră <i>g'</i>	123
3.7. Velarele.....	123
3.8. Laringalele.....	123
3.9. Grupuri consonantice.....	124
3.9.1. <i>cm</i>	124
3.9.2. <i>dn</i>	124
3.9.3. <i>hn</i>	124
3.9.4. <i>lt</i>	124
3.9.5. <i>nd</i>	124
3.9.6. <i>nst</i>	125
3.9.7. <i>nt</i>	125
3.9.8. <i>ntr</i>	125
3.9.9. <i>pr</i>	125
3.9.10. <i>rl</i>	125
3.9.11. <i>scr</i>	125
3.9.12. <i>sf</i>	126
3.9.13. <i>str</i>	126
3.9.14. <i>tn</i>	126
3.9.15. <i>tr</i>	126
3.9.16. <i>tz</i>	126
3.9.17. <i>vr</i>	126
3.10. Accidente fonetice.....	127
3.10.1. Asimilare.....	127
3.10.1.1. Asimilare vocalică.....	127
3.10.1.2. Asimilare consonantică.....	127
3.10.2. Disimilare.....	128
3.10.2.1. Disimilare vocalică.....	128
3.10.2.2. Disimilare consonantică.....	128
3.10.3. Proteză.....	129
3.10.4. Afereză.....	129
3.10.5. Metateză.....	129
3.10.6. Epenteză.....	130
3.10.7. Haplologie.....	130
3.10.8. Apocopă.....	130
3.10.9. Sincopă.....	130
3.10.10. Anticipare.....	130
3.10.11. Propagare.....	130

CAPITOLUL 2

FONOLOGIA.....	131
1. Observații generale.....	131
2. Vocalismul.....	133
2.1. Inventarul fonemelor vocalice.....	133

2.2. Observații cu privire la frecvența fonemelor-vocală.....	134
2.3. Distribuția în cuvânt a fonemelor-vocală.....	135
2.3.1. Aspecte generale.....	135
2.3.2. Distribuția în cuvânt a fonemelor vocalice care nu se regăsesc în limba literară.....	136
2.4. Criteriul funcțional aplicat fonemelor vocalice.....	136
2.4.1. Aspecte generale.....	136
2.4.2. Criteriul funcțional aplicat fonemelor vocalice care nu se regăsesc în limba literară.....	138
2.4.2.1. Fonemul-vocală [e].....	138
2.4.2.2. Fonemul-vocală [ǣ].....	140
2.4.2.3. Fonemul-vocală [ø].....	141
2.5. Concluzii.....	141
3. Semivocalele.....	143
3.1. Inventarul fonemelor semivocalice.....	143
3.2. Ocurențe și restricții distribuționale.....	144
3.3. Criteriul funcțional aplicat fonemelor semivocalice.....	146
3.3.1. Fonemul-semivocală [j].....	146
3.3.2. Fonemul-semivocală [ɥ].....	147
3.4. Statutul fonologic al lui <i>i</i> scurt final.....	148
3.4.1. Distribuție.....	148
3.4.2. Criteriul funcțional.....	149
3.4.3. Discuție.....	149
4. Consonantismul.....	150
4.1. Inventarul fonemelor-consoană.....	150
4.1.1. Seria palatală : seria non-palatală.....	151
4.1.2. Neutralizarea opozițiilor morfonematice.....	152
4.2. Observații privind frecvența fonemelor-consoană.....	153
4.3. Distribuția în cuvânt a fonemelor-consoană.....	154
4.3.1. Aspecte generale.....	154
4.3.2. Distribuția în cuvânt a fonemelor-consoană care nu se regăsesc în limba literară.....	154
4.4. Criteriul funcțional.....	155
4.4.1. Fonemul [r'].....	155
4.4.2. Fonemul [d'].....	155
4.4.3. Fonemul [n'].....	155
4.4.4. Fonemul [ʃ].....	156
4.4.5. Fonemul [ʒ].....	156
4.4.6. Fonemul [ç].....	157
4.4.7. Fonemul [g].....	157
4.4.8. Fonemul [r''].....	158
4.4.9. Fonemul [l''].....	158
4.4.10. Fonemul [d].....	158
CAPITOLUL 3	
MORFOLOGIA.....	159
1. Substantivul.....	159
1.1. Declinarea și genul substantivului.....	159
1.2. Numărul substantivului.....	161
1.2.1. Substantive defective de număr.....	161

1.2.1.1. Defective de plural.....	161
1.2.1.2. Defective de singular.....	163
1.2.2. Neutralizarea opoziției de număr.....	164
1.2.3. Pluralul substantivelor feminine.....	164
1.2.4. Pluralul substantivelor masculine.....	166
1.2.5. Pluralul substantivelor neutre.....	167
1.3. Cazul substantivului.....	168
1.3.1. Nominativul.....	168
1.3.2. Genitivul.....	169
1.3.3. Dativul.....	170
1.3.4. Acuzativul.....	171
1.3.5. Vocativul.....	173
2. Articolul.....	173
2.1. Articolul hotărât.....	173
2.2. Articolul posesiv.....	174
2.3. Articolul demonstrativ.....	174
2.4. Articolul nehotărât.....	175
3. Adjectivul.....	175
3.1. Adjective variabile – adjective invariabile.....	175
3.2. Grade de comparație.....	176
3.2.1. Comparativul.....	176
3.2.2. Superlativul.....	176
4. Pronumele.....	177
4.1. Pronumele personal.....	177
4.2. Pronumele reflexiv.....	179
4.3. Pronumele (și adjectivul pronominal) posesiv.....	179
4.4. Pronumele (și adjectivul pronominal) demonstrativ.....	180
4.5. Pronumele (și adjectivul pronominal) nehotărât.....	181
4.6. Pronumele (și adjectivul pronominal) negativ.....	182
5. Numeralul.....	183
5.1. Numeralul cardinal.....	183
5.2. Numeralul fracționar.....	184
5.3. Numeralul ordinal.....	184
6. Verbul.....	185
6.1. Clase lexico-gramaticale: verbe pronominale/verbe nepronominale.....	185
6.2. Clase flexionare.....	187
6.2.1. Conjugările.....	187
6.2.2. Sufixe flexionare -ez, -esc.....	188
6.3. Diateza.....	191
6.4. Modurile și timpurile.....	191
6.4.1. Indicativul.....	191
6.4.1.1. Prezentul.....	191
6.4.1.2. Imperfectul.....	193
6.4.1.3. Perfectul simplu.....	194
6.4.1.4. Perfectul compus.....	195
6.4.1.5. Mai mult ca perfectul.....	196
6.4.1.6. Viitorul.....	197
6.4.2. Conjunctivul.....	198
6.4.2.1. Prezentul.....	198
6.4.2.2. Perfectul.....	199
6.4.3. Condițional-optativul.....	199
6.4.3.1. Prezentul.....	199

6.4.3.2. Perfectul.....	200
6.4.4. Prezumtivul.....	200
6.4.4.1. Prezentul.....	200
6.4.4.2. Perfectul.....	200
6.4.5. Imperativul.....	200
6.4.6. Infinitivul.....	201
6.4.7. Gerunziul.....	202
6.4.8. Participiul.....	202
6.4.9. Supinul.....	202
7. Adverbul.....	203
7.1. Clasificare.....	203
7.1.1. După origine.....	203
7.1.2. După sens.....	204
7.2. Aspecte particulare.....	206
7.2.1. Elemente deictice.....	206
7.2.2. Distribuție.....	206
7.2.3. Topică.....	206
7.2.4. Formă.....	207
7.2.5. Sens.....	207
8. Prepoziția.....	209
8.1. Particularități de inventar.....	209
8.2. Particularități semantice și de distribuție.....	209
9. Conjunția.....	212
9.1. Conjunții coordonatoare.....	212
9.2. Conjunții subordonatoare.....	212
10. Interjecția.....	213
10.1. Clasificare.....	213
10.1.1. După origine.....	213
10.1.2. După ceea ce exprimă.....	214
10.2. Disponibilități sintactice.....	215
CAPITOLUL 4	
SINTAXA.....	217
1. Aspecte generale.....	217
2. Coordonarea.....	219
2.1. Coordonarea la nivelul propoziției.....	219
2.2. Coordonarea la nivelul frazei.....	220
3. Inerența.....	222
3.1. Unitățile sintactice de subiect și predicat la nivelul propoziției.....	222
3.1.1. Subiectul.....	222
3.1.2. Predicatul.....	222
4. Subordonarea.....	223
4.1. Funcțiile sintactice la nivelul propoziției.....	223
4.1.1. Atributul.....	223
4.1.2. Complementul.....	224
4.1.2.1. Complementul direct.....	224
4.1.2.2. Complementul indirect.....	224
4.1.3. Circumstanțialul.....	225
4.2. Funcțiile sintactice la nivelul frazei.....	226
4.2.1. Propoziția subiectivă.....	227
4.2.2. Propoziția completivă directă.....	227
4.2.3. Propoziția completivă indirectă.....	228

4.2.4. Propoziția predicativă.....	228
4.2.5. Propoziția atributivă.....	228
4.2.6. Propozițiile circumstanțiale.....	229
4.2.6.1. Propoziția circumstanțială de timp.....	229
4.2.6.2. Propoziția circumstanțială cauzală.....	230
4.2.6.3. Propoziția circumstanțială concesivă.....	231
4.2.6.4. Propoziția circumstanțială cumulativă.....	231
4.2.6.5. Propoziția circumstanțială de excepție.....	231
4.2.6.6. Propoziția circumstanțială consecutivă.....	232
CAPITOLUL 5	
FORMAREA CUVINTELOR.....	233
1. Aspecte generale.....	233
2. Procedee lexicale de formare a cuvintelor.....	234
2.1. Sufixarea lexicală.....	234
2.1.1. Sufixe diminutive.....	234
2.1.2. Sufixe motionale.....	237
2.1.3. Sufixe augmentative.....	237
2.1.4. Alte sufixe lexicale.....	238
2.2. Prefixarea.....	238
2.3. Derivarea regresivă de tip lexical.....	239
3. Procedee lexico-gramaticale de formare a cuvintelor.....	239
3.1. Derivarea lexico-gramaticală.....	240
3.1.1. Sufixarea lexico-gramaticală.....	240
3.1.2. Derivarea lexico-gramaticală regresivă.....	242
3.1.3. Tipuri mixte de derivare lexico-gramaticală.....	242
3.2. Compunerea.....	242
3.2.1. Compuse endocentrice/ compuse exocentrice.....	243
3.2.2. Termeni compuși din cuvinte întregi/din cuvinte trunchiate.....	244
3.2.3. Compuse rezultate prin juxtapunere/compuse rezultate prin joncțiune.....	244
3.3. Conversiunea.....	245
CAPITOLUL 6	
LEXICUL.....	247
1. Arhaisme în lexicul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare.....	247
1.1. Localism arhaic și arhaism local. Delimitări conceptuale.....	247
1.2. Actualizare și decodare. Ilustrări din graiul de pe valea superioară a Someșului Mare.....	249
1.2.1. Localisme arhaice.....	252
1.2.2. Arhaisme locale.....	265
2. Influențe aloglote.....	268
2.1. Influența maghiară.....	269
2.2. Influența germană.....	270
2.3. Ponderea împrumuturilor maghiare și germane în stadiul actual al graiului.....	271
CAPITOLUL 7	
ASPECTE SOCIOLINGVISTICE.....	275
1. Coeziune și diversitate lingvistică.....	275
2. Variație individuală vs variație supraindividuală.....	277
2.1. Diferențe diastatice.....	278
2.2. Diferențe diageneraționale.....	280
2.3. Diferențe diafazice.....	282

CAPITOLUL 8

LOCUL GRAIULUI DE PE VALEA SUPERIOARĂ A SOMEȘULUI MARE ÎN CADRUL DACOROMÂNEI.....

1. Opinii care nu admit un statut de sine stătător al graiurilor ardelenesti.....	287
2. Opinii în favoarea individualizării unor graiuri/unui grai de tip ardelenesc.....	290
3. Problema graiului din nord-estul Transilvaniei, reflectată în cercetările anterioare.....	293
3.1. Încadrarea graiului nord-est ardelenesc în subdialectul moldovenesc.....	293
3.2. Graiul din nord-estul Transilvaniei, componentă a ariei ardelenesti.....	294
4. Statutul graiului de pe valea superioară a Someșului Mare.....	295
4.1. Trăsături ale ariei nordice a dacoromânei.....	297
4.1.1. Fapte de ordin fonetic.....	297
4.1.2. Fapte de ordin morfologic.....	303
4.1.3. Fapte de ordin lexical.....	304
4.2. Subarii în nordul dacoromânei.....	304
4.2.1. Trăsături specifice graiurilor de peste munți.....	306
4.2.2. Trăsături specifice treimii nordice a dacoromânei (Crișana, Maramureș, N Transilvaniei, Bucovina)	309
4.2.3. Trăsături de tip moldovenesc.....	311
4.2.4. Trăsături ale graiului din NE Transilvaniei.....	313
4.3. Graiul de pe valea superioară a Someșului Mare.....	316
4.3.1. Observații de ordin lingvistic.....	319
4.3.2. Observații de ordin sociolingvistic.....	320
ANEXA 1. Chestionarul pentru ancheta prozodică.....	323
ANEXA 2. Grafuri.....	325
ANEXA 3. Texte.....	331
LE PARLER DE LA VALLÉE SUPÉRIEURE DE SOMEȘUL MARE (résumé)	343
BIBLIOGRAFIE.....	345
INDEX DE CUVINTE ȘI FORME.....	363

- Editura ALFA -

IAȘI, Jud. Iași, Cod 700506, Bd-ul. „Carol I”, Nr. 3-5;

Tel/Fax: (0332) 803392

Tel. mobil: 0740570752

E-mail: comenzi@editalfa.ro

COMENZI – CARTEA PRIN POȘTĂ

Editura ALFA

IAȘI, Jud. Iași, Cod 700506, Bd-ul. „Carol I”, Nr. 3-5

Tel/Fax: (0332) 803392

Mobil: 0740570752

E-mail: comenzi@editalfa.ro

Site: www.editalfa.ro

- Rabat între 5% și 25%;
- Taxele poștale sunt suportate de editură;
- Plata se face ramburs, la primirea coletului.

ISBN 97895327-8



9 789532 77

